

Nəsiman Yaqublu

MÜSAVAT

Partiyasının tarixi

HUMANİTAR
ELMLƏR ZALI

T3(2A)
3-15

NƏSİMƏN YAQUBLU

MÜSAVAT PARTİYASININ TARİXİ

(Müsavat Partiyasının 100 illiyinə)

T3
3/15

AzF-267861

AzF-267861.

HUMANİTAR
ELMLƏR ZALI

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası
ADİLOĞLU
BAKİ - 2012

Rəyçilər:

Aydın Balayev – tarix elmləri doktoru
Boran Əzizli – tarix elmləri namizədi, dosent

Redaktoru:

Tarix elmləri namizədi:
Sabir Məmmədli

Mətnin yığıcısı:
Nəzakət Muradova

Yaqublu N. Q.
Müsavat Partiyasının tarixi
“ADİLOĞLU”, Bakı - 2012-ci il

Kitabın tədqiqat sahəsi Müsavat Partiyasının fəaliyyət tarixidir. Əsərdə Müsavatın 1911-2011-ci illərdəki fəaliyyətinin ümumi istiqamətləri araşdırılır. Partiyanın 1920-ci illərdə və mühacirətdəki fəaliyyətinə geniş yer verilir. Səbəbi isə həmin dövrün az tədqiq olunması ilə bağlıdır. Müsavat Partiyasına aid bir çox sənədlər də əsərdə ilk dəfə araşdırılır.

Qeyd edək ki, Müsavat Partiyasının tarixi haqqında bir neçə cildi əhatə edən əsərlərin yazılmağına ehtiyac vardır.

Kitabda partiyanın ümumi tarixi tədqiq edilmişdir.

4722110018 qrifli nəşr
121 - 2012

© “AY-ULDUZ”, 1997
© “ADİLOĞLU”, 2012

İÇİNDƏKİLƏR

GİRİŞ 5

I FƏSİL

Müsavat Partiyasının yaranması, ideoloji kökləri, ilkin təşəkkül dövrü

1. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai fikir, Müsavatın yarandığı tarixi şərait 22
2. Müsavat Partiyasının yaranması, ilk proqramı. Təşkilatın mətbu orqanı – “Açıq söz” qəzeti 35
3. N. Yusifbəylinin Gəncədə yaratdığı “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyası. “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət”in Müsavatla birləşməsi. Müsavatın ilk qurultayı 50

II FƏSİL

1918-ci ildə Azərbaycan İstiqlalının elan olunmasında və milli, demokratik dövlət quruculuğu prosesində Müsavatın rolu

1. Azərbaycan istiqlalı və dövlət quruculuğunda Müsavat 65
2. Müsavat partiyasının 1919-cu ilin dekabrında keçirilən II qurultayı 91

III FƏSİL

Müsavat Partiyasının Azərbaycan ərazisində və mühacirətdə milli istiqlalımız uğrunda mübarizəsi

1. “Gizli Müsavat”ın yaradılması. Müsavatçıların bolşeviklərə qarşı mübarizəsi. Azərbaycanda silahlı üsyanlar və kəndli hərəkatı 110
2. Müsavat Partiyasının Türkiyədə fəaliyyəti. Müsavatın xarici bürosunun və Azərbaycan Milli Mərkəzinin yaradılması 165

3. Müsavat Partiyası Türkiyədə, Polşada, Almaniyada Azərbaycan mühacirət mətbuatını yaradır: "Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "Azərbaycan yurd bilgisi", "Qurtuluş", "Azərbaycan" jurnalları, "Bildiriş", "İstiqlal" qəzetləri, "Müsavat" bülleteni 180
4. 1936-cı ildə Polşada Müsavat Partiyasının keçirdiyi partiya konfransı. Partiyanın "Yeni proqram əsasları"nın qəbul edilməsi. 193
5. Müsavatçıların İkinci Dünya müharibəsində Almaniyada fəaliyyəti. Hitler Almaniyası ilə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqında aparılan danışıqlar 200
6. Müsavatçıların "Prometey" təşkilatının yaradılmasında fəallığı. Brüsseldə "Qafqaz Konfederasiya Aktı"nın imzalanmasında M. Ə. Rəsulzadənin iştirakı. Visbaden Konfransına müsavatçıların etirazı .. 211
7. 1950-1980-ci illərdə müsavatçıların fəaliyyəti. M. Ə. Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavatın Başqanları 230

IV FƏSİL

Müsavat Partiyasının Azərbaycanda yenidən fəaliyyətə başlaması. Partiyanın III (bərpa) qurultayı

1. Yeni Müsavatçıların müsavat idealları uğrunda mübarizəsi. Müsavatın bərpa mərkəzinin yaradılması. Partiyanın III (bərpa) qurultayı..... 257
2. 1993-cü ilin 4 iyun qiyamından sonra Müsavata hücumlar. Müsavat Partiyasının Azərbaycanda demokratik cəmiyyət quruculuğu uğrunda mübarizəsi. Partiyanın qurultayları (IV, V, VI, VII qurultaylar) 270
- Nəticə..... 304
- Ədəbiyyat siyahısı 310
- Əlavələr 328

GİRİŞ

Azərbaycanın Milli İstiqlal Hərəkatı tarixində Müsavat Partiyasının müstəsna yeri vardır. 1911-ci ildən fəaliyyətə başlayan Müsavat Partiyası az zaman müddətində geniş xalq kütləsini əhatə etmiş, milli əqidə və məfkurəyə hədsiz sədaqət, bağlılıq rəmzinə çevrilmişdir. Əsrimizin yaşadı olan Müsavat xalqımızın çətin, lakin şərəfli tarixinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan təşəkkülündə Müsavat" əsərində yazırdı: **"Mən Sizə sizin də yaşadığınız, bərabər içində olduğunuz və özümüz yaşadığımız Tarixdən söhbət edəcəyəm. Bu da Türk Tarixidir. Türk Tarixinin bir parçasıdır"** (214).

Təəssüflər ki, son dövrə qədər yaşadığımız sovet mühiti, qanlı imperiya rejiminin mövcudluğu, Azərbaycanın bir dövlət kimi müstəqillik haqqından məhrumluğu və tariximizin düzgün öyrənilməsinə imkan verilməməsi Müsavatın fəaliyyətini araşdırmağa maneçilik törədib. Həmin o qadağanların mövcudluğu ucbatından istiqlal tariximizin yaradıcısı olan Müsavat haqqında, onun bütün fəaliyyəti dövrünü əhatə edən sanballı, geniş elmi təhlilə, dərin tədqiqat axtarışlarına söykənən əsər yazılmayıb. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının tanınmış xadimlərindən olan **M. B. Məmmədzadənin 1938-ci ildə Berlində nəşr etdiyi "Milli Azərbaycan Hərəkatı"** kitabının böyük əhəmiyyəti, misilsiz rolu vardır. (Bu kitab 1992-ci ildə Azərbaycan Jurnalistlər Birliyi tərəfindən "Nicat" nəşriyyatında yenidən nəşr edilmişdir). Milli hərəkata böyük bağlılığı və faktların dərin, elmi-tarixi təhlili əsasında yazılan bu əvəzsiz kitab Müsavatın 1936-cı ilə qədərki fəaliyyətini əhatə edir. Lakin Müsavat Partiyası sonrakı illərdə də fəaliyyətindən qalmayıb və milli mücadiləsini davam etdirib. "Milli Azərbaycan Hərəkatı" kitabının əvvəlində Yazı Heyəti təəssüflə

bildirir: “Məkan əlverişli deyildir, çünki mühacirətdə lazımı materiallardan və məxəzlərdən uzaq, bir çox məhrumluqlar içində bütün hadisə, vəqie və davaları sənədləşdirmək imkansız deyiləcək dərəcədə müşküldür” (209, s. 3).

Müsavat Partiyasının fəaliyyətinin ayrı-ayrı dövrləri haqqında müxtəlif qəzet və jurnallarda, bülletenlərdə yazılar, dəyərli məqalələr çap olunmuşdur. Bu çap materialları içərisində şübhəsiz ki, ən mühüm yeri böyük öndər M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdə nəşr etdiyi “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Odlu Yurd”, “Qurtuluş”, “Azərbaycan” jurnalları, “İstiqlal” qəzeti, yazdığı onlarla məqalələr, kitablar tutur. (Araşdırmalarımız davam etdikcə oxucuları bu mənbələrlə əhatəli tanış edəcəyik). Müsavat Partiyasının 1936-cı ildən nəşr etməyə başladığı bülletenlər də əsaslı mənbə kimi diqqəti cəlb edir. (Əlavə edək ki, bu bülletenlərin mühacirətdə 4 sayı dərc olunmuş, sonra fəaliyyətini dayandırmışdır. 1993-cü ildən “Müsavat” Bülleteninin çapı bərpa edilmiş, jurnal olaraq dərc olunmuşdur).

Müsavat Partiyasının fəaliyyətini araşdıran aşağıdakı müəlliflərin əsərləri, dəyərli məqalələri, xatirə və yazıları Müsavat tarixinin öyrənilməsinə kömək göstərir: M. Ə. Rəsulzadə, M. Ə. Rəsuloğlu, Ə. V. Yurdsever, Kərim Odər, M. Kəngərli, C. Ünal, Ə. Qaraca, Ş. Hüseynov, C. Həsənov, N. Nəsbli, A. Balayev, M. Əliyev, B. Rəfiyev, A. Rüstəmli, V. Sultanlı, X. Məmmədov, X. İbrahimli, R. Zeynalov və b.

Müsavat Partiyası 1911-ci ildən fəaliyyətə başlamış və M. Ə. Rəsulzadənin yazdığı kimi, “Azərbaycan davası”nın ilhamçısı və təkanverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Bu tarixə qədər Azərbaycan mühitində milləti qaranlıqlardan qurtarmağa çalışan işıqlı şəxsiyyətlərimiz olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadə bu xüsusda yazırdı: **“Davamız, Azərbaycan davasıdır: bu, tarixi və milli bir davadır.** Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu davanın tarixi fikir sahibləri və onları qanlarıyla və canlarıyla tədqis etmiş qəhrəmanları vardır. Bu

qəhrəmanlar, sadəcə Milli Şura, Parlamento və ya hökumətə mənsub olan şəxslərə inhisar etməz” (270, s. 5).

“Azərbaycan davası”nın çoxillik tarixi olduğunu qeyd edən M. Ə. Rəsulzadə əslində bu yazıları ilə Müsavatın xalqın keçmişindən düzgün qaynaqlanmasının vacibliyini müəyyənləşdirərək, Milli hərəkatın xarakterini aydınlaşdırmışdır. **M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “İdeoloji mənşəyi etibarlı ilə Milli Azərbaycan hərəkatı, Şərqdəki milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbdəki kültür və demokratiya cərəyanlarını özündə birləşdirmiş bir hərəkatdır”** (267, s. 163).

Müsavat Azərbaycan tarixindən təcrid öyrənilə bilməz. Bu tarixin bütün mürəkkəblik və ziddiyyətləri Müsavatın fəaliyyətində öz əksini tapmışdır. İlk proqramındakı İslami birliyə çağırış fikrimizi bir daha sübut edir. M. B. Məmmədov yazırdı: **“Müsavatın ilk proqramı və bəyannaməsi islami mahiyyətdədir. Burada “ümmət” ilə “millət”, “türklük” ilə “müsəlmanlıq” bir-birindən ayırd edilməmişdir.** Qayəsi bütün müsəlman dövlətlərinin istiqlallarını qorumaq və bütün məhkum müsəlman millətlərinin istiqlalə qovuşmalarına kömək etməkdir. Balkanlardan, Qafqazdan və Türkdandan Türkiyə, İran və Əfqanıstan üzərinə yürüyən rus imperializminə qarşı bir əks təsir kimi doğan bu təşəkkül taktika etibarlı ilə inqilabçı olmuş, rus çarizmini devirmək istəmiş və bu məqsədlə inqilabçı, o zamankı təbirlə “bəşəri” siyasi fikirlərlə və islam millətlərinin istiqlalına xidmət edən başqa müsəlman firqələri ilə ortaq fəaliyyətdə olmuşdur” (209, s. 5-6).

“Milli Azərbaycan Hərəkatı” kitabında M. B. Məmmədov Müsavatın inkişafını cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə sıx əlaqəli şəkildə göstərə bilmişdir. Müsavat Partiyasının ilkin dövrdəki fəaliyyətini öyrənmək baxımından kitabda zəngin faktlar vardır. Balkan müharibəsində Müsavat Türkiyənin mövqeyini müdafiə edən bəyannamələr yayır, çar Rusiyasının məğlubiyyətinə çalışır. Bu faktın aşkarlanması ona görə önəmlidir ki, Müsavat istibdada, çar

Rusiyanın imperiya siyasətinə qarşı səsinə ucaldan bir təşkilatdır. Bu məzmunlu bəyannamələrin öyrənilməsi onunla əhəmiyyətlidir ki, çarizmin ciddi qadağanlar rejimi təzyiqində belə Azərbaycan istiqlalçılıq dalğası hərəkətindən qalmamışdır.

M. B. Məmmədzaadənin "Milli Azərbaycan Hərəkəti" kitabında diqqətli məqamlardan biri də Azərbaycan ictimai fikrində müxtəlif ideya cərəyanlarının mövcudluğunun təhlilidir.

Millətçilər arasında iki cərəyanın – liberallar və inqilabçıların mövcudluğunu yazan müəllif, inqilabçı gəncliyin hadisələrə düzgün istiqamət almağını da qeyd edir. Əslində Müsavatın yaradıcıları olan bu inqilabçı gənclik milli inkişafa mane olan, milli şüurun oyanışını saxlayan çarizmi devirmək istəyində idi. Çarizm qaldıqca millət əsarətdən yaxa qurtarmayacaqdır. Digər fikir cərəyanlarında isə tərəddüdlü müylərlə rastlaşırdıq. M. B. Məmmədzaadə yazırdı: "Bu yeni cərəyan rus inqilabçıları ilə əməkdaşlıq taktikasına üstünlük verir və rus kadetləri ilə həmfikir olan ittifaqçıları, xüsusilə bu təşəkkülün lideri və ideoloqu İsmayıl bəyi tənqid edirdi" (209, s. 27).

Mürtəce mühafizəkarlar, millətçi liberallar və inqilabçı millətçilərin fikir toqquşması sonrakı proseslərdə üçüncünün – inqilabçı millətçilərin haqlı olduğunu göstərdi. Müəllif istər liberalların, istərsə də inqilabçı gəncliyin mövqelərini izah edərkən tarixi həqiqətə sadıq qalır, tədqiqatçı mövqeyinin düzgün prinsiplərini əldə əsas tutaraq göstərir: "Ancaq hadisələr inkişaf etdikcə, aşağıda da görəcəyimiz başqa amillərin təsiri altında milli liberallar rus liberallarından ayrılacaq, milli inqilabçılar isə qəti və bəllurlaşmış siyasi bir millətçilik şəklini alacaq və bu iki zümrə biləşərək "Müsavat" fraksiyasının istinad etdiyi əsas qüvvələri təşkil etməyə başlayacaqdır" (209, s. 36).

Kitabda Müsavatın ideoloqu M. Ə. Rəsulzadənin bir başlıca xidməti xüsusi qeyd olunur: Türkçülüynün Müsavata gətirilməsi.

1913-cü ildə çarın çarın rəsmi bağışlamasından sonra vətənə qayıdan M. Ə. Rəsulzadə türkçülük istiqamətində böyük işlər aparır. "Dirilik", "Şəlalə" jurnallarında çap etdirdiyi məqalələrdə millət ulu kökünə-soyuna çağırışa səsləyir. 1915-ci ildən çap olunan "Açıq söz"ü M.Ə. Rəsulzadə böyük cəsarətlə "türk ədəbi qəzeti" kimi nəşr edirdi. Əslində Müsavatın orqanına çevrilən "Açıq söz" mətbuat tariximizdə şanlı bir səhifədir. M. B. Məmmədzaadə kitabında bu hadisəni də yüksək dəyərləndirir: "Bax belə bir şəraitdə "Müsavat" fraksiyasının rüporu şəklini alan "Açıq söz" ilk dəfə olaraq "müsləman" və "tatar" sözlərini "türk" sözü ilə dəyişməyə girişdi, millətə "Sən Türksən", rus hökumətinə isə "Biz Türkük" deyərək xitab etdi və "gündəlik Türk qəzetidir" deyərək elan etdi. Bu surətlə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "ümumət və ümmətçilik dövrünü rəsmən qapamış, "millətçi", "Türk millətçiliyi" dövrünün başladığını elan etmişdir (209, s. 52).

Kitabda diqqət yetirilən önəmli məsələlərdən biri Müsavatın Azərbaycan istiqlalı uğrunda 1915-1918-ci illərdə apardığı mübarizədir. Bu dövrdə Müsavat kütləni yalnız siyasi cəhətdən maarifləndirməklə, türkçülük fikrini yaymaqla deyil, eyni zamanda "Azərbaycana muxtariyyət" şüarından uzaqlaşdırıb "müstəqil Azərbaycan" ideyasına inandırmaqla da təbliğat aparırdı. Bu dövrdə Müsavatın əsas xidmətlərindən biri də Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk Ədəmi Mərkəziyyəti" partiyası ilə birləşməyə imkan yaratmasıdır. Gəncədə fəaliyyət göstərən "Türk Ədəmi Mərkəziyyəti"də 1917-ci ildə birləşən Müsavat daha qətiyyət və inamla istiqlal mübarizəsini davam etdirir.

1917-ci ildə Müsavatın ilk birləşmiş qurultayı keçirilir. Partiyanın qəbul edilən yeni proqram sənədi mənə və əhəmiyyətinə görə olduqca dəyərlidir.

1918-20-ci illərdə Müsavatın fəaliyyətinə aid çoxlu mənbələr, arxiv materialları mövcuddur. "Milli Azərbaycan Hərəkəti" M.Ə.

Rəsulzadənin "Azərbaycan cümhuriyyəti" kitabında bu dövrdə Müsavatın fəaliyyəti daha geniş açıqlanır, Azərbaycan istiqlalı naminə bütün vasitələrdən faydalandığı göstərilir: "Müsavat birinci Azərbaycan İstiqlal fırqəsidir. İctimai nəzəriyyəsinə görə xalqçılıq məsləkinə sadiq, radikal-demokrat bir proqrama malikdir" (216, s. 53).

1918-20-ci illərdə Müsavatın fəaliyyəti ilə bağlı öyrəniləsi daha mühüm bir mənbə 1920-ci ildə, yəni hələ Cümhuriyyət dövründə rus dilində çap olunan "Azərbaycan Respublikasının təqvim məlumatı" kitabıdır. Ensiklopedik informasiya verməsi və Cümhuriyyətin bütün sahələrdəki fəaliyyətini əhatə etməsi baxımından kitab böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dövlətinin 1918-20-ci illərdəki fəaliyyətinə aid kitabda dəyərli məlumatlar vardır.

M. Ə. Rəsulzadənin 1920-ci ildə 27 Aprel işğalı ərəfəsində çap olunan **"Azərbaycan Təşəkkülündə Müsavat"** kitabçasının da Müsavat tarixini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

Müsavat Partiyası 1920-ci ilin 27 aprel işğalından sonra da fəaliyyətini davam etdirmiş, bolşevik istilasına qarşı güclü müqavimət göstərmişdir. İstilaya qarşı barışmaz və sərt mövqedə dayanan Müsavat gizli fəaliyyət şəraitində olsa da, yüzlərlə vətənpərvər üzvünü bu qanlı çarpışmada qurban versə də, mübarizədən geri çəkilməmişdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində alovlanan silahlı üsyanlara başçılıq etmiş, xalqı istibdad rejiminin məhvinə çağırırmışdır. Bu dövrdə Müsavat Partiyası xalq arasında çox sayda gizli bəyannamələr yaymışdır.

Gizli şəraitdə fəaliyyət göstərən **Müsavata aid ən qiymətli sənədlər**, M. Ə. Rəsulzadənin **"Azərbaycan Cümhuriyyəti"**, M. B. Məmmədzadənin **"Milli Azərbaycan Hərəkatı"** kitabları, **"İstiqlal" məcmuəsi və xalq arasında yayılan bəyannamələrdir.**

M. B. Məmmədzadənin **"Milli Azərbaycan Hərəkatı"** əsərində Müsavatın 20-ci illərdəki gizli fəaliyyətinə aid çoxlu faktlarla rastlaşırıq.

Kitabda bolşevizmin qanlı irtica rejimi ilə millətimizi idarə etdiyi, müsavatçılıq hərəkatının bütün Azərbaycanı bürüdüüyü göstərilir. Məlumatlanırıq ki, 1920-ci ilin 27 aprel işğalında tərəddüd edən, yanlış mövqe tutanlar bolşevizm dəhşətlərini gördükcə Müsavatın haqlı mövqeyinə inanırlar.

Qeyd etməliyik ki, **Müsavat Partiyasının 1920-ci illərdəki fəaliyyətini** öyrənməkdə ən güclü qaynaqlar o dövrdə xalq arasında yayılan **bəyannamələr idi**. Şübhəsiz ki, həmin bəyannamələrin bütövlükdə tapılıb əldə olunması qarşımızda duran ümdə işlərdəndir. Bəyannamələrdə xalqı mübarizəyə çağırışla yanaşı, baş verən qanlı hadisələr haqqında və bolşeviklərin Azərbaycanda yeritdikləri təcavüzkar siyasəti ilə bağlı məlumatlar vardır.

Müsavatçılar bu bəyannamələri ən çox 27 aprel faciəsi günündə gizli üsullarla xalq arasında yayırdılar. Bu bəyannamələrin əksəriyyəti M. Ə. Rəsulzadənin nəşr etdiyi mətbu orqanlarda çap olunsada, axtarışa ehtiyac vardır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkatlar Arxivində saxlanılan bəyannamələr tarixi gərəклиyi baxımından olduqca dəyərlidir (156).

Müsavat Partiyasının fəaliyyətinin ən mühüm ayrılmaz tərkib hissəsi Mühacirətdəki dövrüdür. Mühacirət dövrü olduqca az öyrənilən və sənəd, materialların çətin əldə edilməsi baxımından vacib sahədir. Bura əlavə etsək ki, Azərbaycan siyasi mühacirətinin tarixinə aid hələ heç bir elmi-tədqiqat əsəri çap olunmayıb, onda bu mərhələni öyrənməyin mürəkkəbliyi aydınlaşır. Azərbaycan mühacirətinin 20-ci illərdən sonrakı fəaliyyətini araşdırmağın bir çətinliyi də bəzi ölkələrin siyasi mühacirlərimizi sıxışdırması, Sovet hökumətinin təzyiqi ilə onların fəaliyyətinə imkan verməməsidir. Bu baxımdan 20-ci illərdəki mühacirətin bayraqları olmuş Müsavatın tariximizdəki xidmətləri misilsizdir. Mühacirlər arasında müxtəlif fikir ayrılığının olmasına baxmayaraq Müsavat bu adamları bir araya gətirməyə çalışmış, onların mübarizəsini başlıca hədəfə - Vətənin

bolşevik istilasından xilasına yönəlmişdir. Daxili çəkişmələrdən tam azad olmasa da, Müsavat azərbaycanlı mühacirləri ümumi məqsəd, ideya ətrafında toplaya bilmişdir.

Bu araşdırmamızda mühacirlər arasındakı fikir müxtəlifliyinə geniş yer verməməkdə məqsəd mövzunun hələ tam şəkildə oxucular tərəfindən qəbul edilə bilməməsi narahatçılığı ilə bağlıdır.

Tədqiqatımızda diqqət yetirilən bir mühüm sahə də **Azərbaycan Milli Mərkəzi**, onun bütövlükdə fəaliyyətidir. 1923-cü ildən Türkiyədə fəaliyyətə başlayan Milli Mərkəzin yaranması da Vətənimizin rus istilasından xilasına bağlıdır. M. Ə. Rəsulzadə böyük və uzaqgörən siyasəti ilə Milli Mərkəzi yaradıb, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq vətən əqidəli azərbaycanlıları bir araya gətirə bilmişdi. Milli Mərkəzin fəaliyyəti o səviyyədə məzmunlu və təsirli olmuş ki, Sovet hökuməti hər vasitə ilə Türkiyədən azərbaycanlı mühacirlərin qovulmasını tələb edirdi. Milli Mərkəzin iş istiqamətləri haqqında dolğun məlumatı "Yeni Qafqasiya"-nın ilk yazılarından da öyrənmək mümkündür. Milli Mərkəzin uzun illər boyu fəaliyyətini tədqiqdə ən etibarlı mənbə **Ankaradakı Kültür Dərnəyində olan sənədlərdir**. İstiqlal tariximizə böyük töhfə olan bu sənədlərin tam əldə edilməsinə, çapına böyük ehtiyac var.

Müsavatçıların mühacirətdəki fəaliyyəti müxtəlif ölkələrdə davam etdiyindən tədqiqatımızda bu tarixi məkan ardıcılığını gözləməyə çalışmışıq. Yeni müsavatçıların Türkiyədə, Polşada, Almaniya, sonradan yenidən Türkiyədəki fəaliyyəti ciddi araşdırılmış, ölkələrin siyasi dairələrinin müsavatçılara münasibət və təzyiqləri faktlarla izah edilmişdir. Əslində müsavatçıların mübarizəsinin, fikir və ideyalarının daşıyıcısı olan "Yeni Qafqasiya", "Azəri Türk", "Odlu Yurd", "İstiqlal", "Qurtuluş", "Azərbaycan" və digər nəşrlərə geniş verməyimizin bir səbəbi də, bu günədək öyrənilməyən mühacirət mətbuatı tariximizlə elmi ictimaiyyəti tanış etməkdir.

Müsavat Partiyasının tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən digər bir hadisə **1936-cı ildə Varşavada** təşkilatın böyük konfransının keçirilməsidir. Konfransda Müsavatın "Yeni Proqram Əsasları" qəbul edilmiş, partiyanın gələcək mübarizə istiqaməti müəyyənləşmişdir. Bu, əslində Azərbaycan siyasi mücadilə tarixində mühüm hadisə idi. Azərbaycan istiqlalı uğrunda mübarizəyə yeni istiqamət verməyə, qanlı sovet rejiminə qarşı mövcud taktikanı dolğunlaşdırmağa böyük ehtiyac duyulurdu və Müsavat bu problemi də məharətlə həll etdi. İstər vətən daxilində, istərsə də mühacirətdəki fəaliyyətə ciddi təkan verən bu konfrans haqqında geniş məlumatla 1936-cı ilin sentyabr ayında çap olunan Milli Azərbaycan Müsavat xalq frqəsinin "**Bülleten**"inin 1-ci sayında tanış oluruq. "Bülleten"-in 1-ci sayında yazılıb: "Milli Azərbaycan "Müsavat" Xalq Frqəsinin konfransı toplandı. Konfrans Proqram, Taktika və Təşkilat məsələlərinə aid mühüm qərarlar aldı və yeni Frqə Divanını qurdu. Qurulan bu divan, konfransda alınan qərarları yeritməyə və tutulan yol boyu üzərində yürütməyə borcludur.

Bu borcla divan, hər şeydən əvvəl fəal Azərbaycan vətənsəvərliyindən ibarət müsavatçılığı oyanıq tutmaq və milli istiqlal mücahidlərindən başqa olmayan müsavatçılar arasındakı mənəvi bağlılığı daha ziyadə qüvvətləndirmək vəzifəsindədir. Məsuliyyətli və mühüm vəzifə!.." (122, s. 1).

"Yeni Proqram Əsasları"nda Müsavatçılığın daxili məzmunu qısa və yığcam şəkildə belə izah olunub: "**Müsavatçılıq böyük türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyidir.**

Böyük türklüyə mənsub bir məmləkət olması səbəbi ilə Azərbaycan digər türk elləri ilə kultürel surətdə bağlıdır. Bu bağlılığın bundan əvvəl olduğu kimi bundan sonra dəxi qorunmasını müsavatçılıq ciddiyyətlə müdafiə edir" (5, s. 4).

“Yeni Proqram Əsasları”nın qəbulu Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyəti, vətənsəvərlərin İstiqlal uğrunda birgə mübarizəsinin vacibliyi ilə daha çox bağlı idi. Yeni Proqram əsaslarından bir daha məlum olur ki, Müsavat yaradıcı və yeniləşən, başqalaşan mühitin tələblərini bacarıqla duyub mücadiləsində yararlanan təşkilatdır. Müsavatın müəyyənləşdirdiyi mücadilə prinsipləri əslində istiqlalçılığa, müstəqilliyə, azadlığa aparan çətin bir yola uzun illər bələdçilik etdi. Müsavatın istiqlal hərəkatımızda bayraqdar olmağını şərtləndirən başlıca sənədlərdən biri “Yeni Proqram Əsasları”dır.

“Yeni Proqram Əsasları”nın təhlilinə M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədşadının bir çox əsərlərində geniş yer verilib. “Müsavat” bülleteninin 1937-ci ilin noyabrında, 3-cü sayında isə “Yeni Proqram Əsasları”nın başlıca müddəaları ilə bağlı maraqlı yazılar çap edilib. M. Ə. Rəsulzadənin “Milli mücadilədə sosial şüarlar”, M. B. Məmmədşadının “Milli Birlik baxımından əski və yeni proqramlarımız”, A. Azərtəkinin “Bizə görə Milli Birlik” və digər yazılar elmi dəyərinə görə əhəmiyyətli dir.

Bülletenin ilk yazısı olan “Müsavatçılığın gücü”ndə oxuyuruq: “Bir cismin güc dərəcəsi toqquşduğu digər cisimlər üzərində yaptığı təsir və doğurduğu əksliklərlə ölçülür.

Mövzu olaraq aldığımız məsələyə bu təbiət ölçüsü ilə yanaşacaq olursaq, müsavatçılığın, milli Azərbaycan davasının ən canlı və ən güclü bir savaş silahı olaraq qaldığını görürük” (120, s. 1).

İkinci dünya hərbi başladıqdan və sovet qoşunlarının Polşanı işğalından sonra müsavatın fəaliyyəti çətinləşir. Polşanı tərk etmək məcburiyyətində qalan müsavatçılar müxtəlif ölkələrdə yaşayırlar. Müsavatçıların əsas fəaliyyət mərkəzi sovet imperiyasına qarşı böyük hərbi açmış Almaniya olur. Lakin Almaniya hökumətinin Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə ilə apardığı danışıqlar bir nəticə vermir. Çünki, M. Ə. Rəsulzadə Almaniya hökumətindən Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınmağını tələb edirdi.

Müsavatçıların və şəxsən M. Ə. Rəsulzadənin Almaniyadakı xidmətləri ilə bağlı bəzən indinin özündə belə dəqiqləşməyən, həqiqətdən kənar fikirlər yazılır. Bu, şübhəsiz ki, sənədlərin azlığına, birbaşa mənbədən məhrumluğun nəticəsidir. Lakin **1984-cü ildə Türkiyədə çap olunan “Qızıl ulduzla Camali-xaç arasında”** kitabı hadisənin real faktlarla əhatəsi baxımından gərəklidir. Xüsusən, M. Ə. Rəsulzadənin və Azərbaycan legionerlərinin fəaliyyətinin öyrənilməsində kitabın dəyəri yüksəkdir.

Tədqiqatımızda **Müsavatın Almaniyadakı fəaliyyəti dövrünü** öyrənərkən “Qızıl ulduzla Camali-xaç arasında” kitabını başlıca mənbə bilib ciddi faydalanmışıq.

Müsavatçıların Almaniyadakı fəaliyyətinin öyrənilməsində Azərbaycan legionerlərinin “Azərbaycan” qəzetindən, M. Ə. Rəsulzadənin və vətənpərvər mücahid M. Kəngərlinin yazılarından da istifadə etmişik.

Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin 1943-cü ilin avqustunda Azərbaycan legionerləri qarşısında verdiyi tarixi bəyannamənin mətnindən bəhrələnmişik. Bəyannamədə M. Ə. Rəsulzadə yurddaşlarını öz istiqlalı uğrunda mübarizə aparan xalqlarla savaştan çəkindirir, siyasi ehtiyatlılığa çağırır. Bəyannamənin güclü təsiri nəticəsində Almanyanın yüksək dairələrinin göstərişi ilə M. Ə. Rəsulzadə bu ölkəni tərk etmişdir. Müsavatçıların İkinci Dünya hərbindən sonrakı fəaliyyətinin ilkin dövrləri ilə bağlı bəzi sənədlər əldə etmişik. Bu sənədlərin arasında 1946-cı ildə Münhendə böyük çətinliyi ilə, latın qrafikasında çap olunan qısa həcmli **“Azərbaycan tarixi”** kitabıdır.

Kitabda Azərbaycan tarixi, coğrafiyası haqqında məlumat verilir. Bu kitab bir daha sübut edir ki, müsavatçılar ən çətin şəraitdə belə apardıqları Azərbaycan istiqlalı mübarizəsindən çəkinməmişlər.

Müsavat Partiyasının fəaliyyətinin sonrakı mərhələsi 1947-48-ci ilin əvvəllərindən – yəni azərbaycanlı mühacirlərin böyük əksəriyyətinin Türkiyəyə qayıtmasından başlayır. M. Ə. Rəsulzadənin

ciddi səyi nəticəsində Ankarada **Azərbaycan Kültür Dərnəyi** qurulur. O zaman Türkiyə hökuməti mühacirlərə - o cümlədən, müsəvatçıların siyasi fəaliyyətinə icazə vermirdi. Təsədüfi deyil ki, Dərnəyin Nizamnaməsinin 1-ci maddəsində belə yazılıb:

“Maddə 1) ...Dərnək siyasətlə uğraşmaz...” (2, s. 3).

Əslində müsəvatçılar bu ad altında fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Azərbaycanın milli ədəbiyyatını, mədəniyyətini, incəsənətini, musiqisini unutmamağa qoymamaq, yaşatmaq böyük mücadilə əzmi ilə bağlı idi.

1950-ci illərin əvvəllərindən Türkiyədəki müsəvatçıların fəaliyyəti güclənir. Şübhəsiz ki, bu həm də Türkiyənin ictimai-siyasi mühitində baş verən geniş hərəkətlə əlaqədar idi. Bu dövrdə müsəvatçıların fəal mübarizəsinə sübut **1952-ci ildə “Azərbaycan” dərgisinin nəşr edilməsidir**. Dərginin ilkin sayında siyasətdən uzaq yazılar çap olunsa da, “Azərbaycan problemi” aydın hiss olunur. Mühacirət mətbuatı tarixinin öyrənilməsi baxımından bi dərgi çox gərəklidir. Qeyd edək ki, dərgi hazırda Ankarada Azərbaycan Kültür Dərnəyi tərəfindən çap olunur və Başyazarı Tuncər Kirhandır.

Müsəvat Partiyasının 50-ci illərdəki fəaliyyətində mühüm bir sahə də beynəlxalq konfranslarda, yığıncaqlarda Azərbaycanın rus istilasından xilasla bağlı gördüyü işlərdir. Tədqiqatımızda bu sahəyə də diqqət yetirmiş, müəyyən araşdırmalar aparmışıq. Hesab etmişik ki, bu faktlar öyrənilmədən Müsavatın ümumi tarixi haqqında qəti və məzmunlu fikir söyləmək əsassızdır.

Ən çox Türkiyənin arxivlərində saxlanılan bu mənbələrdə mühacirət tariximizin dəyərli səhifələri qalmaqdadır.

Müsəvat Partiyasının tarixində mühüm hadisələrdən biri də 1951-ci ilin 30 noyabrında **Almaniyanın Münhen şəhərində Şərqi Avropa, Qafqasya və Türküstan mühacirlərinin toplantısının keçirilməsidir**. Toplantıda rəsmi iştirakçılardan başqa Polşanın, Litvanın, Estoniyanın, Çexiyanın, Slovakiyanın, Sloveniya, Xorvatiya və Macarıstanın

da nümayəndələri iştirak etmişlər. Şərqi Avropa, Qafqaz (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Şimali Qafqaziya), Ukrayna, Belarusiya, İdil-Ural, Qazaxıstan, Kırım və Tüküstan təşkilatlarının iştirak etdiyi toplantının 7 maddəlik qərarında deyilirdi: **“1 – Hal-hazırda beynəlmiləl münasibətlər arasında müşahidə edilən gərginlik, kommunist rejimini bütün dünyaya yaymaq istəyən Sovetlər Birliyinin imperialist siyasətindən irəli gəlməkdədir. Bu siyasətin kökləri yalnız kommunist ideologiyasında deyil, fəqət eyni zamanda Rusiyanın tarixi inkişafında da gizlənməkdədir”** (119, s. 46).

Sənədlərdən aydın olur ki, toplantıda daha çox dünya xalqlarının, o cümlədən, aparıcı rol oynayan Amerikanın beş rus təşkilatı tərəfindən qurulan “Rusiya xalqlarının qurtuluş şurası”nın fəaliyyətinə diqqət göstərməsinə cəhd edilir. Çünki, “Rusiya xalqlarının Qurtuluş Şurası”na başçılıq edənlər Sovetlər Birliyi hüddurlarında rus imperatorluğunu saxlamaq istəyirlər. Bu, əslində millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək haqlarının kobud şəkildə pozulması idi. Şuranın yanlış mövqeyi həm də onunla izah olunur ki, o, qeyri-rus xalqların mühacirlərini parçalamağa, mübarizə əzmini zəiflətməyə çalışırdı. **“Rusiya xalqlarının qurtuluşu üçün Amerikan Yardım Komitəsi”** adlı qurumun köməyi ilə 1951-ci ilin iyununda sözdə demokratik bir blok içərisində birləşən bir çox rus mühacirləri Sovetlər Birliyi rejimində əzab çəkən qeyri-rus xalqların haqqını tapdalayır, təcavüzkar bir mövqe tuturlar.

Müsəvatçıların fəallığı ilə imzalanan tarixi sənəd böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu sənədlərdən bir daha aydın olur ki, müsəvatçılar (sənədə imza atan M. Kəngərli müsəvatın mühacirətdəki liderlərindən biri idi) mühacirətdə də ciddi problemlərlə qarşılaşmış və rus şovinizminin hər təzahürünə qarşı etirazlarını bildirmişdir.

1950-ci illər Müsavat Partiyasının tarixində fəal bir dövrdür. Müsavat həm Azərbaycan daxilindən informasiyalar alır, həm də ABN-də (**Xalqların Antibolşevik Bloku**) iştirak edir.

Tədqiqatımızda Müsavatın ABN-dəki fəaliyyətini öyrənərkən 1994-cü ildə çap olunan "Müsavat Partiyasının sorğu kitabı"ndan daha çox faydalanmışıq. Kitabda Müsavatın ABN-də "Paris Blokundakı fəaliyyəti haqqında yorulmaz mücahid M. Kəngərli "Müsavat Partiyasının 1939-1992-ci illər arasındakı təşkilatları və uluslararası siyasi fəaliyyətləri" məqaləsində yazırdı: "1951-ci ildə "Müsavat" ABN (millətlərin – xalqların Antibolşevik Bloku) təşkilatında aktiv bir yer işğal edir. Kerenski tərəfindən Almaniyanın Visbaden şəhərində düzənlənən toplantıya qoşulan və Azərbaycan məsələsini Rusiyanın bir iç məsələsi kimi mütaliə edən sözdə "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" də qarşısında "Müsavat"ı buluyor. Türkiyə daxil dünyanın hər tərəfindən "müsavatçılar"ın şiddətli protestosu ilə qarşılaşıyorlar.

"Müsavat" rus mühacirəti tərəfindən qurulan bu təşkilata qarşı, Rusiya məhkumu Qeyri-Rus Millətlərin Birliyi olan "Paris Bloku"nun quruluşunda aktiv iştirak edir və haləndə orada təmsil edilməkdədir.

Amerikan Kommunizm ilə Mücadilə Komitəsi Başqanı Don Levin 1951-52-ci illərdə "Müsavat" Partiyası ilə işbirliyi yapmaq üzrə partiyanın lideri M. Ə. Rəsulzadəni İtaliya və Almaniya-da görüşməyə dəvət etmişsə də, onun "Sovetlər Birliyinin mövcud sərhədlərinin mühafizəsi" təməlinə dayandığı üçün görüşmə "Müsavat" partiyasınca rədd edilmişdir" (6, s. 29).

Müsavat Partiyası lideri M. Ə. Rəsulzadənin "Azadlıq" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətləri də tədqiqat xarakterlidir. Milli istiqlal tariximizin önəmli günlərində səslənən bu müraciətlər "Sovetlər Birliyi"ni daim narahat etmişdir. "Azadlıq" radiosunun aparıcı şəxslərindən sayılan vətənpərvər azərbaycanlı mayor Fətəlibəyli Düdənginskinin Almaniya-da 1954-cü ildə öldürülməsi yuxarıdakı fikrimizə sübutdur.

1955-ci ilin 6 martında Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu, Azərbaycan milli istiqlal fikri-

nin banisi, Müsavatın lideri M. Ə. Rəsulzadə vəfat etdi. Böyük öndərin vəfatından sonra da Müsavat fəaliyyətindən qalmamış, qətiyyətlə "Azərbaycan davası"nı yürütmüşdür.

Tədqiqatımızda M. Ə. Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavata başçılıq edənlərin həyat və fəaliyyəti haqqında da məlumatlar yazmışıq. Şübhəsiz ki, M. Ə. Rəsulzadənin vəfatından sonra Müsavat Partiyasına başçılıq etmiş **Mirzə Bala Məmmədzadənin, Kərim Odərin, Məhəmməd Azər Aranın, son illərdə isə Müsavatın kollektiv sırasında olan Məhəmməd Kəngərlinin, Əhməd Qaracanın şəxsiyyəti ilə tanışlıq maraqlıdır.**

Müsavat Partiyası sonrakı illərdə də fəaliyyətini gücləndirmiş, sovet imperiyası zülmündə yaşayan Azərbaycanı xilasa çalışmışdır. 1988-ci ildən başlanan Azadlıq hərəkatına müsavat hər vasitə ilə köməyini göstərmişdir. 1990-cı ilin yanvar qırğınında Türkiyədəki müsavatçılar ciddi etiraz səslərini ucaltmışlar.

Mühacirətdəki Müsavatın Azərbaycanda yenidən fəaliyyətə başlamasının da araşdırmalara ehtiyacı vardır. Bu haqda Müsavatın mühacirətdəki liderlərindən olan M. Kəngərli yazırdı: "Baş Katib Əhməd Qaraca Bakıya yaptığı ziyarətlərdən istifadə edərək bəzi təmaslarda bulunmuş və şəxslərlə görüşmüşdür. Bu arada Azərbaycanda qurulan və istənilən gələcəni saxlaya bilməyən Yeni Müsavat Partiyası Genel Başqan və İdarə Heyəti üzvləri ilə AXC Genel Mərkəzində bir toplantı yaparaq görüşmüşdür. Qaraca Müsavat Partiyasını Vətən Azərbaycana qaytarmaq istədiklərini bildirmiş, yeni müsavatçıların da burada yer almalarını istəmişdir" (6, s. 31).

Tədqiqatımızda Müsavatın 1992-ci il 7 noyabrında keçirilən tarixi III Bərpa qurultayına yer vermiş, qurultayın materialarından istifadə olunmuşdur. Türkiyədən gələn bir çox fikir və siyasət adamının iştirakı ilə keçən Bərpa qurultayından sonra Müsavatın Azərbaycanda fəaliyyəti bərpa edilmiş, tanınmış siyasi xadim İsa Qəmbər partiyanın Başqanı seçilmişdir.

Bərpa Qurultayından sonrakı Müsavatın öyrənilməsinə də tədqiqatımızda diqqət yönəltmişik. **1993-cü ilin ağır İyun hadisələrini** yaşayan Müsavat yeni hücumlar, təzyiqlər altında qalsa da, mübarizə əzmini itirməmiş, müstəqilliyimizin qorunub saxlanması, işğal edilmiş ərazilərimizin geri qaytarılması, Azərbaycanda azad və demokratik cəmiyyətin qurulması uğrunda mübarizəsini davam etdirmiş, ağır şəraitdə olsa da qurultaylarını keçirmiş, ciddi surətdə təşkilatlanmışdır. Tədqiqat işində Partiyanın 1993-2011-ci illərdəki fəaliyyətinin müəyyən məqamlarının öyrənilməsinə də yer ayrılmışdır.

Təşkilat tarixinin araşdırılmasında həqiqətin üzə çıxarılması üçün Sovet hakimiyyəti illərində Müsavat əleyhinə çap olunmuş, kitablardan, məqalələrdən, sənədlərdən də istifadə edilmişdir. A. Rayevskinin, M. D. Hüseynovun, N. Pçelinin 1920-ci illərdə Müsavat əleyhinə yazdığı kitablara da diqqət yetirilmişdir. Qeyd edək ki, Sovet tədqiqatçıları 1918-1920-ci illərdə mövcud olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (ADR) fəaliyyətini saxtalaşdırılmış faktlarla, "Cümhuriyyət", "respublika" sözlərini işlətmədən "Müsavat hökuməti", "bəy, xan hökuməti" adları ilə xalqa təbliğ etmişlər.

Bundan əlavə, dövrün (1918-1920) qəzet və jurnallarından, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivinin (ARDA) və Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxivinin (SPİHA) fondlarındakı sənədlərdən, Müsavat Partiyasının materiallarından istifadə edilmişdir.

Azərbaycan istiqlal tarixinin araşdırıcısı T. Svyetoçovskinin araşdırmaları da Müsavat tarixinin öyrənilməsinə köməklik göstərmişdir. Bu sahədə Amerika aliminin "Rus Azərbaycanı 1905-1920-ci illər" kitabını xüsusi olaraq təqdirəlayiq bilirik.

Tarixin araşdırılması prosesində Almaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Birliyinin orqanı kimi 1950-ci illərdən rus və Azərbaycan dillərində nəşr edilmiş "Azərbaycan" jurnalının materiallarından da istifadə etmişik. Tədqiqat işinin yazılmasında istifadə

olunan sənədlərin mühüm hissəsi ilk dəfə çap olunur və əksəriyyətini bizə təqdim etmiş, əslə azərbaycanlı, Türkiyədə yaşamış Azərbaycan Milli Mərkəzi Başqanı olmuş doktor Məhəmməd Kəngərliyə xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.

Kitabda araşdırılan tarixin ətraflı və həqiqət mövqeyindən öyrənilməsi üçün bir çox alimlər və tədqiqatçılarla məsləhətlər aparılmışdır.

Mövzu ilə bağlı problemin araşdırılmasında tədqiqatçı alimlərin məsləhətlərindən faydalanmağa çalışmışıq. Müsavat Partiyasının Başqanı İsa Qəmbərin Müsavatın Azərbaycanda bərpası dövrü ilə bağlı tövsiyələrindən bəhrələnmişik.

Müəllif Müsavat irsinə aid bir çox sənədlərin əldə olunmasında yaxından köməklik göstərdiyinə görə tədqiqatçı-alim Nəsim Nəsimliyə, Xaləddin İbrahimliyə, "Yeni Müsavat" qəzetinin baş redaktoru Rauf Arifoğluna minnətdarlığını bildirir.

I FƏSİL

MÜSAVAT PARTİYASININ YARANMASI, IDEOLOJİ KÖKLƏRİ, İLKİN TƏŞƏKKÜL DÖVRÜ

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ FİKİR, MÜSAVATIN YARANDIĞI TARİXİ ŞƏRAİT

Əsası 1911-ci ilin oktyabr ayında qoyulan, Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin bayraqdarı olan Müsavat Partiyasının tarixini bütövlükdə bu dövrdən qəbul etmək düzgün olmazdı. Müsavatın yaranması xalqımızın uzun illər boyu apardığı Azərbaycan davasının, azad və müstəqil yaşamaq uğrunda mübarizəsinin məntiqi davamı idi!

Azərbaycan xalqı Müsavata qədərki dövrdə Rus istibdad və əsarətinə qarşı mücadilə etmişdir. Bu mücadilə tarixi inkişaf prosesi boyunca irəliləmiş və müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir.

Hələ ötən əsrin əvvəllərindən – Azərbaycan torpaqlarının hissə-hissə çar Rusiyası tərəfindən işğalından başlayaraq Azərbaycan xalqı çətin və ağır sınaq qarşısında qalmışdır.

Xalqın oyanışında, yeni siyasi dərkinin yaranmasında çar Rusiyası ilə aparılan qanlı çarpışmalarla yanaşı açıq fikirli, geniş düşüncəli şəxsiyyətlərimizin də böyük rolu olmuşdur. Xalqın gerilik və cəhalət girdabından xilasına çalışan bu adamlar onun mübarizə əzminin və bacarığının güclənməsinə ciddi təkan vermişdir.

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu, Müsavat Partiyasının yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadə **“Azərbaycan davası”** məqaləsində yazırdı:

“Tarixdə fikirlərin əhəmiyyəti var, şəxslərin isə heç bir dəyəri yoxmudur? Əlbəttə vardır. Fəqət bu dəyər şəxslərin fikirlərə sədaqətləri və fikir sahiblərinə bağlılıqları nisbətindədir. Bu sədaqət və bağlılığın şəkil və dərəcəsi ancaq bir şəxsi bir şəxsiyyət mərtəbəsinə caldır. Tarixdə dəyər və əhəmiyyət kəsb edən şəxslər, işdə, müəyyən fikir cərəyanlarına və nümayəndələrinə bağlanan, onlara simvol olan şəxsiyyətlərdir” (270, s. 5).

Bu mənada Azərbaycanda yeniləşməyə, köhnə sxolastik qaydalardan yaxa qurtarmağa ilkin meyl göstərən və bütün bacarığı ilə millətin gözünü açmağa çalışan ziyalılarımız arasında böyük ədib Mirzə Fətəli Axundov xüsusi yer tutur. Milli yüksəlişi ləngidən hər maneəni tənqid edən M. F. Axundov milli mədəniyyətin kökləri olan dilin, ədəbiyyatın yeni məzmun və formalarda inkişafına təkan vermişdir.

M. Ə. Rəsulzadə M. F. Axundovun bu xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazırdı:

“Böyük mücəddit Mirzə Fətəli Axundzadə, ümumi bir xalq dilində yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan cəmiyyətinə yeni bir istiqamət vermişdir. O şəkildə də yeni olan – müsəlman dünyasında ilk pyes yazan odur - əsərlərində XVIII əsrin liberal məktəbindən alınmış tamamilə yeni fikirlər təvci (işlətmə) – N. Y.) etmişdir.

Mirzə Fətəlidən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı Avropa ideyalarına alışıra, həyat hadisələrini tədqiq və tənqid gözü ilə görməyə başlamışdır” (267, s. 163).

M. F. Axundovun xidmətlərini böyük mücahid, müsavatçı M. B. Məmmədzadə də özünün **“Milli Azərbaycan hərəkatı”** əsərində yüksək qiymətləndirir: **“Mirzə Fətəli bunlarla da kifayətlənmirdi. Milli mədəniyyətin daha sürətlə yüksəlməsi və millətin daha tez irəliləməsi üçün ərəb hərflərini tənqid edərək yeni əlifba tərtib edir və bunu qəbul etdirmək üçün İstanbul və Tehrana qədər gedirdi”** (209, s. 19).

Çar Rusiyasının Avropa dövlətləri ilə müqayisədə geridə qalmasını (bura əlavə edək ki, hələ o zaman Rusiyada geriliyin bir nümunəsi kimi təhkimçilik hüququ qorunub saxlanılırdı) ümumi inkişafın ləngliyini və Azərbaycanın bu “tənəzzül” qanunları ilə yaşamağa məcbur olmağını nəzərə alsaq, onda M. F. Axundovun və sonradan milli mətbuatımızın tərəqqisində əvəzsiz rol oynamış Həsən bəy Zərdabinin böyük xidmətləri olduğunu görürük.

Müsavat Partiyasının banisi olan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Mirzə Fətəli ilə “Əkinçi”dən əvvəlki müdəqqiqlərdə (tədqiqatçılarda – N. Y.) bu oyandırıcı fikirlər müəyyən siyasi bir məqsəddən ari olaraq, mücərrəd bir şəkildə tərvic olunduğu halda, ilk Azərbaycan qəzetində isə o fikirlər artıq müəyyən siyasi bir məqsədə xidmət edirdi. Mərhum Həsən bəy “azərbaycanlılar müasir mədəniyyət öyrənməli və Avropa elmlərini almalıdırlar, yoxsa həmişə başı qapazlı qalacaqdırlar...” deyirdi.

Mirzə Fətəlinin mücərrəd yazılarına təhəmmül edən çar hökuməti, ilk siyasi qəzetinin təmayüllərinə laqeyd qalmadı və **“Əkinçi” qapandı**” (267, s. 164).

Həsən bəy Zərdabi xalqın yeni mədəniyyətə yiyələnməsini əsas sayır, ana dilində kitabların, əsərlərin çapını mühüm məqsəd bilirdi. Müasirliyə, Avropa üsuli-idarəsinə meyl Həsən bəy Zərdabidə çox güclü idi. Lakin çar Rusiyası rejimi H. Zərdabinin xalqına xidmətinə mane olurdu. Bununla yanaşı “Əkinçi”nin xalqın oyanmasında, ictimai iüurun inkişafında böyük təsiri var idi.

Azərbaycan mühitinin yeniləşməsində, milli mətbuatın fəaliyyətində, qəzet, kitab nəşr edilməsində, millətin ümumi inkişafında 1905-ci il Rus inqilabının böyük təsiri oldu. Bu inqilab mədəniyyətin, mətbuatın inkişafına geniş imkanlar yaratdı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “İkitarixi hadisə Rusiyamüsəlmanlarının siyasi həyatlarındakı inkişafın iki mühüm mərhələsini tərtib edir: **1905-ci ildə Nijni-Novqorod şəhərində toplanan Müsəlman**

Konfransı ilə 1917-ci ildə Moskvada toplanan konfrans. Bu iki konfransda rusiyalı müsəlmanların siyasi istəkləri şəkilləşmişdir.

Nijni-Novqorod konfransı taktika etibarilə rus liberalizmi ilə təşriki-məsai (birgə çarpışma) şüarı altında gedərək siyasətən milli kultür-mədəni və hüquqi mahiyyətdə bir çox mətləblə iktifa edirdi. Moskva konfransı isə Rusiyanın milli ərazi muxtariyyətləri üzərinə parçalanması tələbində dayandı. Gərək birinci, gərəkə ikinci konfranslarda olsun siyasi qərarın formulunu Azərbaycan nümayəndələri vermişlərdi” (267, s. 164-165).

Bu dövr Azərbaycan ictimai fikir tarixinin ən parlaq mərhələlərindəndir. XX əsr Bakı mühitində inqilab dalğası hər yanı bürüyürdü. Müsavat Partiyasının əsasını qoyacaq M. Ə. Rəsulzadə o zaman inqilabi hərəkətdə ilk addımlarını atırdı.

M. Ə. Rəsulzadənin bu dövrdəki fəaliyyəti də çox maraqlıdır. Gənc yaşlarından inqilabi mübarizəyə qoşulan M. Ə. Rəsulzadə hələ əsrin əvvəllərində 1902-1903-cü illərdə müxtəlif rus və digər məktəblərdə oxuyan tələbələri əhatə edən bir dərnək yaratmışdı. Dərnək “Hümmət” adlı qəzet də çap edirdi.

M. B. Məmmədşadə yazırdı: “...Çarlıq Rusiyasında hüduzsuz istibdadiyə ilə ağıllara durğunluq verən “millətlər həbsxanası” dövlətinə qarşı üsyan bayrağını qaldıran gənc Rəsulzadəni 1903-1904-cü illərdə özünün təşkil etdiyi **“Azərbaycanlı Gənc İnqilabçılar Dərnəyi”**nin başında görürük. Rusiyanın ruslaşdırma, rusçuluq və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı protest mahiyyəti daşıyan ilk məqaləsi də 1903-cü ildə nəşr olunmuşdur” (260).

Müsavat yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadənin hələ 1908-cü ildəki ilk yazıları da diqqətə layiqdir. Əslində bu yazıları ilə M. Ə. Rəsulzadə gələcəkdə bütün ömrü boyunca mübarizə edəcəyi rus istibdadı rejiminə qarşı amansızlığının, barışmazlığının əsasını qoydu.

M. Ə. Rəsulzadənin “Şərqi-Rus” qəzetinin 1903-cü ildə 20-ci sayında çap olunmuş ilk etirazından: “Pəs hümmət və qeyrət vax-

tıdır. İttifaq edib bir məktəbxanə, bina eləyin ki, ona da ümumi ruhani deyilə. Hansı ki, o məktəbdən çıxan üləmadan molla və axundlar təyini lazım olacaqdır.

Dövləti-aliyyəyi-Rusiya qanunu ilə məsəlman ruhani sinfinə girən əşxas gərəkdir ki, Rusiyada təlim almış olsunlar. Bu hamısına məlumdur. Halbuki, Rusiyada bir babruh ruhani məktəbxanası yoxdur. Pəs bizə molla kim olub, qəzavət kim edəcəkdir?" (218, s. 16).

Mövcud mühitə, rus istibdad rejiminə nifrətin necə köklənməsi baxımından Müsavatın bayraqları olmuş M. Ə. Rəsulzadənin ilkin dövr fəaliyyətini və mətbu yazılarını öyrənmək əhəmiyyətlidir. **"Şərqi-Rus", "Hümmət", "Dəvət-Qoç", "Təkamül", "İrşad" və digər mətbuat orqanlarında M. Ə. Rəsulzadənin mövcud rejim əleyhinə onlarla yazısı çap olunub.** Yəni Müsavatın yaranışına qədərki dövrdə böyük bir mücadilə və ümummilli təşkilatın yaranması məktəbi keçilib.

Müsavatın ilkin fəaliyyət dövrünün araşdırılması baxımından partiyanın ilk qurucularından biri olan M. Ə. Rəsuloğlunun da xatirələri maraqlıdır. Bu xatirələrində o, Müsavata qədərki mübarizələrindən danışır. Bu materiallardan məlum olur ki, Müsavat Partiyası qurularkən müsavat liderləri artıq böyük təcrübəyə malik idilər.

M. Ə. Rəsuloğlu xatırlayırdı: "1902-ci ildə bəzi arkadaşlar, o zamankı çar rejimi əleyhdarlığı təbliğatının təsiri altında qalmışlardı. Bu arkadaşlarla birlikdə biz də bu siyasi cərəyana atıldıq demirəm, başladığ deyirəm. Fəqət bu cərəyan bizi sürükləməyə başladı.

1903-1904-cü illərdə Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəy başda olmaq üzrə bir çox arkadaş "Hümmət" adı altında milli sosialist yönümlü bir partiya qurduq. Yavaş da olsa, bu təşkilat dirçəlməyə başladı. **Partiyanın "Təkamül" adlı bir dərgisi də çıxırdı.** Bu dərgi sırasıyla Hümmət partiyasına mənsub arkadaşların evlərində basılırdı. 1905-ci ilin Rusiya inqilabından sonra bu dərgi, Məhəmməd

Əmin bəyin müdirliyi altında mətbəədə basılaraq çıxmağa başladı" (273, s. 9)¹.

Müsavat yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadənin təşkilatın quruluşuna qədərki fəaliyyətində daha çox xalqın elmlənməsinə, maariflənməsinə böyük əhəmiyyət verdiyini görürük. Cəhalət qaranlığında əzab çəkən xalqın nicat yolu yalnız elmdədir, tərəqqidədir, hüriyyətin təntənəsindədir. Hüriyyətin mənası dərinidir. Onun fikrincə beş formada hüriyyət var: birincisi – söz azadlığı; ikincisi – mətbuat azadlığı; üçüncüsü – cəmiyyət və ittifaq azadlığı; beşincisi – malın və canın mühafizə olunması azadlığı.

M.Ə.Rəsulzadə yazılarında belə bir azadlığın Rusiya məmləkətində olmadığını göstərirdi.

Bu dövrün mühüm başlıca hadisəsi də erməni-müsəlman qırğını idi. Ermənilərin qəddarlığını, günahsız insanlara tutduğu divanı hələ əsrin əvvəllərində görən M. Ə. Rəsulzadə məqalə və yazıları ilə qanlı hadisəyə etirazını bildirirdi.

M. Ə. Rəsulzadənin 1908-ci ildə "İrşad" qəzetinin 51-ci sayında çap edilən "Mütaliələrimdən" adlı bir məqaləsi var. Həmin məqalədə o, sonrakı mübarizəsinin və uzun illər başçılıq etdiyi Müsavatın fəaliyyətinin ümumi məramından, yəni millət yolunda fəda olmağın ehtiyacından yazırdı..

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "...Ah...nə vaxt bir mücahid özünü fəda etdi ki, cəməat onun qədrini bilmədi? Cəməatə qədr bilməyi fədakarlığın ilə gərək öyrədəsən. Əvəzsiz heç nə alınmaz. Fəda ol, qədr gör!" (218, s. 187-188).

1908-11-ci illərdə mühacirətdə yaşamaq məcburiyyətində qalan M. Ə. Rəsulzadə böyük bir inqilabi məktəb keçmişdir. İranda yeni tipli "İrani-Nov" ("Yeni İran") qəzetini çıxaran, Səttarxanın başçılıq etdiyi Məşrutə inqilabının içərisində olan M. Ə. Rəsulzadə sonradan Türkiyədə "Türk Ocağı"nda böyük türkçülük məktəbi keçir.

¹ *Söhbət "Hümmət" qəzetindən gedir. Səhvə yol verilib.*

MÜSAVATA QƏDƏRKİ İDEOLOJİ CƏRƏYANLAR

1911-ci ildən rəsmi fəaliyyətə başlayan, milli istiqlal mübarizəsinin lideri olan Müsavata qədərki Azərbaycanda mövcud ictimai-siyasi fikir cərəyanlarının da öyrənilməsi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Müsavata qədərki Azərbaycanda ideoloji-yönümü etibarilə bir neçə fikir cərəyanı vardı. Bu fikir cərəyanları hansılar idi? Müsavatın yaradıcıları hansı cərəyana mənsub idilər?

Məlumdur ki, Müsavat əsrin əvvəllərindən geniş vüsət alan **Azərbaycan İstiqlal Hərəkatının** təkanverici qüvvəsi idi. **M. Ə. Rəsulzadə "Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri"** adlı məqaləsində milli Azərbaycan hərəkatını ideoloji mənşəyi etibarilə "Şərqi milli qurtuluş ideyaları ilə Qərbi Kəltür və demokratiya cərəyanlarını özündə birləşdirmiş bir hərəkat" adlandırmışdır.

Lakin bu "birləşmə" dövrünə qədər Azərbaycan ictimai-siyasi mühitini inkişaf etdirmək istəyən "qurtuluş"u ayrı-ayrı anlaşımlarda qəbul edənlər vardı. Rusiya müsəlmanlarının oyanışında **İsmayıl bəy Qaspiralının, Əli Mərdan bəy Topçubaşının, Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Ağaoğlunun** böyük xidmətləri olmuşdur. "**Rusiya Müsəlmanları İttifaqı**", "**Difai**" təşkilatlarının xalqın əsarət boyunduruğundan xilasında və mübarizə əzminin güclənməsində böyük xidməti vardı.

"Rusiya Müsəlmanları İttifaqı"nın 1905-ci ildə Nijni-Novqoroddakı qurultayında **İsmayıl bəy Qaspiralı deyirdi**: "Ümumən türklərin əslisi və nəslisi birdir. Məkan və zaman ixtilafı nəticəsində şivə və adətlərimizdə ixtilaf yaranmışdır. Bu ixtilaf bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bundan sonra məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət edəcək hala gətirmək lazımdır".

Əli Mərdan bəy Topçubaşov isə bildirirdi: "Müxtəlif məzhəblər arasındakı fərq əhəmiyyətli deyildir. Bu fərqlər Rusiya müsəlmanlarının ruhani işləri üçün ümumi bir müəssisə vücuduna dini nöqtəyi-nəzərdən bir maneə təşkil etmir".

"İttifaqçılar" adı ilə fəaliyyət göstərən bu cərəyan rus liberal-ları ilə əməkdaşlığa üstünlük verirdi və "Tərcüman" qəzeti onların fəaliyyət orqanı idi.

M. B. Məmmədzadə yazırdı: "Lakin ittifaqçıların bu taktikası-nı qəbul etməyən bir inqilabçı gənclik doğmuşdu. Qara və mürtəce qüvvələrə himayədarlığı davam etdirən və onların əli ilə oyanış hərəkatını dayandırmaq istəyən, eyni zamanda polis və fitnəkarlıq vasitələrinə əl atan çarizm durduqca milli inkişafa əlverişli bir zəmin hazırlamaq üçün çarizm rejimini devirmək lüzumuna inanırdı. Bu yeni cərəyan rus inqilabçıları ilə əməkdaşlıq taktikasına üstünlük verir və rus kadetləri ilə həmfikir olan ittifaqçıları, xüsusilə bu təşəkkülün lideri və ideoloqu İsmayıl bəyi tənqid edirdi" (209, s. 27).

Müsavatı sonradan yaradanlar da məhz "Rusiya cəmiyyətçiliyinin inqilabçı cinahı"na mənsub idilər. Çar rejimini devirməkdə məqsəd eyniliyinə gəldiyindən birgə mübarizəyə meyllik vardı. Lakin sonradan yolların ayrılıb başqa istiqamətlərə yönəlməyinə baxmayaraq bolşeviklər məhz bu faktı əsas götürərək müsavat lideri **M. Ə. Rəsulzadəyə** hücumlar edirdilər. **Azərbaycanlı bolşevik M. D. Hüseynov 1927-ci ildə çap olunan "Müsavat Partiyası keçmişdə və bu gün" adlı kitabında yazırdı**:

"Bu adamlar hələ 1905-ci ildə Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası Bakı Təşkilatının üzvləri idi. Birinci inqilabın dağıdılmasından sonra fəhlələrdən uzaqlaşdılar, sonra isə inqilab işini tamamilə dəyişdilər və öz təşkilatlarını qurdular" (295, s. 9).

M. D. Hüseynov əlavə edir: "Hətta bu günədək həmin dəstənin birgə fotoları saxlanılır: "Alyoşa Caparidze, Məşədi Əzizbəyov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Qarabəyov və b." (295, s. 9).

M. Ə. Rəsulzadənin "Sosial demokratlar"da ilkin dövrdəki yaxınlığını sonradan, köhnə dostu Stalin də tez-tez xatırlayacaq və sovet hakimiyyəti illərində Müsavat liderinə qarşı mübarizədən bir vasitə kimi istifadəni lazım biləcəkdik².

² 1. 20-ci illərdə Müsavata və onun lideri **M. Ə. Rəsulzadəyə** qarşı hücum

Aydınlaşmalıdır ki, hələ ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarından Zaqafqaziyada marksist təşkilatlar yaranmağa başladı. **İlk yaranan gürcü marksist sosial-demokrat təşkilatı olan "Mesame-dasi" idi.** 1898-1899-cu illərdə Tiflis sosial-demokratlarının qərarı ilə V. Strua Bakıya gizli ədəbiyyatlar gətirirdi. 1899-cu ildə Bakıda artıq altı sosial-demokrat dərnəyi vardı və onlardan üçü Balaxanı-Sabunçu rayonlarında, ikisi şəhər rayonlarında, biri isə dəmiryol işçiləri arasında fəaliyyət göstərirdi (292, s. 22).

1901-ci ildə M. Ketsxoveli RSDFP (b)-nin ilk Bakı Komitəsini yaratdı. Azərbaycanlı fəhlələr arasında güclü təbliğat işləri aparmaq məqsədi ilə sosial-demokrat qrupları yaradırdı.

Hələ 1902-1903-cü illərdə M. Ə. Rəsulzadə "üzvləri müxtəlif rus litseylərində və digər orta məktəblərdə oxuyan Azərbaycan türk tələbələrindən ibarət gizli bir dərnək" (215, s. 13) yaratmışdı. Dərnəyin fəaliyyəti haqqında **M. Ə. Rəsulzadə yazırdı:** "Bu dərnək mənsublarının milli hisslərini təhrik etmək, rus məktəblərində oxudulmayan türkcəni öz-özünə irəlilətmək, yerli ədəblərin əsərlərini oxumaq, çarlıq əleyhinə yazılmış ixtilal şerlərini əzbərləmək və arada-sırada mətbəə üsulu ilə basılmış bəyannamələr dağıtmaq, işçilər arasına gedərək hüriyyət və inqilab fikirlərini bunların arasında sistemli surətdə yaymaq kimi fəaliyyətlər də olurdu (215, s. 13- 14).

M. Ə. Rəsulzadənin 1902-ci ildə yaratdığı "**Müsəlman Gənclik Təşkilatı**" müəyyən fəaliyyət dövründən sonra Rusiya hökumətindən milli mədəni hüquqlar almaq ümidində idilər.

başlıq edənlərdən biri İ. Stalin 1923-cü ildə sentyabrın 16-da azərbaycanlı bolşeviklərə göndərdiyi məktubunda onlara Rəsulzadə əleyhinə kitabça yazmağın vacibliyini bildirirdi: "Rəsulzadə əleyhinə kitabçanın ümumi ruhu hücum xarakteri daşımalıdır. Heç bir halda özünü təmizə çıxarmaq lazım deyil. Ona aşağıdakılarla hücum etmək:

"1. Dönüklükdə. O, bolşevik idi, sonda onlara xəyanət etdi.

2. Türklərin özlərinin mənafeələrinə xəyanətdə: çünki Rəsulzadə özü və onun Müsavat Partiyası Qızıl Ordunun türklərə yardım göstərməsi və Bakının alınmasına maneçilik göstərirdilər..." (194).

Onlar "çarizmə qarşı mübarizədə inqilabçı sosializmi ən sadıq olmasa da ən münasib bir müttəfiq olaraq gördüyündən" (209, s. 30) sosial-demokratlarla yaxın işbirliyinə keçmişdilər.

M. Ə. Rəsulzadənin o zaman yaratdığı "Müsəlman Gənclik Təşkilatı"nın "Hümmət" qəzetinin 1904-1905-ci illərdə 5-6 nüsxəsi çıxmış, 1917-ci ilin iyulun 3-dən isə N. Nərimanovun redaktorluğu ilə qəzet yenidən nəşrə başlamışdır.

M. Ə. Rəsulzadə "Hümmət"in Qafqazda Türk (Azərbaycan) mətbuatı arasında ilk partiya orqanı olduğunu göstərmişdir (218, s. 19). "Hümmət"in həmin illərdə nəşr olunmuş nüsxələrindən yalnız birində - 3-cü sayında (1905-ci il) M. Ə. Rəsulzadənin bir məqaləsi hələlik tapılmışdır. Həmin məqalə 1917-ci ildə "Açıq söz" qəzetinin 5 iyul tarixli sayında (N 513) çap edilmişdir (20).

1904-cü ilin sonlarında **RSDFP-nin Bakı Komitəsi nəzdində "Müsəlman sosial-demokratik "Hümmət" təşkilatı** yaradıldı. "Hümmət"in baniləri M. Ə. Rəsulzadə, Mir Həsən Mövsümov və Məmməd Həsən Hacınski idi!" (211). Müsavatın yaradıcılarından olan Abbasqulu Kazımzadə, Kərbəlayi Mikayılzadə də "Hümmət" partiyasının keçmiş üzvlərindən idi" (200).

Lakin az keçməmiş 1905-ci ildə Rusiyada başlanan birinci inqilabi hadisələrdən sonra M. Ə. Rəsulzadə və silahdaşları bolşeviklərin məram və məqsədlərindən Azərbaycana heç bir fayda olmayacağını başa düşüb onlardan uzaqlaşdılar. 1907-ci ildə "Hümmət"in bağlanması qərar verildi (263, s. 32). Digər tərəfdən sosial-demokratlarla, sonradan terror yolunu tutan, yalan şüarlarla gəlib məmləkətimizi işğal edən bolşevikləri eyniləşdirmək olmaz. 1918-ci ildə Azərbaycanın İstiqlal elan olunub, müstəqil bir dövlət halında yaşadığı dövrdə belə "Hümmət"in istiqlalçılıq prinsiplərini qəbul edən, Azərbaycan parlamentində təmsil olunan sosial-demokratlarla, "Azərbaycan Sovet Respublikası" şüarı ilə məmləkətimizin azadlığını Rusiyada axtaranlara müxtəlif mövqedən yanaşmaq lazımdır.

M. Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşı, doğma əmisi oğlu M. Ə. Rəsuloğlu yazır: "O tarixlərdə çar rejimini devirmək üçün Qafqaziyada çalışan inqilabçı sosialistlər, bolşeviklər və menşeviklər ilə təmas halında idik. Bu partiyaların üçü də bizi öz tərəflərinə çəkməyə çalışırlardı, amma biz əsla yanaşmırdıq. Günlərin bir günü Stalin məni və Məhəmməd Əmin bəyi dəvət etdi və özlərinə iltihak (birləşmək – N. Y.) etməmizi istədi. Biz ona bolşevik nəzəriyyə və ruhunun məmləkətimizin ruh və yaşayış tərzinə uyğunlaşmayacağını söyləyərək, təklifini rədd etdik. Çıxarkən bizə bir rus adı söyləyərək: "Filan adam da bizi dinləmədi. Biz onu təmizlədik" – deyərək bir təhdiddə də bulundu. Biz də "Nə istərsəniz yapınız" – deyərək ayrıldı" (273, s. 9).

İstər M. Ə. Rəsuloğlunun yuxarıdakı yazısından, istərsə də M. Ə. Rəsulzadənin "Stalinlə ixtilal xatirələri"ndən məlum olur ki, müsəvat liderinin "sosial demokratlar"la yaxınlığı hansı məzmununda olub. Və çarizmi devirməkdə maraqlı olan hər iki qüvvənin müəyyən anlaşmalarının mövcudluğu təhlükəli hadisə kimi qəbul edilməməlidir.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Müsəvat" fırqəsində çalışanlar ilk rus inqilabı əsnasında yaşlı nəsilədən fərqli olaraq Rusiya cəmiyyətçiliyinin inqilabçı cənahına meyl edən gənc nəsil içindən çıxanlardan ibarət idi. Çarizmə qarşı mübarizədə onları inqilabçı sosializmin ən sadıq olmasa da, ən münasib müttəfiq hesab edirdilər. Məmləkətimizi istila və istismar edən Rusiyaya qarşı bəslədikləri kin sayəsində onlar pozğunçuluq hərəkətlərini, bu işdə daha ifratçı fırqələrin taktikasını təbii ki, daha məqbul hesab edir və bu taktikanı daha asanlıqla qəbul edirdilər" (267, s. 165).

Müsəvata qədərki Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində Ə. Ağaoğlunun "Difai" təşkilatının da böyük rolu olmuşdu. Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, Naxçıvanda şöbələri olan "Difai" millətin haqqı və istiqlalı uğrunda ciddi mübarizə aparırdı.

"İrşad" qəzetinin 1906-cı il 13 oktyabr 241-ci sayında "Difai"-nin çap olunmuş bəyannaməsi də ciddi maraq doğurur.

Bəyannamədə yazılıb: "Artıq iki ildir ki, Qafqaz müsəlmanları onların varlığını belə təhlükə altına lənə bəlalılarla üzləşirlər. Həmin bəlalılar aşağıdakılardan ibarətdir: erməni-müsəlman toqquşmaları; ikincisi – xalqımızın geriliyi və cahilliyi; nəhayət üçüncüsü – müsəlmanların getdikcə dərinləşən sosial-mənəvi tənəzzülü. Müsəlmanları bu təhlükəli bəlalardan xilas etmək üçün hökumətə və başbəla millət rəhbərlərinə arxalanmaq əbəsdir. Hökumət "xadımləri", xüsusilə cənab Vorontsov-Daşkov canişinliyinin kədərli günlərində, erməni "Daşnaksütyun" partiyasının bombaları və güllələri qarşısında qorxaqcasına boyun əyərək, həmin təşkilatın əlində itaətkar bir alətə çevriləblər" (187, s. 67-68).

Partiya öz proqramında "Daşnaksütyun"-a qarşı hər cür mübarizə aparacağını bildirirdi.

Bakı quberniyası jandarm idarəsi rəisinin polis departamentinə 15 oktyabr 1906-cı il tarixli məlumatından: "Aldığım çoxsaylı məlumatlara görə Qafqazda "Difai" ("Müdafiə") Ümummüsəlman Komitəsi yaradılıb" (187, s. 68).

"Difai" təşkilatı Qafqaz Baş valisinə göndərdiyi çağırış ruhlu bəyannamədə bildirirdi: Daşnak fırqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin xarabazarlığı və küllü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzəranlıq qurmasına yol vermərik (228, s. 22).

M. B. Məmmədzadə göstərirdi ki, Ə. Ağaoğlunun 1908-ci ildə Azərbaycanı tərk edib İstanbulla getməsindən sonra təşkilatın başsız qalmış üzvləri də sonradan Müsavata daxil olmuşdular.

Lakin Birinci Dünya müharibəsi illərində də "Difai" fəaliyyət göstərmiş, 1915-ci ilin 14 yanvarında Miralay Ömər Naci başçılığında Türklər qüvvələri Təbrizə girərkən, təşkilatın silahlı qüvvələri Gəncədə böyük bir üsyan etmişlər (111, s. 65).

1915-ci ildə təşkilatın təmsilçilərindən olan Əmir Aslan Xan Hacinski Ərzuruma getmiş, Ənvər Paşaya Qafqaz haqqında geniş bilgi vermişdir.

Birinci Dünya müharibəsində ruslara əsir düşən və 1917-ci ildə Rusiyada Fevral inqilabından sonra əsarətdən qurtarıb Gəncəyə gələn azərbaycanlı türk zabiti Hüseynzadə Tuqac xatirələrində Milli Azərbaycan Ordusunun əsasını "Difai" təşkilatı üzvlərini təşkil etdiyini bildirirdi. Düşüncə etibarı ilə milliyyətçi olan bu adamların sonradan Müsavata daxil olması məntiqli bir davam idi.

Müsavata qədərki Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində **böyük türkçü Əli bəy Hüseynzadənin** də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bütün türk dünyasında və eləcə də istiqlal tariximizdə "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" fikrinin banisi olan Əli bəy Hüseynzadə hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan "**Türk**" qəzetindəki bir yazısında "**Turançılığı**"nı elan etmişdi.

M. B. Məmmədzaadə yazırdı: "Rusiya imperializminə qarşı "islam aləminin qəlbi mənziləsində" və "yeganə ümidimiz və nicat çarəmiz olan Türkiyənin istiqlal və tərəqqisi" konsepsiyası "Müsavat" fırqəsinin Osmanlı dövlətini bütün türklüyü və bütün müsəlmanları xilas edəcək qüvvə kimi qəbul etməsindən və belə bir qüvvə kimi qalmasını və yüksəlməsini arzu etdiyindən irəli gəlirdi. Azərbaycan mühitində bu istək, qənaət və imanın təşəkkülündə ən böyük rol oynayan Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur" (209, s. 46).

Müsavatın sonradan öz fəaliyyət ideallarından birinə çevirəcəyi və daima əsas götürəcəyi türkçülüğü o dövrdə daha ucadan söyləyən Əli bəy Hüseynzadə idi. Təsədüfi deyil, M. B. Məmmədzaadə Müsavatın formalaşmasında ciddi rol oynayan türkçülüyə, turançılığa görə Ə. Hüseynzadənin xidmətini yüksək qiymətləndirir. O, yazırdı: "'Müsavat'ın açıqca ilham aldığı bu cərəyan sonralar Türkiyədə başlayan türkçülük hərəkatının təsiri altında dəyişərək yeni bir şəkil alacaq və "Müsavat" ümmətçilikdən millətçiliyə keçərək inqilabçılığa doğru mühüm bir addım atacaqdır (209, s. 47).

Beləliklə, Müsavatın qurulmasına qədərki ictimai-siyasi mühit bu vəziyyətdə idi. Və **Müsavat hansı cərəyana üstünlük verirdi?**

Mürtəcə mühafizəkarlara, millətçi liberallara, yoxsa inqilabçı millətçilərə?

M. B. Məmmədzaadə açıqlayırdı: "...Mürtəcə mühafizəkarlar, millətçi liberallar və inqilabçı millətçilər olmaq üzrə üç ictimai məzhəb və üç ictimai qüvvə təşəkkül etmişdi. Birinciləri çarizm himayə və təşviş edirdi. İkincilər rus liberalları ilə əməkdaşlıq edirdilər. Üçüncülər isə rus inqilabçı qüvvələri ilə birlikdə hərəkət edərək çarizmi devirməyə çalışırdılar.

Ancaq hadisələr inkişaf etdikcə, aşağıda da görəcəyimiz başqa amillərin təsiri altında milli liberallar rus liberallarından ayrılacaq, milli inqilabçılar isə qəti və bəllurlaşmış siyasi bir millətçilik şəklini alacaq və bu iki zümrə birləşərək "Müsavat" fırqəsinin istinad etdiyi əsas qüvvələri təşkil etməyə başlayacaqdır" (209, s. 36).

MÜSAVAT PARTİYASININ YARANMASI, İLK PROQRAMI. TƏŞKİLATIN MƏTBU ORQANI "AÇIQ SÖZ" QƏZETİ

Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatı tarixində parlaq izlər buraxan Müsavat Partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayının əvvəllərində yaradılmışdır. **Müsavatın ilk qurucuları aşağıdakılardır: Tağı Nağı oğlu, Məhəmməd Əli Rəsuloğlu, Abbasqulu Kazımzadə.** Sonradan Müsavat Partiyasının lideri kimi tanınan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə o zaman çar hökuməti tərəfindən təqib edilərək Türkiyədə yaşayırdı və əqidə dostlarına göndərdiyi məktublarda belə bir təşkilatın qurulmasının vacibliyini bildirirdi. Və o, 1913-cü ildə Bakıya qayıdandan sonra partiyanın fəaliyyətinə yeni istiqamət vermiş, başçılıq etmiş, təşkilatın əsas ideoloqu olmuşdur. **Odur ki, M. Ə. Rəsulzadə Müsavat Partiyasının yaradıcısı, banisi kimi tanınır.**

Təşkilatın ilk qurucularından olan, sonralar ömrünün sonunadək Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Əli Rəsuloğlu

yazırdı: “1911-ci ilin son baharı idi. Arkadaşların gizli toplantı və müşavirə yeri olan rəhmətlik Kazımda Abbas bəyin mağazasının arxa odasında Abbas bəylə bərabər oturduq. Arkadaşlarımızdan mərhum Tağı Nağıoğlu içəri girdi və bizə: “Gürcülərin, ermənilərin və rusların siyasi partiyaları vardır. Bizim nədən bir partiyamız olmasın, biz də bir partiya quralım” dedi. Bir neçə gün müzakirə və müşavirədən sonra “Müsavat” partiyasını qurmağa qərar verdik. Zətən mərhum Rəsulzadə Emin bəy də o tarixlərdə bulunduğu İstanbultan bizlərə siyasi bir təşəkkülə ehtiyac olduğu haqqında yazılar yazmaqda idi” (273, s. 10).

Qeyd edək ki, Müsavata ilk daxil olanların da şəxsiyyətlərini öyrənmək tarixi baxımından maraqlıdır. Bu adamların əksəriyyəti ömürlərinin sonunadək müsəvat ideallarına bağlı qaldılar. Bəziləri isə yüzlərlə, minlərlə müsəvatçı kimi kimi faciələrlə, ölümə üzleşdilər.

Müsavat qurucularından olan M. Ə. Rəsulzadə yazırdı:

“Beləliklə, partiya qurulduqdan sonra partiyaya qəbul ediləcək arkadaşları aramağa başladıq. Bu da zamanın şərtlərinə görə çox zor bir iş idi. Partiyaya ilk aldığımız arkadaşlar bunlardı: Vəli Mikayıloğlu (İkinci Dünya savaşında İrana girmiş bolşeviklər tərəfindən Zəncan şəhərində yox edilmiş), Seyid Hüseyn Sadiq (Sibiryaya sürüldü), Əbdürrəhim (əcaliylə vəfat etmiş), Yusif Ziya “Axund Yusif” (Türkstanda bolşeviklərə qarşı basmaçılarla bərabər savaşarkən şəhid düşdü. Seyid Musəvi (çar ajanlarının təhrikiylə öldürüldü)³. Bunlardan başqa, sonradan partiyaya alınan bir çox arkadaşlar da vardı. Partiya üç kişilik qruplar sistemi ilə çalışırdı. İlk sıralarda qruplar arasında əlaqəni Abbas bəy qururdu.

Partiyanın şöbələri qısa zamanda Qafqaziyanın hər tərəfində qurulduğu kimi, İranın Rəşt şəhərində məhkum Azərilər arasında da quruldu” (273, s. 10).

“Müsəlman Demokratik Partiyası – Müsavat” (partiyanın ilk adı belə olmuşdur – N. Y.) gizli bir təşkilat kimi qurulmuşdu.

³ Seyid Musəvi 1907-ci ildə öldürülmüşdür.

Çünki o zamanlar kütlənin inqilabi fəaliyyəti amansızlıqla yatırılmış, fəallar isə ya həbs edilmiş, ya da sürgünə göndərilmiş, yaxud da mühacirətdə idilər. M. Ə. Rəsulzadənin İrana, oradan İstanbulla gedib Azərbaycana qayıda bilməməyinin başlıca səbəbi həmin şərait idi. Və bunun nəticəsində partiyanın ilk proqramının “Ciddi xəbərdarlıq” başlığında yazılıb: “Müsavat Partiyasının Bakı şöbəsi öz üzvlərini Rus hökumətinin və onun agentlərinin özünə hökumətin diqqətini çəkməmək üçün açıq tənqiddən çəkindirir, çünki tənqid edənlər və onun həmfikirləri bundan ziyan çəkə bilərlər” (70).

Müsavat ilkin fəaliyyət dövrünü belə çətin şəraitdə keçirirdi.

Partiyanın ilk proqramının bəzi mənbələrdə 8, bəzilərdə isə 9 maddə olduğu göstərilir. Daha düzgünü 8 maddədən ibarət olmağıdır.

Partiyanın yaranması ilə əlaqədar verilən bəyannamədə Müsavat öz mövqeyini belə açıqlayırdı: “Bir zamanlar nəcib islam milləti bir əli ilə Pekini tutmuş, digər əllə Avropanın sonunda əl-Həmrə saraylarını inşa edirdi. Asiya və Afrikanın belə böyük qitələrində hakim olan islam hazırda hissələrə parçalanmış, islam dövlətləri əcnəbilər əlində oyuncaq şəklinə düşmüş, millətlərimiz isə onların nüfuz və zülmündə inləməkdədir. Ona görə Quranın əldəki bütün vasitələrlə düşməni dəf etməyi əmr edən ayeyi-şərifəsi gərəyincə “Müsavat” fırqəsi təşəkkül olunub və bütün müsəlman dünyasının dağılmış qüvvələrini birləşdirmək və müsəlmanların milli və insani haqlarını müdafiə etmək məqsədi ilə açıq mübarizə meydanına atılmışdır. Üzvlərinin məhəlli dillərində proqramını nəşr edən bur fırqə milliyyət və məzhəb fərqi nəzərə almadan müsəlmanların bütün mənəvi və maddi qüvvələrini birləşdirməyə şüru etmişdir” (70).

İslamçı xarakter daşıyan ilk proqram partiyanın sonrakı fəaliyyəti dövründə işlənilib hazırlanmış, dolğunlaşmış, Azərbaycanın istiqlalı və müstəqilliyinə xidmətə yönəldilmişdir.

Təşkilatın ilkin fəaliyyətinə düzgün yanaşılması baxımından proqramın maddələri ilə tanış olaq:

**“MÜSƏLMAN DEMOKRATİK PARTİYASI –
MÜSAVAT”IN İLK PROQRAMI**

1. Milliyyət və məzhəb fərqi qoymadan bütün müsəlmanların birləşməsi.
2. Müstəqilliklərini itirmiş müsəlman ölkələrin yenidən müstəqil olmalarına çalışmaq.
3. İstiqlallarını müdafiə və ya bərpa etməyə çalışan bütün müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərmək.
4. Müsəlman millətlərin və ölkələrin müdafiə və hücum qüvvələrini artırmaq üçün yardım etmək.
5. Bu ideyaların yayılmasına mane olan bütün əngəlləri aradan qaldırmaq.
6. Müsəlmanların birləşməsinə və tərəqqisinə çalışan bütün firqələrlə əlaqə yaratmaq.
7. Bəşəriyyətin səadəti və tərəqqisinə çalışan xarici partiyalarla lazım olan səviyyədə əlaqə yaratmaq və fikir mübadiləsində bulunmaq.
8. Müsəlmanların həyat uğrunda mübarizə vasitələrini, onların ticarət, sənaye və ümumən iqtisadi həyatlarını qüvvətləndirməyə çalışmaq” (70).

Müsavat Partiyasının ilkin proqramının İslami xarakterdə olmasını sonradan sovet hakimiyyəti illərində bolşeviklər əsas götürərək güclü hücumla keçdilər. Maraqlıdır ki, bolşeviklər bir tarixi prinsipi unudurdular – hər təşkilat, yeni meydana çıxan qurum zamanın inkişafı nəticəsində məzmununu dəyişib ümumi ideala xidmət edə bilər. Yəqin bolşeviklər unudurlar ki, onların da ilk proqramındakıları sonradan törətdikləri cinayətlə eyniləşdirsək, olduqca fərqli və ürəkəğrından mənzərənin şahidi olarıq.

Belə azərbaycanlı bolşeviklərdən biri 1927-ci ildə çap olunan kitabında yazırdı ki: “Müsavatın bütün tələbləri yalnız mədəni və dini sualların qaldırılması ilə bağlı olub”.

Partiyanın ilk proqramı aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Cəmiyyətin təşkili və fəaliyyəti.
2. Mərkəzin şöbələrlə qarşılıqlı əlaqəsi.
3. Məcburedici vasitələr.

Proqramın sonunda “qəti xəbərdarlıq” başlığı altında ümumi məlumat verilir.

1 bölmə haqqında: Göstərilir ki, Rusiyanın bütün guşələrində təşkilat öz proqramını kitab və bülletenlərlə yayıb təbliğ edə bilər. Milliyyətdən və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, istənilən şəxs partiyaya üzv ola bilərdi.

Lakin həmin şəxslərin partiyanın Proqram və Nizamnaməsini, taktikasını mütləq qəbul etməsi gərək idi. Üzvlük haqqı 1 manat idi. Təşkilat üzvü imkanı daxilində maddi, mənəvi və digər yardımlardan çəkinməməli idi. Təşkilatın Mərkəzi Komitəsi bölgələrdəki şöbələrdən ibarət idi. Şöbələr mərkəzdən təyin və təsdiq edilmiş üç nəfərdən ibarət idi. Üç nəfərdən hər birisinin borcu millətə sədaqətli olan iki nəfəri tapmalı, inanılmış adamlar vasitəsi ilə onlar haqqındakı məlumatı toplayıb şöbəyə verməli və yalnız onların qəbulundan sonra şöbə yarana bilərdi. Həmin altı nəfər tam inam və etibar qazanana qədər müştərək səsle iştirak edirlər. Onlara tam inanılandan sonra mərkəzin razılığı ilə şöbəyə daxil edilirdilər. Şöbənin hər bir üzvünün irəli sürdüyü namizədi digər üzvün irəli sürdüyü namizədlər tanımamalı idi. Proqramda göstərilir ki, hər bir partiya üzvünün namizədliyini irəli sürdüyü şəxs onun tanıdığı, etibar etdiyi adam olmalıdır. Həmin adamları sınaqdan çıxarmaq üçün əvvəlcə onlara fərdi yanaşib, taktiki ustalıqla fikirlərini öyrənməli, əgər onlarla açıq söhbətdə etibarsızlıq təsiri bağışlayarlarsa, onda bu haqda şöbəyə məlumat verilməlidir. Həmin şəxs partiyaya qəbul olunardısı, onda o, şöbənin nümayəndələri qarşısında Qurana and içib fəaliyyətə başlamalı idi.

Göründüyü kimi, Müsavat Partiyasının ilk təşəkkül tapdığı dövrdə belə qəbul olduqca çətin idi. Müsavatın ilk bünövrəsi

belə möhkəm qoyulduğundan idi ki, sonralar heç bir çətinlik onu sarsıtmadı. Təşkilatın belə dəmir intizamının digər səbəbi də mövcud durum, çar rejiminin sərtliyi, xalqın siyasi azadlıq haqlarından məhrumluğu idi.

Mərkəzin şöbələrə əlaqəsi də ciddi prinsiplərə əsaslanırdı. Bütün qəza komitələri və şöbələr Mərkəzi Komitənin nəzarəti altında idi. Özəklər şöbələrə, şöbələr isə mərkəzə tabe idi. Mərkəzi Komitə ildə bir dəfə şöbələr vasitəsi ilə təşkilatın bütün üzvləri qarşısında hesabat verməli idi. Proqramın, Nizamnamənin müzakirəsi və təsdiqi üçün MK hər il hər şöbədən bir nümayəndənin iştirakı ilə konfrans çağırırdı.

Təşkilatın proqramındakı “məcburedici vasitələr” başlığında verilən fikir də maraqlıdır. Göstərilirdi ki, əgər Rusiyanın hansı bir guşəsində, yaxud kənarlarda müsəlmanların hüquqları pozularsa, bir ağır hadisə baş verərsə, onda təşkilat lazım gələrsə, hətta məcburi üsullarla da kömək etməlidir. Göstərilirdi ki, hər bir təşkilat üzvü də öz imkanı daxilində maddi və mənəvi kömək göstərməyə hazır olmalıdır.

Göründüyü kimi, Müsavat Partiyasının ilkin proqramı o zamanın mürəkkəb şəraiti və qadağanları çərçivəsində ciddi fəaliyyət göstərməyi qarşısında məqsəd qoymuşdu. Və Müsavatın ilkin illərdəki fəaliyyəti də onun sərt məramından xəbər verirdi.

Təəssüflər ki, bəzi tədqiqatçılar arxiv sənədlərinə müraciət etmədən Müsavatı “proqramsız təşkilat” kimi nüfuzdan salmağa çalışırlar. Əslində ilkin proqramın bütün əsas müddəalarını sadalamaqda məqsəd həmin fikrin boşluğunu sübuta yötürməkdir.

Digərləri isə Müsavatı millətin müstəqilliyi, Azərbaycanın istiqlalı baxımından qarşısına böyük ideallar qoymamaqda suçlandırırlar. Yenə unudulmamalıdır ki, 1911-ci ilin Azərbaycan mühitində, yəni xalqın hər cür azadlıqdan məhrum edilib, müstəmləkə buxovlarında inlədiyi zamanda bu tələbləri ortalığa atmaq hələ tez idi. Və Müsa-

vat sonradan, zaman keçdikcə öz proqramında bu böyük məramları təsbit etdi.

Müsavat Partiyasının 1911-1913-cü illərdəki fəaliyyətinin mühüm hissəsini Balkan müharibəsi ilə bağlı yazdığı və xalq arasında yaydığı bəyannamələr tutur. O zamankı çar rejimi dairəsində böyük səs-küy qoparan bu bəyannamə müsavətlərdən M. Ə. Rəsuloglunun, T. Nağıoglunun, Abbas Kazımsadənin, Seyid Hüseynin fəallığı ilə hazırlanmışdır. Bəyannamə o zaman “Oruc oğulları” qardaşlarının mətbəəsində gizli yolla, mətbəədə çalışan müsavətlərin köməyi ilə çap olunmuşdu. Bəyannamənin çapına əsas yardımı Seyid Hüseyn göstərmişdi⁴. Qafqaz müsəlmanları arasında böyük təşvişə səbəb olan Balkan müharibəsində çar Rusiyası əleyhinə yazılan və Türkiyəyə yardıma çağıran bəyannamə hökumət dairələrini bərk qorxuya salmışdı. Müsavatçı Abbasqulu Kazımsadə bəyannaməni Tiflisə aparıb poçt qutularına atmışdı. Bəyannamə çox tez və sürətlə Qafqaz müsəlmanları arasında yayılmışdı. Təsədüfi deyil, həmin illərdə çar hökuməti Bakıda Türkiyənin konsulluğunun açılmasına icazə vermişdi. Lakin az sonra Türkiyəyə yardım edənlərin çoxalıb bura toplaşdığını görünce hökumət konsulluğu bağlamışdı.

M. Ə. Rəsuloglu yazırdı: “Danışdığımız bu bəyannamə arkaşımız Yusif Ziya tərəfindən İstanbula götürüldü. “Səbülür-Rəşad” məcmuəsi bu bəyannaməni eynən nəşr edərək Qafqaz müsəlmanlarının Türkiyəyə qarşı göstərdikləri ilgidən dolayı məmnuniyyətini bəyan yolla sətirlər yazdı” (273, s. 11).

⁴ *Fəal müsavətlə, tanınmış yazıçı Seyid Hüseyn Mir Kazım oğlu Sadıqzadə 1887-ci ilin yanvar ayında Bakıda anadan olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadənin yaxın qohumu (bacanağı), həm də onun Həyat yoldaşı şairə Umqülsüm M. Ə. Rəsulzadənin əmisi qızı idi), 1923-cü ildə Müsavatdakı fəaliyyətinə görə həbs edilib, sonra Azad olunmuş S. Hüseyn 1937-ci ilin iyulun 15-də yenidən tutulmuş, Müsavat Partiyasının üzvü olması, əksinqilabi millətçi mövqedə dayanması ilə bağlı Azərbaycan SSR Cinayət Məcəlləsinin 316 və 317-ci maddələri ilə ittiham olunaraq, 1938-ci ilin yanvar ayında güllələnməyə məhkum edilmişdir. Dönməz müsavətlənin məhkəmədə dediyi son sözlər bu olmuşdur: “Mənim belə istintaqa, belə məhkəməyə heç bir son sözlüm yoxdur!”*

Polis Bakıda ciddi axtarıslara başlamışdı. Bəyanamənin gənclər tərəfindən yazılıb yayılması onları ciddi narahat edirdi. İlk şübhələndikləri Türkiyədə mühacirətdə olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə idi. M. Ə. Rəsulzadənin yaxın qohumu və dostu Məhəmməd Əli Rəsuloğlunun evində axtarışlar aparıldı. M. Ə. Rəsuloğlu yazırdı: "Axtarış aparan polis müavini* "İstanbulda olan qardaşın (Rəsulzadə Məhəmməd Əmin bəyi nəzərdə tuturdu) tərəfindən sənə bir bəyannamə göndərildiyini və sənə də onu bütün Qafqaziyyəyə yaydığını dedilər. Sizdə də bu bəyannamə çıxmadı" – dedi və getdi" (273, s. 11).

Həmin bəyannamədən sonra fəal müsavətlərdən olan M. Ə. Rəsuloğlu ciddi təqib olunur. Təqibdən yaxa qurtarmaq üçün Buxara gedir. Bir müddət orada qalıb Bakıya qayıdır.

Müsavətlərin ilkin fəaliyyəti illərində bütün Qafqaz müsəlmanlarını silməyə, hökuməti ciddi təşviş salan, İstanbulda "Səbilür-Rəşad" məcmuəsinin 1912-ci il, IX cild, 33 sayında çap olunan tarixi bəyannamə təşkilatın ilkin fəaliyyətinin öyrənilməsində ciddi mənbədir.

Müsavətin 1912-ci ildə yaydığı bəyannamə: "Bu gün dünya səhnəsində bütün millət və xalqların təhqir nəzərləri və istehzası altında islam aləmi acı faciəsinin son ürək parçalayan pərdəsini sonsuz qəm və kədər ilə bitirmək üzrədir. Bu vaxta qədər özlərini mədəni sayan avropalılar islam aləminin bütün üzvlərini əzir və hər cür təhqirlərdən çəkinmirlər. Ümid edirdilər ki, islam aləminin qəlbi mənziləsində olan Osmanlı xilafəti xəstə insan kimi bu qədər zərbələrdən sonra çar-naçar davam gətirə bilməyərək məhv və nabad (yox olmaq) olacaqdır. Lakin məşruteliyyətin elan olunmasından sonra onlar özlərinin yanılmış olduqlarını, Osmanlı xilafətinin yenidən qüvvətləndiyini görərək dəhşətə gəlirdilər. Və islam aləminin get-gedə tərəqqi edəcəyini yəqin etdilər. Batil xəyallarına görə müsəlmanlara rəva gördükləri əziyyət, cəfa və xəyanətlərinin

cəzasını çəkəcəklərini düşündülər. Ona görə də Trablis, Bosniya-Hersoqovina, indi də Balkan məsələsini ortaya ataraq hər tərəfdən toplar, tüfənglər, bombalar, xəncər və nizələrini alaraq aləminin qəlbinə sapladılar. Onu parçalamaq və tamamilə paymal (məhv olmaq) və müzməhil (alt-üst) etmək istəyirlər.

Dindəşlər! Bilin və agah olun ki, yeganə ümidimiz və nicat çarəmiz Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər biz indi də özümüzün əvvəlki hissizliyimizdən vaz keçməsək, dünyanın gözü önündə haqq, islamliyyə və milliyyətimizi qeyb edib düşməyə əcır, tabe, haradasa əsir olacağımız şəkk və şübhədən aridir.

Cəmi aləm bilir ki, islam xilafətinə sahib olan Türkiyəyə qarşı bu müharibəni Balkanın ufaq və kiçik hökumətləri elan etməmişlər. Çünki şir nə qədər zəif olsa da, çaqqallar və tülkülər ona yaxın gəlməyə cürət etməzlər. Bu işləri işləyən, islamliyyə və insaniyyə düşməni və "dünya jandarmı" ləqəbi ilə məşhur olan şimal ayısı müstəbid Rusiya hökumətidir ki, hər gün tibb ləvazimatı, həkimlər və könüllü adı altında bölük-bölük nizamilər göndərir" (209, s. 45).

M. Ə. Rəsulzadə Müsavatın bu dövrdəki fəaliyyətini və güclü təşkilat kimi formalaşma səbəbini belə izah edirdi: "Gənc müəllimlər və tələbələr dərslərini ataraq türk ordusuna könüllü gedirdilər. Bu zamanda əksəri 1905-ci ildəki inqilab cəmiyyətlərində təcrübə görmüş gənclərdən mütəşəkkil xəbri (məxfi) bir cəmiyyəti-siyasiyyə vücuda gəlirdi. Bu cəmiyyət Rusiyada yaşayan türkləri hər cəhətcə ruslar adı ilə müsavi bir hüquqa malik görmək istəyir, eyni zamanda bütün türk və islam aləminin hürriyyətini dəxi əməli ittixaz edirdi. Cəmiyyətin məfkurəsi millətlər arasında tam bir müsavəti-hüquq təsəvvürü idi. Bunun üçün də "Müsavət" adını almışdı" (216, s. 24).

Müsavətlər Balkan müharibəsində Türkiyə hökumətinə yardıma çalışırdılar. Bu yardım o zamanın mürəkkəb şəraiti əhatəsində yalnız məlumatların toplanılıb çatdırılmasından ibarət idi. M. Ə. Rəsuloğlu yazır ki, həmin dövrdə gürcülərdən məlumat

alındı ki, rus ordusu “Dəvəboynu” hüdud bölgəsində manevr edəcək və tamamilə başqa yerdən Türkiyə ərazisinə hücum edəcəkdir. Müsavatçılar bu mühüm xəbəri türklərə çatdırmaqda tələsirlər. Müsavat fəallarından Abbasqulu Kazımzadə bir tacir pasportu alaraq, guya İranda ticarət etmək adı ilə məlumatı vermək üçün oradakı Türkiyə səfirliyinə gedir. Lakin həmin ərəfədə səfirlik bağlanmışdı və A. Kazımzadə məlumatı Amerika səfirliyinə sığınmış Türkiyə elçiliyi nümayəndəsinə çatdırıb geri qaydır. Az keçməmiş müsavatçıların əldə etdiyi məlumatın doğruluğu təsdiqlənir (273, s. 11-12).

Müsavat Partiyası 1913-cü ildən sonra fəaliyyətini daha da gücləndirir. Başlıca səbəblərdən biri M. Ə. Rəsulzadəyə 1913-cü ildə çar hökumətinin bağışlamasından sonra vətənə qayıtmaq imkanının verilməsi idi. M. Ə. Rəsulzadə əvvəlcə “İqbal” qəzetində çalışmağa başladı (qəzetin redaktoru müsavatçı Seyid Hüseyin idi – N. Y.) və burada çap olunan bir məqaləsinə görə hərbi senzura ilə aralarında ciddi toqquşma olmuşdu. O, həbs edilmiş, lakin bu həbs uzun sürməmiş və o, bir aydan sonra azadlığa buraxılmışdı. Həbsdən azad edilməyində müsavatçıların böyük köməyi olmuşdu (107, s. 59).

Bu illərdə başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla müsavatçılar ciddi fəaliyyət göstərirlər. Birinci dünya müharibəsinin başladığı ərəfədə və ondan sonrakı hərbi illərdə Müsavat açıq fəaliyyətdən məhrum idi. Lakin bu çətinliyə baxmayaraq Müsavat o zamanın hökumət tərəfindən fəaliyyətinə icazə verilən bəzi xeyriyyə və maarifçilik məqsədi daşıyan cəmiyyətlərinə təsir göstərməyə çalışırdı. Belə cəmiyyətlərdən “Nicat” maarif cəmiyyətini, “Bakı cəmiyyəti-xeyriyyəsi”ni, “Nəşri-maarif cəmiyyəti”ni göstərmək mümkündür (209, s. 6).

Birinci Dünya müharibəsi illərində Qafqaz cəbhəsində hərbdən zərər görən müsəlmanlara yardım göstərmək üçün Bakıdakı “Xeyriyyə cəmiyyəti” daha fəallıq göstərirdi.

M. Ə. Rəsulzadə əqidə dostları ilə Cəmiyyətin işində fəallıq göstərir. Elə bu məqsədlə cəmiyyətin “Qardaş köməyi” adlı bir qəzeti çap olunur. M. Ə. Rəsulzadə qəzeti çıxarmaq işini öhdəsinə götürür. Qəzet birinci sayından bağlanır. Bakıda gizlin toplanan “Ədəb yurdu” adlı klubda da müsavatçılar fəal iştirak edirdilər (107, s. 59).

Müsavat yaradıcısı **M. Ə. Rəsulzadə bu illərdə “Dirilik” jurnalında “Milli dirilik” başlığı ilə maraqlı yazılar çap etdirir.** Bu yazılarında o, göstərirdi ki, müsəlmançılıq milləti ifadə etmir. Milliyyət din üzərində yox, dil və kültür birliyi üzərində qurulur. M. Ə. Rəsulzadə hələ 1911-ci ildə “bütün islam aləminin yaşaya bilməsi üçün müsəlmanların milli şüura sahib olmaları vacibliyini vurğulayan” məşhur Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi və ittihadi-lisanın mahiyyət – həqiqiyyəsi” adlı məqaləsini türkcəyə çevirmiş və bu fikirlə razılaşmışdı ki, milliyyət xaricində səadət yoxdur. Dilsiz milliyyət olmaz. Bütün təbəqə və siniflərin ifadə və istifadəsini təmin etməyincə də bir qərarlaşmış olmaz” (209, s. 49).

Bütünlüklə yeddi məqalə və bir müqəddimədən ibarət olan “Milli dirilik” başlıklı yazılarda milli dirçəlişin bütün konsepsiyası əksini tapmışdır. M. Ə. Rəsulzadə problemin açılışına keçməzdən əvvəl “Dirilik nədir” məqaləsini yazmışdır. Yazısında “diriliy”in ictimai-siyasi və fəlsəfi anlamını verən M. Ə. Rəsulzadə qeyd edir: “Hər hansı millət ki, təbiətə qarşı icra olunan müharibədə bacarığı ilə daha qüvvətlidir, o millət təbiətdən alınan qənimətdən də ziyadə istifadə edir, hələ yalnız bununla qalmayıb, dünyanın nemətlərini təqsim edərkən, diri millətlər özlərinə hər kəsdən pay çıxarırlar” (79).

M. Ə. Rəsulzadəyə görə “Dirilik hər şeydən əvvəl bəşəriyyətə fayda verməkdir, ictimai inkişafa təkan vermək, dünya mədəniyyətini zənginləşdirməkdir” (189, s. 18).

Sonrakı məqalələrində M. Ə. Rəsulzadə millət anlayışına belə tərif verir: “Milli mədəniyyət və millət dil birliyi, adət və əxlaq

⁵ Tərcüməsi belədir: “Milli vəhdət fəlsəfəsi və dil birliyinin həqiqi mahiyyəti

birliyi, ənənəsi-tarixiyyə və nəhayət etiqadi-diniyyə birliklərinin məcmuundan mütəşəkkil bir məhsuldur". Millətin dörd başlıca əlaməti sadalanır: dil birliyi, adət və əxlaq birliyi, tarixi birlik, din və mədəniyyət birliyi; sonralar M. Ə. Rəsulzadə bu konsepsiyasına iki anlayışı da gətirir: milli vicdan və milli iman (milli ideal). M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Milli vicdan və yaxud milli iman milli dirilikdən əməl arzusunun mövcudiyyətindən və onun surəti-hiss və bəyanından hasil olur".

Milli ideala, milli vicdan və milli məfkurəyə bağlılığın əsil nümunəsini M. Ə. Rəsulzadə başda olmaqla, əksər müsəvatçılar sonradan öz fəaliyyətləri ilə sübuta yetirdilər.

"AÇIQ SÖZ" MÜSAVATIN ORQANIDIR. 1915-ci ilin oktyabr ayının 2-də, həftənin beşinci günü Bakıda "Açıq söz" qəzeti nəşrə başladı. M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi qəzetin adının altında yazılıb: "Siyasi-ictimai və ədəbi Türk qəzetəsi". Çap olunduğu yer: Nikolayevski küçəsi, M. Ələkbərovun mətbəəsi, poçt N 357.

Müsəvatçıların mətbu orqanına çevrilən bu qəzet haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Açıq söz" ilk dəfə olaraq o vaxta qədər Qafqaziya müsəlmanı və yaxud tatar deyilən xalqın türk olduğunu sərahat və ısrarla meydana atmış və bu xüsusda hər bəzən senzoru ilə mübarizə etmək zərurətində qalmışdı" (216, s. 17).

Qəzetin baş məqaləsi "Tutacağımız yol" adlanır. Müəllifi M. Ə. Rəsulzadədir. Müsəvatçıların fəaliyyət məramnaməsini əks etdirən bu yazıda mühüm problem açıqlanırdı: "Dəhşətlərinə şahid olduğumuz bu yol bir həqiqəti-əsrimizin milliyyət əsri olduğunu isbat etdi. "Dünyanın xəritəsi hərbdə dəyişəcək" – deyə heyərlə qarışıq bir cümlə indi bir çox ağızlardan eşidilməkdədir" (19).

"Açıq söz" qəzeti xalqın ehtiyaclarından yazır, işıqlı fikirlər yayırdı. 1915-ci ilin oktyabr ayında qəzetdə M. Ə. Rəsulzadənin "Bizim ehtiyaclarımız" məqaləsi çap olunur. Məqalədə xalqın bir çox tələblərinin indiki şəraitdə vacibliyi göstərilir: 1) Aşağı sinifli

məktəblərin açılıb milliləşdirilməsi; 2) Ruhani akademiyasının açılması; 3) Müsəlmanların hüquqlarının qaytarılması.

M. Ə. Rəsulzadə "Açıq söz" qəzetindəki məqalələrində yalnız Azəri Türkünün deyil, ümumən çar imperiyasının əsarətində əzab çəkən türklərin vəziyyətini açıqlayırdı. Türkləri cəsarət və əzmlə haqq işləri uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Məqalələrinin birində Türkünün əlli ilə yaxın müddətdə hüquqsuz hala düşməyindən danışdı.

"Açıq söz" Rusiya Dumasındakı müsəlmanlardan ibarət millət vəkili qrupunun vəziyyətindən narahatlıq dolu yazılar verirdi. Məlumdur ki, müsəlman deputatlar o zaman kadetlərin, oktyabristlərin, Mərkəz qrupun yaratdığı "Blok"a daxil idilər. "Blok"un qarşıya qoyduğu məsələ budur: ölkənin mərkəzləşdirilməsi üçün əhəlinin əhvalını yüksəldib hökumətlə birləşmək lazımdır.

M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar "Dövlət dumasının açılışı" məqaləsində yazırdı: "...Müsəlmanlar nə istəyirlər? İstəyirlər ki, müsəlman olduqlarına görə onları tapdalamasınlar. Onları müsəlman olduqlarına görə bürokratiyaya dözməyə məcbur etməsinlər. Onların dili, dini hər cür təzyiqdən azad olsun".

Müsəvatçıların təbliğat mərkəzinə çevrilən "Açıq söz" istismarında qalan Azəri türklərinin hüququnun müdafiəçisi kimi çıxış edirdi. M. Ə. Rəsulzadənin hüriyyət və müstəqillik, türklük ruhu ilə yazılan məqalələri "Açıq söz"də çap edilirdi. "Açıq söz" getdikcə sarsılan, yığılacağına az qalan imperiya əsarəti ilə ciddi mübarizə aparırdı.

Müsəvatçıların yüksək ideallar kürsüsünə çevirdikləri "Açıq söz"ün mətbuat tarixində böyük rolu oldu. M. Ə. Rəsulzadənin yaxın silahdaşlarının "Açıq söz"ə verdikləri dəyər istiqlal mətbuatımızın araşdırılması baxımından maraqlıdır.

Süleyman Təkinərin fikri: "...Açıq söz" bütün rus məhkumu türklərin də qurtuluş davasını təbliğ etmiş və yenə 1917-ci il Ümumrusiya müsəlmanlarının Konqresində onu müdafiə və qəbul etdirib, bütün məhkum türklərin qurtuluşunu hədəf tutmuşdur" (107, s. 42).

M. B. Məmmədşad: "...Bu tərifi görə Rusiya imperatorluğu daxilindəki türklər, o cümlədən, azərbaycanlılar, lakin rus milləti ilə heç bir münasibəti və bağlılığı olmayan ayrı və müstəqil milli bir mövcudiyyətdir. Onların ayrı dilləri, ədəbiyyatları, xristianlıqdan başqa bir dinləri, adət və ənənələri, parlaq tarixi və mədəniyyət əsərləri ilə müstəqil milli varlıq olan bu türklərin qurtuluş davası Rəsulşadə tərəfindən topla ələ alınmış və "Müsəvat" partiyası ilə bu partiyanın orqanı olan "Açıq söz" qəzeti bu hərəkatın ələmdarı olmuşdur" (107, s. 38).

M. Ə. Rəsulşadə "Açıq söz" qəzetində gənc qələm sahiblərinin püxtələşməsi üçün də imkan yaratmış, "Açıq sütun" başlığı ilə onların mətbu çıxışına kömək göstərmişdir.

Müsəvat Partiyasının bu illərdəki fəaliyyətinin mühüm mərhələsini səciyyələndirən **1917-ci ilin aprelində keçirilən Qafqaz Müsəlmanlarının qurultayıdır**. Aprelin 15-dən 20-dək keçirilən bu qurultayda 1917-ci ilin fevral burjua inqilabından müsəlmanların hüquqlarının qorunması üçün çox ümidlər gözlənilirdi. M. Ə. Rəsulşadə yazırdı: "1917-ci il inqilabı məhkum siniflərə hürryyət, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdə".

Qurultayda ilk dəfə olaraq Muxtariyyət ideyası açıq şəkildə qoyulmuşdu. Qurultay Türk-Ədəmi Mərkəziyyət və Müsəvat partiyalarının milli demokratik prosesdə qabaqcıl rol oynadığını nümayiş etdirdi (198, s. 31-32).

M. Ə. Rəsulşadə yazırdı: "Qurultay hər şeydən əvvəl hər məsələdən daha qızğın bir surətdə azad Rusiyanın alacağı məzmun şəkli – idarəni müzakirə etdikdən sonra aşağıdakı qərarı çıxarırdı:

"A – Qafqasiya Müsəlman Qurultayı milli-siyasi məqsədə aid məsələni müzakirə edərək müsəlman qövmlərinin mənafeyini ən ziyadə təmin edən Rusiya şəkli-idarəsinin məhəlli federasiya əsası üzərinə qurulu cümhuriyyət müctəməyi – inam olduğunu qəbula qərar verir.

B – İslam dinində olan bütün qövmlərin rahani və mədəni ir-tibatını nəzərə alaraq Qafqasiya Müsəlman qurultayı bütün Rusiya müsəlmanları üçün vəzi-qəvanın səlahiyyətinə malik ümumi bir idarə təşkilini lazım görür" (216, s. 27).

Qurultayda Gəncədə N. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət"lə "Müsəlman Demokratik Partiyası Müsəvat"ın qiyabi olaraq birləşməsi razılığına gəldi. Çünki Qurultayda "Müsəvat"la "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" eyni mövqedən çıxış edirdilər. Hər iki təşkilat millətlərə ərazi muxtariyyəti tələbi ilə çıxış edir və Rusiyanın federal əsaslar üzərində qurulmasını tələb edirdilər (209, s. 56).

Qeyd edək ki, həmin qurultaya qədər Bakıda müsəlman milli təşkilat və cəmiyyətlərinin yaratdığı, Ə.M. Topçubaşovun başçılıq etdiyi Müsəlman İctimai Cəmiyyətlərinin Şurasında Müsəvat Partiyası böyük nüfuza malik idi (198, s. 31). Və elə bunun nəticəsi idi ki, islamçıların, sosialistlərin iştirakı ilə keçirilən qurultayda "Müsəvat"la "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" in fikir üstünlüyü aşkar sezilirdi.

1917-ci ilin mayın 1-də Moskvada Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı keçirildi. Qurultayda Müsəvat lideri M. Ə. Rəsulşadənin "Ərazi Muxtariyyəti" ideyası ilə çıxışı böyük maraqla qarşılandı. Onun irəli sürdüyü məhəlli muxtariyyət ideyası qurultayda 271 səsə qarşı 446 səsə qəbul edildi (198, s. 33).

Qurultayda iştirak edən türkmən şairlərdən biri vəcdə gələrək M. Ə. Rəsulşadəyə bir şer də həsr etmişdi.

Müsəvat liderinin Qurultayda parlaq çıxışı qurultayın stenoqrafik hesabatlarından bir daha aydın olur. 1917-ci ilin mayın 7-də Qurultayın altıncı iclası keçirilir. İclas saat 13:30-da başlanır. İclasa Əli Mərdan bəy Topçubaşov sədrlik edir.

STENOQRAFİK HESABATDAN: MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULŞADƏ: "Millətdeşlərim! (Bu söz üzərinə bəzi kişilər rusca söyləsin deyir). Buna qarşı Əmin bəy: Mən müsəlmanların, türklərin

səadətini milli hökumət və milli mədəniyyət əsaslarına görə qurulan təşkilatlarda gördüyümdən mümkün olduğu qədər hər yerdə türk dilindən başqa bir dillə əsla qonuşmayacağam!.. (Çox sürətli alqış)” (249, s. 291-292).

**N. YUSİFBƏYLİNİN GƏNCƏDƏ YARATDIĞI
“TÜRK ƏDƏMİ- MƏRKƏZİYYƏT” PARTİYASI.
TÜRK ƏDƏMİ-MƏRKƏZİYYƏTİN
MÜSAVATLA BİRLƏŞMƏSİ.
MÜSAVATIN İLK QURULTAYI**

Milli istiqlal tariximizdə Nəsim bəy Yusifbəylinin 1917-ci ilin fevralından sonra Gəncədə rəsmi olaraq yaratdığı “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” Partiyasının böyük rolu olub. Xalqının azadlıq və istiqlal ideallarının gerçəkləşməsində böyük xidmət göstərən və 1917-ci ildə Azərbaycan istiqlalı adına Müsavatla birləşmək razılığına gələn bu təşkilatın tarixini öyrənmək çox maraqlıdır. Unutmayaq ki, Türk Ədəmi-Mərkəziyyətin fəaliyyəti və yaranma səbəbləri az araşdırılıb.

Hələ ötən əsrin əvvəllərində Gəncəli Cavad xanın rus əsarətinə qarşı mübarizəsi, qəhrəmanlıq və şücaət dolu hünəri gəncəlilərin yaddaşında yaşayırdı. Gəncə mühiti daima rus istibdad rejiminə bir nifrətdə köklənmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitində baş verən hadisələrin təsiri bu bölgədən də yan keçməmişdi. 1906-cı ildə “Dram cəmiyyəti” adlı bir təşkilat qurulmuş və gizli fəaliyyətə başlamışdı.

O dövrün güclü təşkilatlarından olan Ə. Ağaoğlunun başçılıq etdiyi “Difai” partiyasının da Gəncədə şöbəsi ciddi fəaliyyət göstərirdi. Bakı ilə müqayisədə iri sənaye şəhəri olmamasına baxmayaraq, Gəncə mühitində coşğun siyasi fəallıq vardı.

Partiyanın qurulmasında fəal iştirak edən Nağı Keykurun xatirələrində yazır: “Çarlıq Rusiyasının imperializm rejimi 1917-ci il inqilabından sonra (fevral inqilabı – N. Y.) bütün əzəməti ilə çökmüşdü. Hamımız böyük bir sevinc içərisində idik. Gəncədəki gizli təşkilatımızı idarə edən rəhmətlik Yusifbəyli Nəsim bəylə rastlaşdığımda təbrik etdim və artıq gizli fəaliyyətdən üzə çıxdıq dedim”. O da mənə: “Arkadaşlarla görüşdüm, sabah toplanacağıq, sən də gəl, **Ədəmi-Mərkəziyyət partiyası** quracağıq, - dedi. Rəhmətlik Nəsim bəy günün siyasi olayları və durum haqqında ətraflı bilgilər verdikdən sonra firqə quruldu və proqramda yer alan digər məsələlər yanında Azərbaycan və digər rus məhkumu türk elləri üçün də geniş məhəlli muxtariyyət haqqı istənilirdi” (121, s. 19-20).

Vaxtilə “Tərcüman”da çalışıb böyük İsmayıl bəy Qasırlı məktəbini keçən, 1908-ci ildə Türkiyədəki “Türk dərniyi”ndə fəallıq göstərən Nəsim bəy Yusifbəylinin başçılıq etdiyi bu partiya qısa zaman müddətində Gəncədə böyük nüfuz qazandı. Türk Ədəmi-Mərkəziyyət getdikcə Gəncə və ətraf bölgələrə təsirini artırır, ciddi qüvvə olan rus şovinistlərinə və ermənilərə qarşı mübarizəsini gücləndirirdi. Ədəmi-Mərkəziyyətçilər erməni və rus şovinistləri ilə yanaşı “sosialistlər”lə də mübarizə etmək məcburiyyətində idi. Digər bir qüvvənin – dindarların da “Ədəmi-Mərkəziyyət”çilərə qarşı çevrilməsi təşkilat üzvlərini böyük çətinlik qarşısında qoyurdu. Maraqlı qüvvələr tərəfindən qızışdırılan dindarlar kütlədə dini hisslərin güclüliyünü nəzərə alıb, aşağıdakı məzmununda təbliğat aparırdılar: “Nəsim bəy bir kitab yazaraq (partiyanın proqramı nəzərdə tutulurdu), bu kitabda “artıq Qurani-Kərim köhnəlmiş, bizi idarə edə bilməz!” – demişdir” (121, s. 20).

Xalq arasında dolaşan məlumatlara aydınlıq gətirmək məqsədi ilə Nəsim bəy Yusifbəyli xalqın irəli adamlarını bir yerə toplayıb yığıncaq keçirdi. Yığıncaqda camaat arasından ilk eşidilən söz bu olmuşdu: “Artıq rus idarəsi qalmadı, hər işimizi şəriətə görə qurma-

lıyıq". Lakin Nəsim bəy Yusifbəyli məharətlə vəziyyətdən çıxış yolu taparaq demişdi: "Qarşımızdakılar millətimizin düşmənidirlər. Milli varlığımızı qorumaq bütün işlərimizin başında gəlir. Düşmənlərimiz dinimizlə deyil, millətimizlə uğraşır" (123, s. 20).

N. Yusifbəyli toplantı sonunda böyük siyasi bacarıqla belə bir qərar təklif etdi: "Siyasət adamlarının din işlərinə qarışmamaları, din işlərinin din adamlarına buraxılması və bu din adamlarının da siyasətə qarışmamalarıdır". Partiya qərarı kimi irəli sürülən bu fikir, yəni dövlətin dindən ayrılması razılıqla qəbul edildi. Belə məzmunlu qərar Azərbaycan istiqlal dövründə mühüm sənəd kimi saxlanıldı.

N. Yusifbəylinin geniş savadı, elmi və siyasi əxlaqı Gəncədəki digər milli qüvvələri "Ədəmi-Mərkəziyyət" ətrafına toplamağa başladı. N. Yusifbəylinin mühüm xidmətlərindən biri də Gəncədə olan 188-119-cu rus alaylarını silahsızlaşdırmaqla bağlı gördüyü tədbirlər oldu. N. Yusifbəyli əvvəl Gəncə erməni qüvvələrini razı salıb "Difai" təşkilatının silahlı qüvvələrinə arxalanıb bu iki alayı silahsızlaşdırdı. Görülən tədbirlər sayəsində rusların silahları əllərindən alındı və özləri də vaqonlarda Rusiyaya göndərildi (121, s. 20).

Həmin vaxtlar Qafqaz cəbhəsindən döənən, Tiflisdə toplaşan rus silahlı qüvvələrinin Gəncəyə hücumu olmuşsa da, lakin bir nəticə verməmişdi. "Ədəmi-Mərkəziyyət"çilərin xüsusi fəallığı ilə bütün Gəncə camaatı ayağa qalxmış, rusları Gəncənin otuz kilometrliyində, Şəmkirdə saxlamışlar. Qısa vuruşmadan sonra ruslar təslim olmuşdular.

Bu hadisələrdə milli hissiyatı və Vətən qeyrəti ilə fəallıq göstərən "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" partiyası getdikcə Gəncəni idarə edən təşkilata çevrilirdi (121, s. 21).

"Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" Partiyasının Proqramı da çox məzmunludur. Proqramda yalnız Azərbaycan xalqının deyil, eləcə də rus əsarətində əzilen türk ellərinin haqqının qorunması vacibliyi göstərilirdi.

"TÜRK ƏDƏMİ-MƏRKƏZİYYƏT" PARTİYASININ PROQRAMI

"Rusiya əsarətində olan xalqlar özlərinin milli və mədəni istəklərinin müdafiəsi cəhdindədir. Rusiyadakı türk xalqları milli hərəkətin arxasında getməmək üçün həmişəkindən də çox bir yərə toplaşib təşkilatlanmalıdırlar. Təsis yığıncağımızda yalnız sinfi məsələlərdən deyil, eyni zamanda milli prinsipdən danışacağıq və türklərin milli cəhdləri burada öz əksini tapmalıdır. Bu tələblər Rusiyada öz fəaliyyətini gücləndirmiş Türk federalistləri Partiyasını razı salır.

Türk Federalistləri Partiyası kütlələrə əsaslanan demokratik təşkilat kimi türk əməkçi kütlənin iqtisadi və sinfi maraqlarını, onların milli-mədəni maraqlarını ifadə edir. Öz fəaliyyətində milli-demokratik prinsiplərə əsaslanaraq dövlətin federal əsaslar üzərində qurulmasını istəyir" (70).

Partiyanın proqramı aşağıdakı bölmələrdən ibarət idi: **I bölmə. Dövlət quruculuğu.** Bölmənin ümumi məzmunu belədir: Partiya aşağıdakı siyasi vəzifələri yerinə yetirməyi qarşısına məqsəd qoyub: 1. Milli ərazi muxtariyyəti əsasında demokratik respublika (Rusiya tərkibində). 2. Azərbaycanın, Türkcstanın, Qırğızıstan və Başqırdıstanın muxtariyyəti. 3. Povoljye Krım tatarlarının, eləcə də bütün türk xalqlarının muxtariyyəti.

Doqquz maddədən ibarət olan birinci bölmə "Ədəmi-Mərkəziyyət"in ciddi mübarizə məramını göstərirdi.

II bölmə. Ümumi suallar – 2 maddədən ibarətdir.

III bölmə. Dini suallar – 2 maddədən ibarətdir.

IV bölmə. Hər bir muxtar dövlətdə vətəndaşların hüququ – 9 maddədə.

V bölmə. İqtisadiyyat və maliyyə siyasəti – 2 maddə.

VI bölmə. Aqrar suallar – 2 maddə.

VII bölmə. İşçi sualları – 9 maddə.

VIII bölmə. Məhkəmə quruculuğu – 9 maddə.

IX bölmə. Təhsil sualları – 14 maddədə.

Doqquzuncu bölmədə irəli sürülən problemlər də o dövr üçün çox mühüm idi. Göstərilirdi ki, ana dilində pulsuz məktəblər açılmalıdır.

Proqramın birinci bölməsinə “Azərbaycan” adının verilməsi də maraqlıdır. Çünki o zamana kimi Azərbaycan siyasi bir termin kimi işlədilmirdi. Və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı işğal etmiş çar Rusiyası məmləkəti quberniyalar şəklində idarə edirdi. Yəni Bakı quberniyası, Yelizavetpol quberniyası, (Gəncə quberniyası və s.). Çar Rusiyası öz bölgələrinin idarəçiliyindəki sistemi olduğu kimi Azərbaycana tətbiq etmişdi.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, hələ 1917-ci ilin aprelində Qafqaz Müsəlmanlarının Qurultayında M. Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəyli hər iki təşkilatın birləşdirilməsi qərarına gəlmişdilər. Əlavə edək ki, Qafqaz müsəlmanları qurultayına qədər M. Ə. Rəsulzadə ilə N. Yusifbəylinin yaxın münasibətləri vardı. N. Yusifbəyli “Açıq söz” qəzetinə tez-tez gəlib-gedərdi və bu iki şəxsiyyətin yaxınlığı, Azərbaycan İstiqlalına eyni mövqedən yanaşmağı xalqımızın sonrakı taleyində mühüm rol oynadı. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Nəsim bəyin Azərbaycan istiqlalındakı və istiqlal hərəkətindəki rolu sadə nazirliklə və baş vəkalətdə bulunduğunu söyləməklə ifadə edilə bilməz. Onun hərəkətdəki həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqelərdən çox daha əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-ci ildə “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Xalq Fırqəsi” adı ilə təsis edilən siyasi Azərbaycan fırqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsilə başlayır. Azərbaycan ideyasını siyasi bir mətləb maddəsi şəklində formula etmək şərəfi mərhum Nəsim bəyindir” (228, s. 63).

“Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” Partiyasının ilk qurucuları aşağıdakılardır: Nəsim bəy Yusifbəyli, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, doktor Həsən bəy Ağayev, Xəlil bəy Xasrəmmədov.

Sonralar sovet mətbuatı Müsavata qarşı amansız hücumlara başlayanda “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət”i ləkələməyə çalışacaqdı. M. D. Hüseynov yazacaqdı: “Gəncə bəyləri (yəni “Türk Ədəmi-Mərkəziyyətçilər” – N. Y.) bu şüarı müdafiə edirdilər: Milli ərazi muxtariyyəti əsasında Rusiya Demokratik Respublikası. Muxtariyyətin bəylərə nə üçün lazımlığını başa düşmək çətin deyil. Bəylərə öz torpaqlarını Rusiya torpaqlarından hündür bir divarla qorumaq lazım idi. Onlar bu fikri özlərinin proqramının milli-ərazi muxtariyyəti hissəsində izah etdilər” (228, s. 24-25).

1917-ci ilin iyun ayının 17-də M. Ə. Rəsulzadənin lideri olduğu Müsavatla, N. Yusifbəylinin başçılıq etdiyi Türk ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının Birləşmə qurultayı keçirildi.

İstiqlalımızın 1918-ci ildə qazanılması baxımından bu çox mühüm hadisə idi. Müsavatın Bakı və Bakı ətrafında, Türk Ədəmi-Mərkəziyyətin isə Gəncə və Gəncə ətrafında təsiri güclü idi. Hər iki təşkilatın birləşməsi sayəsində istiqlal uğrunda yeni güclə mübarizəyə atılan ümumazərbaycan partiyası yaranırdı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bir sıra müzakirələrdən sonra bu iki partiyanın birləşməsi qərarına gəldik. Partiyanın adı haqqında Nəsim bəy partiya adının “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Fırqəsi Müsavat” qoyulmasını təklif etdi, biz də qəbul etdik. Söhbət əsnasında Nəsim bəy: “Bu qədər uzun sözü kim söyləyəcək, ilk zamanlarda bu ad belə gedər, bizim arkadaşlarımız da məmnun olarlar. Zaman keçdikcə qısalararaq “Müsavat” adını alar – dedi. Həqiqətən də elə oldu” (273, s. 13).

Birləşmə qurultayında bir çox məsələlərin müzakirəsi zamanı müəyyən fikir ayrılığı ortalığa çıxırdı. Məsələn, aqrar məsələyə münasibətdə fikir eyniliyinə gəlinmədiyindən müzakirənin həlli növbəti qurultayadək təxirə salındı. Çünki, müsavətçilər bütün torpaqların kəndlilərə verilməsi mövqeyində idilər. Lakin ədəmi-mərkəziyyətçilərin aqrar məsələyə münasibəti başqa idi və 1917-ci ilin oktyabrında birləşmiş partiyaların ilk qurultayında proqramın aqrar bölməsində ədəmi-mərkəziyyətçilərin fikri əsas götürüldü.

Qurultayda ilk mərkəzi komitə yaradıldı. Komitənin tərkibinə aşağıdakılar daxil idi: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məhəmməd Hacınski, Musa Rəfiyev, Mustafa Vəkilov, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Şəfi bəy Rüstəmbəyov, Mirzə Məhəmməd Axundov. Partiyalar birləşəndən sonra N. Yusifbəylinin Bakıya gəlməsi ilə bağlı müsavətcı Məşədi Əli bəy Rəfiyev gizli səsvermə yolu ilə yekdilliklə "Müsəvat" fırqəsinin Gəncə şöbəsinin rəhbəri seçilir. M. Rəfiyev Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin elanından sonra "Gəncə Dövlət Bankı"nın müdiri olur (223).

İki partiyanın birləşməsindən sonra Azərbaycanda güclü siyasi bir təşkilatın mücadilə dövrü başlayır. Müsavatın böyük nüfuzla malik olduğunu 1917-ci ilin oktyabrında keçirilən seçkilər də bir daha təsdiqlədi: "Müsəvat 25 min seçicidən 10 min nəfərinin, yəni bütün seçicilərin 40 faizinin səsini qazanmışdı. Halbuki, özləri üçün əlverişli şəraitdə keçirilən bu seçkilərdə bolşeviklər cəmi 4 min seçicinin səsini toplaya bilmişdilər (198, s. 31).

Seçkinin nəticələri Müsavatın xalq kütləsi arasında böyük nüfuzunu göstərirdi: Müsavat Partiyası 5680, Daşnaksütyun 4194, bolşeviklər 2329... (221, s. 49).

Oktyabrın 22-də seçkilərdə Müsavatın qələbəsini görən bolşeviklər seçkilərin nəticələrini etibarsız saymağa can atırdılar. Bolşeviklərin daşnaksütyun, eser və menşeviklərlə belə birgə addımları xalqımızın ciddi təhlükədə olduğunu göstərirdi. Lakin elə bunun nəticəsi idi ki, 1917-c il noyabrın 2-də Bakıda Sovet hakimiyyətini elan etmiş sovetin tərkibinə Müsavat Partiyasından 22 deputat daxil edilmişdi" (201, s. 2).

1917-ci il oktyabr ayının 25-də Rusiyada bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirildilər. Az sonra məzmunca maraqlı olan, lakin özlərinin heç zaman əməl etmədikləri sənədlər hazırladılar: 1. Noyabrın 2-də "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi" elan edildi. Bu bəyannaməyə görə Rusiya daxilindəki xalqlar hətta ayrılmaq həddinə qədər öz dövlətlərini

yarada bilərdilər. 2. Dekabrın 2-də isə "Rusiyanın və Şərqlin bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə müraciət" verildi (9, s. 205).

Həmin vaxtlarda bolşeviklərin Bakıda hakimiyyəti ələ keçirməsinə mane olmaq məqsədi ilə Bakı Sovetindəki eser-menşevik, daşnak çoxluğu İctimai Təhlükəsizlik Komitəsini yaratmaq istəmişsə də, Müsavat bu Komitəyə daxil olmaqdan imtina etmişdir.

Müsəvat Partiyasının ilk qurultayı 1917-ci ilin oktyabrın 26-dan 31-dək Bakıda keçirildi. 1917-ci ilin iyununda "Müsəlman Demokratik Partiyası-Müsəvat"la "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət" in Birləşmə qurultayından sonra bu, ilk rəsmi toplantı idi. Bu qurultayda "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Fırqəsi Müsavat" öz proqramını elan etməli idi. Müsavat Partiyasının ilk bitkin sənədi məhz bu proqram olmalı idi (161, v1; 169, v1).

Qurultay 76 maddədən ibarət partiyanın yeni proqramını qəbul etdi. Partiyanın proqramında bu məsələlərə üstünlük verilmişdi: 1. Dövlət və muxtariyyət. 2. Milli məsələlər. 3. Dini məsələlər. 4. Həqqi-əhliyyət. 5. İqtisad və maliyyə işləri. 6. Torpaq məsələsi. 7. İşçi məsələsi. 8. Ədliyyə məsələsi.

Müsəvatın proqramında dövlət və muxtariyyət təşkilatı məsələsi kəskin olaraq bu şəkildə qoyulmuşdu: "Rusiya dövlətinin şəkli-idarəsi milli-məhəlli muxtariyyət əsası üzərinə quruluşu xalq cümhuriyyətindən ibarət olmalıdır" (143).

Bölmədə Rusiyada yaşayan bütün türk xalqlarına – Azərbaycan, Türkmənistan, Qırğızistan və Başqırdistan, İdil boyu ilə Krım tatarlarına məhəlli və milli muxtariyyətlər verilməsi göstərilirdi. Bu muxtariyyətlərdə mətbuat, vicdan azadlığı olmalıdır. İyirmi yaşına çatan hər bir kəsin (istər qadın, istərsə kişi) seçilmək hüququ var idi. Muxtariyyət qazanan hər bir xalqın rəsmi dili orda əhali çoxluğunun hansı dildə danışması ilə müəyyənləşməlidir. Bəs hansı sahələrdə Rusiya ilə ümumi işlər görməli? Yalnız Vətənin müdafiəsi, gömrük, xarici siyasət, dəmir yol, poçta, teleqraf işləri ümumi ol-

malıdır. Ümumi işləri idarə etmək üçün isə bütün muxtariyyətin nümayəndələrindən ibarət konfrans təşkil olunmalıdır.

“Milli məsələ”nin qoyuluşu da çox diqqətəlayiqdir: Rusiyada yaşayan türk qövmlərinə aid ümumi məsələləri həll etmək üçün milli və mədəni ittifaq təşkil olunmalıdır.

“Dini məsələlər”. Müsavatçılar dini məsələnin aşağıdakı qoyuluşunu tələb edirdilər: “Rusiyada yaşayan bütün islamçıların millət və məzhəbə ayırmazsın, dini məsələlərin həll və tövsiyyəsi üçün seçilmiş müfti və Şeyxülislam təhti-sədarətində, cümlə islam əyalət və millətlərin nümayəndələrindən təşkil olunmuş bir heyəti-diniyyə qoyulmalı; bu heyətə türk muxtariyyətli əyalətlərindən başqa türk olmayan islamların (kürd, acarlı, inquş, osetin, çərkəz və s. kimi) nümayəndələri dəxi iştirak etməlidirlər.

“Həqqi-əhliyyət”. Müsavatçıların muxtariyyətdə görmək istədikləri qayda-qanunlar da azadlıq, əsarətdən uzaqlıq mövqeyindədir. Cəmiyyətdə kimliyindən asılı olmayaraq hamı bərabər hüquqludur. Hər bir kəs istədiyi zaman, haraya lazımdırsa gedə bilər və bundan ötrü kimdənsə icazə almamalıdır. Hər bir kəs fikrini açıqca söyləyib, mətbuatda nəşr edə bilər.

İqtisad və maliyyə işləri”. Partiya bütün vergilərin ləğv olunması tərəfdarıdır. Vergi yalnız gəlirdən və mirasdan tutulmalıdır.

“Torpaq məsələsi”. Müsavat kəndlilərə pulsuz torpaq verilməsinin tərəfdarıdır. Bəs kəndliyə hansı torpaq verilməlidir? İlkin olaraq kəndlilər arasında xəzinəyə, sabiq padşaha və padşah nəslinə, mülkədarlara xüsusi maliklərə məxsus olan bütün torpaqlar pulsuz və əvəzsiz olaraq bölünməlidir. Torpaqların alınıb kəndlilərə verilməsini nəzərə alıb xüsusi maliklərə ziyanın ödənilməsindən ötrü onlara mütləq gəlir vergisi əsasla varlı siniflərdən alınan vergi yolu ilə hasil olmuş xüsusi bir məbləğ (fond) hesabına olaraq mükafat verilməkdir.

“İşçi məsələsi”. Bu bölmədəki tələblər insan istismarını aradan qaldırmağa xidmət etmirmi? 1) İş günü 8 saatdan artıq olmamalı-

dır. 2) 24 saatlıq istirahət müddəti qanunlaşdırılmalıdır. 3) 16 yaşına məktəb sinnində olanların işləməyi qadağandır. 4) Qadınlara səhhətlərinə görə zərərli sahədə işləmək olmaz və s.

“Ədliyyə məsələsi”. Partiya məhkəmələri belə görmək istəyirdi: “Məhkəmələr yalnız qanuna tabe olub, hər növ müdaxilə və təzyiqdən saxlanmalıdır, məhkəmədəki işlərin gedişinə heç bir bəhanə ilə müdaxilə edilməməlidir...”

“Maarif məsələsi”. Partiya maarifin bu əsaslarda təşkilinə üstünlük verirdi: 1) Tədrisat azad olmalıdır. 2) Məktəblərdə tədris dili həmin əyalətdəki danışq dilində olmalıdır. Ali məktəblərdə dərslər Osmanlı şivəsi ilə tədris olunmalıdır və s.

Müsavat Partiyasının proqramının qısa şəkildə verilmiş bu ümumi mənzərəsi böyük tərəqqi və inkişaf proqramına bərabər idi. Burada illərdən bəri əsarətdə çırpınan xalqın arzu və istəkləri, yaşamaq haqqı, elm, bilik qazanmaq cəhdi qabarıq verilmişdir.

500 adamın iştirak etdiyi Müsavat Partiyasının bu I qurultayında 33 yaşlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Mərkəzi Komitənin sədri seçilir. M. Ə. Rəsulzadə qurultaydakı çıxışında deyir: “Yalnız din birliyi müasir mənə ilə bir millət təşkil edə bilməz. Milliyyəti təşkil edən müştərək əlamətlərin başlıcası dil, din, adət və ədəbiyyatdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bütün türklər bir millətdir. Təbii milli olduğu, milliyyətimizdə yalnız dinlə deyil, başlıca din üzərinə müstənit hərsən təəssüs etlədiyi qənaətiylə biz bu günkü haliylə müttəfiq bulunan geniş türk dünyasının bir gün gəzib müttəhit və müttəfiq bir türk aləmi təşkil edəcəyinə inanırıq.

Milli istiqlala malik olmayan bir millət, hürriyyət və mədəniyyətini də hifz edə bilməz. **İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal”**.

Sonralar mübarizə şüarımıza çevriləcək **“İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal”** fikrini M. Ə. Rəsulzadə ilk dəfə 1917-ci ildə Müsavatın Birinci Qurultayında bəyan etmişdi.

Partiyanın ilk qurultayında yalnız proqram məsələsi deyil, təşkilatın bayrağının qəbulu da önə çəkildi. “Milli ideali simvollaşdıran bir timsal olmaq üzrə əsrlərcə Azərbaycan torpaqları üzərində dalğalanmış Elxanilərin göy bayrağını firqə öz bayrağı kimi qəbul edirdi⁶. Çingizlərin zəfər dolu dövrlərini, Elxani Azərbaycanının dünyaya hökm edən zamanlarını xatırladan bu bayraq eyni zamanda qurtuluşun və yüksəlişin də timsalı idi.

1917-ci ilin 9-12 noyabrında Müsavatın rəhbərliyi ilə Zaqafqaziya Müsəlmanları Milli Komitələrinin Bakıda Konfransı keçirildi. Konfrans özü müqəddəratını təyin etmək və Azərbaycan muxtariyyətini təşkil etmək üçün milli Təsis Yığıncağının çağırılmasını qərara aldı. Göstərildi ki, şərait “xalqın taleyi tapşırılan adamlardan cəmiyyət və eləcə də millətin bütün canlı qüvvələrini bir yerə toplayıb Rusiya Federasiyasında yeni muxtariyyət yaratmağı tələb edir”.

S. Şaumyanın başçılıq etdiyi Xalq Komissarları Soveti bu tələblə razılaşmırdı. Müsavat Sovetə qarşı təhlükəyə çevrilmişdi.

Guya müsəlmanların birgə yığıncaq keçirməsindən qəzəblənmiş qeyri-müsəlmanlar həmin vaxtlar Bakıda ciddi qarışıqlıq yaradaraq, evləri də qarətdən çəkinmirdilər. Belə vəziyyəti görən bolşeviklər seçki keçirib üstünlük əldə etdilər. Seçkinin nəticəsi belə idi: Müsavat-211 yer; bolşeviklər – 51 yer; daşnaklar-41 yer; eserlər-38 yer; sağ eserlər-23 yer.

⁶ *Elxanilər dövrü 1256-1357-ci illəri əhatə edir. Azərbaycan tarixinin şərəfli bir mərhələsidir. Çingiz xanın nəvəsi Hülaki xan 1256-cı ildə İranda Elxanilər dövlətini qurmuş, Güney Azərbaycandakı Marağa şəhəri Hülakilərin ilk baş kəndi olmuşdu. Elxanilərin hakimiyyəti Şirvan daxil olmaqla bütün Azərbaycana yayılmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanla bərabər Şərqi Qafqazıyanın bütün hər yerində siyasi və iqtisadi bir dirçəliş olmuşdur. Muğan çölü eninə-boyuna sulama kanalları (arxlarla) dolmuşdur. Kür-Araz hövzələri bağlar və əkinlərlə yaşıllaşmışdır. Elxanilər zamanında Təbriz böyük bir memarlıq şəhərinə çevrilmiş, Təbrizin ən gözəl tarixi abidələri məhz bu dövrdə tikilmişdir. Bakıda da Elxanilər tərəfindən tikilmiş Cümə məscidi vardır. Elxanilər dövründə Azərbaycan bölgəsi ilə ilgili Türkcə yer adlarının da çoxluğu diqqəti cəlb edir” (265, s. 48-49)*

Vəziyyəti belə gördükdə Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə Bakı Sovetinin iclasında çıxış edərək, Soveti tanımaqdan və İcraiyyə Komitəsinə daxil olmaqdan imtina edir.

Bundan sonra Müsavat Zaqafqaziya Komissarlığında fəaliyyət göstərir. Zaqafqaziya Komissarlığı 1917-ci ilin 15 noyabrında Tiflisdə yaradılmışdı. Bu hökumətin tərkibində üç azərbaycanlı nazir vardı: F. Xoyski, M. Y. Cəfərov və X. Xasməmmədov.

1918-ci ilin fevralın 23-də Tiflisdə Zaqafqaziyanın qanunverici orqanı – Zaqafqaziya Seyminin açılışı olur. Seymdəki Azərbaycan fraksiyası 44 millət vəkildən ibarət olub “Müsavat”, “İttihad”, “Hümmət” və Müsəlman sosialist blokunu təmsil edirdilər. **Bu fraksiyanın rəhbəri M. Ə. Rəsulzadə idi** (290, s. 16).

Müsavat Partiyası “Bitərəf demokratik qrup”la birgə Seymdə 30 deputatla təmsil olunurdu.

M. B. Məmmədşad Seymdə Müsavatın üstünlüyünü göstərərək yazır ki, bütün Azərbaycan siyasi firqələri bir fraksiya təşkil edərək, bu müştərək fraksiyanın rəyasətinə “Müsavat”ın Rəyasət Heyətini qəbul etmişdilər (290, s. 75).

Müsavat Partiyası Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə həqiqətən digər təşkilatları – daşnakları (onlar 27 yer almışdılar), eserləri (5 yer), menşevikləri öz yüksək nüfuzu ilə çaşdırmışdı. Seçkilərdə Müsəlman sosialist bloku 7 yer, hümmətçilər 4 yer, ittihadçılar 3 deputat yeri qazanmışdılar. Bütövlükdə isə 1917-ci ilin noyabrında Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə Müsavat Partiyası Transqafqaz müsəlmanlarının 63 faizinin səsini almışdı (198, s. 47).

Müsavatın bu qələbəsi daşnakları, eserləri, Bakı Sovetini ciddi narahat etdi. Azərbaycanın milli mənafeyi mövqeyindən çıxış edən Müsavatla bu mövqenin tam əks qütbündə dayananlar arasında ixtilaflar güclənirdi. Həmin vaxt yazılarının birində Şaumyan etiraf edirdi ki, Zaqafqaziyada ilkin vaxtlar elə güclü görünməyən Müsavat inqilabın (Fevral inqilabı – N. Y.) ikinci ilində Zaqafqaziyada ən güclü təşkilat kimi meydana çıxdı (311, s. 291).

Müsavat Partiyası Zaqafqaziya Seymində də böyük çətinliklərlə üzləşirdi. Rusiyanın süqutu prosesində Qafqazda hansı idarə-üsul məqbul idi? Seymə daxil olan partiyaların mövqeyində müxtəliflik olduğundan çətinliklər yaranmışdı. Məsələn, M. B. Məmmədşad yazırdı: "Sosial-demokratlar son dəqiqəyə qədər özlərini "Rusiya demokratiyasının ayrılmaz bir parçası" kimi adlandırırdılar (209, s. 76).

Sosial-demokratlar gürcü sosial-federalistlərdən fərqli olaraq Gürcüstan təmsilçiləri kimi bu mövqedən çıxış edirdilər. Ermənilər də Seymə müvəqqəti bir orqan kimi baxırdılar.

Azərbaycanı təmsil edən partiyaların mövqeyi isə daha qəti və məzmunlu idi. Yəni Seym bütün məsələləri həll edən Məclisi – müəssisandır və milli-məhəlli ərazi muxtariyyəti üzərində qurulmalıdır (209, s. 77).

Müsavat Partiyası və bitərəf demokratik qrup adından hazırlanan, Seymin 1918-ci ilin fevraldakı iclasında oxunan bəyanatda bildirilirdi ki, Seym Sülh və Torpaq məsələsi ilə məşğul olmalı, milli arzularımızın gerçəkləşməsinə çalışmalıdır. Seymdə üstünlük gürcülərlə, ermənilərə məxsus idi.

Qeyd edək ki, on mindən çox günahsız adamın ölümünə səbəb olmuş 1918-ci ilin mart hadisələri Azərbaycan tarixinin ən qorxunc və faciəli səhifələrindəndir (290, s. 18).

Bakı və Tiflis dəmiryolu bağlandığından şəhərdə qalan bir neçə min erməni silahlıları martın 29-da "Evelina" gəmisində Müsəlman diviziyasının bir neçə yüz əsgərini tərksilah etdikdən sonra vəziyyət gərgin həddə çatmış və Qızıl Ordu dəstəsinə atılan təxribati güllədən sonra silahlı ermənilər dinc əhaliyə hücum edərək amansızcasına qırmağa başlamışdılar.

Mart hadisələrində Müsavatı nahaqdan günahlandıranlar da oldu. Lakin Müsavat Partiyası hadisənin qarşısını almaq üçün bütün imkanlarından istifadə etmiş, hətta həmin vaxt əhalini dözümlülüyə çağıran bəyanat da vermişdi.

Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu hadisə ilə bolşeviklər bir çox vilayətlərdə yaptıkları qanlı əməliyyatı Bakıda da tətbiq edirdilər. Əmələ və Füqərə hakimiyyəti naminə "Müsavat fırqəsi milli-müsəlman şurası"na elani-hərb edən "Bakı Səvəti" erməni alayları ilə bəliştirək 10 000 qərib müsəlmanı qətl etdi. Qətl edilənlər arasında əksəri əmələ və füqərə sinfindən olmaq üzrə minlərcə qadın, cocuq və silah daşmalarına imkan bulunmayan ixtiyarlar vardı. Bakı türk milliyyətərpərvərliyinin mərkəzi idi. Rus partiyası bulunan bolşevik fırqəsi bu mərkəzi dağıtmaq istəyirdi. Bu xüsusda o, Rusiyanın türklərə qarşı ənənəvi bir müttəfiqi olan erməniləri buluyordu" (216, s. 33).

Bakıdakı mart hadisələrindən sonra Zaqafqaziya Seymi daxilində iğtişaşlar daha da artmışdı. Qeyd etdiyimiz kimi, Zaqafqaziyanın İstiqlalı məsələsində erməni və gürcülər qətiyyətli mövqe tuturdular. Hətta martın 31-də "gürcü fraksiyası ilə erməni fraksiyası "Müsavat"ın şiddətli müxalifətinə baxmayaraq Türkiyə ilə müharibəyə başlamaq" qərarını alır (209, s. 85).

Həmin vaxtlarda (aprelin 6-7-də) Müsavat Partiyası digər partiyalarla ("Hümmət" istisna olmaqla) ümumi fikrə gəlib bildirirdi ki, əgər "Mavərayi-Qafqaziyyə" İstiqlalı elan olunmazsa, "biz Azərbaycanın istiqlalı elanının imkanı müzakirəsinə girişməyə məcbur qalacağıq" (209, s. 86).

Burada işlədilən "Azərbaycan İstiqlalı" ideyasına da ciddi diqqət yetirilməlidir. Bəzi tədqiqatçılar 1918-ci ilin 28 May İstiqlalının əhəmiyyətini azaltmağa çalışıb, "ələcsizlikdən istiqlal elanı" kimi qələmə versələr də bu hadisə təsadüfən baş verməmişdi. İstiqlalın elanında fədakarlıq edən görkəmli siyasi xadimlərimiz 28 Mayıs istiqlalına qədər "Zaqafqaziya İstiqlalı" uğrunda ciddi mübarizə aparırdılar.

Zaqafqaziya Seymində gedən mübahisələr sonda – aprelin 22-də istiqlalın elanı ilə nəticələnir. Zaqafqaziya istiqlalının elanından

dörd gün sonra Çxenkelinin başçılığı ilə ilk Qafqaz hökuməti yaradılır. Əlavə edək ki, M. Ə. Rəsulzadənin bu istiqlalın elanında böyük xidmətləri olmuşdur⁷.

Zaqafqaziya Seymi daxilindəki narazılıqlar, Gürcüstanın Qafqaz birliyindən çıxıb Almaniyaya himayəsinə keçmək istəyi artıq bu millətlərin birləşib bir orqanda fəaliyyətini sual altında qoymuşdu. 1918-ci ilin mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi sonuncu iclasını keçirib buraxıldığını elan etdi.

⁷ *Azərbaycan İstiqlalının elan olunması günündə Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə iştirak etmirdi. Səbəbi həmin hadisə ərafəsində M. Ə. Rəsulzadənin Batuma göndərilərək orada Türkiyə hökuməti ilə danışıqlar aparması idi. Çünki Müstəqil Qafqazın Batum danışıqlarına sülh heyəti göndərərəkən (M. Ə. Rəsulzadə məhz bu heyətdə idi) "Azərbaycan siyasi firqələrinin birləşmiş iclasında" Nəsim bəy Yusifbəyli "Osmanlı dövlətindən yardım istəmək zərurətini" bildirmişdi.*

II FƏSİL

1918-Cİ İLDƏ AZƏRBAYCAN İSTİQLALININ ELAN OLUNMASINDA VƏ MİLLİ, DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU PROSESİNDƏ MÜSAVATIN ROLU

AZƏRBAYCAN İSTİQLALI VƏ DÖVLƏT QURUCULUĞUNDA MÜSAVAT

1918-ci ilin Mayın 28-də Zaqafqaziya Seymi tərkibindəki Müsəlman fraksiyası ayrıca qrup şəklində qalaraq Azərbaycanın istiqlalını elan etdilər.

Hələ mayın 27-də Transqafqaz Seyminin buraxılması ilə bağlı buraya daxil olan Azərbaycan nümayəndələrinin fəvqəladə iclası keçirilmiş və iclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan etmiş, **M. Ə. Rəsulzadəni isə Milli Şuranın sədri seçmişdir** (199). "İttihad" partiyası istisna olmaqla qalan bütün iştirakçılar M. Ə. Rəsulzadənin sədr seçilməsinə səs vermişlər. H. Ağayev və M. Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçilmişlər. Elə həmin iclasda Milli Şuranın doqquz nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradılmış, F. Xoyski icraiyyə orqanının sədri seçilmişdir.

Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclasında (24 nəfərin iştirakı ilə) aşağıdakı məsələlər müzakirə edilmişdir. 1. H. Ağayevin Yelizavetpoldakı (Gəncədəki) son hadisələr barədə məlumatı. 2. M. Ə. Rəsulzadənin Batumdan teleqramının və məktubunun oxunması. 3. Seymin buraxılması və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməsi ilə əlaqədar Azərbaycanın vəziyyəti (198, s. 85).

Üçüncü məsələ ilə bağlı (yəni Azərbaycanın vəziyyəti) Şura üzvü X. Xasməmmədov Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsi vacibliyini bildirmiş, F. Xoyski isə “yerlərdə bəzi məsələlərin aydınlaşdırılmasına kimi Milli Şura hələlik Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmədən ölkələrlə sülh danışıqı aparmaq üçün tamhüquqlu Azərbaycan hökumətinin yaradılması ilə bağlı kifayətlənməyi” təklif edirdi. Lakin Milli Şura 22 səsle (S. M. Qəniyev və M. Axundov bitərəf qalmışlar)⁸ Azərbaycan istiqlalının elanı haqqında qərardan sonra “İstiqlal bəyannaməsi” qəbul edildi.

Milli Şuranın ilk iclasında Azərbaycan İstiqlalının elanı ilə bağlı qərar qəbul edildi. İstiqlal Bəyannaməsi (həm “Əqdnamə”, həm də “Misaqi-milli” adlandırılır) altı maddədən ibarət idi:

1. Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziya-dan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir.
2. Müstəqil Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün millətlər, xüsusilə qonşu xalqlar və dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışır.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyyətindən, dinindən, sosial vəziyyəti və cinsindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar təmin edir.

⁸ *Azərbaycan İstiqlalının elanı ilə bağlı qərarın qəbulunda bitərəf mövqe tutan Sultan Məcid Qəniyev Rusiyada Müsəlmanlıq “İttihad” partiyasına mənsub idi və bu partiya Seymin Müsəlman fraksiyasında üç nəfərlə təmsil olunurdu. Digər bitərəf mövqe tutan Cəfər Axundov Müsəlman Menşevik “Hümmət” partiyasına mənsub idi və partiya seymdə 4 nümayəndə ilə təmsil olunurdu. C. Axundov sonradan bu partiyadan çıxarılmışdır (106, s. 12-13).*

5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərə azad inkişafı üçün geniş imkanlar verir.

6. Müəssisələr Məclisi çağırılana qədər bütün Azərbaycanın idarəsi başında xalq seçkiləri ilə seçilmiş Milli Şura və Milli Məclis qarşısında məsuliyyət daşıyan Müvəqqəti Hökumət durur.

Azərbaycan İstiqlalının məna və əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Doğrudur, bu istiqlalın dəyərini azaltmağa meyllər də müşahidə olunmaqdadır. Lakin təəssüflər! Çünki, bu “meyllər” istiqlal tariximizin parlaq səhifələrinə düşən qara ləkədən başqa bir görünüş deyildir. 1918-ci ildəki istiqlalımıza xarici ölkə alimlərinin, tədqiqatçıların verdiyi qiymət olduqca dəyərlidir.

Professor Qothard Cosçke: “28 Mayıs 1918-ci ildə elan olunan Azərbaycan İstiqlaliyyəti, Türk və Azərbaycan düşməni bəzi bədxah zümrələrin “isbata” çalışdıqları kimi, təsadüfi bir hadisə və ya işin içindən çıxma bilmək üçün verilmiş məcburi bir qərar deyildir və uzun müddətdən bəri inkişaf etməkdə olan təbii bir təkamül seyrinin son mərhələsi və nöqtəsidir” (246, s. 12).

Professor Berd Fon Mende: “Bu tarix bilavasitə onunla əlaqədar olan zümrə xaricindəkiləri əlaqədar edən böyük bir günün tarixidir. Çünki, bu sadə Qafqasiyadakı milli dövlətçilik inkişafı üçün mühüm bir təməl daşı olmaqla qalayıb, eyni zamanda Rusiya imperatorluğunda başlayan siyasi hadisələrin seyrində milliyyət prinsipinin hakim rol oynamağa başladığı bir günün tarixidir” (260, s. 15).

Professor Herbert Duda: “Həqiqi milliyyətçiliyin lüzumu ilk öncə Azərbaycanda qavrandı və bütün Türk irqdaşlarını kultur baxımından birləşdirmək məfkurəsinə orada çalışıldı (247, s. 14).

Professor Herbert Yanski: “1918-ci ildə rus əsiri olan türklər üçün bir istiqbal açıldı: həsrətini çəkdiqləri hürriyyətə qovuşacaqlar-

di. Müstəqil bir dövlətin təməlini quran ilk türk yurdu Azərbaycan idi" (285, s. 19).

Doktor Bertold Spuler: "28 Mayısın aşılacağı ruh əsrimizin hakim və mədəni insanlığın əbədi və əzəli həyat prinsipi millətçilik ümdələrinə dayandığı üçün Azərbaycanın çalınmış istiqlalını geri almaq işində mühəqqəq tarixi rolunu müvəffəqiyyətlə ifa edəcəkdir" (275, s. 25).

Cohannes Benzing: "28 Mayısı doğuran Azərbaycanı necə tanımaq lazım? 28 Mayısın ilhamları haradan gəlir? Vəd olunan suallara qısa bir məqalə çərçivəsində kafi dərəcədə bir cavab vermək çətin olmaqla bərabər bəzi əsasi nöqtələr təbarüz etdirilirsə, 28 Mayıs anlaşılır: Azərbaycan tarixi hər şeydən əvvəl bizə Azəri Türkünün hürriyyətə olan dərin bir sevgisini göstərməkdədir" (245, s. 25).

Professor Tadeuş Svyetoçovski: "İndiyə qədər coğrafi bir bölgənin adı olan Azərbaycan, artıq iki milyonluq bir dövlətin adıydı. Tatarlar, Transqafqaziya müsəlmanları və Qafqaziya türkləri kimi dəyişik isimlərlə anılan xalq artıq rəsmən azərbaycanlı olmuşdu" (276, s. 177).

28 May İstiqlal millətin varlığını, istiqlal istəyini dünyaya sübut etdi. Bu hadisə bütün Şərq aləmində və bütün türk dünyasında yeni, demokratik prinsiplərə söykənən bir dövlətin qurulduğunu xəbər verirdi. Rus məhkumu türk elləri içində Azadlıq bayrağını ilk dalğalandıran Azərbaycan oldu və 28 May "Azadlığa qovuşan bir insan kütləsinin hürriyyəti simvoluna çevrildi (241, s. 4).

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu, Müsavat Partiyasının yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadə 1920-ci ilin işğalından sonra yaşamağa məcbur olduğu xarici ölkələrdə yazdığı kitablarda, nəşr etdiyi dərgilərdə 28 May istiqlalını mühüm hadisə adlandırırdı. Bu münasibətlə yazılarının birində qeyd edirdi: "**O tarixdən əvvəl bir millət olaraq varlığını isbat edən Azərbaycan xalqı bu tarixdən etibarən millət olaraq dövlət qurmuş və bu dövlətin istiqlalı uğrunda bütün mövcudiyyəti ilə meydana atılmışdır**" (228, s. 301).

Azərbaycan vətəndaşlarına 28 May İstiqlalı ilə bağlı N. Yusifbəylinin hökumət müraciətində deyilirdi: "Mayın 28-i böyük və ümumi bir bayram hesab edilməlidir. Bu gündə bilafərq millət hər kəs özünü müsavi hüquqla Azərbaycan vətəndaşı hiss etməlidir. Bu gün ümumcahan millətlərinin ədalət üzrə olan və ixtiyaratının təmin edilən günlərindən biridir".

Şübhəsiz ki, istiqlalın elanından sonra hökumət qarşısında ciddi problemlər dayanırdı.

F. Xoyskinin yaratdığı birinci hökumət kabinəsi aşağıdakı tərkibdə idi: 1. F. Xoyski (bitərəf) – Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər müdiri; 2. Xosrov bəy Sultanov (partiya mənsubiyyəti ittihadçı) – Hərbi nazir; 3. Məmməd Həsən Hacinski (müsavətçi) – Xarici işlər naziri; 4. Nəsim bəy Yusifbəyov (müsavətçi) – Maliyyə və Xalq Təhsili naziri; 5. Xəlil bəy Xasməmmədov (müsavətçi) – Ədliyyə naziri; 6. Məmməd Yusif Cəfərov (bitərəf, sonralar müsavətçi) – Ticarət və sənaye naziri; 7. Əkbər ağa Şeyxülislamzadə (hümmətçi) – Əkinçilik və əmək naziri; 8. Xudadat bəy Məlikaslanov (sosialist) – Yollar, poçt və teleqraf naziri; 9. Cəmo bəy Hacinski ("Hümmət") – Dövlət nəzarətçisi.

Beləliklə, doqquz nazirdən ibarət ilk hökumət kabinəsi yaradıldı. Onlardan üçü Müsavat Partiyasının üzvləri idi.

Müsavatın İstiqlal elanındakı xidmətini sübut edən çox tarixi faktlar mövcuddur. Lakin M. B. Məmmədzadənin yazdığı sözlər daha təsirli səslənir: "**Azərbaycan xalqının milliyyət halından çıxıb millət halına gəldiyinə və dövlət şəklində təşəkkül etdiyinə dəlalət edən bu tarixi sənəddəki maddələrin eynilə "Müsavat" proqramından alınmış olduğu şəkk və şübhə götürməz bir həqiqətdir...**" (209, s. 96-97).

Təəssüflər ki, Azərbaycan Milli Şurasının istiqlal tariximizdəki rolunu azaltmağa cəhd edənlər də var. M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan Milli Şurasının Azərbaycanın bir müstəqil dövlət halına gəlməsində böyük xidmətləri olmuşdu.

İstiqlal Bəyannaməsinin altıncı maddəsində göstəriləyi kimi: “Azərbaycan idarəsinin başında Şurayı Milli dururdu”.

Azərbaycan Milli Şurası istiqlalımız uğrunda həтта özünü buraxmaq dərəcəsinədək lazım gələndə güzəştə getmişdi. Milli Şuranın istiqlal elanının ilk vaxtlarındakı mübarizəsi olduqca çətin idi. Azərbaycan daxilindəki bəzi qüvvələr Milli Şurayı ləğv etməyə çalışırdılar. Bu qüvvələr “İlhaqçılar” adı altında çıxış edərək, hökumətin buraxılaraq Nuru Paşanın yeni hökumət təşkil etməsini tələb edirdilər. M. B. Məmmədzaadə yazırdı: “O, yalnız bitərəflik elan etməmiş, hökumətin və Milli Şuranın tamamilə dağılmasını və mövqeyini paşanın öz ordusu ilə təşkil edəcəyi hökumətə verməsini istəyirdi. Təşkil olunacaq bu “hökumət” isə rus çarizminin sabiq deputatları ilə şeyxülislamdan ibarət olacaqdı” (209, s. 99).

Müsavatın bu böhranlı günlərdəki mövqeyi də işıqlı ideallara sədaqətindən irəli gəlirdi. Nuru Paşanın “siyasi müşaviri” Əhməd Ağaoğlu da gərginlikdən çıxış yolunu yalnız hökumətin buraxılmasında görürdü. Nəsim bəy Yusifbəyli bildirirdi ki, Nuru Paşanın ətrafı şübhəli adamlarla əhatə olunub və vəziyyətdən çıxış üçün yeni bir hökumət təşkil olunsun.

N. Yusifbəylinin təklifi qəbul edilərək, Milli Şuranın 17 iyun tarixli iclasında Fətəli xan Xoyskinin ikinci kabinəsi təşkil edildi.

Milli Şuranın son iclasında çıxış edən Müsavat lideri **M. Ə. Rəsulzadə dedi:** “Əfəndilər, hələ səhər iclasını açanda indiki şəraitin necə əhəmiyyətli olduğunu xatırlatmışdım. Qəbul etdiyiniz qərarların tarixi məsuliyyətinin dözülməz ağırlığını Fətəli xan Xoyskinin yaratdığı hökumətin çiyinə atdınız. Dünya müharibəsindən və Rusiya inqilabından doğulub, siyasi həyata ilk addımını atan Azərbaycan ideali hazırda sözlə deyilə bilməyən gərgin illər keçirir. Bu yeni doğulmuş siyasi türk övladı böyüyüb yaşa dolacaqmı, başqa xalqlar arasında yer tutacaqmı? Yoxsa sısqə uşaq kimi məhv olacaq?

Əfəndilər, demək istəyirəm ki, Azərbaycan həтта Qafqazda ən azadlıqsevər və inqilabi respublika sayılan Gürcüstandan da xoşbəxt olacaq!...” (228, s. 83).

1918-ci ilin iyunun 16-dan Azərbaycan hökuməti Gəncəyə köçmüşdü. Bakıda fəaliyyət göstərmək qeyri-mümkün idi. Şəhər Şaumyanın, az sonra isə “Sentro Kəsp” deyilən esərlərdən, daşnaklardan ibarət oyuncaq hökumətin əlində idi. Qarşıda duran problemlərdən ən başlıcası Bakının alınması idi. Bakı alınmadıqca Azərbaycanın varlığı şübhə altında qalırdı.

Gəncəyə Azərbaycan hökumətinin dəvətilə gələn Nuru Paşanın komandanlığı altındakı qoşun Bakıya hücumə hazırlaşdı. 1918-ci ilin iyunun 4-də Azərbaycan hökuməti ilə Türkiyə arasında imzalanan anlaşmanın 4-cü maddəsinə görə (yəni Azərbaycanın Türkiyədən kömək istəmək haqqı) bu qoşunlar artıq Gəncədə yerləşirdi (261, s. 3).

Əlavə edək ki, **1918-ci ilin iyunun 4-də “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası** arasındakı dostluq müqaviləsini Türkiyə dövləti adından Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz cəbhəsinin Baş komandanı Vehib Paşa, Azərbaycan hökuməti adından isə Xarici İşlər naziri M. H. Hacınski və Milli Şuranın sədri M. Ə. Rəsulzadə imzalamışdılar. Azərbaycan respublikası nümayəndələrinin xarici ölkələrlə imza atdığı ilk sənəddə hər iki dövlətin – Osmanlı imperiyası və Azərbaycan hökuməti arasında “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəldiyi” bildirilirdi (146, v. 1).

İmzalanan sənədin birinci maddəsi belə idi: “Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daima sülh və möhkəm dostluq olacaqdır” (165, v. 10).

Azərbaycan hökuməti ən ağır və çətin şəraitdə məhz həmin müqavilə əsasında türk qoşunlarını Azərbaycana dəvət etmişdi. **M. Ə. Rəsulzadə yazırdı:** “Bütün Azərbaycan xalqının çarçəşmə

bəklədiyi ümidə tərcüman olan bu müraciətimizə Türkiyə heyəti – mürəxxəsəsi həman müvafiqət cavabını verdi” (216, s. 40).

Bakıdakı xəyanətkar qüvvələr mühüm mərkəzi əldən verməmək üçün ciddi müqavimət göstərirdilər. Şaumyanın Leninə göndərdiyi teleqramların məzmunundan aydın olur ki, Bakını əldən verməmək üçün hər xəyanətə əl atılırdı.

1918-ci ilin aprelindən Bakı Xəzər Komissarları Sovetinə başçılıq edən, əslində bolşeviklərin yox, ermənilərin məkrli siyasətini həyata keçirən S. Şaumyan bir müddət Bakıda olmuş, 1911-ci ildə tutulub beş illiyə sürgünə göndərilə də, 1913-cü ildən yenidən Bakıda fəaliyyətə başlamışdır. 1917-ci ilin dekabrın 16 (29)-da V. İ. Lenin S. Şaumyanı Qafqaz İşləri üzrə Müvəqqəti Fövqəladə Komissar təyin etmişdir (206, s. 18).

Leninə göndərdiyi teleqramlarda S. Şaumyan həyəcanla bildirirdi: “Tiflisdən alınan bütün xəbərlər göstərir ki, türklər Bakı üzərinə hücumu hazırlayırlar. Bizə təcili yardım lazımdır” (228, s. 81).

M. Ə. Rəsulzadə Müsavatı daima tənqidə tutan Şaumyanın məkrli mövqeyini ifşa edirdi. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı “Bakının və ətraf rayonların İnqilabi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən Şaumyan (9, s. 327) qırğında bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı.

Şaumyan “Bakinski Raboçi” qəzetinin 1918-ci ilin 17 fevralında “Vətəndaş Rəsulzadəyə cavab” yazısında öz xəyanətkar mövqeyini açıqlayırdı (167). Müsavat Partiyasının hələ o zaman irəli sürdüyü Azərbaycan Muxtariyyəti ideyasına qarşı barışmaz mövqe tutan Şaumyan 1917-ci ilin dekabrında Leninin imzaladığı Türkiyə ərazisində Ermənistanə muxtariyyət verilməsi dekretinə nail olmuşdu (299, s. 22). M. Ə. Rəsulzadənin təbirincə belə bir sənədi cibində gəzdirdi.

M. Ə. Rəsulzadəyə hücumunu davam etdirən Şaumyan o zaman bildirirdi: “Tutaq ki, Rəsulzadənin özü inqilabi qayda-qanunun bərpası naminə milli polklara təşkilində şəxsən iştirak etsin, tutaq ki, onun obyektiv niyyətləri büllur kimi safdır, lakin obyektiv

surətdə onun fəaliyyəti əks nəticə verəcəkdir, ona görə ki, sinfin siyasəti bu və ya digər şəxsiyyətin yaxşı niyyətlərindən deyil, sinfi niyyətlərindən irəli gəlir.

Elə buna görə də Müsavat Partiyasının nə kimi proqramı olmasına o qədər də əhəmiyyət vermirik” (228, s. 69).

Şaumyanın davam etdirdiyi qorxulu siyasəti V. İ. Lenin 1918-ci ilin 14 fevralında göndərdiyi teleqramda belə ifadə edirdi: “Sizin möhkəm və qəti siyasətiniz bizi sevindirir” (207, s. 26).

Azərbaycan xalqının amansız düşməni olan Şaumyanı sonradan – Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlı bolşeviklər və onun himayədarı A. Mikoyan Bakıda çıxan “Kommunist” qəzetində ciddi təbliğ edirdilər. A. Mikoyan 1919-cu ilin 19 martında yazdığı Şaumyan haqqındakı məqaləsini 1920-ci ildə rus dilində çıxan “Kommunist” qəzetinin 08 sentyabr 107-ci sayında çap etdirərək, Şaumyanın son sözlərini çatdırır və əslində “Kommunistlər hökuməti”ndə ermənilərin mövqeyini möhkəmləndirirdi: “Biz kommunist inqilabı uğrunda ölürük” (72).

Türklərin Bakını almağı reallaşdıqca, Şaumyanın həyəcanları artırdı. 1918-ci ilin iyulun 23-də Şaumyan Leninə bu məzmununda teleqram göndərmişdi: “Vəziyyət ciddiləşir. Bakıya qoşun qüvvəsi göndərilməsi gücləndirilməli və sürətləndirilməlidir” (203, s. 292).

Bu ərəfədə, **iyunun 17-də Azərbaycan Respublikası nümayəndələrinin İstanbul Beynəlxalq Konfransına** (orada Mərkəz – Almaniya, Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Qafqaz – Gürcüstan, Azərbaycan Ermənistan və Dağlılar İttifaqı) göndərilməsi müəyyənləşdi. Konfransın əhəmiyyətini nəzərə alaraq M. Ə. Rəsulzadə, X. Xasməmmədov və A. Səfikuəddin ibarət nümayəndə heyəti təsdiq edildi (Buraya əlavə dörd nəfər məsləhətçi və texniki heyət də daxil idi). Nümayəndə heyətinə konfrans iştirakçıları ilə siyasi, iqtisadi, maliyyə və hərbi məsələlərlə bağlı danışıqlar aparmaq və müqavilələr bağlamaq səlahiyyəti verilmişdi (153, v. 4).

M. Ə. Rəsulzadənin başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti iyunun 24-də İstanbula gəldi. İstanbulda nümayəndə heyəti çox gərgin işlər aparırdı və bu çətinlik M. Ə. Rəsulzadənin göndərdiyi məlumatlarda əksini tapır. M. Ə. Rəsulzadənin 1918-ci ilin 6 avqustunda – 18 sayılı məlumatında bildirilirdi: “Xarici İşlər naziri cənab Məmməd Həsən Hacinskiyə. Mən bir daha Tələt Paşa və Ənvər Paşa ilə görüşdüm. Sual çox qaranlıq idi, indi hər şey keçdi, onlar mənə ümid verdilər. Mən alman səfiri Berisdorfolmla görüşdüm. Bakının neytral olması xəbərini qəzetə məlumat verən Tiflis nümayəndəliyindəki bir məmurdan öyrəndim... Hər ehtimala qarşı Bakı məsələsi əhəmiyyət kəsb edir. Və almanlar bolşeviklərə tam əzab vermək istəyirlər. Lakin nə olursa-olsun Siz Bakını almalısınız. Qoy hər kəs fakt qarşısında qalsın. Əgər bu baş tutarsa, iş tamam başqa xarakter alar. Bolşeviklər vuruşacaqları ilə qorxuda bilirlər, lakin güman edirəm ki, onlar vuruşmayacaqlar. Onlar hazırda daxili həyəcan içindədirlər. Ənvər Paşa axır vaxtlar guya almanların, ingilislərin Bakıya gəlişi ilə razılaşmağa başladığını bildirir. Mən bunu səfirlə xüsusi görüşlərimdən də başa düşdüm. Azərbaycanın səlahiyyətli nümayəndəliyinin sədri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” (145, v. 19).

Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyski 1918-ci ilin 31 avqustunda M. Ə. Rəsulzadəyə bu məzmununda məktub göndərmişdi: “Çox hörmətli Məhəmməd Əmin! Əli Mərdan bəy (Ə. Topçubaşov nəzərdə tutulur – N. Y.) vasitəsi ilə Sizə 50 min manat göndərirəm... Hər ehtimala qarşı gürcülərdən və ermənilərdən çox sərf etmək lazımdır. Bakı məsələsi hələ qurtarmayıb. Əli Mərdan bəy Sizə ətraflı məlumat verir... Ən başlıcası birdəfəlik Türkiyə ilə qarşılıqlı münasibətləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Hamıya salam. Əllərinizi sıxıram. Sizin F. Xoyski” (165, v. 23).

M. Ə. Rəsulzadə İstanbuldan narahatlıqla bildirirdi: “Konfrans deyəsən sona yaxınlaşır, nəyin bahasına olursa-olsun Bakını tutmaq lazımdır” (165, v. 37). Nazirlər Şurasının sədri F. Xoyskiyə

göndərdiyi məktubda isə bildirirdi: “Siyasi mənzərə tamamilə dəyişib. Vilsonun prinsipləri əsasında sülh təklif edilib. Konfrans baş tutmayacaq. Ermənilər Qarabağı tələb edirlər. Avropada mütləq gecikmədən təbliğat lazımdır. Biz getməyə hazırlaşırıq. Əli Mərdan bəy Avropaya gedir” (165, v. 55).

Göründüyü kimi, Bakının alınması həyati bir məsələyə çevrilmişdi. Müsavatçıların bu çətin anlardakı fəaliyyəti çox əhəmiyyətli idi. Müsavatçılar xalqımızın başı üzərindəki təhlükəni sövüşdürmək üçün gecəli-gündüzlü çalışaraq, şəhərdəki “Sentro Kaspi” hökumətinin fitnələrini izləyir, onların hərəkətləri, harda yerləşmələri haqda türk ordusuna məlumat çatdırırdılar.

Müsavat yaradıcılarından M. Ə. Rəsulzadənin xatirələri bu mənada çox maraqlıdır: “Türk ordusu qərargahına xəritə, plan yetişdirmək üçün Müsavat partiyası bütün qüvvəsilə çalışırdı. Hər gün dəniz və quru yolla türk ordusu qərargahı nəzdində bulunan arkadaşımız Abbas bəy vasitəsilə şəhərdəki əsgərlərin hərəkəti haqqında türk ordusu qərargahına lazımi məlumatlar verilirdi. Bolşeviklər bu məlumatın sürətlə öyrənilməsinə heyrat edirdilər...” (273, s. 13).

Nəhayət, 1918-ci ilin sentyabrın 15-də türk qoşunlarının kəskin hücumu ilə Bakı şəhəri alındı. Şəhərin alınması uğrunda döyüşlərdə çoxlu qurbanlar verildi.

M. Ə. Rəsulzadə o günlərdə İstanbulda idi. O, yazırdı: “O dövrün Hərbiyyə naziri və Baş komandan vəkili bulunan Ənvər Paşa həzrətləri telefon edirdilər:

- Əmin bəy, Bakı alındı! Bu qısa xəbərin məndə tövliid etdiyi təsiri qabil deyil, təsvir edə bilmirəm. O təsiri hələ unuda bilmirəm” (216, s. 51-52).

M. Ə. Rəsulzadə İstanbulda olarkən Almaniya ilə sovet Rusiyanın arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə sazişə (27 avqust) ciddi etirazını bildiren bəyanatı Azərbaycan hökuməti adından Almanianın səlahiyyətli nümayəndəsi qraf Valdburqa təqdim etmiş-

di. Həmin sazişə görə Almaniya Bakı neftinin bir hissəsini almaqla, Azərbaycanın bütün zəngin neft yataqlarının Kür sahilinə qədər Rusiyaya verilməsinə razı olurdu.

M. Ə. Rəsulzadənin hazırlayıb Almaniya hökumətinə təqdim etdiyi 12 sentyabr tarixli bəyanatda deyilirdi: “Axirən Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış müqavilənin Bakıya aid maddələrindən son dərəcə təəccüb və heyratə düşər olan hökumətimdən aldığım təlimata əsasən aşağıdakı maddələri ali nəzərlərinizə çatdırmağa tələsirəm: - Azərbaycan əhalisi rus inqilabında elan edilən və Brest-Litovskda rus hökuməti tərəfindən təkid edilən “hər millətin öz müqəddəratını özünün təyin etməsi hüququndan” istifadə etməklə Dördlər İttifaqı dövlətlərinin dostluq duyğularına istinad edərək əsrlərdən bəri altında əyildiyi rus boyunduruğunu üstündən ataraq istiqlalını elan etsə də, adı çəkilən müqaviləyə əlavə olaraq bağlanmış müqavilələrlə... Bakı şəhərinin rus hakimiyyəti altında qalmasına yardım etdiyini xəbər verməklə çox mütəəssir və kədərli...” (110, s. 25).

M. Ə. Rəsulzadənin qəti və kəskin mövqeyini “İqdam” qəzeti də öz yazılarında bildirirdi.

Göstərilən ciddi cəhdlər nəticəsində 1918-ci ilin sentyabrın 23-də Tələt Paşa ilə Almaniya arasında gizli protokol imzalanır və həmin protokola əsasən Türkiyə Azərbaycandan çıxır. Almaniya isə Azərbaycanın istiqlalının Rusiya tərəfindən tanınmasını təmin edirdi.

Lakin sonrakı vəziyyət Almaniyanın bu prosesi təmin etməyinə imkan yaratmadı. Məlum oldu ki, Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı Dövləti ilə Bolqarıstan məğlub olmuş, tarixin seyri dəyişmiş və Azərbaycan üçün yeni bir imtahan dövrü başlamışdır (106, s. 11). Belə ki, Almaniya artıq məğlub dövlətə çevrilmişdi və 1918-ci ilin oktyabrın 30-da Lemnos adasının Mudros limanında ingilislərin “Aqamemnon” gəmisində imzalanan sülhə əsasən Bakı, Batum və digər yerlər müttəfiqlərin nəzarəti altına keçirdi (10, s. 59).

Noyabrın 16-da Ənzəlidən – general Tomsondan teleqram göndərilmişdi. Tomson Bakının noyabrın 17-də, səhər saat 10:00-a qədər nəinki türk ordusundan, eləcə də Azərbaycan silahlı qüvvələrindən təmizlənməsini tələb edir və bildirirdi ki, onlar yalnız sənaye müəssisələri ilə birgə Bakını alacaqlar. Azərbaycan ordusunun Bakı və Bakıtrafi rayonlardan başqa qalan bölgələrdə qalmasına etiraz edilmirdi (166, v. 1).

Tomsonun Bakıya gəlişində bir çox işlər görülmüşdü. 1918-ci ilin noyabrın 10-da Qafqaz respublikalarının iştirakı ilə konfrans keçirildi. (Konfransda ermənilər iştirak etmirdilər və səbəbini də məlumatın gec alınması ilə izah edirdilər). Konfrans mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan, Gürcüstan, Dağlılar Respublikası mübahisəli məsələləri arbitrajda həll etmək və konfrans iştirakçısı olan dövlətlərin ziyanına başqa dövlətlə əlaqəyə girməmək qərarına gəldilər (167, v. 1, 2).

1918-ci ilin 7 dekabrında isə Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Xarici İşlər nazirinə Avropaya göndəriləcək komissiyaya lazımı vəsaitlərlə təchiz etmək tapşırılmışdı (168, v. 2).

Bakıya gələn ingilis qoşunları ilə danışıqlarda ciddi çətinliklər olmasına baxmayaraq, general Tomsonla ümumi razılaşmalar alınmışdı. Bir ay əvvəl Bakıya gələrkən “Bizim bildiyimiz Azərbaycan xalqının doğma bir Cümhuriyyəti yoxdur, yalnız Türk komandanlığının inqilabı ilə təşəkkül etmiş bir hökumət var” deyən Tomson 1918-ci ilin dekabrın 29-da belə məzmununda bəyanat verdi: “Xoyskinin rəhbərliyi altında koalisiya (müttəfiq) Azərbaycan hökuməti yaradıldığını nəzərə alıb elan edirəm ki, İttifaq komandanlığı bu hökuməti Azərbaycanın bütün hüddudlarında yeganə yerli qanuni hakimiyyət kimi tamamilə müdafiə edəcək” (304).

Bu bəyanatdan sonra ermənilər və ruslar neft sahələrində çalışan fəhlələrin etirazına çalışsalar da, istəklərinə nail ola bilmədilər. Bu işə mane olan əsasən müsavətlər idi. Müsavətlər təbliğat aparıb

təxribatın qarşısını aldılar. Müsavatçılardan Abbas bəy, Vəli bəy, Piri bəy, Əbdülvahab bəy və digərləri xüsusi fəallıq göstərmişdilər.

İlk milli Azərbaycan dövləti quruculuğu prosesində ən böyük nailiyyətlərdən biri, şübhəsiz ki, Azərbaycan parlamentinin yaradılması oldu.

İngilis qoşunlarının noyabrın 17-də Bakıya gəlməsindən üç gün sonra "Azərbaycan Milli Şurasının ikinci iclasında (yeni dövrdə Şuranın birinci iclası noyabrın 16-da olmuşdu) Azərbaycanda müvəqqəti ali qanunverici orqanın yaradılması haqqında qanun verildi. Təkpəlalətli Parlament (Parlaman, məclisi-məbusan da deyirdilər) bu qanuna əsasən 120 nəfərdən ibarət olmalı idi" (212, s. 73).

Parlamentin açılışı 1918-ci ilin dekabrın 3-də olmalı idi. Lakin Bakıdakı "Müvəqqəti Rus Milli Komitəsi"nin maneçiliyi ucbatından **Parlamentin açılışı dekabrın 7-nə keçirildi.**

"Müvəqqəti Rus Milli Komitəsi" 1918-ci ilin 21 sentyabrında Nazirlər Şurasının sədrinə bildirmişdi: "Komitə rus millətindən olan vətəndaşların yalnız iqtisadi və mənəvi ehtiyaclarına kömək edir" (144, v. 1).

Qeyd edək ki, Məclisin binası üzərində üç rəngli milli bayrağımızın asılmasına ruslar və ermənilər ciddi etiraz edirdilər.

Müsavatın yaradıcılarından olan M. Ə. Rəsuloğlunun xatirəsi: "Məclisin açılacağı gün Azərbaycan bayrağının məclisin binası üzərinə taxılacağı işi də bir məsələyə çevrildi. İngilis komandanı bizimkilərə: "Baxınız, biz nə zamandan bəri buradayız, heç bayraq sancdığımızı gördünüzmü? – deyincə bizimkilər də: "Sizin bayrağa ehtiyacınız yoxdur, bizim isə ən böyük arzumuz milli bayrağımızı taxmaqdır" şəklində cavab vermişlərdi. İngilis komandanı da bu sözü məqbul saymış rus və erməniləri artıq həyəcanlandırmamaq üçün yalnız məclisin toplandığı günlərdə bina üzərinə bayraq taxılmasını xahiş etmişdi..." (228, s.101)

Parlamentin açılışı günündə Azərbaycan Milli Şurasının sədri M. Ə. Rəsulzadə parlaq çıxış etdi: Möhtərəm Millət

vəkilləri! Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin ilk parlamentosunu açmaq səadətinin, Siz möhtərəm millət vəkillərini təbrik etmək şərəfinin öhdəmə düşməsi ilə iftixar edirəm (alqışlar)... Əfəndilər, Rusiyada zühur edən böyük inqilab digər həqiqətlər arasında bir böyük həqiqəti dəxi elan etmişdi. Bu həqiqət millətlərin hürriyyət və istiqlal haqları idi..."

M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentindəki bu çıxışı dəfələrlə alqışlarla qarşılandı.

İlk Azərbaycan Parlamentinə 120 millət vəkili seçilmək nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu sayda Parlament yaratmaq mümkün olmadı. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Məclisi-Məbusan 85 məbusdan ibarət idi. Bundan 10-u erməni, 5- rus, 5-i də müxtəlif millətlərdən olmaq üzrə 20-si qeyri-müsəlman olub, mütəbat 65-i islam və tamamilə türk idi. Fırqə etibarı ilə məclis bu surətlə təşkil olunmuşdu: Müsavat fırqəsi – 27; müsavata qoşulan bitərəf qrup-6; İttihad fırqəsi-11; Sosialist bloku-11; Əhrar fırqəsi-7, müstəqil fikirlilər-3. Müsavat fırqəsi məfkurə etibarı ilə milliyyətpərvərlikdən doğan türkcülük məsləkinə aid aid bir fırqədir. Daha müfəssəl ismi: Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Fırqəsidir. Azərbaycan Cümhuriyyətinin ələmdarıdır".

Azərbaycan Parlamentində Müsavat Partiyasının bəyannaməsini partiyanın lideri M. Ə. Rəsulzadə elan etdi. Həmin tarixi bəyannamədən: "Möhtərəm deputatlar! Siz ehtimal ki, "Müsavat"ın bu hərəkəti ilə öz taktikasını dəyişdiyinə hökm verəcəksiniz. Çox doğrudur. Əcəba, bu ali məclis heyətinə daxil fırqələrin proqramlarındakı dəyişikliyi görmürsünüzmü? Müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən hərəkət edərək sağlar və sollar Azərbaycan muxtariyyətini bir ağızdan inkar edirdilər... Azərbaycanın istiqlal bayrağını yüksəklərə qaldıran ilk fırqə Müsavatdır. Biz bütün dünyaya qarşısında təntənə ilə elan edilmiş və bütün dünya millətlərinin zəhnini məşğul edən müqəddəs "Millətlər Cəmiyyəti" şüarına inanırıq. "Müsavat Millətlər Cəmiyyəti"ni dövlətlər ittifaqından

ibarət bilir və dövlətləri federasiya halında təsəvvür edir... **Bəli, artıq Azərbaycan ideyası barədə firqələrimiz arasında fikir ixtilafı yoxdur. Azərbaycan fikri millətin şüurunda yerləşmişdir. Üçrəngli əziz bayrağımız hamımızı siyasətçə birləşdirir.** Azərbaycan istiqalını müdafiə etmək hamımız üçün ortaqlıq bir proqramdır. Ona görə firqələr Azərbaycan ideyasını propaqanda etməklə deyil, mövcud faktın siyasətən, hüquqən və xaricən müdafiəsilə məşğul olmalıdırlar. Əgər “Müsavat” firqəsi Azərbaycan ideyası naminə qüvvətli bir mərkəz yaratmaq lüzumuna ehtiyac hiss edirdisə, bu məqsədlə bitərəf qrupla sıx bir ittifaqa girmişdisə, indi Azərbaycan hər kəs üçün müqəddəs idealın parlaq ulduzu halına gəldikdən sonra, təbii ki, parlament mərkəzi dəyişməlidir və proqramlar büllurlaşmalıdır” (109, s. 31-32).

M. Ə. Rəsulzadənin parlamentdəki çıxışında bir fikir daha ciddiyyətlə səslənirdi: Azərbaycan məsələsi beynəlmiləl məsələdir!

Azərbaycan Parlamenti Nikolayevski (indiki İstiqlal) küçəsində yerləşirdi və iclaslar həftənin birinci və dördüncü günləri keçirilirdi.

Parlamentin heyəti:

Parlamentin sədri - Topçubaşov Əli Mərdan bəy.

Parlament sədrinin müavini - Cəfərov Məmməd Yusif.

Parlamentin Böyük katibi – Rizayev Bağır bəy.

Katiblər: Hacinski Mehdi bəy və Kiçikxanov Bayram Niyazi.

Parlamentin üzvləri:

1. Müsavat fraksiyası və bu qrupa qoşulanlar (lider Məhəmməd Əmin Rəsulzadə).

2. İttihad fraksiyası (lider Qara bəy Qarabəyov).

3. Əhrar fraksiyası (lider Aslan bəy Qardaşov).

4. Sosialistlər fraksiyası (lider Səmədağa Ağamalıyev).

5. Partiyasızlar.

6. Müstəqil deputatlar.

7. Sol partiyasızlar (lider Abdulla bəy Əfəndiyev).

8. “Slavyan-rus cəmiyyəti” fraksiyası (lideri Viktor Vinikoroviç Klenevskiy).

9. Milli azlıqlar fraksiyası (lideri Lorens Yakovleviç Kun).

10. Erməni fraksiyası (lideri Arşak Arutyunoviç).

11. Daşnaksütyun fraksiyası (lideri Arşak İoanesoviç Malxazyan) (7, s. 1-3).

Qeyd edək ki, Parlament sədrinin müavini Həsən bəy Ağayev istefa verdikdən sonra onun yerinə M. Y. Cəfərov seçilmişdi (1920-ci il fevralın 2-də).

Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı: “Parlament 17 ay yaşadı və bu müddət ərzində 3 kabinə yarandı. Parlamentin və bu hökumətlərin gördükləri işləri, dövlət quruculuğundakı fəaliyyətlərini, istiqlalın daxilən və xaricən möhkəmlənməsi üçün göstərdikləri fədakarlıqları xülasə etməzdən əvvəl, həm parlamentdə, həm də hökumətlərdə bütün ağırlığı çiyinlərində daşıyan “Müsavat”-ın parlament açılarkən elan etdiyi bəyannaməsini, yeni fəaliyyət proqramını burada xülasə edək”.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı münasibəti ilə **Gürcüstan Parlamentinin sədri Çexidze** göndərdiyi təbrik məktubunda bu mühüm tarixi hadisəni alqışlayırdı (148, v. 49).

Parlamentin açılışına münasibətini Azərbaycanda yaşayan alman ictimaiyyətinin nümayəndəsi Kun belə ifadə edirdi: “Parlament üzvləri, vətəndaşlar! Düz yüz il bundan əvvəl taleyin gücü ilə biz Zaqafqaziyaya, xüsusən Azərbaycan ərazisinə atılmışıq... Biz Azərbaycan almanları öz gələcəyimizə ümidlə baxırıq və qəti əminlik ki, gənc Azərbaycan Respublikasının demokratik qanunları əsasında biz öz milli özünəməxsusluğumuza və sülh şəraitində yaşayışımıza imkan tapacağıq” (148, v. 60).

Polşalıların nümayəndəsi Vonsoviç bu mühüm hadisəni ürəkdən alqışlayırdı: “Hörmətli Parlament üzvləri! Azərbaycanda yaşayan polşalıların adından Sizi təbrik edirəm. Eyni zamanda hakimiyyətin əsas daşıyıcısı olan Parlamenti alqışlayıram” (148, v. 62).

Yəhudilərin nümayəndəsi Quxman bu hadisəyə belə münasibət bildirirdi: “İyirmi min Bakı yəhudisinin seçicisi kimi Azərbaycan qanunvericilik orqanını salamlamağa gəlmişəm” (148, v. 64).

Bakıda yaşayan digər xalqların da nümayəndələri ilk Azərbaycan Parlamentinin açılışına müsbət yanaşırdılar.

Təəssüflər ki, sovet hakimiyyəti illərində bu mühüm tarixi hadisəyə də qeyri-obyektiv "izahlar" verildi. N. Pçelin 1931-ci ildə çap etdirdiyi "Müsavat zamanında kəndli məsələsi" kitabında yazırdı: "Türk əsgərlərinin köməyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ keçirən müsavatçılar öz "demokratikliyi"ni göstərmək üçün 1918-ci ilin dekabrında "parlament"lərini açdılar. Bu Parlamenti Azərbaycan xalqı seçməmişdi. Onun əsasını Müsəlman Milli Şurasına daxil olan müsavatçı xan və bəylər təşkil edirdilər" (300, s. 21).

Azərbaycan Parlamentində ən güclü fraksiya Müsavatla bitərəf demokratların birləşməsi idi. Bu fraksiyanın ümumi sayı 38 idi.

Müsavatçılar Azərbaycan parlamentinin komissiyalarında fəal iştirak edirdilər. Parlamentin 1919-cu ilin 26 fevral tarixli iclasında sədr H. Ağayev bildirirdi ki, digər fraksiyalar komissiyalara bir adam verdiyi halda, Müsavat hər komissiyada bir neçə nəfərlə təmsil olunur. Bu da müsavatçıların parlamentdəki məzmunlu işini şərtləndirirdi. Müsavatçılar Azərbaycan Parlamentinin komissiyalarında belə təmsil olunmuşdular:

1. Müəssisələr məclisini çağırmaq komissiyası – Mehdi Hacınski, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.
2. Maliyyə-büdcə komissiyası – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mustafa Vəkilov, Nəriman bəy Nərimanbəyov.
3. İşçi komissiya – Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Cavad bəy Məlik Yeqanov.
4. Təsərrüfat quruculuğu komissiyası – Abbasqulu Kazımzadə.
5. Mandat komissiyası – Şəfi bəy Rüstəmbəyov.
6. Reqlament komissiyası – Mustafa Mahmudov, Mehdi bəy Hacıbababəyov.
7. Hərbi komissiya – Musa bəy Rəfiyev.
8. Aqrar komissiya – Mustafa Mahmudov.

9. Sorğu komissiyası – Rəhim Vəkilov, Asəf bəy Şıxalibəyov.

10. Qanunvericilik təklifləri komissiyası – Nəriman bəy Nərimanbəyov, Şəfi bəy Rüstəmbəyov.

11. Ölkənin istehsalat gücünün istifadəsi komissiyası – Ağa Eminov, Yusif Əli Əliyev (149, v. 91, 92, 94).

Azərbaycan Parlamenti mövcudluğunun 17 ayı ərzində xalqımızın inkişafı üçün olduqca dəyərli qanunlar qəbul etdi.

Parlamentin yaradılmasından sonra gənc Azərbaycan Respublikasının qarşısında çox həllini gözləyən problemlər dayanırdı. Azərbaycan Xarici İşlər nazirliyinin Müttəfiqlər Komandanlığının qərargahına və Gürcüstan, Ermənistan Xarici İşlər nazirinə 1918-ci ilin 23 dekabrında göndərdiyi 851 sayılı teleqramlarda Borçalıdakı sərhəd mübahisələri ilə bağlı Gürcüstan və ermənistan Respublikaları arasında gedən silahlı toqquşmalara təəssüflənilir və qətiyyətlə onlara xatırladılırdı: "Borçalı rayonu Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir" (138, v. 12).

Azərbaycan dövlətinin qurulmasına ermənilər daima mane olurdular. 1918-ci ilin noyabrın 2-də erməni hərbi hissələri Azərbaycan respublikasının sərhədlərini keçmiş, Gəncə ərazisinə soxulmuş və bunun nəticəsində 60 minədək müsəlman əhalisinin həyatı təhlükə qarşısında qalmışdı (135, v. 7).

Ermənilərin cinayətlərini üzə çıxarmaq üçün Azərbaycan hökuməti yanında yaradılan Fövqəladə İstintaq Komissiyası 1918-ci ilin 15 dekabrından başlayaraq şahidləri dindirməyə başladı (139, v. 1). Fövqəladə İstintaq Komissiyasının Ədliyyə nazirinə məlumatında da ermənilərin müsəlmanlara qarşı vəhşiliyi bildirilirdi (140, v1, v. 9). 1919-cu ildə aparılmış istintaq protokolunda ermənilərin həm 1918-ci ilin həm martında, həm də sentyabrında törətdiyi qırğınlar haqda məlumatlar vardır (141, v. 25, 28).

1919-cu ilin aprelində Qarabağ erməniləri özlərinin V qurultayını keçirmiş və Azərbaycan daxilində idarəni mümkün hesab

etməmişdilər (133, v. 12). Martın 19-da Şuşadan Bakıya göndərilən 197 sayılı teleqramda bildirilirdi: “Bu gün realni məktəbin ermənilərdən ibarət yuxarı sinif şagirdləri dərsi pozmuş, tətil elan etmiş və bütün Qarabağın neytral bölgə olduğunu bildirmişlər (136, v. 2).

M. Ə. Rəsulzadə Qarabağda yaranmış vəziyyətlə bağlı həmin vaxtlar bildirirdi: “Qarabağ məsələsi başqa vəziyyətdədir, ora bizim general-qubernator təyin olunub və bizim o bölgəyə nəzarətimiz, necə deyirlər, artıq beynəlxalq etirafda təsdiqlənib” (65).

1919-cu ilin 28 martında Tomsonun keçirdiyi yığıncaqda ermənilər qəti tələb edirdilər: **“Azərbaycan ordusunun sayı Qarabağda bir nəfər də olsun artmayacaq... Zəngəzur isə milli şura ilə idarə olunacaq”** (66). General-qubernator X. Sultanovun göndərdiyi teleqramda bildirilirdi ki, iyunun 4-də (1919-cu il – N. Y.) Şuşada ermənilərlə toqquşma olmuş, atışma getmiş, lakin sonda vəziyyət sülh yolu ilə sakitləşdirilmişdir (137, v. 7).

Ermənistanın Xarici İşlər naziri S. Tiqranyan general Tomsona göndərdiyi teleqramda Qarabağda Azərbaycan hökumətinin general-qubernatorluq yaratmağına etirazını bildirirdi (151, v. 2).

Azərbaycanın Xarici İşlər naziri Ziyadxanov S. Tiqranyanın fikirlərinə etirazını bildirən aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişdi: “Ermənistan Respublikasının Xarici İşlər nazirinə. Sizin hökumətinizin Azərbaycanın Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur bölgələrində general-qubernatorluq yaratmağına etirazınız əsassızdır. Çünki, bu rayonlar Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsidir” (151, v. 3).

Baş verən hadisələrlə bağlı Qarabağa göndərilən Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinin məruzəsində çoxlu faktlar da vardır (147, v. 1, 2, 3, 4).

Belə çətinliklə dövlət quran Müsavatı bolşevik Q. Musabəyov 1927-ci ildə rusca çap etdirdiyi “Oktyabr inqilabı və Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda əsas nailiyyətləri” kitabında nahaqca-

sına atəşə tutacaqdı: “Müsavatçıların günahı ucbatından püskürülən millətlərarası nifrət yangını bütövlükdə kəndli təsərrüfatını dağıtmışdı” (297, s. 46).

Müsavatçıların ciddi fəaliyyəti nəticəsində gənc Azərbaycan dövləti getdikcə möhkəmlənirdi. Milli ordudakı bütün xoşagəlməzliklərə, ordudan yayınmaya baxmayaraq (58) gənc respublikanın hərbi gücü hiss olunurdu. Hələ 1918-ci ilin 11 iyulunda Türk komandanlığı 1894-1899-cu illərdə anadan olanlara ümumi səfərbərlik elan etmişdi (307). Doğrudur, ordudan yayınma halları, əhalinin övladlarını hərbə göndərməmək cəhdləri olsa da, ordu güclənirdi. Orduda əks-təbliğət aparan bolşeviklər istədiklərinə nail ola bilmirdilər.

Torpaq məsələsinin həllində də hökumət ardıcıl tədbirlər görürdü. Parlamentin 1919-cu ilin 4 fevralında 12-ci yığıncağında Aqrar Komissiyası yaradılmışdı. Müsavat Partiyasını Mustafa Mahmudov komissiyada təmsil edirdi. Sonralar N. Pçelinin “Müsavat zamanında kəndli məsələsi (1918-1920)” kitabındakıların əksinə olaraq bu problem də getdikcə həllini tapırdı (300).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən böyük uğurlarından biri **1920-ci ilin yanvarında** Azərbaycanın beynəlxalq dövlətlər tərəfindən tanınmasına nail olmağı idi.

Hələ 1918-ci ilin sentyabrında Türkiyəyə - İstanbula gələn Ə. Topçubaşov Azərbaycan Respublikasının mövcudluğu, əhalisinin sayı, tərkibi, hazırkı durumu, Milli müstəqilliyini elan etməsi ilə bağlı memorandumu müxtəlif dövlətlərin buradakı nümayəndələrinə təqdim etmişdi (309).

Versal Sülh Konfransı müharibədən sonrakı problemləri həll etməyə toplaşmışdı və burada başlıca olaraq Almaniya ilə sülh nizamlanması nəzərdə tutulsa da, əvvəldən böyük dövlətlərin liderləri “Rus məsələsi”ni müzakirəyə başladılar” (16, s. 15).

Azərbaycanın Versaldakı nümayəndə heyətinin başçısı Ə. Topçubaşovun istər Versaldan göndərdiyi məktublarda, istərsə də hələ

İstanulda ikən ayrı-ayrı dövlətlərin nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlərdən aydın olur ki, Azərbaycanı müstəqil bir dövlət kimi tanımaq işində hansı çətin addımlar atılıb (310).

Ə. M. Topçubaşovun Versaldan Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktublardan birinə diqqət yetirək: “Buradakı rus nümayəndələri – Lvov, Sazonov, Çaykovski, Maklakov və b. bizim müstəqilliyimizdən əsəbiləşir, coşurlar, razılaşmaq istəmirlər. Haqqımızda deyirlər ki, yalnız biz – nümayəndə heyətimiz müstəqil Azərbaycan şüarını irəli sürürük. Lakin Azərbaycan xalqı özü Rusiyadan ayrılmaq istəmir. Çünki, onlar rusları sevirlər” (303).

Hələ 1918-ci ilin noyabr ayının əvvəllərində F. Xoyskinin imzası ilə Vilsona məktub göndərilərək, “üç milyon yarımliq Azərbaycan türk xalqının cahan müharibəsinin bütün fəlakət və iztirabını daddığını, müttəfiq orduları ilə birgə Karpat dağlarından yürüyərək qan tökdüyü” bildirilir (243, s. 6) və istiqlalımızın tanınması xahiş olunurdu.

Paris Sülh konfransındakı ruslar Qafqazı “Bölünməz Rusiya”nın bir parçası kimi tanımağa cəhd göstərmiş, yanlış məlumatlar verirdilər. Ermənilər isə Türkiyə və Qafqaz Ermənistanından təşkil olunan “Vahid Ermənistan” proqramını irəli sürürdülər. Nümayəndə heyətinin Vilsonla söhbətdə keçmiş Rusiyanın borcunun Azərbaycana düşən hissəsini də ödəməyə hazır olduqlarını bildirmişdi. Dünyanı xırda xalqlara bölmək istəməyən Vilson daha çox ümumi Qafqaz Federasiyasının yaradılması təklifini irəli sürürdü. Nümayəndə heyətinin böyük dövlətlərdən biri ilə əlaqəyə girib “Müdafiə Təminatı” almağı bir nəticə vermirdi. Amerika, İngiltərə boyun qaçırır, İtaliya hökuməti isə yalnız iqtisadi əməkdaşlığa meyllənirdi.

Azərbaycan nümayəndə heyəti ciddi təbliğat işi aparırdı. Nümayəndələrimiz Azərbaycanla bağlı materiallar hazırlayıb fransız jurnallarında çap etdirir. Azərbaycanın tarixi, iqtisadiyyatı, maliyyə işləri ilə bağlı kitablar, bülletenlər nəşr edib yayırdılar.

1919-cu ildə 28 May İstiqlalının ildönümü münasibəti ilə Azərbaycan hökuməti Versal Sülh Müqaviləsində iştirak edən dövlətlərin nümayəndələrinə aşağıdakı məzmununda sənəd göndərmişdi: “1919-cu ilin 28 Mayında Müstəqil Azərbaycan Respublikasının bir illiyi tamam olur. Müstəqilliyimiz 1918-ci ilin 28 Mayında elan edilmişdi. Azərbaycan ərazisində yaşayan əhəlinin əksəriyyəti özünün xüsusi Azərbaycan dialktində danışan Azərbaycan Türkləridir.

Respublikanın sərhədləri belədir: Şərqdən Xəzər dənizi; cənubdan – İran; Qərbdən – Ermənistan və Gürcüstan; Şimaldan – Dağlı Respublikası” (164, v. 1).

Nəhayət, 1920-ci ilin yanvarın 12-də Fransa Xariciyyə Nəzarəti binasında təntənəli surətdə gözlənilən mühüm xəbər Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinə çatdırılmışdır: “Bundan sonra Azərbaycan ilə Gürcüstan Cümhuriyyətlərinə müstəqil və özünə hakim dövlətlər kimi baxılacaqdır”. Müttəfiq dövlətlərin Ali Şurasının 1920-ci ilin yanvarın 12-dəki iclasında Azərbaycan de-fakto tanındı.

Azərbaycan İstiqlaliyyətinin tanınması Azərbaycanda mühüm hadisə kimi qarşılandı: “Respublikanın paytaxtında mitinq və nümayişlərin, Azərbaycan ordusunun hərbi paradının və Azərbaycan Parlamentinin təntənəli iclasının keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Yanvar ayının 14-nün bütün Azərbaycanda qeyri-iş günü olduğu bildirildi” (198, s. 326).

Azərbaycanı 23-ə kimi dövlət de-fakto tanıyırdı.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Cümhuriyyətlərin dövlətlər tərəfindən tanınması Qafqasiyalı xalq kütlələrində böyük bir sevinc doğurdu. Azərbaycan ilə Gürcüstanda xalq günlərlə şadlıq nümayişləri keçirdi” (269, s. 3).

Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici siyasətində daha bir uğuru da İranla münasibətləri yaxşılaşdırmaq cəhdləri idi. 1919-cu ilin de-

kabrın 5-də Bakıda Daxili İşlər nazirliyinin binasında Azərbaycan-İran konfransının açılışı buna parlaq sübutdur (257, s. 4). Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası ilə İran imperatorluğu hökuməti arasında ticarət, gömrük, poçt əlaqələrinə müqavilələr imzalanmışdı (152, v. 155, v. 168; 152, v. 1; 163, v. 1).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə hökumət qaçqınların da problemləri ilə ciddi maraqlanırdı. Bununla bağlı əvvəl səhiyyə və himayəçilik, 1918-ci ilin oktyabrından isə ayrıca Himayəçilik Nazirliyi fəaliyyət göstərmiş, qaçqınlara yalnız pulla deyil, ərzaqla da yardımlar edilmişdir. 1920-ci ilin yanvarın 5-də Parlamentin iclasında hökumət qaçqınların 21 milyon manatlıq buğda ilə təchiz olunması haqqında qərar qəbul etmiş, yoxsul əhaliyə yalnız bir ay ərzində 103 min isti nahar verilmişdir (192, s. 33).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin pul-maliyyə siyasəti və bank işi də yüksək səviyyədə aparılırdı və Bakı “bonu” dövrüyyəyə buraxılmışdı. Nazirlər Şurasının sədri N. Yusifbəyli 1919-cu ilin 14 aprelində parlamentdə çıxışında “əgər nefti yalnız öz pulumuza satırıqsa, indiyədək buraxdığımız pulun cümləsini toplamış alacağımızdan, nəticədə pulumuza etibar yüksəlsin” – deyərək “Azərbaycan neftini Azərbaycan puluna satmağı” təklif edirdi (185, s. 64).

1919-cu ilin 28 Mayında İstiqlal elan olunmasının bir illiyi münasibəti ilə Bakıda böyük bayram yığıncağı keçirildi. Parlament binası önündəki kürsüdən ilkin olaraq M. Ə. Rəsulzadə çıxış etdi. “Azərbaycan” qəzeti (rusca) 31 may 111 sayılı nüsxəsində belə yazıldı: “Xalq onu (M. Ə. Rəsulzadəni – N. Y.) təsvirolunmaz dərəcədə, uzun müddət kəsməyən gurultulu alqışlarla qarşıladı” (57). M. Ə. Rəsulzadə çıxışında dedi: “Mən bu gün sizi Müsavat Partiyası adından təbrik edirəm... Bu günkü gün Müsavat ideallarının təntənəsi günüdür! (gurultulu alqışlar)” (60).

Dövrün qəzet və jurnalları bu mühüm günün ildönümünü belə təsvir edirdilər: “Azərbaycan istiqlalı elə qiyamətdar, elə müqəddəs

bir sevgilidir ki, hər şəkildə olursa-olsun, təcəssüm etdirilsə, bütün azərilərin fərdən fərd ona sitayiş etməsi fərzi və təbiidir, zira onun yolunda verilən qurbanlar heç bir məbudun yolunda verilməmişdir” (228, s. 118-119).

Müsavat Partiyası istiqlalımızın ildönümü ilə bağlı xalqa bu məzmununda müraciət hazırlamışdı: “Vətəndaşlar, millətədaşlar! Bu gün Azərbaycanın ən şərəfli bir günü, ən əzəmətli bir anı, ən unudulmayan bir bayramı, ən mühəyyəc bir dəmidir. Bu gün Azərbaycan qurtuluş, bu gün Azərbaycan tarixdə bir mövcudiyyət göstərmişdir, bu gün müqəddəratına hakim olmuş, bu gün feyzli bir istiqlal yolunu tapmış, bu gün yaşadığını bilmiş, bu gün əməlinə nail olmuş və tamam keçən il bu gün ilk dəfə olaraq: - Yaşasın istiqlal! – demişdir... Bir dəfə yadınıza salınız, bir dəfə əlinizi qəlbinizə qoyunuz, bir dəfə düşüncənizə müraciət ediniz ki, biz bir əsrlik bir dövr əsarət altında millətimizi, siyasi varlığımızı qeyb edərək Şimal istibdadının təzyiqləri ilə inlədik, hürr və müstəqil millətlərin arasına daxil olmadan yaşamıq, yaşadığımızı bilmədik. Bu dövr dövrü-hürriyyəti əvəz etdi. Fəqət zaman gəldi ki, bizi birinci dövrü - əsarətdən ikinci bir dövrü əsarətə atmaq istəyənlər çıxdı, böyük fəlakətlərlə bizim varlığımıza xitam çəkmək arzu edən fürsət tapdı. Zamana, o dövrə qarşı isə artıq yüz minlərlə gözlər şimşək kimi parladı. İşdə o vaxtdan bəridir ki, qulaqlarımızda göy gurultusu şaqqudaması, dalğa yuvarlanması kimi bir səs eşidilir: - Yaşasın İstiqlal! Yaşasın Azərbaycan!..” (158, v. 1).

1919-cu ilin iyunun 13-də isə müsavatçıların təşəbbüsü ilə Denikin təhlükəsi əleyhinə Bakıda böyük mitinq keçirildi. Saat 12-də başlanan mitinqdə Denikin əleyhinə “bəyannaməni” mitinqi aparmağa sədr seçilmiş M. Ə. Rəsulzadə oxumuşdur. Müsavat Partiyası adından çıxış edən Piri Mürsəlzadə bütün təşkilat üzvlərinin Azərbaycanın müstəqilliyini qorumağa hazır olduğunu bildirmişdi. Həsən bəy Ağayev Azəri türkcəsində, həm də rus dilində mitinq iştirakçılarına müraciət etmişdir (59).

Müsavətin 1918-1920-ci illərdə müstəqil Azərbaycan Cümhu-riyyəti dövründə gördüyü işlər ölçüsüzdür. Yaradılan bütün hökumət kabinələrində müsavətlilər ciddi rol oynamış, dövləti vəzifələrini şərəflə, vicdanla yerinə yetirmişlər.

Müsavətlilərin Azərbaycan hökuməti kabinələrində tutduğu vəzifələrə diqqət edək:

I. Birinci hökumət kabinəsində (28. 05. 1918 – 17. 06. 1918) – beş müsavətçi nazir var idi: X. Sultanov (Hərbi nazir), M. Hacinski (Xarici İşlər naziri), N. Yusifbəyli (Maliyyə və Xalq Maarif naziri), M. Y. Cəfərov (Ticarət və Sənaye naziri).

II. İkinci kabinədə (17. 06. 1918 – 07. 12. 1918) – beş müsavətçi nazir: M. Hacinski (Xarici İşlər naziri), N. Yusifbəyli (Xalq Maarifi və Dini Etihad naziri), X. Sultanov (Əkinçilik naziri), M. Rəfiyev (Portfelsiz nazir), X. Xasməmmədov (Portfelsiz nazir).

III. Üçüncü kabinədə (26-12, 1918 – 14.03. 1919) – üç müsavətçi nazir: X. Xasməmmədov (Daxili İşlər naziri), N. Yusifbəyli (Maarif və Dini Etihad naziri), X. Sultanov (Əkinçilik naziri).

IV. Dördüncü kabinədə (14. 03. 1919 – 22.12. 1919) dörd müsavətçi nazir: N. Yusifbəyli (Nazirlər Şurasının sədri), M. Y. Cəfərov (Xarici İşlər naziri) N. Nərimanbəyov (Dövlət müfəttişi), X. Xasməmmədov (Daxili İşlər naziri).

V. Beşinci kabinədə (24. 12. 1919 – 01. 04. 1920) – dörd müsavətçi nazir: N. Yusifbəyli (Nazirlər Şurasının sədri), M. Hacinski (Daxili İşlər naziri), X. Xasməmmədov (Ədliyyə naziri), M. Rəfiyev (İctimai Təminat və Səhiyyə naziri)” (1, s. 91-93).

Müsavətlilər 1920-ci ilin Aprelin 27-dək Azərbaycanda dövlət quruculuğunda ciddi rol oynamış, bütün bacarıqlarını bu işə sərf etmişlər.

MÜSAVAT PARTİYASININ 1919-CU İLİN DEKABRINDA KEÇİRİLƏN II QURULTAYI

Müsavət Partiyasının II qurultayı 1919-cu ilin dekabrından (2-dən 12-dək) keçirildi. Qurultay Müstəqil Azərbaycanda partiyanın keçirilən ilk rəsmi yığıncağı idi. Dekabrın 2-də axşam saat 7:00-da Həşimov binasında (fəhlə klubunun qarşısında) “Türk Demokratik Federalistlər Partiyası Müsavat”ın II qurultayı açıldı. Qurultayda partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvləri və Parlament fraksiyası bütünlüklə iştirak edirdilər. Respublikanın bütün bölgələrindən qurultayda 140 nümayəndə təmsil olunurdu. Üçrəngli milli bayraqlarımızla bəzədilmiş zalda belə şüarlar yazılmışdı: “Azərbaycan Demokratik Respublikasına eşq olsun!”, “Azadlığa, bərabərliyə və həqiqətə eşq olsun!” İclas zalına aşağıdakılar daxil oldular: Azərbaycan Parlamentinin sədr müavini – H. Ağayev, Nazirlər Şurasının sədri – Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyski, Azərbaycanın Parisdəki Sülh Nümayəndəliyinin üzvü – Məhəmməd Həsən Hacinski, Yol naziri – Məlik Aslanov, Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Parlament fraksiyasının sədri – Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

Qurultayı giriş sözü ilə gurultulu alqışlar altında M. Ə. Rəsulzadə açır: “Əfəndilər! Bizim azad, müstəqil Azərbaycan xalqının mərkəzi şəhərində Partiyamızın II qurultayını açmağa çox şadam (gurultulu alqışlar). İki il əvvəl bu gün gördüklərimiz yox idi. Əziz yoldaşlar! Biz türklər birgə çox çətinliklər yaşasaq da, işıqlı gələcəyə inamımızı itirmədik. Biz inanırıq ki, ideamız həyata keçəcək və bu inam nə zamansa əcdadlarımızı xilas edən kimi, bizi də xilas etdi...”

Qurultayı X. Məlikaslanov, İranın Bakı konsulu Məhəmməd xan, “Əhrrar”dan və “El” qəzetindən Kiçikxanov, mətbuat adından Üzeyir bəy Hacıbəyov, müsavətçi tələbələr adından Məmməd bəy Ağayev, Qarabağ müsəlmanları adından Bəhrəm bəy Axundov təbrik edirlər. Müsavat Partiyası Zaqatala şöbəsinin təmsilçisi bildirir ki, təşkilatın

I qurultayının materialları "İsmailiyyə"də yanğın zamanı məhv olsa da, o, katib kimi qərarın mətnini qoruyub saxlayıb. Bu məlumatı qurultay nümayəndələri alqışlarla qarşılayırlar. Könüllü əsgərlər adından Yusif Ziya Talıbzadə qurultayı təbrik edir (61).

Sonra qurultayın siyasi və mandat komissiyaları seçilir. Siyasi komissiyaya seçilənlər: M. Y. Cəfərov, M. Rəfiyev, M. Hacınski, N. Yusifbəyli, X. Xasməmmədov, M. Ə. Rəsulzadə; mandat komissiyasına: D. Məlikyevqanov, M. Ə. Rəsulzadə, Əbdül Vahab Məmmədzadə (61).

Qurultayın birinci iclası gecə saat 10-a qədər davam etmişdir.

İkinci gün qurultaya Ş. Rüstəmbəyov sədrlik etmiş, M. Ə. Rəsulzadənin Partiyanın Mərkəzi Komitəsinin fəaliyyəti haqqında məruzəsi dinlənilmişdir. İki saata qədər davam edən bu çıxış böyük marağa səbəb olmuşdur (62).

İkinci qurultay aşağıdakı qərarları qəbul etdi:

1. Qafqaz Konfederasiyası.

2. Denikin təhlükəsi.

3. Dağıstan məsələsi (63).

Sonra sədr qurultayın Rəyasət Heyətinin seçilməsini təklif edir. M. Ə. Rəsulzadə bütün səsə sədr, Şəfi Rüstəmbəyov, Məşədi Əli Rəfiyev, Əbdül Qasım Rüstənzadə və İbrahim Yusif sədarətə, katibliyə isə İslam bəy Kabulov, Mirzə Məmməd Axundov, Cavad Axundzadə və Mövsümzadə katibliyə seçilir.

Həsən bəy Ağayev öz adından və Parlamentin adından qurultayı salamlayır və bu günədək öz ideallarının həyata keçirilməsində möhkəm dayanan yoldaşlarının bundan sonra da tərəddüdsüz bu mövqeyi tutacağına inandığını bildirdi. H. Ağayevin çıxışı gurultulu alqışlarla qarşılandı.

Qurultay iştirakçıları tərəfindən gurultulu alqışlarla qarşılanan Nəsim bəy Yusifbəyli zaldakıları salamlayıandan sonra təklif etdi ki, Azərbaycanın azad olunmasında həlak olan türklərin və mart

hadisələrinin günahsız qurbanlarının xatirəsi yad olunsun. O, xatırladır ki, Qafqaz müsəlmanlarının birinci qurultayında bəziləri Azərbaycan muxtariyyətindən açıq danışmağa belə qorxurdular. Lakin indi Azərbaycanı bütün dünya tanıyır.

Sonra söz Azərbaycanın ilk Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyskiyə verildi. F. Xoyski gurultulu alqışlar altında dedi: "Əfəndilər, Mən bu günə qədər müxtəlif təşəvvürlərə görə heç bir partiya daxil olmamışam. Ona görə də mənim üçün hər bir partiyayı ayrıca kənardan izləmək asan olub. Bildirməyə borcluyam ki, "Müsavat" partiyası müstəqilliyimizin möhkəmlənməsi üçün çox işlər görmüşdür. Bunları inkar etmək haqsızlıq olardı. Belə məhsuldar işin başlıca səbəbi ondadır ki, xalqımız təhlükədə idi və "Müsavat" Partiyasının rəhbərləri daima xalqın marağını özünükindən üstün tutmuşdur" (61).

Qurultayda Partiya Proqramına baxıldı.

67 maddəlik Partiya Proqramı iki hissədən ibarət idi: birinci hissə - nəzəriyyə və uzaq məqsəd (97, s. 39); ikinci hissə: əməliyyə və yaxın məqsəd (97, s. 40). Proqramın "Nəzəriyyə və uzaq məqsəd"ində yazılıb: "Həyatı bəşər təbiətdə mübarizədən ibarətdir. Bəşər mədəniyyəti bu mübarizədən hasil olan qənimətdir. Məqsədi bəşər, bəşəri mədəniyyəti daha ziyadə təmin etmək və onun feyzini daha ziyadə ümumiləşdirməkdir. Bəşər mədəniyyəti isə milli hissələrin iştirakından və gözəlliklərinin məcmuundan hasil olan bir yekundur.

Mədəniyyətin təmini insanların hamılıqla yaşaması, ancaq mədəni hökumət təsisilə mümkündür. Bəşər mədəniyyəti milli hissələrin məcmuundan ibarət ikən ən müvafiq və ən təbii hökumətin də hökuməti – milli olması aşkardır. Milli İstiqlala malik olmayan bir millət hürriyyət və mədəniyyətini dəxi hifz edə bilməz.

Millət mexaniki bir surətdə toplanmış ayrı-ayrı fərdlərdən ibarət olmayıb, üzvi bir vücuddur. Yaşar, arzular bəslər. Bunun içindəki fərd,

doğrudan – doğruya dövlətlə deyil, millətlə mərbutdur. Və bunun içində ən təbii dövlət milli olan dövlətdir. Millət dili, dini, ənənəsi, ədəbiyyatı, yeni tarix və adəti bir olan cəmiyyəti – bəşəriyyəyə deyilir. Yalnız din birliyi müasir mənə ilə bir millət təşkil edə bilməz. Milliyyəti təşkil edən müştərək əlamətlərdən başlıcası dil, adət və ədəbiyyatdır. Bu nöqteyi-nəzərdən bütün türklər bir millətdir.

Milliyyəti bu mənaya aldıqda din cəmiyyəsinin əhəmiyyəti inkar olunur zənn edilməsin. Din, həyatı bəşərdə əhəmiyyətli amillərdəndir. Hər bir din mütədəyinləri arasında böyük bir “irtibat” və bir növ mədəniyyət hasil edir. Xristian mədəniyyəti, Budda mədəniyyəti və İslam mədəniyyəti deyilən şeylər bu irtibatın eynidir. Fəqət, bu irtibatda millət deyil, beynəlmiləliyyət xassəsi vardır. İslamiyyət müasir mənə ilə bir beynəlmiləliyyətdir.

Millətin dövlətə nisbətində hüquqi siyasətini, milliyyətin beynəlmiləliyyətə nisbətində hüquqi mədəniyyətini təmin edəcək üsul ancaq ədəmi-mərkəziyyət federalizmidir” (97, s. 39).

Proqramın Birinci hissəsində həmçinin Azərbaycanın müstəqil bir dövlət halında yaşadığı qeyd olunur. Göstərilir ki, əsas amalımız Azərbaycan İstiqlalını bütün namus və vicdanımızla qorumaqdır. Millət siniflərdən ibarətdir. Əksəriyyət təşkil edən iş zəhmətkeşlər sinfidir. Odur ki, millət demək xalq demokratiyası deməkdir. Həqiqi millətpərəstlər həmin xalqpərəstlərdir. Çünki, millətin qüvvəti xalqın qüvvəti, xalqın qüvvəti millətin qüvvəti deməkdir. Milli hökumət o zaman millətin hökumətinə çevrilir ki, əsaslarında xalqın mənafeyi dayansın.

Proqramın bu hissəsi milli məfkurəyə, milli əqidəyə, milli dövlətçilik prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşuna əsaslanırdı. Çox ağır bir şəraitdə müsavətçilərin işləyib hazırladıqları Milli Proqram o dövr üçün böyük hadisə idi.

Proqramın İkinci hissəsi – “Əməliyyə və yaxın məqsədlər”i aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir:

1. Şəkli idarə.
2. Həqqi-əhliyyət.
3. İqtisad və maliyyə işləri.
4. Torpaq məsələsi.
5. İşçi məsələsi.
6. Ədliyyə məsələsi.
7. Ruhani idarəsi məsələsi.
8. Maarif məsələsi.

Göstərilir ki, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Türk və İslam aləmi içində demokratik və müasir hökumət şəklinə qoya bilmək üçün partiya aşağıdakı işləri görməlidir:

Şəkli idarə - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti formasında idarə edilir. Dövlətin rəsmi dili Türk dili olaraq göstərilir. Hökumət partiya çoxluğundan təşəkkül edir və qurultay qarşısında məsuldur. Şəhər və məhəlli işlərin aparılması üçün geniş səlahiyyətlərə malik Bələdiyyə və məhəlli idarələri təşkil olunur. Millət vəkillərinə maaşlar verilir.

Həqqi-əhliyyət – bölümündə göstərilir ki, qarşısında bütün əhali din, məzhəb və millət fərqi nəzərə alınmadan kişi və qadın bərabərdir. Vicdan və din azadlığı mövcuddur. Dini baxışlarına görə kimsə təqib oluna bilməz. İyirmi yaşına çatmış hər bir vətəndaş seçki hüququna malikdir. Mətbuat azadlığına geniş yer verilir. Cəmiyyət və ittifaq təşkili üçün kimsədən icazəyə ehtiyac yoxdur. İstənilən şəxsin istər dövlət daxilində, istərsə də dövlət xaricində sərbəst hərəkətinə imkan verilir.

İqtisad və maliyyə işləri – hissəsində göstərilir ki, fırqa bütün vergilərin tədricən ləğv olunub yalnız gəlirdən və mirasdan vergi alınması tərəfdarıdır.

Torpaq məsələsində Müsavatın mövqeyi belədir ki, millətin əksəriyyəti kəndlilərdir. Kəndlinin yaşayışı torpağa bağlıdır. Odur ki, zəhmətkeş xalqa torpaq verilməlidir. Müsavat Partiyası Cümhuriyyət

torpaqlarının ümumi dövlət fondu təşkil etməsi üzrə xəzinəyə, keçmiş Rusiya padşahına, padşah nəslinə mənsub Xanədana (mülkədarlarla xüsusi maliklərə məxsus) aid bütün torpaqları pulsuz-parasız və əvəzsiz olaraq zəhmətkeş xalqa bağışlayır.

İşçi məsələsinə müsavatın münasibəti belə idi: hər bir qulluqçu, fəhlə üçün iş günü səkkiz saatdan artıq olmamalı idi və hər bir işçi üçün 24 saatlıq fasiləsiz istirahət nəzərdə tutulur. Göstərilirdi ki, on altı yaşınadək olan məktəblilərin işləməsi qadağandır. Səhhətlərinə ziyanlı işlərdə çalışmağa qadınlara icazə verilmirdi. Qadınların çalışdığı zavod və fabriklərin yanında südəmə uşaqlara məxsus tərbiyəxanalar tikiləcəkdə. Tamamilə və ya qismən işləmək qabiliyyətini itirmiş fəhlələr dövlət tərəfindən xüsusi bir fond sərmayə hesabına sığorta olunacaqlar. Sahibkarlar tərəfindən fəhlələrə məxsus olaraq verilən evlərlə mənzillərin səhhətə uyğun olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün bu mənzillər məhəlli idarələr tərəfindən təftiş olunub nəzarət altına alınmalı və bu nəzarətdə fəhlə vəkilləri iştirak etməlidirlər.

Ədliyyə məsələsində Müsavat bu mövqedə idi: məhkəmələr yalnız qanuna tabe olub, hər növ müdaxilə və təzyiqdən qorunmalıdır. Səlahiyyətli məhkəmələrin qərarı qanunla təsdiq edilmədən heç bir adam cəzalanmaz. İstintaq əsnasında müdafiə üsulu tətbiq olunmalıdır. Cinayət məhkəmələri yalnız iki qism olur: biri Bədayət məhkəməsi ki, hakimləri əhali tərəfindən seçilir. Digəri də mümeyiz (fərqli) olan hakimli istinaf məhkəməsi.

Ruhani idarəsi məsələsində Müsavat belə mövqe tuturdu: İslam dini alimlərinin heysiyyət və hürrriyyətlərini təmin etmək, eyni zamanda möminləri etiqadlarında şəriətin vəd elədiyi əsaslara bağlamaq üçün Ruhani idarəsinin ilqasını (nüfuzunu) və üləmanın "Ruhani" namiməsnu ilə məmurunu dövlətdə bir sinfi məhsus təşkil etməməsini müvafiq görür.

Maarif məsələsində Müsavat öz işini Ədəmi-Mərkəziyyət üsulunun tətbiqi ilə görürdü. Yəni maarif işlərində bütün əhali, din və

millət, kişi və qadın bərabərdir. Tədris azad olmalıdır. Darülfünun və digər ali məktəblərin hamısı daxili işlərində muxtariyyətli və tədris xüsusunda azad olmalıdır. Məhəlli idarələrin təlim və tərbiyə sahəsində təşəbbüslərinə mane olunmamalıdır. Məhəlli idarələr tərəfindən böyükələr üçün açılacaq məktəb, kitabxana və qiraətxana işlərinə icazə verilməlidir. Edadi məktəblərdə Osmanlı şivəsinin dil olaraq tədris edilməsi məcburi olmalıdır. Ali məktəblərdə Osmanlı şivəsi ilə tədris edilməlidir. Uşaqlar toplamaq mümkün olursa, azlıqda qalan millətlər üçün açılmış ibtidai məktəblərdə dərslər öz dillərində oxunması məcburi olmalıdır. Kafi dərəcədə tələbə olarsa, azlıq təşkil edən millət cocuqları üçün tədrisat öz dillərində olmaq şərti ilə Rüşdi və Edadi məktəblər açılmalıdır.

Göründüyü kimi, Müsavatın hazırladığı proqram Azərbaycanın ümumi inkişafını təmin edəcək mükəmməl və dolğun bir sənəd idi.

Qurultayda Rusiya ilə münasibətlərə diqqət edilərək bildirilirdi: "Biz Azərbaycan türkləri başqa qonşularımızla birgə Rusiya ilə dostluq və sülh şəraitində yaşamaq arzusundayıq" (64). Təəssüflər ki, 27 Aprel işğalı millətimizin müstəqil dövlət quruculuğu istəklərini məhv etdi.

27 Aprel işğalının səbəblərini araşdırmadan aydınlaşdırmalıyıq ki, Müsavat milli, müstəqil dövlətimizin varlığı, qalib yaşaması üçün bütün imkanlarını sərf etmişdi.

Lakin 27 Aprel işğalının bəzi səbəblərdən labüdlüyünü də inkar etmək olmaz. İstər daxili, istərsə də xarici amillərlə izahı lazım gələn bu işğalın səbəbləri əslində sonradan xalqımızın müstəqil dövlət quruculuğu cəhdlərində də özünü göstərdi.

Azərbaycanın işğalını yalnız 27 Apreldə baş verən hadisə kimi qiymətləndirmək olmaz. Tarixi sənədlər sübut edir ki, bu işğalın tarixi dərinlərə gedib çıxır və sinib dağılmış köhnə çar Rusiyasını ayağa qaldıraraq, ona "bolşevik" libası geydirənlər əslində köhnə Rusiyanın imperiya siyasətinin bir az başqa formada davamçıları idi.

Rusiyanın Xarici İşlər naziri Çiçerin hələ yanvarın 2-də Azərbaycan hökumətinə bir bəyanat göndərmişdi. Bəyanatda o, “nə qədər ki gec deyil, Azərbaycan xalqını Denikinə qarşı mübarizəyə çağırırdı (8, s. 367).

M. Ə. Rəsulzadə o bəyanata münasibətini belə bildirirdi: “Çiçerin Azərbaycan və Gürcüstan Cümhuriyyətlərinə telsiz teleqrafla göndərdiyi notasında bu hökumətləri ricət edən Denikin ordusunu tamamilə məhv etmək üçün silah arkadaşlığına dəvət edirdi. Bu nota Cümhuriyyətlərin istiqlalını tanımaq və müxadinət müahidəsi əqdini istəməkdən ziyadə əhalini hökumət əleyhinə təhrikdən ibarət olan bir propaqanda hökmündə bulunurdu” (216, s. 61).

F. Xoyskinin Çiçerinə göndərdiyi cavab teleqramında bildirilir: “Azərbaycan xalqı böyük tarixi hadisələrin gedişində çoxlu qurbanlar və əzablar bahasına öz azadlıq və müstəqilliyinə nail olaraq öz dövlət quruculuğu ilə Demokratik Respublikanın əsasını qoymuşdur” (155, v. 42).

1920-ci il yanvarın 23-də **Rusiya Xarici İşlər nazirliyinin ikinci notası** Azərbaycan hökumətinə göndərilir: “Necə ola bilər ki, nazir Xan Xoyski Denikinlə vuruşmaqdan imtina edir? O, bilmirmi ki, Denikin qələbəsi Azərbaycanın müstəqilliyinin sonu deməkdir?”

Fevralın 20-də Çiçerin üçüncü notası göndərilir (212, s. 36). Notaların hər üçündə eyni “hökm” hiss olunurdu: “Azərbaycan istiqlalının tanınması Sovet Rusiyası və Azərbaycan arasında qarşılıqlı münasibətlər ətrafında müxtəlif məsələlərlə bağlı mürəkkəb danışıqların nəticəsində mümkün ola bilər”.

Doğrudur, fevralın 11-də Denikin Kəndüllü Ordusu artıq məğlubiyyətə uğramışdı, lakin Rusiyadan gələn təşviş və narahatlıqlar əksinə olaraq daha da şiddətlənirdi.

Rusiyanın (istər çar, istərsə də sovet Rusiyası) daima təbii müttəfiqi olmuş ermənilər öz xəyanətkar mövqelərindən bu dəfə də qalmadılar. Mart ayının 20-də Azərbaycan rayonlarına hücum keçdilər.

M. Ə. Rəsulzadə ermənilərin bu xəyanəti ilə bağlı yazırdı: “Bayram gecəsi – Novruz bayramı Şuşa şəhərinin yaxınlığında vəqə “Xankəndi” deyilən əsgəri qəsəbə bayrama məxsus bir zövq içində zabitan məhfəli - əsgəridə gecəyi keçirməklə məşğul... Bu əsnada ətraf köylərdə məskun erməni ustası bu gecəyi məxsus ehzar etdikləri süngülərlə mücəhhəz olduqları halda gecə ilə bir basqın icra edirlər... (216, s. 64).

Vəziyyətin mürəkkəbliyini sübut edən daha bir sənəd A. Ziyadxanlının (A. Ziyadxanlı – İrandakı diplomatik nümayəndəmiz) Respublika Xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi məruzədir. Məruzədə yazılırdı: “Mart ayının 20-dən başlayaraq mən erməni hərbi hissələrinin Naxçıvan və Ordubad rayonlarına mütəşəkkil hücumları barədə Naxçıvandan və İranın müxtəlif yerlərindən teleqramlar almışam. Bu teleqramlarda göstərilir ki, İran erməniləri də hücumlarda iştirak edirlər. Top atəşləri xüsusi dağıntılara səbəb olur. Yerli əhali öz torpaqlarını qəhrəmancasına qoruyur, lakin tezliklə kömək göndərilməsini xahiş edirlər...” (154).

Azərbaycan daxilində isə kommunist şüurlu, “bolşevizm” xəstəliyinə tutulmuş azərbaycanlılar ciddi-cəhdlə mövcud hökumətin süqutuna çalışırdılar. Hələ 1919-cu ilin mayında Bakıda Bakı Fəhlə Konfransı ümumi tətıl elan etmiş bolşeviklər hökumət əleyhinə güclü tətıl başlamışdılar (294, s. 12). Tətılın şüarı da acınacaqlı idi: “Bütün hakimiyyət fəhlə və kəndlilərə! Sovet Rusiyası və sosialist inqilabına eşq olsun!” Tətıl aşağıdakılar başçılıq etmişdilər: Əliheydər Qarayev, Mikoyan, İbrahimov və b. Vəziyyəti gərginləşdirməkdə fəallıq göstərən Ə. Qarayev və Mikoyan: “Müqaviləsiz fəhlələr işləməyəcəklər!” – deyirdilər⁹.

Müsavat Partiyasının Bakı Komitəsi gərginliyi yatırımaq üçün tətılçilərə bu çağırışı etmişdi: “Yoldaşlar! Bizim mərkəzi şəhərimizdə müstəqilliyimizin və azadlığımızın əleyhinə olan

⁹ A. Mikoyan bildirirdi: “Müstəqil Sovet Azərbaycanı” şüarına böyük ehtiyac vardır” (8, s. 138)

düşmənlər yenidən baş qaldırırlar... Bir çoxu Denikin Rusiyasından danışır, bəziləri isə bolşevikləri müdafiədən! Onların hamısı müstəqilliyimizin və azadlığımızın düşmənidir... Bolşeviklər fəhlələri aldadıb avantürist tətillə çağırırlar... Hazırkı tətillər, yoldaşlar, avantüradır. İnanmayın, yoldaşlar, maskalanmış avantüristlərə və yalançıları!" (159, v. 1).

Mayın 6-da N. Yusifbəyli hökumət adından bildirmişdi: "Fəhlə konfransının elan etdiyi tətillin siyasi xarakter daşdığını və Azərbaycan Respublikasının dövlətçiliyinə qarşı olduğunu nəzərə alıb bütün fəhlə vətəndaşları tətillə dayandırmağa çağırıram". Fəhlələr bu çağırışa cavab olaraq tətillə dayandırmışdılar.

Bakı Komitəsi kommunistlərin döyüş təşkilatı komissiyasının 1920-ci ilin 5 yanvar tarixli protokolundan (N 5) bilinir ki, komissiyada döyüşçülər arasında işləmək üçün təbliğat bölməsi yaradılırdı (160, v. 2).

1919-cu ilin yayından başlayaraq Azərbaycanda bolşeviklər arasında iş daha da gücləndirilmiş (68), Bakı və Azərbaycan bolşevikləri RK(b)P MK-nın qərarı əsasında 1919-cu ilin dekabrında vahid internasional Azərbaycan Kommunist Partiyası yaradaraq 1920-ci ilin 11 fevralında qurultay keçirdilər (69).

Azərbaycanlı bolşeviklər 27 Aprel işğalı ərəfəsində yenə fəallıq göstərirlər. 1920-ci ilin fevralında Bakıda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının birinci qurultayı keçirildi və qurultay "RK(b)P Bakı Komitəsi, bolşevik "Hümmət" və iranlı fəhlələrin Kommunist Təşkilatı "Ədalət" in vahid təşkilat şəklində birləşməsi haqqında qərar qəbul etdi (213, s. 244). Qurultayın qərarında "Kommunizm uğrunda" mübarizənin birliyi xatirinə" birləşmənin zərurəti bildirilirdi (13, s. 11)¹⁰.

"Qurultay Bakıda dövlət çevrilişinə hazırlıq xətti götürdü. Bu xəttə uyğun olaraq fevralın 17-də yenidən yaranmış AK(b)

¹⁰ Həmin dövrdə Müsəlman sosial-demokrat təşkilatı "Hümmət"ə N. Nərimanov, D. Bünyadzadə rəhbərlik edirdilər və IV qurultayda təşkilatı sırf bolşevik istiqamətini müəyyənləşdirmişdi. "Ədalət" təşkilatının rəhbərləri isə Əsədulla Qafarzadə, Bəhram Əliyev və başqaları idi.

P MK Çiçerinin təkrar sorğusunu müzakirə edərək, Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına heç bir ehtiyac olmadığı qərarını verdi" (213, s. 244).

1920-ci ilin yanvarında Nəriman Nərimanov Müsavat liderlərindən Nazirlər Şurasının sədri N. Yusifbəyliyə öz qətiyyətsizliyini və Rusiya bolşeviklərinin əmrə tabeçiliyini əks etdirən məktub göndərmişdi: "Möhtərəm Nəsim bəy Yusifbəyov cənabları!.. Bütöv bir xalqın həyatı ilə, qızıl əsgərləri xarüqələr yaradan bütöv bir dövlətin həyatı ilə oynamaq olmaz, amma siz cinayətkarcasına bu cür oynayırsınız..." (76).

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər naziri M. Vəkilov 1920-ci ilin martında Bakı fəhlələrinə müraciətində bildirirdi ki, müstəqilliyimizin düşmənləri sizin aranızda təxribat aparırlar. Bu adamların hökuməti yaxınlarda ələ keçirmək cəhdləri ilə bağlı aşkarlanmış sənədlərini çap edəcəyik (142, v. 1).

Lakin bolşeviklər öz xəyanətkar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. 1920-ci ilin 24 aprelində AK (b) PMK və BK orqanı kimi "Noviy mir" qəzeti gizli olaraq bu şüarlarla çap olundu: "Məhv olsun müsavatçıların bəy-xan hökuməti!", "Yaşasın Sovet hakimiyyəti!..

Qeyd etdiyimiz kimi, Şimaldan gələn təhlükə getdikcə ciddiləşirdi. Azərbaycan sərhədlərində Qızıl Ordu hissələrinin toplaşdığını görən F. Xoyski Çiçerinə məktub göndərərək vəziyyətdən Azərbaycan hökumətinin narahatlıq keçirdiyini bildirirdi. Digər tərəfdən "Qarabağda və Ermənistanda sərhəd rayonlarında hərbi əməliyyatlar getdiyi üçün Azərbaycan ordusunu şimal sərhədlərinə gətirmək qeyri-mümkün idi" (198, s. 356).

Aprel işğalı ərəfəsində və həmin o məşum gündə Azərbaycan hökuməti daxilində ixtilaflar dərinləşmişdi. F. Xoyskini müdafiə edənlərlə M. Hacınski qrupu arasında ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. M. Hacınski Daxili İşlər naziri, sonra isə Ticarət və Sənaye naziri idi. Aprelin 1-də hökuməti təşkil etmək işi M. Hacınskiyə tapşırıldı. M.

Hacinski yeni hökumət təşkilində gecikdirmələr edir, bolşeviklərlə birgə kabinə qurmağa çalışırdı. Sonradan “bolşeviklər bu hökumətə daxil olmaqdan imtina etdilər” (198, s. 358).

Bu dövrdə Türkiyənin tutduğu mövqe də mənafiyimizə zidd idi. Türkiyə hökumətindən göndərilən etiraz teleqramında yazılmışdı: “Azərbaycan hökumətinin ən təhlükəli zamanlarında bir çox qan bahasına qurtaran və ona mövcudiyyət verən Osmanlı hökuməti və Anadolu türk ağabəyləri hər tərəfdə düşmənlə pəncələşərək düşmənlərimiz əleyhinə əzim bir hərbə girən bolşevik ordularının önünə Azərbaycanın bir sədd olması və ya bitərəf qalıb laqeyd dayanması bütün aləmi-islamın səbəbi izmihali olacaq və azərbaycanlılar əbədiyyən ləkələnəcək və zətən özünə də bu dünyada hakkı həyat qalmayacaqdır. Bu gün Anadolunun xilasını üçün bolşevik orduları ilə əl-ələ verərək hərəkətdən başqa bir çarəmiz qalmamışdır. Türkü və islamı əbədiyyən yaşatmaq bu fürsəti qaib etməklə və yaxud üç yüz əlli milyon islamın həyat və namusunu boynuna alacağı dəqiqələri yaşayırıq. Bolşeviklərlə müttəfiqən hərəkətimiz və bu surətdə Anadolu türklərilə birləşməyə çalışmanızı ümid edir və intizardayırıq. Kolordu Komandanı: Kazım Qarabəkir” (251).

Əlbəttə, Türkiyənin vəziyyəti olduqca ağır idi və ingilislərin, fransızların, yunanların hücumlarına məruz qalmışdı. Birinci Dünya müharibəsinin qalib dövlətləri Osmanlı dövləti ilə barış andlaşmasını (266, s. 904) da gecikdirir və türklərin güclənməsini istəmirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, qalib dövlətlər San Remoda toplanaraq Osmanlı imperatorluğunu paylaşdırmaq razılığına gəlmiş, 1920-ci ilin 11 mayında Paris konfransında isə türk torpaqlarını biabırçı şəkildə paylaşdıran 8 maddəlik qərar şərtlərini Osmanlı dövləti təmsilçilərinə vermişdilər (266, s. 904-905).

Vəziyyətdən çıxış yolunu türklər yalnız sovet Rusiyası ilə yaxınlıqda görür və Bakıdakı türk zabitləri də başda Xəlil Paşa olmaqla Qızıl Ordunun Azərbaycana gəlməsini tələb edirdilər. **Onlar**

düşünürdülər ki, Qızıl Ordu Azərbaycan ərazisindən keçib Anadoluya imdada gedəcəklər. Mustafa Kamal Atatürkün 1920-ci ilin aprelin 26-da Moskvaya – Leninə göndərdiyi məktub da bu məqsədi daşıyırdı (10, s. 92).

Moskva isə Türkiyənin düşdüyü bu vəziyyətdən istifadə etmək və azərbaycanlı bolşeviklərin, eləcə də Azərbaycandakı türkiyəli zabitlərin vasitəsi ilə məkrli niyyətlərini həyata keçirirdi. Adamları aldadacaq şüarları da hazırlamışdılar: “Türkiyə ölüm-dirim mübarizəsindədir. Qızıl Ordu Türkiyənin köməyinə çatmaq istəyir. “Müsavət” hökuməti isə buraxmır” (209, s. 134).

Türklərin öz hökumətlərinin birbaşa göstərişi ilə Azərbaycandakı kommunistlərlə iş birliyində olmasını təsdiqləyən sənədlər də vardır. Hadisələrdə iştirak edən bir türk zabitinin 1920-ci ilin 1 avqust tarixli raportu da buna bir sübutdur (209, s. 135). Bu türklərin başlıca vəzifəsi Azərbaycan sərhədini keçmək istəyən Qızıl Orduya maneçilik törədən “Müsavət” hökumətini devirmək idi (209, s. 136). O zaman bu işlərdə xüsusi fəallıq göstərən Xəlil Paşaya M. Ə. Rəsulzadə demişdi: “Etməyin, bizi öz halımıza buraxın, yüz ildən bəri əsarət altında olduğumuz rusları biz daha yaxşı tanıyıırıq. Onlar hiylə ilə gələr, sonra bizi əzərlər”

Türkiyənin istiqlal məhkəməsində Xəlil Paşanın dostu Tələt bəy belə bir etiraf da etmişdi: “Xəlil Paşa və yoldaşları da Azərbaycan müxalifəti firqələrinə “Siz doğrudan-doğruya “Müsavətdankənar firqələrlə birləşmək surətilə Nəsim bəy hökumətini devirə bilərsiniz” – deyə tövsiyyədə bulunmuşdular” (209, s. 142).

Lakin sonrakı hadisələr göstərdi ki, Qızıl Ordunun türklərin mövqeyinin necəliyindən asılı olmayaraq Azərbaycan sərhədlərini işğal edəcəkdə. **Çünki, Moskva Bakı neftini, eləcə də keçmiş çar Rusiyası “ərazisi”ni əldən verməyəcəkdə.**

Azərbaycanın işğalı əvvəlcədən hazırlanırdı. S. M. Kirov 1920-ci ilin 9 martında A. Mikoyana göndərdiyi məktubunda XI

ordu ilə birgə hərəkət etmək haqqında göstərişlər verərək bildirirdi: "Kəşfiyyatı gücləndirin, bizə rəqibin (yəni – milli Azərbaycan Ordusunun – N. Y.) harada toplaşdığını" bilmək lazımdır (292, s. 211). Qafqaz cəbhəsi İnqilabi Hərbi Şurası S. Q. Orconikidzenin başçılığı ilə 21 və 23 aprel tarixində **XI orduya Aprelin 27-də Azərbaycan sərhədini keçib bütün ərazini tutmaq əmrini vermişdi** (308, s. 268). Aprelin 26-da XI ordu qərargahı hücumə rəhbərlik etmək üçün Dərbəndə köçmüşdü. Həmin gün qərargaha Azərbaycan Partiya Təşkilatının bir dəstə rəhbəri – A. İ. Mikoyan, Q. Musabəyov, H. Cəbiyev də gəlmişdilər. XI ordunun hücumu aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə saat 12-də başladı (308, s. 269). İrəlidə dəstə komandiri M. Q. Yefremovun yerləşdiyi "III İnternasional" zirehli qatarı gedirdi. 1957-ci ildə çap olunan "Xarici müdaxilə və vətəndaş müharibəsi tarixindən" kitabında hadisə belə təsvir olunur: "Yalama stansiyasında qısa döyüşdən sonra Müsavat zirehli qatarı geri çəkilməyə məcbur oldu. Xudat stansiyası ətrafı da müsavətlərin piyada və artilleriya qüvvələri ilə möhkəm qorunurdu. Xaçmaz stansiyası yaxınlığında yenidən müsavət zirehli qatarı ilə döyüş oldu. Aprelin 28-də saat 5-də "III İnternasional" zirehli qatarı 23 saatlıq Yalama – Bakı məsafəsini qət edərək birinci olaraq Bakı vağzalına yaxınlaşdı" (308, s. 270).

Bu işğalı Mikoyan sonralar belə xatırlayırdı: "Birə beş-on dəqiqə işləmiş başda "III İnternasional" olmaqla zirehli qatarlar qrupu Samur çayı üzərindəki sərhəd körpüsünü keçib sürətlə cənuba doğru irəliləməyə başladı" (213, s. 248).

XI ordu Bakıya daxil olarkən yolda hərbi nazir Mehmandarovun göndərdiyi bir teleqramı tutub saxladılar. Bu avaz Azərbaycanın mərkəzi şəhərindən göndərilən son hökumət teleqramı idi. Hərbi nazirin milli ordumuza göndərdiyi son teleqram bu məzmununda idi: "Hərbi sənəddir. Növbədən kənar. Birinci diviziyanın rəisinə. Gəncə".

Bolşeviklər Yalama stansiyasına hücum edib irəliləyirlər. Xudatı tutublar. Vəziyyət gərgindir. Əmr edirəm: elə bu gün Qızılburuna Qazaxdan bir, Gəncədən də bir batalyon göndərin. Sabah batalyonların gələcəyini gözləyəcəyəm. N 1417. 1920-ci il, 27 Aprel. General Mehmandarov" (228, s. 148).

Digər tərəfdən azərbaycanlı bolşeviklər hələ Aprelin 27-də gündüz saat 12-də Azərbaycan KP(b) MK, RK(b)P ölkə komitəsinin Bakı bürosu və Mərkəzi fəhlə konfransı adından Parlamentə 12 saatlıq ultimatum vermişdilər. Yaradılan Parlament komissiyası ilə kommunistlər arasında gedən danışıqlardan sonra qərara alınmışdı ki, verilmiş ultimatum parlamentin fəvqəladə iclasında müzakirə edilsin. Axşam saat 7:30 dəqiqədə Parlamentin fəvqəladə iclasında M. Hacinski komissiya adından bildirdi ki, kommunistlərin ultimatumunun bütün şərtləri müsavətlərin lideri M. Ə. Rəsulzadə istisna olmaqla komissiya tərəfindən qəbul edilir.

Parlamentin son iclasında səs çoxluğunu pozan "ittihad" da "sosialist"lərin birləşməsi idi. Çünki, Müsavat Parlamentdə 32 millət vəkili ilə, Müsavat mövqeli bitərəf qrup isə (başçısı F. Xoyski idi) 7 deputatla təmsil olunurdu. "İttihad" 11, "Sosialistlər" də 11 millət vəkili malik idilər. "Əhrar"ın təmsilçilərinin sayı 10 millət vəkili idi. Beləliklə, "İttihad" da "Sosialistlər" in son iclasda birləşməsi (22 səsle) hökumətin bolşeviklərə təhvilini "qanuniləşdirdi". "İttihad"ın başçısı Qarabəy Qarabəyov idi. Sosialist fraksiyasına isə (bu fraksiya xalqçı sosialistlərlə - (lideri A. Səfərkürdski) sosial-demokrat "Hümmət" in (liderləri – Səməd Ağamalıoğlu ilə İbrahim Əbilov) – birləşməsindən yaranmışdı) Aslan bəy Səfərkürdlü başçılıq edirdilər. Bu "birləşmə" də daha çox mürtəcə mövqedə dayanan "İttihad" milli istiqlalımıza və dövlətçiliyimizə ən çox zərər vuran bolşeviklərdən o dövrdəki mövqeyi ilə heç də geri qalmırdı.

Beləliklə, istiqlalımızın qorunması baxımından Müsavat təklənmişdi. Sonralar hökuməti bolşeviklərə təslimdə günahlandırılan Mü-

savat güclü bir qüvvətə qarşı təklidə mübarizə aparmalı idi. **Partiyanın lideri M. Ə. Rəsulzadə son ümid olaraq parlamentin axırncı iclasında çıxış etdi. Və əslində o, bu çıxışla Müsavatın təslim olmayacağını bəyan etdi:** “Əfəndilər, mötəcaviz bir ultimatum qarşısında qalmışıq. Burada təslimdən bəhs edirlər. Fəqət əfəndilər, təslim nə demək? Kimə tərkı mövqe edirik? Bizə deyirlər ki, hüdudunuzu keçən ordunun başında Nicati adında bir türk komandanı durmuşdur. Rusiyadan gələn bu mötəcaviz ordu təmin edirlər ki, həyat və məmət mücadiləsində qalan Türkiyənin xilası üçün gedir. Əfəndilər, Türkiyə Azərbaycanın xilaskarıdır. Amali milliyyətimizin təbğil eylədiyi müqəddəs bir məmləkətdir. Onun xilasına gedən qüvvəti biz məmnuniyyətlə istiqbal və teşyi edirik. Fəqət bir şərtlə ki, bu qüvvət bizim hürriyyətimizi, istiqlalımızı çeynəməsin. Halbuki, əfəndilər, bizə sormadan hüdudumuzu keçən hər hansı bir qüvvət dostumuz deyil, düşmənimizdir. Duyduğumuz bu propaqanda düşmən propaqandasıdır. Bizi iğfal ediyorlar. Yalandır. Gələn ordu rus ordusudur. Fərzən komandanı bir türk olsa da, yenə rusdur. İstila ordusudur. Onun istədiyi 1914-cü il hüduduna qayıtmaqdır. Anadolulı imdadına gedəcək bəhanəsiylə yurduмуza girən bu işğal ordusu buradan bir daha çıxmaq istəməyəcəkdir. Qızıl Rusiya ilə anlaşmaq üçün hökuməti mütləq bolşeviklərə təslim ultimatumu qəbul etmək zillətinə qatlanmağa ehtiyac yoxdur. Bu mötəcazivanə ultimatumu rədd etməliyik...

İstiqlalımızı göz bəbəyi kimi müdafiəyə qərar verən bir məclisə dinlədiyi bu ultimatumu qəbul etmək, hökuməti öz əliylə dost kisvəsinə bürünmüş düşməne təslim etməkdir. Biz buraya millətin iradə və arzusuylla gəldik, bizi buradan yalnız qüvvət və süngü çıxarmalıdır...” (228, s. 146-147).

M. Ə. Rəsulzadə Müsavat Partiyasının mövqeyini açıqca bildirirdi: Müsavat təslim olmur, mübarizə etmək əzmindədir. Lakin parlamentin çıxardığı qərar səs çoxluğu ilə Müsavatın bu

“mübarizəsini” şərtləndirmirdi. Digər çoxluq təşkil edən partiyalar təslimçilik mövqeyində idilər.

Sədr M. Y. Cəfərov verilən ultimatumu səsə qoydu, üç nəfər bitərəf qalmaqla hakimiyyət bolşeviklərə verildi (207, s. 57).

Aşağıdakı şərtlər daxilində hakimiyyət bolşeviklərə verildi: “1. Rus ordusu Bakıya girmədən dəmir yolu ilə birbaşa Anadolunun imdadına gedəcək. 2. Azərbaycan istiqlalı və tamamiyyəti mülkiyyəsi hər təərrüz və qüyuddan məsun qalacaq. 3. Azərbaycan ordusu olduğu kimi qalıb buraxılmayacaq. 4. Azərbaycan fırqələri siyasiyyəsi hürriyyət və sərbəstliyini mühafizə edəcəklər. 5. Sabiq rical əzayi hökumət və məbusandan kimsə siyasi ilə ittiham edilməyəcək. 6. Sərbəst şəkildə toplanacaq Azərbaycan şuraları hökumətinin idarə şəklini təyin edəcək” (216, s. 67).

Gecə saat 14:00-da hökumət təhvil verildi.

Beləliklə, bütün Şərq və Türk dünyasında demokratik prinsiplərə söykənən, ilk parlamentli respublika quran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsi adından Moskvaya radioqramma göndərildi. Radioqramma belə məzmununda idi: “Hamıya, hamıya. Moskvaya, Leninə. Müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının müvəqqəti Hərbi – İnqilab Komitəsi Bakı şəhəri inqilabçı proletariyatının və Respublika əməkçi kəndlilərinin iradəsi ilə köhnə Müsavat hökumətini xalqın satqını və ölkənin müstəqilliyinin düşməni elan edib. Antanta ilə və Sovet Rusiyasının digər düşmənləri ilə əlaqəni kəsdiyini bildirir” (304, s. 190-191).

Bu “şad xəbər”in altından imza edənlər isə aşağıdakılardır: N. Nərimanov, M. D. Hüseynov, Q. Musabəyov, Ə. Qarayev.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin və Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-nın və Bakı Komitəsinin 1920-ci ilin 1 mayından (şənbə günündən) çıxmağa başlayan “Kommunist”

qəzeti "Köhnə Müsavat hökumətinin" hakimiyyəti təhvil verdiyini bildirirdi (77).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin elan olunmasının ertəsi günü – Aprelin 29-da V. İ. Lenin şüşə-çini istehsalı fəhlələrinin Ümumrusiya qurultayında bildirirdi: "Dünən Bakıdan aldığımız bir xəbər göstərir ki, Sovet Rusiyasının vəziyyəti yaxşılaşmaqdadır. İndi bizim bütün sənayemizi canlandıra biləcək bir iqtisadi bazamız vardır" (206, s. 23).

Müsavatçılar sonrakı fəaliyyəti dövrlərində 27 Apreli – Azərbaycanın qara və matəm bir günü kimi qeyd edəcəkdilər. Azərbaycanın istiqlalı və azadlığına son qoyulan bu gün haqqında müsavatçıların çoxlu sayda yazıları çap olunacaqdı. **M. Ə. Rəsulzadə sonralar yazırdı: "Qanlı çar istibdadının yerini bu dəfə ondan daha qanlı bolşevik istibdadı tutdu. Beləliklə, azadlıq istiqlalımız qızıl istilaçıların ayaqları altında əyildi"** (228, s. 302).

Mirzə Bala Məmmədzadə sonradan fəaliyyət göstərəcəyi 30 ilə yaxın müddətdəki yazılarında 27 Apreli belə xatırlayacaqdı: "1920-ci ilin 27 Apreli yeni Azərbaycan tarixinin ən məşum günlərindən biridir" (42).

M. Ə. Rəsulzadənin yaxın qohumu şairə Umgülsüm xanım milli bayrağımızın parlament binasından endirilib oraya qırmızı bayraq taxılmasına etiraz dolu bir şer yazmışdı:

**Sən bayrağım, o yüksək şanlarınla enərkən,
Mavi göyə bir duman gəldiyini sezdim mən.
Qoynunda ağ, nurlu ay, o ulduzun sönərkən
Üzərimə doğacaq günəşlərdən bezdim mən.**

Azərbaycanı işğal etmiş bolşeviklər 1920-ci ilin mayın 3-də milli bayrağımızı Parlament binası üzərindən götürdülər.

İlkin olaraq Bakını ələ keçirən bolşeviklər aprelin 30-da Şamaxıda, Ağsuda, mayın 4-də Astarada, mayın 5-də Qazaxda ma-

yın sonunadək isə Naxçıvan və Lənkəranda cənub-qərbdəki dağlıq rayonlarınadək hər yerdə Sovet hakimiyyətini qurdular.

N. Nərimanov Milli Azərbaycan hökumətinin 23 aylıq mövcudiyyətini isə belə qiymətləndirirdi: "Müsavat Partiyası hökuməti iki il ölkədə hakimiyyətdə oldu.

Fəhlə və kəndliləri aldatmaqla, zorla hakimiyyəti ölkədə ələ alan bu partiya xanların, bəylərin, kapitalistlərin mənafeyini müdafiə edərək, Azərbaycan xalqına verdiyi yalançı vədlərin heç birisini yerinə yetirmədi" (298, s. 273).

III FƏSİL

MÜSAVAT PARTİYASININ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ VƏ MÜHACİRƏTDƏ MİLLİ İSTİQLALIMIZ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ

“GİZLİ MÜSAVAT”IN YARADILMASI.

MÜSAVATÇILARIN BOLŞEVİKLƏRƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ. AZƏRBAYCANDA SİLAHLI ÜSYANLAR VƏ KƏNDLİ HƏRƏKƏTİ

1920-ci ilin Aprelin 27-si gecəsindən müsəvatçılar gizli fəaliyyətə başladılar. Və elə bu faktın özü sübut edir ki, müsəvatçılar nə yerli bolşeviklərin, nə Bakıdakı türk zabitlərinin, nə də XI ordunun aldadıcı planlarına inanmamışlar. Azərbaycanın işğalını tam aydınlığı ilə başa düşən müsəvatçılar ilkin fəaliyyətlərini də təcavüzə qarşı mübarizəyə yönəlmişlər.

Hökumət təhvil veriləndən sonra fəal müsəvatçılardan Mirzə Bala Məmməd zadə ilə Əbdül Vahab Yurdsevər M. Ə. Rəsulzadənin qaldığı mənzilə gəlmiş, partiya liderindən məsləhətlər almışdılar. M. Ə. Rəsulzadə ilə görüşüb ayrılandan sonra Cəfər Cabbarlının (böyük yazıçı və dramaturq – N. Y.) şəhər kənarındakı evinə gəlirlər. M. Ə. Rəsulzadənin göstərişlərinə uyğun olaraq Cəfər Cabbarlı, Mirzə Bala Məmməd zadə, Əbdül Vahab Yurdsevər, Məmməd Sadiq Quluzadə və Məhəmməd Həsən Baharlıdan ibarət Müsavatın gizli ümumi mərkəzini yaradırlar. Əbdül Vahab Yurdsevər yazırdı: “Partiya mərkəzi qurulduqdan sonra vəzifə bölgüsünə başlanmış və komissiyaların təşkilinə keçilmişdi. Emin bəyin də razılığı ilə gizli təşkilatın başına Mirzə Bala Məmməd zadə gətirilmişdir. Müavini sifətilə

Bakı Komitəsinin təşkili mənə tapşırılmışdı. Bakı və onun xaricində Azərbaycanın digər bölgələrində köhnə “müsəvat” komitələrini canlandırmaq və yenilərini qurmaq vəzifəsi Məmməd Sadiq Quluzadəyə verilmişdi. Təşkilat məsrəflərini ödəmək işi Məhəmməd Həsən Baharlıya həvalə olunmuşdu. Ümumi mərkəzin Baş katibliyinə isə Cəfər Cabbarlı seçilmişdi. Bu vəzifə bölgüsünə görə ümumi mərkəz yanında tədricən ilgili komissiyalar da qurulmuşdur. Bu komissiyalar aşağıdakılardır: 1. Siyasi işlər komissiyonu. 2. Təşkilat və propaqanda komissiyonu. 3. Maliyyə komissiyonu. Fəaliyyətə başladıqdan bir-iki ay sonra keçmiş parlament üzvü Rəhim Vəkili də Ümumi Mərkəz üzvlüyünə cəlb edilmiş və siyasi işlər komissiyonunun başına gətirilmişdi. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində təşkilat qurmaqda heç bir çətinlik çəkməmişdik... Hamısı mal və can da daxil olmaqla, hər şeylərini vətən yolunda fəda etməyə hazır olduqlarını ifadə edirlərdi” (242, s. 15). Gizli Müsavat bu quruluş prinsipinə malik idi: təşkilat üç kişilik özəklər şəklində qurulmuşdu. Hər özak bir təmsilçilik vasitəsi ilə daha yuxarı hücrə ilə bağlanmalı idi. Yalnız şəhər komitələri və onların ətrafında qurulacaq komissiyalar və mərkəzi ümumi komissiyalar beş və yeddi adamdan ibarət ola bilərdi.

Aprelin 27-dən sonra Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə gizli şəraitdə yaşamaq məcburiyyətində idi. Lakin bir müddətdən sonra Bakının da təhlükəli olduğunu və daim axtarıldığını hiss edərək şəhəri tərk etməyi qərara aldı. Mənasib yer olaraq Lahıda qalmalı idi. Lahıda Müsavat qurucularından Abbasqulu Kazımlı ilə getmişdi. Lahıda dostu Ağabala Qasımov ona bu işdə böyük köməklik göstərmişdi.

Lahıda olduğu müddətdə M. Ə. Rəsulzadə İstiqlal tariximizin öyrənilməsinə əvəzsiz bir töhfə bəxş edir: “Əsrimizin Siyavuşu”nu yazır.

Lakin Lahıda vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. İzinə düşülməsi haqqında məlumatlar da çatdırılırdı. Təhlükədən sovuşmaq üçün gah

məsciddə, gah Məşədi Salman deyilən birisinin evində qalırdı. Lahiyyədən isə mütləq çıxmaq lazım idi.

1920-ci ilin avqustun 17-də Qaraməryəm deyilən yerdə onları həbs edib Bakıya gətirdilər (191).

Həbsxanada olduğu müddətdə müstəntiq ona: “Dağlarda dolaşırdınız, orada yaxalandığınız zaman nə düşünürdünüz?” – deyə sual vermişdi. O isə müstəntiqə: “Hadisələri müşahidə edirdim” – cavabını bildirmişdi. Müstəntiq: “Ola bilməz ki, Siz orada fəaliyyətsiz qalırdınız?”. M. Ə. Rəsulzadə az əvvəl onu “Müsavat hökumətinin canı” adlandıran bolşevik müstəntiqə cavab verməyi lazımsız hesab etmişdi. Amma köhnə mübarizə yoldaşı Stalinə Bakı həbsxanasındakı görüşündə əsl həqiqəti deyəcəkdi: “Bu vəziyyətdə bizə əlverişli vaxt gəlincəyə qədər gözləmək lazım gəlirdi. Müstəntiqinizin anlamadığı şey bir “əlamət” deyil, bir “intizar” idi. Sovet işğalını tanımayaraq yenidən fəal mübarizəyə başlamaq haqqını saxlamaqla əlverişli bir şərait yaranıncaya qədər gözləyəcəkdik” (215, s. 28).

M. Ə. Rəsulzadə həbsxanada olarkən Stalin Bakıda onunla görüşür və onu həbsxanadan azad edib Moskvaya aparır. Stalinin M. Ə. Rəsulzadənin xilasını ilə bağlı bir neçə fikirlər söylənilir. Hələlik yazılı olmayan bir fakt deyilir ki, M. Ə. Rəsulzadə həbs olunanda “gizli Müsavat”ın tapşırığı ilə Ağabala Qasımov Vladıqafqaza gedib Stalinə məlumat çatdırır və Stalin də keçmiş mübarizə dostunu – Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni xilasa gəlir” (228, s. 165).

Bəzi faktlar isə (bu haqda yazılı mənbələr vardır) Stalinin Bakıya hökumətin tapşırığı ilə gəldiyini göstərir. Çünki 1920-ci il noyabrın 6-da oktyabr inqilabının bayramı qeyd olunurdu və Stalin həm də Bakı şəhər Sovetinin Plenumunda iştirak edirdi. Stalin M. Ə. Rəsulzadə ilə həbsxanadakı görüşündə bu sözləri deyir: “Buraya gəlincə həbs edildiyini öyrəndim”(215, s. 26). Stalin onu bir neçə dəfə ölümdən qurtaran keçmiş dostu M. Ə. Rəsulzadəni həbsdən azad etdirir.

Moskvada o, bir müddət RSFSR Millətlər Komissarlığında çalışır, sonra isə oradan Leninqrada, Leninqraddan isə Finlandiyaya gedir.

M. Ə. Rəsulzadənin qaçmaq planının hazırlayanlardan birinin, “Gizli Müsavat” təşkilatı başçısının müavini **Əbdül Vəhab Yurdsevərin yazdığı**: “Müsavat Partiyasının gizli mərkəzi komitəsinin ən mühüm təşəbbüslərindən biri M. Ə. Rəsulzadəni Moskvadan qaçıрмаq olmuşdur. Əvvəlcə bir yoldaş vasitəsi ilə, sonra isə sabiq parlament üzvü, mərhum Rəhim bəy Vəkilovu və Bakı əsgəri təşkilatının rəisi, şəhid yoldaşımız doktor Dadaş Həsənzadəni bir qədər pul ilə Moskvaya göndərmək surətiylə M. Ə. Rəsulzadə ilə təmasda olmuşlar. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə təklif olunmuşdur ki, elmi tədqiqat adı ilə Leninqrada getsin. Onun oradan rəhmətlik tatar maarifçilərindən Musa Cərullah Bigiyevin müyəssər yardımı ilə və qayıqla Fin körfəzi üzərindən üzərək Finlandiyaya qaçırılması təmin edilmişdir” (228, s. 172-173).

Beləliklə, M. Ə. Rəsulzadə əslində partiyanın tapşırığını yerinə yetirərək Avropaya keçmişdir. “Gizli Müsavat” M. Ə. Rəsuloğlunun və Abbasqulu Kazımzadənin də xaricə qaçmasına şərait yaratmışdı.

Stalinin göstərdiyi köməyə, onu xilasına baxmayaraq M. Ə. Rəsulzadə bir həqiqəti təəssüflə bildirirdi: **“Baxmayaraq biz vaxtı ilə dost olmuşuq. İ. Stalin türk-tatar xalqlarının qəddar və quduz düşməni idi”.**

Bolşeviklər ilkin günlərdə Müsavatı xalq arasında nüfuzdan salmağa və bu “dəmir intizamlı” təşkilatı bolşevikləşdirməyə meyl göstərirdilər. 1920-ci ilin aprelin 29-da indiki Bakı Sovetinin binasında dövlətin icazəsi ilə Müsavatdan xaric edilmiş Xəlil İbrahim və Süleyman Abdullayevin vasitəsi ilə Bakıda Fövqəladə Müsavat konfransı çağırılmışdı. Konfransda 300 nəfərdən çox müsavətçi iştirak edirdi. Müzakirəyə verilən təklif belə idi: Müsavat Partiyası fəaliyyətini dayandırır bolşevik platformasını qəbul edir. Məhəmməd

Həsən Hacinski əsas məruzəçi kimi çıxış etməli idi. Lakin inamli müsavətçi Mirzə Bala Məmmədzadə çıxış edərək “bolşeviklər verdikləri və imza etdikləri vədlərinə sadıq qaldığı zaman Müsavat fırqəsi onlara qarşı loyol olacaqdır” fikrini bildirib (256).

Qərarın ümumi məzmunu isə hakimiyyətin bolşeviklərə verilən şərtləri üzərində qurulmuşdu: yəni Azərbaycan müstəqil bir dövlət olaraq qalmalı, XI ordu Azərbaycandan çıxıb getməli, siyasi azadlıqların mövcudluğu və s. Lakin Müsavatın bu qərarı ilə bolşeviklərin “istila” rejimi arasında dərin uçurum vardı. Az sonra Azərbaycan torpaqlarını parça-parça edib ermənilərə paylayacaq və milli tərkibi “özünəməxsus” “inqilab”la dəyişəcək Sovet hökuməti müsavətçilərin milli müstəqillik ideallarının yaşayıb qalmasına imkan verərdimi?

Konfransın qərarı orada seçilən bir heyət vasitəsi ilə İnqilab Komitəsinin sədri Mirzə Davud Hüseynov bildirilmiş (Komitənin sədri Nəriman Nərimanov Bakıda deyildi və o, Bakıya mayın 16-da gəldi – N. Y.) o isə: “Siz intihara qərar veribsiniz” – deyib. M. D. Hüseynov həmin şərtlərin qəbuluna razılıq verənlərin birinin məhz özü olduğunu xatırladıblar.

Həmin günün axşamı konfransı idarə edən və konfrans tərəfindən Rəyasət Heyətinə seçilən gənclər toplaşaraq Müsavatın yeni, konspirativ fəaliyyətini seçərək gizli şəkildə fəaliyyət göstərməyə başlamışlar.

300-ə qədər müsavətçinin iştirakı ilə keçən toplantıda Mirzə Bala Məmmədzadə, Seyid Zərgər, Əbdül Vahab Yurdsevər, Süleyman Abdullayev, Qasım Qasımov və Məmməd Sadıq Quliyevdən ibarət partiyanın Mərkəzi Komitəsi seçilmişdi (237, s. 29). Lakin cəmi iki aydan sonra müsavətin leqal fəaliyyətinə icazə verilmədi. M. Ə. Rəsulzadə bununla əlaqədar yazırdı: “Müsavətçilərdən bir qismi dəxi sol müsavətçi namilə vəziyyətə bir dərəcə olsun, icrat-təsir etmək istədilərse də, kəndilərinə “İlanın ağına da, qarasına da lənət dedilər” (216, s. 69).

Müsavət Partiyasının milli istiqlal ideallarına sonadək hədsiz sədaqəti, istila rejiminə barışmaz mövqedə dayanması çoxlu kənar qüvvələri də cərkərək ətrafında birləşdirirdi.

İşğalın ilk günlərində Müsavatın açıq fəaliyyəti qadağan edilməmişdi (baxmayaraq ki, artıq “Gizli Müsavat” təşkilatı qurulmuşdu – N. Y.). Aprel, May, iyun aylarında da bu leqal fəaliyyət rəsmən dayandırılmamışdı. Bundan əlavə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Şurası ilə bağlanan müqaviləyə əsasən Müsavat açıq surətdə fəaliyyət göstərirdi.

MK-dan çıxaraq öz Mərkəzi Komitəsini seçən sol qanad aprelin 27-də Süleyman Abdullayevin Voroşilov küçəsindəki mənzilində yığıncaq keçirmişdi. Bu yığıncaq görkəmli müsavətçilər – Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdül Vahab Məmmədzadə (Yurdsevər), Məmməd Sadıq Quliyev, Qasım Qasımov, Seyid Zərgər və sayı 25-ə çatan digər fəal partiya üzvlərindən təşkil olunmuş təşəbbüs qrupu tərəfindən keçirilmişdi. Məmməd Sadıq Quliyevin Az. DSI-yə verdiyi ifadəyə görə yığıncağın əsas məqsədi: “Partiyanın (solların) ümumi toplantısını çağırmağa nail olmaq və burada partiyanın leqal fəaliyyəti üçün Sovet hökuməti ilə danışıqlar aparmaq, nümayəndə seçmək olmuşdur” (237, s. 29).

İşğaldan az sonra Müsavatın açıq fəaliyyətinə icazə verilməsini iki səbəblə izah etmək olar: birincisi odur ki, bolşeviklər müsavətin güclü nüfuzundan ehtiyatlanır, daxildəki gərginliyin artmasını istəmir, onları da öz platformasına cəlb edib milli mübarizə səhnəsindən uzaqlaşdırır. İkincisi, bolşeviklər Müsavat və onun üzvləri, yerlərdəki əlaqələndiriciləri haqqında özünə lazım olan məlumatı yığmaq üçün vaxt verir.

Hər iki ehtimalın mümkünlüyünü qəbul etmək olar. Çünki, az keçməmiş Fövqəladə Komissiya Müsavat Partiyası arasında seçmə həbslər aparmışdır. İlk 30 nəfər müsavətçilər arasında aşağıdakıların adları vardır: Kərbəlayi Vəli Mikayıl oğlu Mikayılov, Rəhim

Alı Ağa oğlu Vəkilov, Qurban İsabala oğlu Musayev, Əsədulla Hacı Ağamirzə oğlu Məmmədov və b.

Əbdül Vahab Yurdsevər xatirələrində yazır ki, partiyanın təbliğat işi çox güclü aparılırdı. C. Cabbarlının, M. B. Məmmədzadənin ciddi fəaliyyəti ilə Sovet hökumətinin Azərbaycandakı bütün işləri diqqətlə izlənilir, onların hər yalan şüarı Müsavat tərəfindən təkzib edilirdi. Orta və ali məktəblərdə güclü təbliğat işləri görülür. Sovet hakimiyyətinin işğalçı məqsədi adamlara anladılırdı. Hər baxımdan güclü təbliğatçılar yetişdirmək üçün Müsavat gizli siyasi kurslar və məktəblər açırdı. Digər tərəfdən mədəni və ədəbi təbliğat üçün sovet kitabxanalarından və klublarından istifadə edirdi. Müsavatçılar o dövrün böyük Sabir və Məşədi bəy Əzizbəyov kitabxanalarına tamamilə hakim idilər və ciddi işlər görürüdülər. Yalnız 1923-cü ilin ortalarında "İstiqlal" qəzetinin 19 sayı çap edilmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilkin dövründə müsavətlərin mətbuat və nəşriyyatlara da təsiri güclü idi. "İstiqlal"ı Qurban Musayev, Ağasəlim Rəhimov, Məşədi İslamov və Salman Rəhimov Bakının Çadrovı küçəsindəki "Çadrovı-62" gizli mətbəədə buraxırdılar. 1923-cü ilin oktyabr-dekabr aylarında növbəti nömrə yığılarkən onlar həbs edilmişlər (204, s. 72).

1922-ci ilin avqustundan sol müsavətlərin Mərkəzi Komitəsinin üzvü Mirzə Bala Məmmədzadənin təklifi ilə Mərkəzi Komitə Siyasi Komissiyasının rəhbəri təyin olunmuşdur. Seyid Hüseyn Sadiqovun, Ələvsət Nəcəfovun və Kərbəlayi Vəli Mikayılovun daxil olduğu komissiya belə bir proqram təsdiq etmişdi: 1. Nəzəriyyə və son məqsəd: a) Azadlıq və müstəqillik; b) millət və millətçilik; c) İslam beynəlmilətliliyi; ç) mərkəzləşdirmə; d) türkizm və turanizm; e) xalqçılıq və respublikaçılıq. 2. Yaxın məqsəd və vəzifələr: a) idarəetmə forması; b) iqtisadi məsələ; c) fəhlə məsələsi; d) ədliyyə; e) maarif. 3. Partiya quruculuğu.

Müsavətlə xalq arasında nüfuzdan salmaq, müsavətlərin mənəvi süquta yetirmək üçün bolşeviklər təxribat xarakterli təbliğatdan, işgəncə və əzab üsullarından da istifadə edirdilər. Sonralar Sovet hökumətinin mövcudluğu dövründə yalan və şərin bu quruluşun kökü olduğunu gördüyümüzdən ilkin dövrlərdəki bu "üsul"un bəzi məqamlarına diqqət yetirək.

1923-cü ilin avqust ayının 14-də "Bakinski raboçi" qəzetində "B. B." imzası ilə "Müsavətlə buraxıldı" adlı bir məqalə çap edilir. Məqalədə Müsavətlə "bəy və xanların satqın partiyası" kimi təqdim olunur. Elə həmin qəzetdə "Müsavətlərin Bəyannaməsi" də dərc olunur. Bəyannamədə göstərilir ki, Sovet hakimiyyəti zəhmətkeşlərin hakimiyyətidir. Biz Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə çağırışları pisləyirik. Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparanlar türk xalqlarının düşmənidir. Bəyannamənin qəribə sonluğu vardı: "Bununla yanaşı, biz sovet platformasında işləməyə, bütün qüvvəmizi Sovet hakimiyyətinə sərf etməyə hazırıq. Şübhələri dağıtmaq və heç bir söz-söhbətə yol verməmək üçün elan edirik ki, qeyri-leqal fəaliyyət göstərən "Müsavətlə" təşkilatı buraxılmış hesab olunur.

Müsavətlə Partiyası MK-nın üzvləri: Əbdül Vahab Məmmədzadə, Sadiq Quluzadə" (204, s. 71).

Əlavə 11 partiya üzvünün imza etdikləri bu sənədin doğruluğuna inanmaq olardımı? Şübhəsiz ki, yox! Bu adamların əksəriyyətinin sonrakı milli mücadilədəki fəaliyyəti və aşkarlanan faktlar bəyannamənin saxta və qeyri-həqiqət olduğunu sübut etdi. "Sonradan məlum oldu ki, həmin adamlara fiziki işgəncələrlə o saxta sənədə qol çəkdiyərlər.

Lakin Sovet hakimiyyətinin ciddi basqı və təzyiqlərinə baxmayaraq "Gizli Müsavətlə" xalq arasında böyük nüfuzla malik idi. Bakı təşkilatından sonra Qarabağ, Gəncə, Qazax və digər bölgələrdə güclü bölmələr vardı. Ə. V. Məmmədzadə (Yurdsevər) yazır ki, Qızıl Ordu qüvvələri olmasaydı, "Gizli Müsavətlə" Azərbaycanın istənilən yerində sovet idarəsini devirə bilərdi.

“Gizli Müsavat” təşkilatı tərəfindən Azərbaycanda kommunist və rus işğalına etiraz xarakteri daşıyan 1920-1937-ci illər tarixləri arasında müxtəlif zamanlarda yayınlanan və xalqa gizlicə dağıdılan bəyannamələr” (254, s. 21) böyük həyəcanlara səbəb olur, sovet idarələrini qorxuya salırdı.

Müsavat Partiyası 28 Mayıs, 27 Aprel günlərində xalq arasında bəyannamələr yayır, xalqın milli mübarizə ruhunu ölməyə qoymurdu. 1923-cü ildə Müsavatın 27 Aprel işğalının üç illiyi münasibətilə yayınladığı bir bəyannamə tarixçilik baxımından çox qiymətli. Bu bəyannamə 1923-cü ildə gizli yolla çap olunaraq xalq arasında yayınlanmışdır.

Müsavatın 1923-cü ildə xalq arasında yaydığı bəyannamə:
 “Vətəndaşlar! Millətdaşlar! Bu gün 27 Apreldən üç il keçir. Üç il bundan əvvəl rus ordusu “inqilab” və “kommunizm” şüarıyla vətənimizə soxulmuşdur. Onlar yerli Azərbaycan türklərindən əldə etdikləri ajanların yardımı ilə məmləkətə girmişlərdir. Bu gün hər kəsə aydın və açıqdır ki, 27 Nisan (Aprel) faciəsi kommunistlərin hər yerdə bağırdıqları kimi Azərbaycan köylü (kəndli) və işçilərinin inqilabı deyil, sadə rus ordusunun vəhşicə bir istilasidir. Yüz il bundan əvvəl çarlıq Rusiyası eyni vəhşətlə Azərbaycan xanlıqlarını işğal və bir-birinin ardınca Rusiyaya ilhaq edirdi. O zaman Azərbaycan türk xalqı Sisyanovların kirli çəkmələri altında inləyirdi.

27 Nisan faciəsi ilə Azərbaycan ikinci dəfə olaraq rus ordusunun yeni Sisyanovu olan Orconikidzenin idarəsi altına girirdi. Nəticə hər iki halda eyni idi. O zaman Azərbaycan türk xalqının arzu və iradəsi qanlara qərq edilirdi. Bu dəfə isə müqəddəs istiqlal haqqından vaz keçmək istəməyən Azərbaycanın dəyərli övladları Gəncə, Qarabağ, Zaqatala, Şamaxı, Göyçay və başqa qəzalarda on minlərlə qurşuna düzülürdü. O zaman Azərbaycan türk xalqı bütün hürriyyət və haqqını qeyb etdi, bu dəfə isə Azərbaycan türk xalqı üçün hürriyyət və haqq deyilən şeylərdən bir əsər qalmışmıdır? O zaman Azərbaycan

Rusiyanın sadəcə vilayətləri sırasına keçdi, bu dəfə də Azərbaycan haqdan və hüquqdan məhrum bir-iki vilayətdən başqa bir şeymidir? O dəfə bütün Qafqaziyanın mütləq hakimi Voronşilov-Daşkov idi. Bu gün isə bütün Şimali-Qafqaziya yeni Vorontsov-Daşkovun (Orconikidze və Kirovun) əsiridir. Bütün sərvətimiz Rusiyaya axır. Qəzalarda kommunist fırqəsinin hücrələri birər jandarma vəzifəsini yapır və xalqın başına hər kiçik fürsətdən istifadə ilə minbir bəla açır. Qəzalardakı idarəsizlik son dərəcəyə çatmışdır. Hər tərəfdə rüşvət alma, pozuq vəziyyət xalqı büsbütün həyatından usandırmışdır. Müxtəlif vergilər köylünün mal və davarını, vasitələrini zorla əlindən alır və özünü zorla hökumət işlərində çalışdırmağa məcbur edir. Bilirmisiniz, 17 Nisan faciəsindən sonra nə qədər oxumuşlarımız, çalışanlarımız, gənclərimiz, subay və əsgərlərimiz, köylü və işçilərimiz Xəzər dalgalarına qurban olmuşlardır... 27 Nisandan sonra edamlar, həbslər son günlərə qədər davam edir, qurbanlar eyni vətənsəvərlərdir.

Nikolay Rusiyası ilə Lenin Rusiyası arasında fərq yalnız bundadır ki, o zaman cahangirlik siyasəti başçısının adı Nikolay, indiki cahangirlik siyasəti başçısının adı isə Lenindir. O zamankı zəncirlərin rəngi qara, indiki zəncirlərin rəngi isə qırmızıdır.

Azərbaycan türk xalqının fikri və arzusu ilə hesablaşan varmıdır? İndiki “Şuralar hökuməti” Azərbaycan türk xalqını təmsil edir-mi? Buradakıların yüzdə yetmişi yabancılardan ibarət deyilmidir? İndiki Şuralar hökuməti, Azərbaycan türk xalqı adına hansı haqda söz söyləyir? Oradakıların yalnız yüzdə otuzu türk və müsəlmandır ki, onlar da çoxluca Azərbaycan türk xalqı ilə əsla əlaqədar olmayan, vicdanlarını, namuslarını, vətən və millətlərini Rusiyaya satmış alçaqlardan ibarətdir.

Bu süni şəkildə qurulan şuralar hökuməti nə üçündür? Yalnız Şərqi millətlərinin və Avropa xalqının gözlərini qapamaq üçün deyil-midir? Bundan sonra artıq kimi aldadacaqlar? Bütün dünya həqiqəti

görməkdədir. Rusiya əski hüduqlarında həməh-həməh tamamiylə qurulmuşdur. Vətənimizin muğan kimi bol məhsullu çölləri və çəmənlləri ayrılıb rus köylülərinə verilir. Öz geniş torpaqlarını yabaçılara imtiyaz surətiylə verən Rusiya, Azərbaycanın Muğan çöllərinə yüz minlərlə rus köylüsünü doldurub, yurduğunu hər zaman üçün rus ölkəsi halına gətirmək istəyir. Bütün dünyanın həsrətlə baxdığı Azərbaycan petroli (nefti) Rusiyaya götürülür və bu gün kəndi petroli ilə bütün dünya qarşısında iftixar edən Od Yurduunun paytaxtı Bakı, Moskvadan izn almadan bir pud petrola belə sahib olmayır. Təsəvvür ediniz. Bakı petrola möhtacdır. Petrol Moskvada daha ucuz fiyatla (qiymətlə - N. Y.) satılmaqdadır. 28 Mayıs Azərbaycan türk xalqı istiqlalını elan etməklə öz sevimli və şövkətli anasının qoynunda hür bir türk mədəniyyəti qurmaq, hür bir sənət, türk ədəbiyyatı, türk həyatı yaratmaq istəyirdi. Buna əngəl olmaq istəyən Rusiyanın yeni üsul çar hökumətidir. Azəri türkləri yaxşı bilirlər ki, rus bayrağını qızıl rəngə boyayan, türk xalqının axıtdırı qanlardır. Azərbaycan türk xalqının məsumanə axan qanından yüksələn milli intibah, rus ağalığının son məzar daşı olacaqdır.

Ey Türk xalqı, səni hürriyyətə qovuşduracaq və bəxtiyar yaşadacaq qanlı mücadiləyə bütün qüvvətinlə hazırlan. Səni bu mücadilə qurtaracaqdır. Azərbaycan istiqlalını bir dəfə qurdun, ikinci dəfə də qurmaq bacarığına sahibsən. Düşməni tanı, milli intibahını yüksəlt, haqq sənindir!.. **Yaşasın Azərbaycan İstiqlalı! Yaşasın üç rəngli bayrağımız! Məhv olsun rus cahangirliyi! Həyatı mərkəziyyə**

27 nisan 1923" (127-121, s. 30-31).

Belə məzmunlu bəyannamələr mövcud rejimi qorxuya salır, müsəvatçılara olan təzyiqləri isə artırır. Əhməd Qaraca "Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış" əsərində yazırdı: "Gizli Müsavat Partiyası tərəfindən Vətən Azərbaycanda kommunist rus işğalını protesto edən 1920-1937 tarixləri arasında müxtəlif zamanlarla yayınlanan

və xalqa gizlicə dağıdılan bəyannamələr böyük çalxantılara yol açdı və Sovet rus basqısında Azərbaycan Türk Milliyyətçiləri olan Müsavatçılara qarşı ağır hücumlar davam etdi" (254, s. 21).

Müsavat Partiyasının bu dövrdəki fəaliyyəti müxtəlif mərhələlərlə izah olunmalıdır. Və bu mərhələnin hər biri özlüyündə Müsavatın tarixinin araşdırılmasında ciddi mənbədir.

Tədqiqatçılardan X. İbrahimli və R. Zeynalov birgə araşdırmalarında Müsavatın 20-ci illərdəki fəaliyyətini 4 mərhələyə bölürlər (237, s. 15).

"Birinci mərhələ - 1920-1923-cü illərdir. Bu mərhələdə müsəvatçılar və ittihadçılar birləşərək Gürcüstanda menşeviklər, Dağıstanda isə antisovet qiyamçılarla əlaqəyə girib kütləvi silahlı üsyanlar təşkil etmişlər" (237, s. 15).

İkinci mərhələ - 1923-1926-cı illəri əhatə edir. Bu mərhələ 1920-23-cü illərdə ciddi məğlubiyyətlərə uğrayan Müsavatın öz taktikasını dəyişərək daha ehtiyatlı hərəkət etməsi ilə müşahidə olunur.

Üçüncü mərhələ - 1926-1931-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələdə SSRİ ilə İngiltərənin münasibətlərinin kəskinləşdiyi vaxtda Azərbaycanın daxilində Müsavatın silahlı üsyan cəhdləri daha da artır.

Dördüncü mərhələ - 1931-1937-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Müsavatın mütəşəkkil təşkilatları olmasa da, Azərbaycanın ziyalıları milli ideologiyanın əsas daşıyıcıları kimi çıxış edir (237, s. 15).

Birinci mərhələ haqqında geniş məlumatlar verilib. Lakin 1920-1923-cü illərdəki Azərbaycan mühitinə bir qədər də geniş diqqət yetirək. Çünki, Azərbaycanın istiqlalçıları bolşeviklərə asanlıqla təslim olmamış, bu yolda minlərlə yurddaşımız Vətən azadlığı yolunda özünü şəhid etmişdir. Bu illər Azərbaycanda qanlı icraat rejiminin ən təhlükəli dövrüdür. Yalnız: "...1921-ci ilə qədər ancaq hərbiçilərdən 12 general, 27 polkovnik və podpolkovnik, poruçik və podporuçik, 146 proporsik, 266 nəfər başqa işçilər güllələnmişlər. 1920-ci ilin aprel 28-dən 1921-ci ilin avqustuna qədər Azərbaycanda 48 min adam qırmızı terrorun qurbanı oldu" (288, s. 87).

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Azərbaycanın həqiqi diktatoru, cəlladbaşı Pankratov idi. Pankratovun əmri fəvqündə bir əmr yox idi" (228, s. 163). Pankratov On birinci ordunun Siyasi şöbəsinin rəisi idi. Ümumiyyətlə isə Azərbaycanda üç qanlı təşkilat fəaliyyət göstərirdi:

1. XI ordunun, Pankratovun başçılığında olan Xüsusi şöbəsi – "Osobı otdel".

2. "Azərbaycan ÇK-sı".

3. XI ordunun İnqilabi Tribunası.

Bu təşkilatların içərisində ən qorxulusu "Osobı otdel" idi. Çünki, "Osobı otdel" sorğusuz-sualsız istədiyi adamı güllələmək, öldürmək hüququna malik idi. Yalnız 1920-ci ilin avqustunda AK(b)P MK Siyasi Bürosunun iclasında XI ordunun Xüsusi şöbəsinin AK(b) MK Siyasi Bürosunun xəbəri olmadan heç bir ölüm hökmü çıxarmamaq təklifi verilmişdi.

Qızıl Ordu qərargahının həmin ildə əsgərlərə göndərdiyi şifrəli (N 6) teleqramdakı "təlimat"ına baxaq: "Döyüşdə inadkar və cəsarətli ol!.. Bil ki, sən Sovet hökumətini qurursan" (160, v. 1).

Azərbaycanda Pankratovun başçılığı altında olan "Osobı otdel"də çoxlu ermənilər fəaliyyət göstərir və imkandan istifadə edib Azərbaycan türklərindən qisas alırdılar. A. Mikoyan Bakıdakı yüksək işlərdə onların mənəvi dayaqına çevrilmişdi.

Əslində isə Bakıda baş alıb gedən nahaq ölümlərin, günahsız qətlərin səbəbi bir mənbəyə söykənirdi: bolşeviklərin qurduğu hakimiyyət və bu hakimiyyətə başçılıq edən V. İ. Leninə. Leninin həmin illərdə qol çəkdiyi bəzi hökmlərə diqqət yetirək:

1. "Məsləhət görürəm ki, müvəqqəti olaraq öz içərinizdən rəislər təyin edəsiniz, heç kimdən soruşmadan və səfehçəsinə süründürməçiliyə yol vermədən qəsdçiləri və tərəddüd edənləri güllələyəsınız. V. İ. Lenin".

2. "Məhkəmə gərək terroru aradan qaldırmasın. Kommunist salamlı ilə Lenin".

3. "Xüsusilə də həlledici, nümunə olan Piterə şiddətli və kütləvi terrora həvəs oyandırmaq lazımdır. Salam! Lenin!" (228, s. 163-164).

Bolşeviklərin hakimiyyəti bərpa olunan bütün respublikalarda Leninin amansız "güllələmə" hökmləri yerinə yetirilirdi.

Hələ 1917-ci ilin 7 (20) dekabrında V. İ. Lenin Dzerjinskiyə məktub yazaraq əksinqilabçılarla ciddi mübarizə ölçülərinin vacibliyini vurğulamışdı. Həmin günün axşamı Xalq Komissarları Soveti **Ümumrusiya Fövqəladə Komissiyasının** yaradılması haqqında qərar qəbul etdi (13, s. 4). Komissiyanın ilk sədri F. E. Dzerjinski oldu. "Daxili düşmən" axtarmağa (14, s. 104) daha çox meyilli olan bu təşkilat sonrakı illərdə QPU (Qosudarstvennoye Politiceskoye Upravleniye) – Dövlət Siyasi İdarəsi, OQPU (Osoboye Qosudarstvennoye Politiceskoye Upravleniye – Xüsusi Dövlət Siyasi İdarəsi, KQB (Komitet Qosudarstvennoy Bezopasnosti) – Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi adlanmışdır. Təşkilatın adı ruscadan qısaldılaraq (Vserossiyskaya Çrezvıçaynaya Komissiya) "Çeka" şəklində adlanırdı. Bu idarədə çalışanlara isə "çekist" deyirdilər. Təşkilatın adının bir neçə dəfə dəyişilməsinə baxmayaraq mahiyyəti olduğu kimi qalırdı.

Bu qorxulu təşkilat Sovet dövlətinin əsas söykənəcəyi olmuşdur. Bir vaxtlar bu idarənin işində çalışanlardan Ağabəyov soyadlı bir azərbaycanlı 1930-cu ildən təşkilatla əlaqəni kəsdiyini və Parisdə çıxan "Posledniye novosti" ("Son xəbərlər" – N. Y.) qəzetinə məktub göndərərək Stalin rejimi ilə mücadilə edəcəyini bildirmişdi (46).

O zaman böyük marağa səbəb olan bu hadisədən sonra Azərbaycan QPU-nun təxribatçılıq fəaliyyətini və çox sirlərini açıb ifşa edən bir kitab çap etdirir. Kitab ingilis, fransız və alman dillərinə tərcümə olunaraq yayılır. Kitabın bir üstün cəhəti onda idi ki, müəllif 1918-ci ildə Kommunist fırqəsinə daxil olmuş, 1920-ci ildən 1930-cu

ilə qədər Moskvada QPU-nun xarici şöbəsinin Şərq bölməsi rəisi vəzifəsində çalışmışdır. “Bildiriş” qəzetində silsilə yazılarla çap olunan bu kitabdan hissələr Sovet dövlətinin gərək daxili və gərək xarici siyasətini, xüsusən şərq məmləkətlərindəki fəaliyyətinin iç üzünü açıb göstərməsi etibarlı ilə diqqəti cəlb edir. **“Çekist” Ağabəyov bu kitabında OQPU haqqında**, Rusiyada yaşayan türklər və Qafqaza, Türkiyəyə, İrana, ərəb məmləkətlərinə aid faktlar göstərir. Bu məlumatlar içərisində Ənvər Paşa ilə Leninin gizli planı, Türküstan üsyanı, Ənvər Paşanın ölümü, OQPU-nun təşkilat quruluşu, Müsavat Partiyasına mənsub məktublqrın izlənməsi kimi informasiyalar gərəkli və lazımlıdır.

Ağabəyov göstərir ki, Mərkəzi Təşkilatda olan OQPU işçilərinin sayı 2500-dür. Onlardan 1500-ü kommunist, qalanı isə komsomolçudur. OQPU-nun təşkilat quruluşu aşağıdakı şöbələrəndən ibarətdir:

1. Təhərri (əks-kəşfiyyat).
2. Xarici.
3. Gizli.
4. Xüsusi.
5. Spesiyal (Speho) – (məxsusi).
6. İqtisadi.
7. İstihbarat (İnformasiya).
8. İcraat.
9. Şərq.
10. Hüdud mühafizəsi.
11. İdarə (Təşkilat).

OQPU-nun əsas şöbələrindən biri Təhərri – Əks-kəşfiyyatdır.

Bu şöbə Sovetlər daxilində əcnəbi casusları və inqilab əleyhdarları ilə mübarizə edirdi. Yəni əslində müsavətçilərə qarşı əsas fəallığı məhz bu şöbə göstərirdi. Ağabəyov göstərir ki, bu şgbenin çox geniş casus şəbəkəsi olub. Hətta bütün mehmanxanaların, kino və teatrların müdirləri bu şöbənin casusudurlar. Şöbənin bütün Sovet dövlət

müəssisələrində agentləri var və bu agentlərdən hər iş vaxtının sonunda baş verənlər haqqında, kimin nə danışdığı ilə bağlı məlumatlar toplanır. Bu şöbəyə 1930-cu ilə kimi 35 yaşında Olski adlı birisi və Yaqodanın sadıq bir adamı başçılıq edirdi. Şöbənin özünün də bəzi bölmələri vardır. Şərq məmləkətlərinə nəzarət dördüncü bölməyə həvalə edilib. Hər bölmənin digər bölməyə bəlli olmayan agentləri mövcuddur. OQPU – kommunist Fırqə Mərkəzinin Siyasi Bürosundan bütün təlimatları alır. Dzerjinskiden sonra OQPU rəisliyinə Orconikidze ilə Mikoyanın namizədləri qoyulmuşdu. Fəqət Stalin kor-koranə əmrlərə itaət edəcək Menjinski təyin etdi (47).

Ağabəyov xatirələrində yazır ki, İran poçtxanasında olan bir məmur Müsavata aid məktubları bizə çatdıracağına söz verməsindən sonra ona hər ay casusluğuna görə verdiyimiz 100 dollara 50 da əlavə etdik (48).

Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunu əslində bu təşkilatlar (müxtəlif adlarla) təmin edirdi: ÇK, QPU, OQPU, NKVD, KQB. Müsavatçılara qarşı Azərbaycanın daxil və xaricində bu təşkilatlar daha amansız idi. Müsavatın lideri M. Ə. Rəsulzadə “QPU-ya diqqət!” başlıqlı yazısında qeyd edirdi ki, QPU-nun, Milli İstiqlal davasının xaricdəki nümayəndələri olan siyasi mühacirət arasında əl altından çalışdığı əlbəttə yeni bir şey deyildir. Bunu hamımız bilirik...” (57).

M. Ə. Rəsulzadə milli istiqlal davası yürüdən bütün mücahidləri sayıq dolanmağa, bolşevik xəfiyələrindən ehtiyatlanmağa çağıraraq yazırdı: “Daima diqqətli davranalım və hər zaman düşmən intriqası ilə QPU fitnəsinə hədəf olduğumuzu gözəndən iraq tutmayalım! Düşmənin bizi daima demoralizə və dezorqanizə etmək üzrə olduğunu bir an olsun unutmayalım!” (57).

Bolşeviklər OQPU rejimi ilə özlərinin az qala nəzəriyyədə əsaslandıracağıları “Kütləvi terror”u tətbiq edirdilər. Bu ideyanı hələ çoxdan Rusiya Sosial-demokratlarının – menşeviklərin əksinə olan

bolşeviklər müdafiə edirdilər. İstər Lenin, istərsə də Stalin “Kütləvi terror”un zəruriliyini dəfələrlə vurğulamışlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Lenin “individual (fərdi) terror”un fəhlə hərəkətinə zərər verəcəyini bildirərək, “Kollektiv terror” sisteminin tətbiqini vurğulayırdı.

Bir müddət OQPU rejimində həbsxana işgəncələri çəkmiş müsəvat liderlərindən olan Ə. V. Yurdsevər “Azərbaycan İstiqlal Savaşı”ndan səhnələr” xatirələrində yazırdı: “ÇK, QPU, NKVD və sonralar MVD adları ilə tanınan bu terror maşını rus inqilabı ilə bağlı olanların hamısının məhsulu deyildi. Amma onun etdiyi cinayətlər o qədər çox və o dərəcədə dəhşətlidir ki, bunları döənə-döənə və bütün təfərrüatı ilə dünyanın ümumi müzakirəsinə və insan məhkəməsinə çatdırmaq QPU mənəşindən tələyin köməyi ilə qurtarmış hər şəxsin başlıca vəzifəsidir” (286, s. 7).

Ə. V. Yurdsevər yazır ki, 1923-cü ildə həbs olunarkən bolşevik – çekist heç nədən çəkinmədən bizə deyirdi: “Biz istəsək, 58-ci maddəyə istinad etməklə eyni məhbusu, cinayət dərəcəsi nə qədər ağır və ya yüngül olmağına baxmayaraq edam etdirir, sürgünə, məcburi əmək koloniyalarına göndərir və yaxud bəs-bütün sərbəst buraxırıq! Biz burjua hakimləri kimi qanunun mahiyyətinə görə yox, inqilabçı vicdanımıza və duyğumuza görə hökm veririk” (286, s. 9).

Bu faktlar bir daha təsdiqləyir ki, 1920-1923-cü illərdə və ondan sonrakı dövrdə müsəvatçılar hansı ağır şəraitdə İstiqlal mübarizəsi aparıblar.

Bakıda fəaliyyət göstərən İnqilabi Tribunal məhkəməsinin başında isə Hacı İlyas adlı qəddar bir şəxs dayanırdı və yüzlərlə Azəri türkünə qətlə yetirmişdi. Sonradan Hacı İlyas həbs olunarkən evindən öldürdüyü adamların ağızlarından sökdüyü qızıl dişlər, barmaqlarından çıxardığı brilyant üzükler tapılmışdı” (228, s. 165).

Bu faktlar da bolşeviklərin Azərbaycanda hansı cinayətlər törətdiyini təsdiqləyir.

Müsəvatçılar belə çətin şəraitdə İstiqlal mübarizəsini davam etdirirdilər.

Azərbaycanın işğal edildiyi ilk günlərdən bolşevik yönümlü qəzetlərin Məsəvata münasibəti bu ruhda idi: “Biz inanırıq, bilir-dik ki, alçaq Məsəvat rejimi son günlərini yaşayır. ... Azərbaycan mäsəvatı erməni daşnaklarının ekiz qan qardaşıdır!” (228, s. 156). Azərbaycanın işğalı ilə bağlı Gürcüstana keçən bəzi mäsəvatçılar (Rüstəmbəyov və Zeynalov) Tbilisidə “Azərbaycanı Xilas Komitəsi” yaratmışdılar. Həsən bəy Ağayev də ölümünə qədər orada işğal əleyhinə ciddi işlər aparmışdı.

Azərbaycan talan edilir, sərvəti Rusiyaya daşınırdı. Yalnız 1920-ci ilin mayın 1-də Rusiyaya “Buniyad” gəmisi ilə 67, 528 pud neft; “Rus” gəmisi ilə 76697 pud mazut yola salınıb (78).

Bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikləri ilk gündən ADR liderlərini hər vasitə ilə sıradan çıxarırdılar. Keçmiş Baş Nazir, müsəvatçı N. Yusifbəylinin amansızcasına Kürdəmirdə qətlə yetirilməsi buna sübutdur. 27 Aprel işğalından sonra Bakını tərk edən “Nəsim bəy Yusifbəyli Kürdəmir qəzasında, Quruçay dərəsində bolşevik xəfiyyələri və soyğunçu quldur tör-töküntüləri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilir, orada tələm-tələsik torpağa tapşırırlar (224, s. 13).

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimləri Fətəli xan Xoyski, Həsən bəy Ağayev Tiflisdə erməni qatillərinin əli ilə qətlə yetirilmişdi.

Bolşeviklərin iç üzünü gördükcə xalqın etiraz müqaviməti artırdı. Tezliklə Azərbaycanı bürüyən silahlı üsyanlar bolşeviklərin Azərbaycanda asanlıqla qala bilməyəcəyini sübut etdi.

Azərbaycanda Sovet hökumətinə qarşı ən güclü silahlı üsyan 1920-ci ilin mayında Gəncədə baş verdi. Qeyd edək ki, Gəncə üsyanına qədər milli ordumuzla Qızıl Ordu əsgərləri arasında Tərtərdə toqquşmalar olmuşdu.

Tərtər üsyanı. 1920-ci ilin mayın 21-də Tərtərdə olan 32-ci piyada diviziyasının 282-ci alayı yerini Qızıl ordu hissələrinə verərkən

özləri ilə birgə 3-cü süvari Şəki alayına məxsus atları aparmaq istəmiş, nəticədə əsgərlər müqavimət göstərmişlər. qızıl ordu döyüşçüləri top atəşindən istifadə etmişlər. Şəki süvariləri alayın əsgərlərini qırmışlar. Qızıl ordu əsgərlərinin dəfnində iştirak edən azərbaycanlı bolşeviklər “müsavatçılar”dan qisas alacaqlarını bildirmişlər.

XI ordu hər vasitə ilə Şəki alayını məhv etmək istəyirdi. Alay Bərdədən Yevlağa gedərkən yolda Gəncə üsyanının başladığını eşidirlər. Komandir Ehsan xan Naxçıvanski bir neçə hərbi ilə Yevlağa gedib məlumatı öyrənmək istərkən tutulub XI ordu qərargahına gətirilir və orada güllələnir. Qalan əsgərlər Qızıl ordunun Qızıl ordunun onları təqib etdiyini duyub dağılışırlar. Lakin 32 nəfər – 4 zabıt, 28 əsgər son nəfəsədək vuruşacaqlarını bildirir və bu 32 milli ordu əsgərimiz Bərdənin sağ sahilində böyük sayda yerli partizan dəstələri ilə birləşə bilirlər (255, s. 241-244).

Gəncə üsyanı. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Bu üsyan ibtida Gəncədə başladı. Çarizmin qəddar generalı knyaz Sisyanova parça-parça doğranıncaya qədər müqavimət göstərən Cavad xanın şəhəri bu dəfə də özünü göstərdi”¹¹ (216, s. 70).

1920-ci ilin mayın ortalarından vəziyyət kəskinləşmiş və Qızıl ordu hissələri ilə əhali arasında toqquşma baş verəcəyi gözlənilirdi. Vəziyyəti gərginləşdirən bir səbəb də Gəncə qubernatoru Xudadət bəy Rəfibəylinin həbs edilərək Bakıya gətirilməsi və mayın 20-də güllələnməsi idi. X. Rəfibəylinin istintaqını ermənilər aparmışdı. Mayın 25-dən 26-na keçən gecə üsyan başlanmış, qırmızılardan bütün komandir heyəti, eləcə də şəhərdəki “şəriət polku” tərkisilahlı edilmiş-

¹¹ *Gəncə üsyanından sonrakı illərdə də bu bölgədə milli müqavimət hərəkəti Zəifləmədi. 20-ci illərdə burada Sovet hökuməti əleyhinə “İttihad”çıların Təbriz Komitəsinin yaratdığı hərbi mərkəz, “Allahlılar İttifaqı və Milləti İslam”, “Əzrayıl fırqəsi”, “Həqiqət ordusu”, “Gədəbəy orqanı” kimi təşkilatlarla yanaşı Müsavat da güclü fəaliyyət göstərirdi (237, s. 30). Gəncə müsavətçiləri əhali arasında gizli yaydıqları vərəqələrdə yazırdılar: “Yaşasın Müsavat! Rədd olsun Sovet hökuməti!”. 1929-cu ildə Gəncə müsavətçilərinə qarşı böyük əməliyyat aparılmış, 234-ə qədər müsavətçi həbs edilmişdir (237, s. 31).*

dir (21). Mayın 28-də Azərbaycan İstiqlal bayramı münasibəti ilə şəhər dairə məhkəməsi qarşısına toplaşan nüfuzlu şəxslər mübarizəni axıradək davam etdirəcəklərini bildirmişlər. Üsyana başçılıq edən, Azərbaycan milli ordusunun keçmiş 3-cü piyada Gəncə polkunun komandiri polkovnik C. Kazımbəy xatirələrində xalqın üsyana rəğbətini belə ifadə edirdi: “Uzun müddət küçələrdə sevinc qışqırıqları eşidilirdi” (205). Şəhər on günədək üsyançıların əlində qaldı. Ruslar ağır itkilər verməsinə baxmayaraq əlavə qüvvələrlə 2-ci ordunu gücləndirmiş və şəhəri ələ keçirə bildilər. Bu işdə Gəncədə yaşayan ermənilər də onlara köməklik göstərdilər. Üsyana rəhbərlikdə polkovnik C. Kazımbəylə yanaşı, generallardan Cavad bəy Şıxlinski, Məmmədza Qacarı da böyük xidmətləri vardı.

Mayın 31-də axşam şəhəri ələ keçirən XI Qızıl Ordudan 8500, Milli ordumuzdan və mülki əhalidən isə 8000 – 13000-ə qədər adam həlak oldu.

Gəncə üsyanının şahidlərindən olan, sonradan qaçıb Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Altunbəy “Hüriyyəyə uçan türk” adlı xatirələr kitabında (kitab 1989-cu ildə Ankarada nəşr edilib) Gəncə üsyanı zamanı baş verən hadisələri, üsyandan sonra yerli əhaliyə verilən zülmü təsvir edir. M. Altunbəyin xatirələrindən: “Küçələri belə gül-çiçək qoxuyan gözəl şəhərimiz Gəncəyə ayaq basdığımız andan etibarən küçələrin hamısı minlərcə insan cəsədləri ilə dolmuşdu. Haraya baxsaydın insan cəsədi görünürdü. Şəhərin iç mənzərəsi məzarlıqdan fərqlənmirdi. Küçələrdə cəsədlərin üzərindən adlayıb keçirdik. Yüzlərlə insanın başı kəsilmişdi. Gözləri çıxarılmış, qulaqları, burunları kəsilmiş, lüt soyundurulmuşdu insanlar! Qarınları süngülərlə dəlik-deşik edilmiş, başları daşa vurularaq beyinləri çölə çıxmışdı adamların! Yüzlərlə uşağı, gənci gah daşlarla parçalamış, gah da güllə ilə öldürmüşdülər!” (240, s. 159-160).

Gəncədə günahsız xalqın qanı axıdılarda Nəriman Nərimanov Moskvaya aşağıdakı məzmununda məktub göndərmişdi: “Əziz Vladi-

mir İliç! Gəncə üsyanı zamanı köhnə Azərbaycan ordusunun bütün zabitləri həbsə alınmışdı. Müsavatçıları görməyə gözləri yoxdur... Sovet Rusiyası olmadan Azərbaycan yaşaya bilməz... Onlar Rusiyanı sevirilər... Kommunist salamı ilə N. Nərimanov" (210, s. 263-264).

Şuşa üsyanı. 1920-ci ilin iyunun 3-dən 4-nə keçən gecə Nuru Paşa öz hərbi birlikləri ilə Şuşaya girmiş inqilabi komitənin üzvlərini və fəal kommunistləri həbs etmişdir. Nuru Paşanın ətrafında Azərbaycan ordusu zabitlərindən də bir çoxları vardı.

Nuru Paşa on günədek Şuşada qaldı. İyunun 15-də XI ordu hissələri Levondovskinin başçılığı altında Şuşanı tutdular (74). Nuru Paşa silahlı mübarizəni genişləndirə bilmədi. Dağıstandan gəlib Şuşaya keçən, bərabər olmayan döyüşlərdə məğlub olan Nuru Paşa sonradan İrana keçmişdi.

Zaqatala üsyanı. 1920-ci ilin iyunun 9-da Zaqatalada silahlı üsyan oldu. Üsyana molla Hafiz Əfəndiyev başçılıq edirdi. Zaqatala qalasını ələ keçirən üsyançılardan bolşeviklər qorxuya düşmüşdülər. Üsyanı yatırmaq məqsədi ilə Levondovskinin əmrinə əsasən əlavə qüvvələr göndərildi. Təmə diviziyasının və 58-ci briqadanın hücumları Zaqatala üsyanını yatırdı.

Lənkəran üsyanı. Yusif Camal Paşanın başçılığı altında davam edən bu üsyan bolşeviklərə qarşı olan ən böyük müqavimətlərdən biri idi. Camal Paşa bolşeviklər tərəfindən həbs edilmiş, həbsdən azad olunduqdan sonra Lənkəran qəzasına qaçıb, orada üsyana başlamışdır. Astarə və Şahagacı ələ keçirən Camal Paşa Lənkərana yaxınlaşdı. Üsyan alovu hər yanı bürümüşdü. Üsyançıların arasına atılan naməlum şəxslərin Camal Paşanı qətlə yetirməsindən sonra üsyan dağıldı (112, s. 275-276).

M. Ə. Rəsulzadə Camal Paşa haqqında yazırdı: "Xatirəyi-ehtramı azərilərin qəlbində mədfundur"¹².

¹² *Müsavatın gizli mübarizəsi dövründə Lənkəran qəza komitəsi xüsusi fəaliyyət göstərmişdir. Bu dövrdə respublikada yayılan siyasi ədəbiyyatın böyük əksəriyyəti (qəzet, jurnal, çağırış vərəqələri və s.) Türkiyədən İrana, oradan isə Lənkəran qəza təşkilatından gəlib keçirdi. Lənkəran müsavatçıları Sovet*

Müsavat milli mübarizəmizin təkanverici qüvvəti idi. Elə bu səbəbdən Azərbaycan Kommunist Partiyası liderlərindən Q. Musabəyov və S. M. Kirov Müsavatın nüfuzundan qorxuya düşmüşdülər. Q. Musabəyovun 1923-cü ilin noyabrında Azərbaycan Şuraları konfransındakı çıxışından: "Müsavatçılar hökuməti devirməyə çalışır, təşkilatlarını genişləndirirlər" (121, s. 22).

Həmin konfransda S. M. Kirov da narahatlığını gizlədə bilməyib demişdi: "Düşmənlərimiz, şübhəsiz ki, bu konfransı bizim qədər böyük bir diqqətlə təqib edirlər. Rəsulzadənin yazılarını qana-qana oxuyan düşmənlər, əllərini "müsavat" vicdanı üzərinə qoyaraq qəbul etməlidirlər ki, gözlədikləri şey Azərbaycanda yoxdur" (126).

Müsavat Partiyasının birinci mərhələdəki fəaliyyətində (1920-1923-cü illər) daha önəmli bir iş də təşkilatın Şimali Qafqaziya və Gürcüstan milli təşkilatları ilə əlaqə yaratması idi. Xüsusən gürcü gizli Milli Mərkəzi ilə sıx işbirliyi təmin edilmişdi. Ənvər Paşanın Türkiyəstanda başçılıq etdiyi hərəkata da müsavatla bağlı çoxlu gənc gəlib qoşulmuşdu.

Müsavatın birinci dövrdəki (1920-1923-cü illər) təşkilat quruluşu aşağıdakı strukturda idi: - MK, onun nəzdində siyasi komissiya və hərbi şöbə; - BK və onun nəzdində hərbi şöbə (beşlik); - şəhərdə özəklər və respublikanın qəzalarında təşkilatlar (237, s. 30).

Əbdül Vahab Yurdsevər "Gizli Müsavat" Təşkilatının xarakteristik vəzifələri məqaləsində Müsavatın əsgəri təşkilatının olduğunu yazırdı. Müsavatçı Əhməd Hacınski də istintaqa verdiyi ifadədə hərbi təşkilatda olan M. S. Quliyevin, Ə. V. Məmmədzadənin, D. Həsənovun, Qulubəyovun, İbrahim Axundzadənin, Mövsüm İbrahimoğlu adlarını çəkir.

1923-cü ilə qədərki müsavatın gizli təşkilat strukturu belə idi: Mərkəzi Komitə (MK) – 5 nəfər; Bakı Komitəsi (BK) – 3 nəfər; MK-nın nəzdində siyasi komissiya; MK-nın və BK-nın nəzdində hər biri beş nəfərdən ibarət olan hərbi şöbə də mövcud idi.

hakimiyyətini devirmək məqsədi ilə silahlı üsyana hazırlaşsalar da (xüsusən 1928-ci ilin martunda) keçirilən kütləvi həbslər bu planı pozmuşdur.

Beləliklə, birinci dövrdə müsavətlərin fəaliyyəti belə ümumi-ləşir: 1923-cü ilin iyul ayında Zaqafqaziya “ÇK”-sı tərəfindən müsavətlərin birinci kütləvi həbsləri olur. Partiyanın MK üzvləri Əbdül Vahab Məmmədşadə, Məmməd Sadiq Quluzadə və siyasi komissiyanın rəhbəri Rəhim Vəkilov həbs olunurlar. Həbsxanada ikən yuxarıda qeyd olunan deklorasiyaya (bəyannaməyə) məcburi imza atdıqdan sonra azad olunur, 1923-cü ilin oktyabrında Müsavatın gizli mətbəəsi məhv edildikdən sonra yenidən gizli müsavətin rəhbərliyi həbsə alınır. Mirzə bala Məmmədşadə İrana getmək məcburiyyətində qalır. Getməzdən əvvəl Əhməd Hacınski və Dadaş Həsənova MK-nın 1-ci tərkibi tərəfindən onların 2-ci tərkibə üzv təsdiq olunduqlarını bildirir (237, s. 57).

Bu mərhələdə müsavətlər Rusiyanın təzyiqi altında Azərbaycan sovet hökumətinin 1920-ci ilin dekabrın 1-də Naxçıvanı, Qarabağı və Zəngəzuru Ermənistanə vermək qərarına qarşı çıxmışlar.

Bu mərhələdə ittihadçılar da müsavətlə yaxınlıq edib, ümumi rejimə qarşı mübarizəni gücləndirirlər. 1917-ci ildən “Rusiyada müsəlmanlıq” adı ilə mövcud olmuş “İttihad” (“Birlik”) partiyası 1920-ci ilin aprel ayında Qırmızı Qoşunların Azərbaycana gəlməsi ilə fəaliyyətini dayandıraraq buraxılması haqqındakı aktda bildirdi: “burjua “azadlığı” çərçivəsində Müsavatla açıq mübarizə apararaq “İttihad” hesab edir ki, qırmızı sovet hissələrinin Azərbaycana gəlməsi müsavətlərlə mübarizədə müsbət həllini tapır, öz məqsədinə çatmış “İttihad” səhnədən gedir” (187a, s. 8). Lakin 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Azərbaycanın tam müstəmləkəyə çevrildiyini görən “İttihad” fəallaşaraq “Məhv olsun Sovet hakimiyyəti!”, “Bolşevizmə ölüm!” şüarları ilə mübarizəyə başladı. 1927-ci ildən sonra təşkilatın əksə üzvləri Müsavata daxil oldular.

Bolşeviklərin bu illərdə törətdiyi cinayəti tanınmış yazıçı, müsavətçi Y. V. Çəmənzəminli belə ifadə edirdi: “Yaxmaq, yıxmaq və öldürmək!” – şüarı hər yerdə hökmfərmədir” (190, s. 42).

İkinci mərhələ. Müsavat Partiyasının fəaliyyətində ikinci mərhələ 1923-1926-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə Müsavat təşkilata yeni qüvvələr cəlb edir. Xarici Büro ilə əlaqəni genişləndirir, gənclərin milli vətənpərvərlik tərbiyəsinə, türkçülüyn təbliğinə geniş yer verir (237, s. 15).

Gizli Müsavatın MK-sı hərbi üçlüyü genişləndirir və belə tərkibdə fəaliyyət göstərir: Sadiq Quliyev, Əhməd Hacınski, Əli Hüseyn Dadaşov, İbrahim Axundşadə, İdris Axundşadə və İsrəfil Vəkilov. Hərbi kadrların hazırlanmasında əsas rol oynayan bu hərbi şöbənin cəmi üç iclası olmuş və bu iclaslar Əli Hüseyn Dadaşovun mənzilində keçirilmişdir (204a, s. 31). Hərbi Mərkəzin rəhbəri Əhməd Hacınski idi. Müsavatın Bakı Komitəsi yanında da hərbi beşlik yaradılmışdı. Hərbi Mərkəzin əsas vəzifəsi – Qızıl ordu hissələrinin yerləşdiyi yeri, onların döyüş qabiliyyətini, dövlət əmlakının yerini və s. işləri müəyyənləşdirməli idi. Rayon rəisləri hərbi rəhbərliklə əlaqə saxlayırdılar. Etnik zəmində düşmənçilik baş verirdisə, qəbul edilmiş qərar əsasında yerindəcə güllələnirdi (204a, s. 31).

Bu illərdə demək olar ki, bütün hərbi hissələrdə Müsavatın nümayəndələri vardı:

1. Hərbi Dəniz Xalq Komissarlığının Qərargahında – Hacıyev Süleyman, İbrahimov Mövsüm, Rzayev Seyid, Nadir Əsgər oğlu, Quliyev İdris.
2. Azdiviziyanın 1-ci polku – Nağıyev Firidun, Zülfüqarov Əziz.
3. Azsvod Hərbi Məktəbi – Paşayev Hüseyn, Vəkilov Zəkəriyyə, Paşayev İshaq, İmanov Sadiq, Axundşadə İbrahim, Babayev Əkbər, Bəydəmirov Mövsüm, Atakişiyev İbrahim.
4. Aviasiya məktəbi – Qulubəyov Nurulla, Əli Hüseyn Dadaşov, Kazım Dadaşov, Mahmud Mahmudşadə, Teymur Mustafayev.
5. AÇK yanında Xüsusi Təyinatı dəstədə - İsrəfil Şıxlinski, Şəfiyev Abdulla, Axundov Cavad.

6. Konvoy komandası – Bahadur Vəkilov.

7. Azdiviziyanın 3-cü polku – Sultanov Mehdi.

Bu adamlar Müsavat Partiyasının hərbi təşkilatına dəqiq məlumatlar verirdilər (204a, s. 33).

Bu mərhələdə müsavətçilər sovet hökumətinin Azərbaycanda apardığı latın qrafikası tətbiqinə qarşı çıxırdılar. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ilə əslində xalq öz keçmişindən, tarixindən, irsindən ayrı düşürdü. Müsavatın bu dövrdə mübarizəsi hökumət dairələrini qorxuya salırdı. 1925-ci ildə Azərbaycan Kommunist Partiyasının XVI Bakı Konfransında çıxış edən rəisi Mir Cəfər Bağirov bu sözləri demişdi: “Aprel inqilabından sonra xaricə atılmış müsavətçilər Azərbaycanın sovetləşdirilməsindən üç gün keçməmiş öz tərəfdarlarını, dağılmış qüvvələrini, gizli özlərini toplamaq və mümkün olarsa şura hökuməti əleyhinə işlətmək istəyirlər” (75).

M.C. Bağirov Müsavatın hazırladığı təlimatın da ələ keçdiyini bildirirdi. Bu təlimat aşağıdakı mübarizə prinsipləri əsasında yaradılmışdı:

1. İstiqlal məfkurəsinin möhkəmlənməsi.
2. Türklərin qurtuluş və birləşməsi fikri.
3. Rus istilasına qarşı nifrət hissi bəsləmək.
4. Ümumi hazırlıq.

M. C. Bağirovun təlimat adlandırdığı bu sənəd isə Müsavat Partiyası Mərkəzi yanındakı gizli ali siyasi məktəbin proqramı idi. Gizli Müsavatın apardığı güclü təbliğat sayəsində milli istiqlal məfkurəsinə bağlılıq getdikcə güclənirdi.

1926-cı ildə Sovet hökumətinin Azərbaycanda apardığı güclü “Təmizləmə”dən – həbslərdən sonra Müsavatın MK-sının ikinci tərkibi dağıldı.

Beləliklə, Müsavatın gizli fəaliyyətinin ikinci mərhələsi bitir.

Müsavatın gizli fəaliyyətinin ən coşqun olan **üçüncü mərhələsi** 1926-1931-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə Müsavat gənclər arasında təbliğat işini gücləndirir, xalq arasında bəyannamələr yayır,

kollektivləşmənin, ruslaşmanın əleyhinə çıxır, SSRİ-nin İngiltərə ilə münasibətlərinin gərginləşməsindən istifadə edərək silahlı üsyan cəhdlərinə meyillənir.

Üçüncü mərhələdə Müsavat gənclərlə ciddi iş aparır. Gənclərin ideya-siyasi işini gücləndirmək, milli ruhu yaşatmaq, sovetləşmənin mahiyyətini açıqlamaq gizli müsavətin MK-sı qarşısında ciddi vəzifəyə çevrilir. Partiyanın üçüncü (sonuncu) MK-nın sədri, müəllim Məmmədəli Ağamalıyev istintaqa verdiyi ifadədə bildirmişdi: “MK işinin əsas vəzifəsi türk gənclərini kommunist təsirindən qurtarmaq üçün onların arasında millətçi ruhda mədəni-maarif fəaliyyəti göstərməkdir” (4, s. 9). Bu dövrdə müsavətçilər partiyanın ikinci MK-sı tərəfindən 1925-1926-cı illərdə tərtib edilən “Gənclərin partiyadankənar tərbiyəsinin proqramı” adlı sənədi həyata keçirirlər. Yalnız 1927-1928-ci illərdə bu sənədin təbliği ilə məşğul olan 54-dək müəllim həbs edilmişdi. Müsavətçilər öz proqramlarını reallaşdırmaq üçün bədii ədəbiyyatdan, şairlərin, yazıçıların köməyindən istifadə edirdilər. İstintaq materiallarından məlum olur ki, Almaz İldırım “Leninə” şerini Müsavat Partiyasının Bakı Komitəsi 2-ci heyətinin sədri Mirqasımovun tapşırığı ilə yazıb (4, s. 11). Şərdə şair Lenini “qırmızı imperiya”nın ideoloqu kimi təsvir edib.

Gənclər arasında antisovet ruhlu ədəbiyyatlar da yayılırdı.

İstintaq materiallarından:

1. “Bir dəfə şagird Nigar Rəfibəyova mənə türk doktor Riza Nuribəyin kitabını verdi. Bu kitabda doktor Azərbaycandan bəhs edərək yazmışdır ki, Azərbaycan müstəqil olsa da, lakin faktiki olaraq Rusiyanın müstəmləkəsi vəziyyətindədir”

2. “Mənim şəxsən yadımdadır ki, Əmin Abid 1927-28-ci illərdə sinifdə türk şairi Ömər Sədrəddinin “Bomba” hekayəsini oxudu. Hekayə mahiyyət və xaraktercə əksinqilabi idi” (4, s. 13, 14).

Qeyd edək ki, müsavətçilər Xalq Təhsili komissarlığındakı üzvləri vasitəsi ilə tədris proqramlarının da milli ruhda hazırlanması-

na təsir göstərirdilər. 1926-cı ilin nəşrindəki "Türk dili və ədəbiyyatı proqramı" və 1928-c il nəşrindəki tədris proqramı buna sübutdur.

1925-ci ildən 1931-ci ilə qədər Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi tərəfindən 12-dən çox dərnək, qrup aşkarlanıb, ləğv edilib (204a, s. 34).

Bu illərdə müsavətlərin fəallığı ilə Bakıda gizli şəraitdə aşağıdakı təşkilat, dərnək və qruplar fəaliyyət göstərirdi:

1. Gənc müsavətlərin "Gənc Azər" təşkilatı. Təşkilat Bakı Pedaqoji Texnikumunda 1927-ci ilin yayında yaradılmışdı.

2. Nərimanov adına Texnikumda gizli qruplaşma. Qrupun rəhbəri Səid Qafarov olub. Qrup 1930-cu ildə dağıdılıb.

3. "Gənc Türkçülər Birliyi", 1926-cı ildə BK-nın üzvü Əbdül Həsən Rəhimov tərəfindən yaradılıb.

4. Ağamalıoğlu adına Texnikumda tələbə qruplaşması. Qrup 1930-cu ildə yaradılmışdı, rəhbəri Mir Qiyas Ağalarov və Heydər İsmayılov idi. Təşkilat 1931-ci ildə dağıdılıb.

5. Bakı şəhəri 5 saylı məktəbin müəllimi Əli Abbas Talıbovun rəhbərlik etdiyi tələbələrəndən ibarət "Türkçülər" qrupu. Bu qrupda tanınmış şair Mikayıl Müşfiq də vardı (204a, s. 34).

Bu dərnək və qruplar içərisində "Gənc Azər" Təşkilatı daha çox seçilirdi. Həsənağa Axundzadə, Haşım Aslanov və Əliağa Aslanovun rəhbərliyi ilə 1927-ci ildə yaranan "Gənc Azər"-in məram və vəzifələrinə diqqət yetirək. Təşkilatın məqsədi – təhsil alan gənclərdən "Gənc Azər" Təşkilatında gənc kadrlar – müsavətlər hazırlamaq, onları Müsavat Partiyasına vermək və bu partiya ilə birgə Azərbaycan SSR-də Sovet hakimiyyətini devirmək, Azərbaycanın Rusiyadan ayrılması, onun təkcə türk, tatar xalqlarının deyil, müsəlman Şərqiinin siyasi və mədəni mərkəzi olan Türkiyəyə birləşməsi işində fəaliyyət göstərmək.

"Gənc Azər"-in əməli vəzifələri:

1. İşdə zəruri göstərişlər və həm ciddi, həm də mədəni yardım almaq məqsədi ilə Müsavat Partiyası ilə əlaqə yaradılması.

2. Sosial vəziyyət, partiya mənsubiyyəti nəzərə alınmadan millətçi ihvali-ruhiyyəli gənclərin təşkilata cəlb edilməsi.

3. Bakıda və təşkilatın genişləndiyi hallarda isə Azərbaycanın qəzalarında təhsil alan gənclər arasında fəal millətçilik təşviqatının aparılması" (4, s. 21-22).

"Gənc Azər" Təşkilatı öz təbliğatında M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyədə nəşr etdiyi "Yeni Qafqasiya", "Gənc Azər" dərgilərindən faydalanırdı.

"Gənc Azər"-in fəaliyyəti hökumət dairələrini qorxuya salırdı. AK(b)P MK məxfi şöbəsinin müdiri Qlebovun Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri N. Rizayevə yazdığı 1929-cu ilin may tarixli məktubunda göstərilirdi ki, MK katibi yoldaş Mirzoyanın dərkənarı icra üçün göndərilir – "Təmizləmə yox, düşməni ünsürünün tədricən kənar edilməsi, Azərbaycan DSI Türk müəllimlərinin siyahısını AK(b)P MK-ya təqdim etməlidir".

Göründüyü kimi milli istiqlalımız yolunda alovlu mübarizlərin siyahısı erməni Mirzoyana təqdim edilməli idi.

Arxiv materialları içərisində Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri N. Rizayevin AK(b)P MK katibliyinə 1929-cu ilin 15 mayında göndərdiyi məlumat da maraqlıdır. O, MK katibinə məlumatında "millətçi-şovinizt əhval-ruhiyyənin məktəblərdə yayılması və oxuyan gənclərin millətçi ruhda tərbiyəsi işində Türk millətçilərinin antisovet hissəsinin artan fəallığını" (4, s. 31) qeyd edir və bütün günahı müsavətlərdə, onların xalq arasında apardığı güclü təbliğat işində görürü.

N. Rizayev məlumatının sonunda aşağıdakı tədbirlərin vacibliyini bildirir. Təklif 4 maddəlik "Təmizləmə" tədbirinə - millətçi-şovinizmi daha fəal yayan müəllimləri uzaqlaşdırmaq, boşalmış yerlərə (xüsusilə türk ədəbiyyatı və ictimaiyyət müəllimlərinin əvəzinə) partiyaçı müəllimlər götürülməsi daxil idi. Təmizlənmənin aparılması üçün Dövlət Siyasi İdarəsi nümayəndəsinin iştirakı ilə gizli komissiya yaradılmalı idi.

“Təmizləmə” tədbirlərinin 3-cü bəndində Müsavata xüsusi “yer” ayrılmışdı: 3) “... Müsavatın, pantürkizmin və s.-nin əksinqilabi mahiyyətini şagirdlərə göstərmək məqsədi ilə partiya özləklərinin və komsomolçu kollektivin fəaliyyətini gücləndirmək...”

Azərbaycan DSI sədri N. Rizayev. Operativ məxfi şöbənin rəisi Nevernov. Hərbi şöbənin rəisi Şabanbəyov”.

Göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq Müsavata olan maraq və partiyaya daxil olanların sayı azalmırdı. 1929-cu ildə partiya qeydiyyatında dayanan müsavətçilərin ümumi sayı 1142 nəfər idi. Dairələr üzrə müsavətçilər belə bölünmüşdü: Bakı şəhəri ilə birgə Bakı dairəsi – 566 nəfər; Lənkəran dairəsi – 237 nəfər; Gəncə dairəsi – 122 nəfər; digər dairələr – 217 nəfər (4, s. 37).

Bu, müsavətçilərin rəsmi siyahısı idi. Lakin həmin illərdə müsavətçilik milli-azadlıq hərəkatı xarakteri alaraq bütün Azərbaycanı bürümüşdü.

1927-ci ildə “Gizli Müsavat” Təşkilatı sovet ordusunda xidmətdə olan Azərbaycan əsgərlərinə müraciət edib, onları Qırmızı ordunun və bu orduya başçılıq edən bolşeviklərin istismarçı məqsədi ilə tanış edirdi. Tarixçilik baxımından əhəmiyyətli bu bəyannamədə deyilirdi: “Azərbaycanın qəhrəman əsgərləri! Sizin vətəniniz artıq müstəqil deyildir. Siz artıq Azərbaycan istiqlalını və Azərbaycan bayrağını müdafiə etmirsiniz. Azərbaycan Rusiyanın müstəmləkəsi, siz də onlara xidmət edən bir əsirsiniz. Sizin istiqlal və hüriyyətiniz Rus və Qızıl ordunun çəkmələri altında inləməkdədir. Onlar sizin vətəninizi istila, millətinizi əsir etdilər. Azərbaycanın həqiqi və əsl əsgərləri olan yüzrlə qardaşlarınız Azərbaycan üçün Qarabağ və Lənkəran üsyanlarında canlarını verirkən ümidvar idilər ki, siz onlardan sonra Azərbaycanın namusunu və şərəfini müdafiə edə biləcəksiniz. Azərbaycan əsgərləri! Daşımaqda olduğunuz bayraq, Türk millətinin əbədi düşməni və vətənimizi istila edən yabançı bir qüvvənin bayrağıdır. Buraxınız o bayrağı, bir neçə il əvvələ qədər

vətənimiz üzərində yüksəlmiş olan üç rəngli Azərbaycan bayrağını yüksəldiniz!” (52).

Bolşeviklər gəncləri kommunist ruhunda tərbiyə etmək, müsavət, millət, din əleyhinə mübarizədə yetişdirmək üçün məqsədyönlü **“Allahsızlar cəmiyyəti” yaratmış (202, s. 31), cəmiyyətin mətbu orqanı nəşrə başlamışdır.**

Müsavətçilərin yalnız mərkəzdə - Bakıda deyil, dairələrdə, kəndlərdə nüfuzu böyük idi. Sovetlər Birliyinin zorla həyata keçirdiyi “kollektivləşmə” siyasəti kəndlərdə geniş etirazlar doğurmuş, xüsusən ortababların narazılığına səbəb olmuşdu. Müsavətçilər bu narazılıq dalğasına qoşulub, kəndlilər arasında təşviqat işləri aparırdılar.

1929-cu ilin sonlarından Azərbaycanda kütləvi kəndli üsyanları alovlandı. Sovet hökumətini ciddi sarsıdan bu üsyanlar haqqında Almanıyanın, Fransanın, İsveçrənin, İngiltərənin mətbuatında da yazılar çap olunmuşdu. Üsyan Azərbaycanın bütün vilayətlərini bürümüşdü. Zaqatala, Şəki, Qazax, Gəncə, Naxçıvan, Qarabağ, Muğan, Salyan, Lənkəran, Göyçay, Ağdaş, Şirvan, Quba vilayətlərində üsyanların dalğası daha güclü idi. Bu üsyanları yatırmaq məqsədi ilə Moskva Azərbaycana yeni rys əsgərləri, 2000-dən çox “çekist” göndərmişdi (42). Bir çox mahallarda kəndlilər Moskvadan göndərilən nümayəndələri ya döyür, ya da öldürürdülər. Salyanda aparılan səyyar məhkəmədə aydınlaşmışdı ki, Moskvanın Azərbaycanın Muğan və Mil bölgələrində apardığı ruslaşdırma siyasətinə qarşı müdhiş bir qiyam olmuş, kəndlilər Kür bəndlərini açaraq bütün əkinləri, rus mühacir kəndlərini məhv etmişlər.

Vəziyyəti gərginləşdirən bir səbəb də Sovetlərin 1928-1929-cu illərdə keçirdiyi seçkilər idi. Xalqın demək olar ki, 86 faizi seçki haqqından məhrum edilmişdi. Seçkilərdə yalnız fəhlə və yoxsul kəndlilər iştirak edə bilirdilər. Ziyalılar, ortabablar, tacirlər və s. s. r. q. yə bu-raxılmırdılar. Elə bunun nəticəsində kəndlilər seçki komissiyalarını işğal edib, qəza seçkilərini əllərinə almış, kommunistləri döyərək

qovmuş, yüzrlə kommunist qətlə yetirilmiş, bəzi qəzalarda isə kommunist təşkilatları yandırılmışdı (42).

Vəziyyəti belə görən Sovet hökuməti qəzalara rslardan ibarət cəza dəstələri göndərmişdi.

1929-cu ilin sonlarından bütün ortabab kəndlilərə məxsus torpaq, əmlak, heyvan və digər məhsullar nə varsa müsadirə edilib kollektivlərə verilməyə başladı. Elə həmin vaxtdan, xüsusən 1930-cu ilin fevral, mart-aprel aylarında geniş və qanlı qiyamlar oldu. Həmin il mayın sonu – iyunun əvvəlində keçirilən Azərbaycan Kommunist Partiyasının X qurultayında azərbaycanlı kommunist “liderlər” nəhayət ki, səhvlərini etiraf etmək məcburiyyətində qalmışlar. Əliheydər Qarayev üsyanlara işarə edərək bildirmişdi: “Kimsəyə gizli deyil ki, Şimali Qafqaziyada, xüsusilə Azərbaycan kəndlərindəki bu güncü kəskin vəziyyət, son altı ay ərzində tətbiq olunan kollektivləşmənin nəticəsində meydana çıxmışdır” (42).

Azərbaycanda mövcud qaydalardan narazılıq artırdı. Tez-tez baş verən kəndli qiyamları, partizan hərəkəti davam edirdi. Bu illərdəki partizan hərəkətlərinin bəziləri əhalinin daha çox sayını özündə birləşdirirdi.

Gəncə-Basarda – Molla Əhmədin partizan qrupu, başda siyasi büro rəisi Əliyev olmaq üzrə Gəncədən Zəyəmə gedən səkkiz məsul kommunisti öldürmüşdülər.

Cəbrayıl qəzasında da vəziyyət gərgin olaraq qalır. Burada sabiq milli ordu zabitlərindən Cabbar bəyin komandasında olan 70 partizan ciddi qüvvəyə çevrilmişdi.

Ağdam qəzasında isə Ağ Mir Fəttahın 400 kişilik bir qrupu Qızıl Ordu qüvvələrinə və sovet hökumətinə qarşı təhlükəli olmuşdular.

Şəki partizanlarına isə Bəhram bəy Nəbibəyli başçılıq edirdi. Onun həlakından sonra dəstəni zabit İsmayıl Əfəndi ilə qəssab Hüseyin Əfəndi idarə edirdilər.

Qazax-Borçalı partizanlarına başçılıq edən İsa xan bir hiylə ilə qətlə yetirilmişdi.

Culfa dəmiryolunda üsyançılar Qızıl orduya böyük tələfat vermişlər.

Naxçıvan. 1930-cu ilin martın 18-də Naxçıvanın “Qızıl Boğaz” mahalında Qasım və Əli bəylərin idarə etdikləri partizanlarla Qızıl ordu arasında iki gün davam edən qanlı bir hərbi cərəyan etmişdir. Rus əsgərləri sonradan günahsız insanları qılıncdan keçirmişdilər.

Quba partizanları. Quba vilayətində də partizanların mübarizəsi güclənmişdir. Vəziyyəti belə görən Gəncə və Zaqatala partizanlarının bir dəstəsi Quba mücahidlərinə köməyə gəlmişlər. Birləşən bu qüvvələr Bakı üzərinə hücum etmək istəmişlərsə də, müvəffəq ola bilməmişlər. Qızıl ordu hissələri zəhərli qaz, top və təyyarələrin köməyi ilə partizanları geri çəkilməyə məcbur etmişlər.

Məhəmməd Qasım bəyin başçılığında 500, Əsəd Koxanın isə 300 kişidən ibarət **Samux** partizan qrupları da Sovetlərə qarşı mübarizələrini davam etdirirdilər. Kür sahilində Samux və Şəki partizanları 1930-cu ilin noyabrında Yevlax stansiyasına hücum edib, Qızıl ordu hissələri ilə döyüşürdülər. Bunun nəticəsində dəmiryolu dağıdılmış, Bakı – Tiflis qatarının hərəkəti üç gün dayanmışdı.

Azərbaycandan alınan məlumata görə Gəncə, Qarabağ, Şəki, Ağdaş, Göyçay və Muğan vilayətlərində hərəkət edən partizanlara ərzaq və geyimlə yardım etdiklərinə görə 200 Azərbaycan qadını həbs edilib Rusiyaya sürgün edilmişdi. Aralarında qoca və hamilə qadınlar, 16-17 yaşlı qızlar da olmuşdu.

Kəndlilər onlardan toplanan ərzağın Rusiyaya göndərilməsinə də müqavimət göstərirdilər. Kəndlilərdən ibarət partizanlar stansiyalardan birinə hücum edərək dəmiryolunu bağlamış, onlardan zorla toplanmış ərzaq dolu qatarı yoldan çıxarıb çevirmişlər. Hadisə nəticəsində 17 Qızıl ordu əsgəri tələf olmuşdu (49).

Bakı ilə Xaçmaz stansiyası arasında bu şəkildə hadisələr baş vermişdi. Kəndlilər Rusiyaya buğda apararaq qatara hücum edərək dağıtmışdılar. Qazax və Naxçıvanda da oxşar hadisələr olmuşdu.

1930-cu ildə Azərbaycan partizanları böyük qəhrəmanlıq göstərərək Rusiyaya sürgün edilən 50 vaqon üsyançı kəndlini xilasa çalışmışlar. Partizanlar 5 vaqon kəndlini xilas edib, özləri dağlara çəkilməmişdilər (50).

Azərbaycan komissarlarından Hüsü Hacıyevin qətl olunduğu Ağdaş bölgəsi “qanun xaricində” elan edilmiş, əhaliyə divan tutularaq, sürgün olunmuşdu. Adamların çoxu evlərini buraxıb dağlara, meşələrə qaçmışdılar. Sovet hökuməti sədaqətli kadrlarının qisasını xalqdan belə amansızlıqla alırdı (53).

Sovet hökumətinin üsyançılara, partizanlara qarşı amansız cəzalara əl atmasına baxmayaraq, milli mücadilə böyük coşğunluqla davam edirdi.

Kommunist D. Bünyadzadə Azərbaycanda kəndli və partizan hərəkətlərinin müsəvatla bağlı olduğunu etiraf edərək bildirmişdi: “Keçən il Azərbaycan kəndlərində yüzlərlə partizan qruplarının fəaliyyətdə olduğunu və bu partizanların siyasi bir yönəmə alaraq “Müsəvatçı” və digər siyasi fırqələrlə münasibətdə olduğunu bilirik” (54).

Sovet hakimiyyəti Azərbaycanı ruslaşdırır milli kadrları mühüm vəzifələrə yaxın buraxmırdı. Aşağıdakı cədvəl Sovet hökumətinin “ruslaşma” siyasətinə əyani bir sübutdur.

Türklərin (azərbaycanlıların) ümumilikdə nisbəti:

1. Azərbaycan Baş İqtisad Şurasında – 1928-ci ildə türklər yüzə 31, 1931-ci ildə isə yüzə 22 olmuşdur.
2. Sığorta İdarəsində - 1928-ci ildə türklər yüzə 12, 1929-cu ildə yüzə 16, 1931-ci ildə yüzə 14.
3. Azərbaycan Petrol Komitəsində - 1928-ci ildə türklər yüzə 9, 1929-cu ildə isə yüzə 7, 1931-ci ildə yüzə 5.

4. Dövlət Plan İdarəsində - 1928-ci ildə türklər yüzə 67, 1931-ci ildə yüzə 39-a enmişdir.

5. Baş Dövlət Məhkəməsində - 1928-ci ildə türklər yüzə 66, 1937-ci ildə yüzə 46.

6. Maarif Vəkalətində - 1928-ci ildə türklər yüzə 65 ikən hazırda (1931-ci il – N. Y.) 104 məmurdan 50-i türkdür.

7. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat İdarəsində - 1928-ci ildə türklər yüzə 51, 1931-ci ildə yüzə 43 (51).

Azərbaycanın zorla ruslaşdırılması göründüyü kimi bütün sahələrdə özünü göstərirdi. M. Ə. Rəsulzadə bolşeviklərin bu siyasətinə işarə edərək yazırdı: “Sovetlərdə indi müdhiş bir rus-bolşevik şovinizmi zühur etmişdir. Rus mədəniyyət ölçülərini mütləq surətdə qəbul etməyənlər, buna müqbil millətlərə mədəniyyət dəyərlərini qiymətləndirənlər kosmopolitizm ilə ittiham olunur və yaxanı NKVD-nin əlinə verirlər” (215a, s. 129).

Azərbaycanı türklərdən təmizləmək siyasətini yürüdən Moskva digər tərəfdən də ermənilərin Qafqaza qayıtmasına 1931-ci ildə qərar vermişdi. Bu, ermənipərəst siyasətin davamı idi. Sovet hökuməti illərində də ermənilər Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi fəaliyyətlərini uğurla davam etdirirdilər. Tbilisidə çap olunan “Zarya Vostoka” qəzeti 140-cı sayında bildirir ki, “Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayətində” erməni kommunistlər daşnakları daim müdafiədə olmuş, hətta ermənicə Qarabağda çıxan qəzet daşnaklarla mübarizədən imtina etmişdir. Daşnakları təhlükədən xilas üçün qəzet “Marksist məktəbinə mənsub” kimi tərifləmişdi. “Zarya Vostoka” bir maraqlı məqama toxunur: “Erməni kommunistlərinin daşnak və milliyyətçiliklə mübarizə edən qismi mücadiləni qəbul etməklə bərabər, daşnakların mövcud olmadığını iddia edirlər. Demək, onlara görə ermənilərdə millətçilik və daşnakçılıq yoxdur. Yalnız türklərdə (azərbaycanlılarda) başqadır. Türklərin arasında müsəvatçı var, ermənilərdə daşnak yoxdur.

Ermənilər Sovet hökumətində mövqelərini möhkəmlətmək və azərbaycanlıları nüfuzdan salmaq üçün bu təbliğatı aparırdılar: “Türklərdən kommunist olmaz”.

Azərbaycanda bütün kitabxanalardan milli türk şairlərinin əsərləri toplanıb məhv edilsə də, Muxtar Qarabağ əyalətinin kitabxanaları Avdolbekyan, Çubaryan, Kaçaznuni kimi şovinst daşnak yazarlarının əsərləri ilə dolu idi.

Müsavat Partiyasının üçüncü mərhələdəki mübarizəsində əksəriyyət üzvləri həbs olunur, güllələnir, uzaq Sibirə, Solovki adalarına göndərilir. Müsavatçıların uzaq Şimalda, soyuq Solovki adalarındakı qəhrəmanlıq və şücaəti ölçüyəgəlməzdir. Müsavatçılar öz əqidələrindən dönmür, aclıq aksiyaları keçirir, mövcud rejimi lənətləyirlər. Müsavatçıların uzaq Solovki adalarındakı qəhrəmanlığı o zaman bütün ölkəyə səs salmış, sovet həbs düşərgələrində əks-səda doğurmuşdu. Müsavatçıların əksəriyyətini o illərdə əsasən Solovkiyə - bu dözülməz və məşəqqətli işgəncə məkanına göndərirdilər.

Solovkiyə gedən Azərbaycan mücahidləri ölümün gözüne dik baxıb cəsarətlə işgəncələrə dözürdülər. Solovkiyə gedənləri yola salan analar, bacılar, qardaşlar mərdi-mərdanə dayanıb göz yaş tökmədən ölümə doğru addımlayan doğma və yaxınını yola salırdılar. Solovkiyə göndərilənlər xatirələrində yazırlar ki, doğmalarımızın bizə verdikləri yol bağlamalarının içində Müsavatın Proqramı, qadınlarımızın əldə tikdiyi üç rəngli bayrağımız və bir də “Qurani-Kərim” vardı. Xalq öz övladlarının haqq işini belə qiymətləndirirdi. Solovkiyə aparılanlar qatar tərpənəndə Azərbaycanın istiqlal marşını oxuyurdular. Belə olduğuna görə milli mücadilə Azərbaycanda səngimək bilmirdi.

O dövrdə “Tayms” qəzetinin Helsinki müxbiri bir keçmiş sovet çekistinə istinadən bildirirdi ki, 1930-cu ilin bir mayına qədər QPU-nun rəsmi rəqəmlərinə görə Solovkidə 662 minə qədər məhkum vardır. Bunlardan 569 min 982-si kişi, 72 min 285-i qadın və 18 min 932-si də 13-17 yaşlarında gənclərdir” (42a).

1930-cu ildə İstanbulda Müsavatın qurucularından olan Abbasqulu Kazımzadənin nəşr etdiyi “Bildiriş” qəzetində Solovki adalarından qaçıb canını qurtarmış bir müsavatçının geniş xatirə - yazıları çap olunur. Müsavatçı – müəllifin bu yazıları Sovet hökumətinin qəddar simasını açıb göstərir.

Müsavatçıların dəstə-dəstə göndərildiyi bu cəhənnəm adası – ölüm düşərgəsi Solovki 1923-cü ildə keçmiş “Solovki” monastırının yerində salınmışdır” (46).

Sankt-Peterburqdan 800 km şimalda, buzlu şimal dənizinin yarıtmış olduğu və rusların “Ağ dəniz” dedikləri bir qrup adalardan ibarət olan Solovki o vaxt Muxtar Kareliya Cümhuriyyətinə aid idi. Buradakı adalar biri-birindən 15-20 km aralıda yerləşir. Yalnız “Kond” adası digərlərindən uzaqda – 120 km-lik məsafədədir. Adaların ən məşhuru Solovkidir ki, burada bütün adaların mərkəzi idarələri yerləşirdi. Qışda 4-5 metr qalınlığında qarla örtülən adalarda aşağı temperatur 35-40 dərəcə soyuq olur. Solovkidəki məhbusları 18-20 saatadək işlədir, işgəncələr verirdilər. Əslində kim idi bu məhbuslar? Millətinin varlığını, mövcudiyyətini sevən, ona müstəqil yaşayış təmin etmək istəyən fədakar insanlar: professorlar, ədiblər, şairlər, jurnalistlər, həkimlər, müəllimlər, zabitlər və b.

1928-1930-cu illərdə bu adalarda və bütövlükdə Kareliya ormanlarında çalışan əsirlərin sayı 20 mindən çox idi. Məhbusları ən çox 80-160 km-lik məsafəni əhatə edən bataqlıqlardan keçən yol çəkilişində işlədirdilər. Belə ağır işlərdə yüzlərlə insan məhv olurdu (46). Soyuğa dözə bilməyənlərdən bir gündə 200-ü donub şəhid olmuşdu (46). Bəziləri isə işin ağırlığından əl-ayağını balta ilə kəsmək məcburiyyətində qalırdı. Səhər saat 4-dən qalxıb, ağır işlərə məhkum edilən bu adamların çoxu çətin şəraitə dözə bilmirdi. İş vaxtında başa çatdırmayanlara isti yemək verilməsi qadağan idi. Onların çoxunu şaxta vurur, həlak olurdular. Şaxta vuran adamların mənzilə qayıtdıqdan sonra fəryadları eşidilirdi. Şaxta vuranların əllərinin,

ayaqlarının kəsilib atılması adi hala çevrilirdi. Bəzən məhbusları gecə sabahadək 40 dərəcəyə qədər soyuqda qalmağa, donub ölməyə məcbur edirdilər (46).

Solovkidəki rejimə qarşı ilk aclıq etirazına 1924-cü ildə gürcü milliyyətçiləri başlamışdı. 1924-cü ilin ortalarında isə azərbaycanlı müsəvatçılar aclıq elan etdilər. Darülfünün tələbələrindən ibarət olan bu qrup – Solovkinin ilk azərbaycanlı sakinləri öz cəsəət və igidliklərini sübut etdilər (46). Gürcü və Azərbaycan millətçilərindən sonra buradakı ukraynalılar və ruslar da aclığa başladılar. 1927-ci ilin qışında 30 nəfər azərbaycanlı aclığa qərar vermişdi. 22 günə kimi aclıq davm etdi. Müsəvatçı B. Ağaoğlu həmin aclığı belə təsvir edir: “İnsanlar bütün-bütünəbir skeletə döndülər. Haqlarında bir cüzi dəyişiklik yapıldısa da, demək olar ki, bu aclıq heç bir şeyi dəyişmədi” (46).

Müsəvatçıların Solovkidəki dönməzliyini, mətinliyini sübut edən çox sənədlər mövcuddur. Ömrünün çox ilini Solovki dəhşətlərində keçirən yazıçı Oleq Volkov sonralar yazdığı “Zülmətdə” romanında gördüyü hadisələri həyəcanla təsvir edir və müsəvatçılarla tanışlığından məmnunluğunu bildirirdi. **O. Volkov yazırdı: “Həmin vaxtlar Solovkiyə göndərilən, Butırkada olan Müsəvat Partiyası üzvlərinin 300-ə yaxın idi... Qarşımda özünəməxsus bir aləm açılmışdı. Öz müstəqilliyi uğrunda inamla mübarizə aparan bir xalqın dünyası”** (293, s. 16).

O. Volkov müsəvatçıların savadından, əqidə və inamından, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərindən danışır. Ən çətin anlarda belə müsəvatçıların əyilib sınımadığını göstərir.

Müsəvatçıların siyasi aclıq keçirməsindən Sovet hökuməti də ehtiyatlanırdı. Bunu o dövrün istintaq materialları da sübut edir. Məlum olur ki, yazıçı Maksim Qorki həbs düşərgəsinə gəlib vəziyyətlə tanış olmaq istərkən müsəvatçılardan biri ona dustaqların burada çəkdiyi məhrumiyət və işgəncələr haqda yazılı məktub verir. Bunu eşidən

düşərgə rəhbərləri onu məhv edirlər. İstintaqda bunun əksinqilabi böhtan olduğunu sübuta çalışan müstəntiqlər unudurlar ki, M. Qorki istəsəydi də, o, müsəvatçılara kömək edə bilməzdi.

Vaxtilə “Ana” romanını yazıb, proletar yazıçısı kimi Leninin rəhbətini qazanan M. Qorki özü artıq cəmiyyətdə baş verən hadisələrdən, törədilən cinayətlərdən çox qın vəziyyətə düşmüşdü.

Mühacirətdəki müsəvatçılar sürgünə göndərilənlərin ailələrinə kömək məqsədi ilə yardımlar toplayıb, müxtəlif vasitələrlə çatdırırdılar. Həmin vaxtlar Berlində yaşayan azərbaycanlılar 325 marka, Parisdə yaşayanlar isə 150 frank məbləğində kömək edirdilər. “Yeni Qafqasiya” dərgisində verilən məlumatlardan aydın olur ki, mücahidlərə yardım bir müddət davam etmişdir.

Müsəvatçıların Solovki adalarındakı qəhrəmanlığı haqqında daha müfəssəl məlumatı verən Avropa mətbuatında xatirələrini çap etdirən xarici müşahidəçi hindli Səid və düşərgədən qaçıb Çində - Şanxayda 1936-cı ildə “SSRİ-də ölüm düşərgələri” adlı kitab çap etdirən Kiselyov-Qromov adlı bir rusdur. Kitabın “Mübarizə aparanlar” fəslində müsəvatçıların qəhrəmanlığı, dözümlülüyü, onlara edilən işgəncələr haqqında maraqlı məlumatlar vardır (209, s. 164).

Bəzi hallarda müsəvatçıların aclıq hərəkəti hökumət dairələrini güzəştə getməyə məcbur edirdi. Bir dəfə dörd müsəvatçının uzunmüddətli aclığından sonra (onlardan üçü can vermiş, yalnız Əbülfəz Babazadə adlı birisi sağ qalmışdır), müsəvatçıların orman və kanal inşaatı kimi işlərdə çalışdırılmayacağı bildirilmişdi”.

Sonralar milli şairimiz Gültəkin (Əmin Abid) “Buzlu cəhənnəm” şerində yazırdı:

Sibiriya, ey soyuq və qorxunc dəniz,
Şimalın köksündə uyuma səssiz.
Qalx, bir müsəfirin gəldi, diqqət et,
Sənə hədiyyələr gətirdi vəhşət... (248, s. 12).

Solovkidə vəziyyət o həddə çatırdı ki, bəzən oradakı rus əsgərləri

əsirlərə işgəncə verməkdən çəkinirdilər. Belə hallarda rus əsirlərinin içərisindən birini seçir, ona kəsilən işi ləğv etdirir və tələb qoyurdular ki, əsirləri nəzarətə götürüb, onları işlətsin, işgəncə versin. Belə hallarda həmin o "azad əsir"lərin zülmü daha dözülməz olurdu.

Solovki dəhşətlərini yaşamış müsavətçi B. Ağaoğlu xatirələrini çox təsirli sözlərlə bitirir: "Solovkidəki cəhənnəm həyatına baxmayaraq qəhrəman mücahidləri, böyük və müqəddəs məfkurə qüvvəti, milliyyət və hüriyyət insanı heç bir zaman tərk etməmişdir. Onlar əsir və məhkum vətənləri üzərində hüriyyət və istiqlal günəşinin bir gün mütləq doğacağına, özləri görməsə belə, vətəndə qalanların və gələcək nəslin bu hüriyyəti mütləq görəcəklərinə dərin bir inam bəsləməkdədirlər. O zaman o hüriyyət və istiqlal günlərində Kareliya ormanlarında, şimal tundralarında və şimal dənizinin o ərimek bilməyən, günəş və hərərət görməyən buzları arasında canlarını fəda edən qəhrəman gəncliyin xatirəsi təqdir olunacağına onlar – o Solovki məhkumları dərin və sarsılmaz bir inam bəsləməkdədirlər... Fərdlər ölür, cəmiyyət və millət yaşar və onunla bərabər fərdlərin daşdıqları böyük məfkurələr isə daima əbədi qalır. Onlar qətiyyənlərdir. Çünki, onlar vücud olan millət sayılır. Onlar millətin qəlbində, xəyalında, ruhunda, tariximizin hər səhifəsində, ədəbiyyatımızın sətirləri arasında, aşıq sazlarının telləri arasında, məmləkətin hər şəhərində, kəndində, daşında, dağında və ırmağında yaşayacaqlardır. Və gələcəyin mütləq məsud olacağına şübhəsi olmayan nəsillər hər yerdə və hər an onları görəcək və hörmətlə diz çökərək onların müqəddəs xatirələri önündə əyləcəkdir" (46).

Müsavətçilər bu işgəncələrlə milli istiqlal hərəkatını alovlandıranda Azərbaycan Kommunist Partiyasının Baş katibi Ruhulla Axundov Müsavata qarşı hücumunu bu sözlərlə tamamlayırdı: "Daxildəki və xaricdəki müsavətçilər Sovet hökuməti əleyhinə yeni təşəbbüslərə keçmişdilər. Bizdə son illərdə Müsavat Partiyası əleyhinə gərək kəskinliklə mücadilə edilməmişdir. Müsavatın indiki

halda Sovet hökuməti üçün nə kimi bir təhlükə təşkil etməyə başladığını kafi dərəcədə təqdir etməmişlərdir. Bu təhlükə keçən illərdə yox idisə də, indi vardır. Müsavat Partiyasına qarşı ən kəskin bir hücumla keçilməlidir" (237, s. 24).

Qatı kommunist Qəzənfər Musabəyov isə fikrini belə ifadə edirdi: "Müsavət" fırqəsinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda proletar inqilabı Rusiyaya nisbətən 2,5 il gecikmişdir" (237, s. 24).

Əliheydər Qarayev 1929-cu ildə çap olunan "Bakı proletariati və Azərbaycan kəndi" kitabında yazırdı: "Biz Azərbaycan kəndini müsavətçilərdən hansı vəziyyətdə aldıq? Müsavətçilərin vaxtında bütün məktəblərdə oxuyan türklərin sayı 19 min idi ki, bunun da çoxu Gəncəyə, Şuşaya və Bakıya aid idi" (296, s. 6).

Müsavətçilər müxtəlif taktiki gedişlərlə mübarizələrini davam etdirirdilər. Müsavat Partiyasının mücadiləsinin üçüncü mərhələsində bir önəmli cəhət də müxtəlif adlı təşkilatlar yaratması idi. 1928-ci ilin təxminən mayında köhnə müsavətçi və ittihadçılar (Mirzə Cəmil Yusifzadə, Əliheydər Babayev, Əhməd Hacıyev, Yusif Əli Əliyev, Yusif Nəcəfov, Məmməd Salayev və b.) yeni təşkilat yaratdılar" (237, s. 60). Təşkilat "Müstəqil Azərbaycan" adlanırdı. Təşkilatın qarşısına qoyduğu başlıca vəzifə bu idi: "Xarici Büro ilə əlaqələr yaratmaq, oradan beynəlxalq vəziyyəti və Azərbaycan emiqrasiyasının fəaliyyəti barədə informasiya almaq və s. "Müstəqil Azərbaycan" öz üzvlərinin köməyi ilə Bakıdakı türk konsulluğunun vitse konsulu ilə əlaqə yarada bilmişdi. Bundan əlavə, Bakıda iki kommunistlə əlaqə yaratmaq mümkün olmuşdu ki, onlar da respublika rəhbərliyinin işi, münasibəti, planları haqda məlumatlar verirdilər. Lakin az keçməmiş həmin kommunistlərdən biri Təşkilatın mövcudluğu haqqında dövlətə məlumat verildiyini bildirdi. Vəziyyətin ağırlaşdığını görən müstəqil "Azərbaycançılar" fəaliyyətlərini dayandırdılar.

Həmin dövrdə müsavətçilər "Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət" də yaratmışdılar. Cəmiyyətin Rəyasət Heyətinin kati-

bi Ələsgər Əlkbərov olmuş, sonradan Solovkiyə sürgün edilmişdir. Cəmiyyətin üzvləri arasında Dostu xanım Səfərova, Cavad Axundov, İdris Axundzadə, Əmin Abid kimi müsavətçilər vardı. Bu müsavətçilər o dövrdə yeni əlifba ilə nəşrə mane olmaq üçün ciddi iş aparırdılar” (237, s. 61).

Araşdırılan faktlardan məlum olur ki, yüksək təşkilatçılığa və intizama malik olan müsavətçilər imkan olan kimi hakimiyyəti ələ almağa hazır idilər. 1928-ci ilin sentyabrın 30-da Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin 40 sayılı xüsusi məlumatına diqqət edək: “Binəqədi müsavət özəyinin üzvlərindən biri müəllim Mürsəlzadə yaxın adamlarından birinə demişdir ki, onlar (müsavətçilər) müharibəni gözləyirlər, o başlayan kimi fəal hərəkətə gələcəklər. Dəmir yollarının tutulması planlaşdırılıb” (237, s. 62).

Həmin illərdə isə Bakıya Müsavata sənədlər, ədəbiyyatlar – “Yeni Qafqasiya”, “Azəri Türk”, “Prometey” və b. dərgilər İrandan Masallıya, oradan isə Bakıya gətirilirdi.

“Gizli Müsavat”ın 3-cü MK-sı dağıldıqdan sonra təşkilata rəhbərliyi Azərbaycan Milli Mərkəzi və Xarici Büro edirdi.

“Gizli Müsavat” təşkilatının fəaliyyətinin dördüncü mərhələsi 1931-1937-ci illərə aiddir. Bu mərhələdə daha çox ziyalıların, şair və yazıçıların fəallığı müşahidə olunur. Sovet hökuməti isə amansız tədbirlərini davam etdirib, minlərlə azərbaycanlı ailəsini Sibirə, Qazaxıstana sürgünə göndərirdi.

“1920-ci ilin 28 Mayından 30-cu illərin sonunadək olan siyasi repressiyalar müsavətçilərlə və onların ideologiyaları mübarizə” şüarı altında aparılırdı” (306, s. 91).

Qeyd edək ki, Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin də ailəsi 1937-ci il qırğınından kənarda qalmadı. Oğlu Rəsulu güllələdikdən sonra M. Ə. Rəsulzadənin bütün ailəsini, əksər qohumlarını Qazaxıstana sürgünə göndərdilər. Sürgündə M. Ə. Rəsulzadənin analığı, həyat yoldaşı vəfat etdilər. Bir qızı (Lətifə) so-

yuqdan donub ölür. Digər qızı isə (Xalidə) Bakıya qayıtdıqdan sonra itkin düşdü. Yeganə sağ qalan oğlu Azər isə 1993-cü ildə Qazaxıstana, Karaqandada vəfat etdi.

M. Ə. Rəsulzadənin ailəsinin həbsi haqqında isə erməni R. Markaryan belə bir sənəd tərtib etmişdi: “Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı 3 rəq komissarı Sumbatov – Topuridze Yuvelian Davıdoviçə DT-nin 7-ci bölməsinin rəisi baş leytenant Markaryandan raport.

Xalq düşmənlərinin, o cümlədən, fəal əksinqilabçılardan mühacirlər – M. Ə. Rəsulzadənin və M. Ə. Rəsulzadənin (Məhəmməd Əli Rəsulzadə – N. Y.) həbs olunmuş ailələri Bayıl həbsxanasına salınıblar. İndiki halda şərait daxilində onların deyilən həbsxanada qalmasını arzu edilməz sayıram və xahiş edirəm, siyahıda adı olanların (siyahı əlavə olunur) Kirovabad (Gəncə) həbsxanalarından birinə göndərilməsinə icazə verəsiniz. Onlar oradan Qazaxıstan SSR-nin Çimkənd vilayətinə göndiriləcək və orada, xüsusən M. Ə. Rəsulzadənin ailəsi ciddi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Bununla əlaqədar Qazaxıstan SSR-nin XDİK-ni, DT-nin əməkdaşlarını məlumatlandırmağı lazım bilirəm” (305, s. 71).

Azərbaycanda baş verən müəyyən silahlı üsyan və partizan hərəkəti ilə əlaqədar Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadənin tutduğu mövqe də maraqlıdır. Azərbaycanda 1932-ci ilin baharında bolşeviklərə qarşı nəzərdə tutulan silahlı üsyan cəhdinə o, belə münasibət bildirir və aşağıdakı şərtlərin vacibliyini göstərirdi: “Bunlardan birincisi, bütün Qafqaz xalqlarının müştərək hərəkətidir... Lakin müvəffəqiyyətin ikinci şərti də var. Bu da silahlı müqavimət və mübarizə həmlələrinin strateji anlara uyğunlaşdırılmasının zəruriliyidir. Bolşevik hökumətinin başı xarici və daxili işlərə qarışmasa, mühüm bir hərbi və ya ixtilal ilə məşğul olmasa, partizanlarımızın hər hansı bir çıxışının müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnəcəyini görməmək mümkün deyil” (228, s. 210).

Dövrün istintaq materiallarından da aydın olur ki, milli azadlıq mübarizəsinin 30-cu illərdəki qurbanları əsasən ziyalı təbəqələri idi. İstintaqda isə daha çox bu ittihamlar səslənirdi: “1936-cı ilin sonunda Azərbaycan əksinqilabi Trotski-Zinoviyevçi təşkilat aşkar edilmiş və tamamilə dağıdılmışdır. Təşkilatın əsas vəzifəsi ziyanvericilik, casusluq, partiya və dövlət rəhbərlərinə qarşı terrora istifadə etmək, silahlı üsyan hazırlamaq yolu ilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq”. Müttəhimlərə belə məzmunlu suallar verildirdi: “Azərbaycanın rayonlarında silahlı üsyana hazırlıqla bağlı təşkilat tərəfindən praktik olaraq nə kimi iş görülmüşdür?” Cavab: “Sovet hökumətinə qarşı üsyan üç variantda olmalı idi: 1. Üsyanı dağ rayonlarından Dəstəfurd, Gədəbəy, Kəlbəcər və b.) başlamaq. 2. Üsyana İran və Türkiyə ilə sərhədyanı rayonlarda başlamaq. Çünki, oradan həm silah alınmalı, həm də quldur dəstələri şəklində adamlar köməyə gəlməli idilər. 3. Üsyana Bakının özündə başlamaq. Çünki, təşkilat belə hesab edirdi ki, Bakının ələ keçirmək ələ bütün Azərbaycanı ələ keçirməkdir”. İttihamların birində isə deyilir: “Milli Respublikaların SSRİ-dən silahlı yolla ayrılmasına hazırlaşan və “Vahid Türk-Tatar dövləti”nin yaradılmasına çalışan Ümumittifaq əksinqilabi pantürkist təşkilat mərkəzinin üzvü”; “Türkiyə və Polşa təşkilatlarının casusu”; “Əksinqilabi Trotski-Zinoviyevçi təşkilatının üzvü” və s. “Qırmızı terror” kitabında verilən istintaq materiallarından məlum olur ki, müttəhimlərin çoxu “müsavətçi” adı ilə damğalandırılır. Aparılan istintaqlarda verilən suallar: “İstintaqa məlumdur ki, Siz gizli müsavətçi təşkilatın üzvüsünüz. Bunu boynunuza alırsınız mı?”; “Müsavətçilərdən şəxsən kimləri tanıyırsınız?”; “İstintaq Sziə inanmır və tanıdığınız bütün müsavətçilərin adlarını söyləməyi tələb edir”; “İstintaq bir daha əmin olur ki, Siz səmimi deyilsiniz və tanıdığınız müsavətçilərin adlarını söyləmək istəmirsiniz. Sizə təklif edirik ki, bilə-bilə yalan ifadələr verməkdən qaçın və düz danışın!”; “Müsavətçi Musaxanlı ilə tanışsınız mı?”; “Əhməd Cavadı müsavətçi kimi tanıyırsınız mı?”.

Bu suallar əhatəsində müsavətçiləri ittiham edir, sonra isə dözülməz işgəncələrə məruz qoyurdular.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Müsavat Partiyasının 30-cu illərdəki mübarizəsinə daha çox dayaq olan şairlər, yazıçılar, ziyalılar idi. **Şair Əhməd Cavadın, Gültəkinin şerləri gizli şəkildə xalq arasında yayılırdı. H. Cavidin, C. Cabbarlının, M. Müşfiqin yazılarında sətiraltı mənalarla milli ruha bağlılıq duyulmaqda idi. Böyük şair Hüseyn Cavidin yazılarında siyasi motivlər güclü idi.** “Topal Teymur” əsəri hökumət dairələrində daha çox narahatlıq doğurmuşdu. “Şeyx Sənan” əsəri ciddi maraqla qarşılanmış, tamaşaçıları həyəcana gətirmişdi. Lakin tezliklə əsərin göstərilməsi qadağan edilmişdi. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “Məsələni sonradan başa düşən bolşeviklər pyesin göstərilməsini qadağan edirlər. “Sovet çörəyini yediyi halda tarixin pantürkist tiplərini idealizə etməyə cəsarət edən” şairə qarşı sovet tənqidçiləri atəş püskürürdülər” (217a, s. 62).

Hüseyn Cavidin “Peyğəmbər”indəki misralar dövrün reallığını əks etdirirdi:

Öylə bir əsr içindəyəm ki, cahan
Zülmü vəhşətlə qovrulub yanıyor.

Yaxud “Siyavuş”dakı sözlərə diqqət edək:

Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun!
Hürriyyət uğrunda çox cəsur olun!

Hüseyn Cavid 1937-ci ildə həbs edib sürgünə göndərildilər. Lakin sürgünə, ölüm düşərgəsinə göndərməzdən qabaq bolşevik şüurlu tənqidçiləri, şairləri əvvəlcədən hazırlayıb hücumlar təşkil edirdilər.

Tənqidçilər yazırdılar: “... Bir az da əski şairlərdən bəhs edək. Biz güman etmirik ki, Cavad Axundov və Hüseyn Cavid kimi şairlərdə

bu yaxın zamanlarda bir dönüş əmələ gələcəkdir... Mündəricə etibarlı ilə bu şairlərin yazıları yeni cəmiyyətin və yeni Azərbaycan mədəniyyətinin əleyhinədir" (227, s. 238).

Bir zamanlar Azərbaycanın İstiqlal bayrağına mənalı misralar qoşan Əhməd Cavad Vətəni işğal olunandan sonra həsrətlə deyirdi:

Çoxdandır ayrı düşdüm
Üçboyalı bayraqdan.
A dostlar, mən yoruldum
Bu gizli ağlamaqdan.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "... Milli cərəyanın digər nümayəndəsi Cavad Axundzadənin (Əhməd Cavadın – N. Y.) işi bolşevik dövründə qətiyyənlə gətirmir. Əski bir "müsavətçi" olduğuna görə onu həbs edirlər".

Ə. Cavadın əksər şeirlərində siyasi motivlər axtarılırdı. Ə. Cavadın "Göy-Göl" şeri isə o dövrün ən çox səs-küy qoparan əsərlərindən idi. Şair yazırdı:

Sənin gözəlliyin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya.
Oldun sən onlara mehriban daya,
Fələk büsatını quralı, Göy-Göl (188, s. 230).

Lakin bu sətirləti ifadələr diqqətdən yayınmamış və Ə. Cavadı hücumlar başlamışdı. Şərdə işlədilən "ulduz", "ay", "yaşıl" sözlərinə görə şairi ittiham edirdilər. "Müsavət"i yada salmasına, təbliğinə görə incidirdilər.

İş istintaq və cəza orqanlarına gedib çıxmazdan qabaq ilkin proses aşığıdan başlayırdı, yəni ədəbiyyat tənqidçilərindən. Tənqidçilər Əhməd Cavadı hücumlar edirdilər: "... Şair bu bir dağ gölünün

kənarında oturaraq keçmiş günləri, "O" Azərbaycanı düşünür və dağdan əsən yellərlə uzaq sahiləkilərə salam göndərir. Bu, neçə il bundan qabaq olan işdir. İndi bu bayquşlar uzaq guşəyə çəkilməşlər, onları elektrik stansiyaları işıqlandırmır..." (227, s. 241).

Müsavətçi şairə hücumlar artır, daha sərt xarakter alırdı. Belə "təşkili" və sifariş xarakterli hücumların qarşısında dayanmaq çətin idi:

Şərinə ağış açıb Türkiyə Əhməd Cavadın,
Bicliyin oldu əyan cümləyə Əhməd Cavadın...
Başını əyməkdədir üç rəngli gözəl bayrağına,
Qədəm atmaq diləyir Türkiyənin torpağına...

"Gizli Müsavat"ın fəallarından olan Cəfər Cabbarlının əsərlərində güclü milli motivlər, haqsızlığa, istismara etiraz nümunələri olduqca çox idi. Bir zamanlar "Yurdumu taladı şimalın ağ ayıları" misraları ilə üsyankar mövqeyini bildirən C. Cabbarlı sonrakı əsərlərində də mübarizəsini davam etdirirdi. M. Ə. Rəsulzadə C. Cabbarlı haqqında yazırdı: "Kommunist olmadığını göstərən hadisələrdən biri də onun Moskvada toplanan ədiblər qurultayında söylədiyi məşhur nitqidir. Bu nitqində o, "həqiqi sənətkar və yazıçının şanına yaraşmayan "sosial sifariş" üsulunun, yəni şairləri hökumət tərəfindən müəyyən mövzularda yazmağa məcbur edilmənin əleyhinə çıxmışdır" (217a, s. 72).

C. Cabbarlı istila rejiminə nifrətini nifrətini gizlədə bilmirdi. Müsavatın apardığı mübarizəni mənavi dəstəkləyən (işğalın ilkin günlərindən isə gizli fəaliyyət aparan) C. Cabbarlı yazdığı əsərlərdə elə o dövrü, 1918-1920-ci illərdə Müsavatın qurub-yaratdığı azad Azərbaycanı həsrətlə xatırlayırdı:

Azad bir quşdum,
Yuvamdan uçdum.

Bir bağa düşdüm,
Bu gənc yaşımda.

“1905-ci ildə” pyesində isə o, Salamovun dili ilə o dövrdə “millət” sözünü işlətməyin necə təhlükəli olduğunu özünəməxsus istehza ilə deyir: “Yenə də saldı bu zəhrimar milliyyəni ortalığa”. Yazının “Firuzə” adlı hekayəsi də çox diqqətliidir: “Bəlkə iki gün içində köhnə evi sökmək, yeri düzəltmək, hətta asfaltlamaq və ağac əkmək o qədər təəccüblü deyildir. Təəccüblü orasıdır ki, dünyanın əkilən ağaclar bu gün çiçəkləmişdir”. Bu cümlələrdə yazıçı fantastikasından, hiperboladan daha çox, saxta, yapma bir cəmiyyətin istəklərinə və istəklərinə qarşı bir ironiya duyulmaqdadır.

Tanınmış şair Mikayıl Müşfiqin də yaradıcılığında istila rejimindən narazılıq motivləri güclüdür. Qəlbən müsəvatçı olan Mikayıl Müşfiqin milli motivli əsərləri az deyildir. Bu illərdə Müşfiqin yazdığı, Azərbaycan milli hərəkatına həsr edilmiş “Tozanaq” və Nuxa üsyanında (bolşeviklərə qarşı olan məşhur Şəki üsyanı – N. Y.) həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsinə həsr olunan “Üsyan” poemaları xalq arasında geniş yayılmışdı.

1937-ci ilin həbslərində M. Müşfiq də həbs olunub güllələndi.

1920-1930-cu illərdə yaradıcılığa başlayan gənc yazıçı və şairlərin də əsərlərində milli istiqlal, azadlıq motivləri çox güclü idi.

İstiqlal həsrətli, müsəvat ideallarına bağlı olan şairlərimizdən biri də bir müddət Türkiyədə yaşayıb-yaradan, sonradan Azərbaycana qayıdıb, sovet məhbəslərində canının fəda edən **Gültəkindir (Əmin Abid)** – N. Y.). Gültəkinin şerlərində azadlıq və istiqlal sevgisinin odu-alovu ilə bərabər, mövcud istila rejiminə, Azərbaycanı işğalda tutan sovetlərə qarşı kəskin bir nifrəti vardır. Bu şerlərin çoxu o zaman “Yeni Qafqasiya”, “Azəri türk”, “Odlu Yurd” dərgilərində nəşr edilmiş, 1948-ci ildə isə müsəvatçı Mirzə Bala tərəfindən toplanıb “Buzlu cəhənnəm” adı ilə kitab şəklində nəşr edilib.

Gültəkin 1924-cü ildə yazdığı “Bayrağım və istiqlalım” şerində deyirdi:

Qurtuluş, ey nazlı, sevimli pəri,
Könüldən vurgundur sənə Azəri.
Dışımla qıraram bir gün gəlir də
Bağrına saplanan qanlı xəncəri.
Yaşa, ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa ey Türk, yaşa ey gözəl hilal! (248, s. 17).

Gültəkinin 1926-cı ildə yazdığı “Azəri kommunistinə” şeri də diqqəti cəlb edir:

Düşün hər addımda getdiyin yolu,
Zavallı babamın ey nankor oğlu.
Öylə bir yabançı yerdə qaldın ki,
Gözlərdə sən o qədər alçaldın ki... (248, s. 32).

“Çeka” şerində isə Gültəkin bolşeviklərin həbsxana rejimini nifrətləyir:

İçində zəhərdən bir hava əsən,
Yoxluğun zəhərli bir diyarıdır.
Yolçu, içərisinə girmək istərsən,
Həyatından ümid kəs də, öylə gir (248, s. 31).

İstanbulda müsəvatçıların nəşr etdikləri “Bildiriş” qəzetinin 1931-ci il 27-ci sayında, birinci səhifədə “Şimaldan günəşin doğmasını bəkləyənlər” adlı bir yazı çap olunub. Yazıda bildirilir ki, Ə. Qarayev Bakıda çap olunan “Kommunist” qəzetindəki bir məqaləsində milli hökumət dövründə Gəncə valisi olmuş, doktor Xudadat bəy Rəfibəylinin həyat yoldaşının evi axtarırlarkən oradan qızı **Nigar xa-**

nının 1928-ci ildə iyun ayında yazdığı bir şer tapılmışdır. Şer belə adlanır: “Şimaldan günəşin doğmasını gözləyənlərə”. Şerdə deyilir: “Başında şimal ruzgarları əsən “Şair”, sən İsa şəklini Lenin şəkli ilə əvəz edib, bizi rus mujiki ruhunda tərbiyə edir, ona baş əyməyə məcbur edirsən. Lakin bunu bil ki, şimaldan günəş doğmamış və doğmayacaqdır. Şimal Şərqi qanının içəndir. Sənin al bayrağın Şərqi qanına boyanmışdır. Qızıl bayraq altında “İnternasional” bağırırsan. Fəqət mənim daha hüquqlarım var. Şərq daha inləməkdədir. Oradan zəncir səsləri gəlir. Bu səsi eşidənlər anlayırlar ki, heç bir zaman şimaldan günəş doğmamış, heç bir zaman günəş doğmayacaqdır. Günəş şimaldan deyil, daima olduğu kimi Şərqdən doğacaqdır!” (42a).

Ə. Qarayev bu şerinə görə Pedaqoji institutun tələbəsi olan Nigar xanımın bütün işlərdən uzaqlaşdırılmasını tələb edir¹³.

Əliheydər Qarayev kimi bolşeviklər müsavətçiliğin şair və yazıçılarımıza ciddi təsirindən daim narahat idilər. O dövrün qəzetlərində belə fikirlər tez-tez səslənirdi: “Yazıçıların bu nəslinin “Müsavət” dövründən xəbəri yoxsa da, yenə Cavadın (milli şair Əhməd Cavad nəzərdə tutulur) milli məktəbi təsiri altına düşür və milli Azərbaycan ruhunda ədəbiyyat yaradırlar. Nəticədə Azərbaycanın gənc yazıçıları

¹³ Yazıçı Anar bu şerinin müəllifinin şair Mikayıl Rzaquluzadə olduğunu bildirir (185a, s. 536). O vaxt M. Rzaquluzadə Moskvada oxuyurdu və N. Rəfibəyli onu ələ vermək istəməyib. Bir müddət sonra məsələdən xəbər tutan M. Rzaquluzadə Bakıya məktub göndərüb, şerinə məxsusluğunu bildirib. Əliheydər Qarayev isə 1930-cu ilin 18 sentyabrında “Cənab Cavad bəy və onun bacısı qızı” məqaləsində yazmışdı: “Müsavətçi mülkədarın qızı öz ulularının işini durmadan davam etdirir” (185a, s. 536). O zamanın proletar şairlərindən biri N. Rəfibəyliyə belə bir cavab yazmışdı:

“Bağlamışsan ümidini Şərqdən doğan günəşə,
Fəqət sənin duymadığın bir günəş var, ey Nigar!
Biz günəşiz, günəş biz, o gündən başlayır mübarizəmiz” (185a, s. 538).
Başqa bir şair isə bu misraları yazmışdı:
“Sən atanın yolunu izləyirsən, deyilmi?
Sən müsavət dövrünü gözləyirsən, deyilmi?”

uydurulmuş rus təhlükəsinə qarşı çıxır və “Bağımsız Azərbaycan” şüarını idealizə etməyə başlayırlar.

Müsavətin fəaliyyətinin bu mərhələsində ziyalıların əksəriyyəti bu təşkilatla əlaqəsi olmaqda günahlandırılırdılar. 1927-ci ildə Yazıçılar Cəmiyyəti “Qızıl Qələm”lə birləşdi və Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyəti yaradıldı. Və bu cəmiyyətin əksər üzvləri müsavətçi, millətçi adı ilə 30-cu illərdə məhv edildilər. 30-cu illərin istintaq materiallarından aşkarlanan bir “dosye” də maraqlıdır. Burada yazıçı və şairlərimizin taleyi haqq olunub:

1. Səməd Vurğun - əqidəli əksinqilabçı millətçi, Abdulla Şaiqlə bacanaq idi. Onun millətçi mövqeyini açıqcasına müdafiə edirdi.
2. Kazım Ələkbərli – Yazıçılar İttifaqında özünün millətçi xəttini yeridir, Sabirin yubileyini millətçi ruhda aparmış. H. Cavidin, Ə. Cavadın, A. Şaiqin, M. Müşfiqin və başqalarının əksinqilabi millətçi çıxışlarını müdafiə edir.
3. Tağı Şahbazi – köhnə milli-təmayülçüdür. N. Nərimanovla sıx əlaqə saxlayırdı.
4. Hacı Nəzərli – Yazıçılar İttifaqının daxilində S. Vurğundan, M. Hüseynə, R. Rzadan və İ. Hafızdan ibarət möhkəm əksinqilabi millətçi qrup yaratmışdı.
5. Mikayıl Müşfiq – qatı millətçi, Ə. Cavadın şagirdi idi.
6. Mehdi Hüseyn – H. Nəzərlinin əksinqilabi qrupunun üzvüdür və Azərbaycanda Averbaxçılıq işinin aparılmasında onun sədaqətli köməkçisi idi.
7. Əli Nazim - əksinqilabi müsavətçi.
8. Yusif Vəzirov – məşhur müsavətçi.
9. Hüseyn Cavid – irticaçı və millətçi. Onun bütün əsərləri mürəccə və millətçi baxımdan yazılmış, bədii cəhətdən aşağı səviyyədədir.
10. Əhməd Cavad – müsavətçi.
11. Süleyman Rüstəm – millətçi, Averbaxla şəxsən əlaqəsi var.
12. Abdulla Şaiq – millətçi və pantürkist idi (187a, s. 106-107).

Azərbaycanda davam edən müsavətçilik hərəkatının – yeni Azərbaycanın istiqlal mübarizəsinin azərbaycanlı kommunistlərə təsiri ilə də bağlı faktlar mövcuddur. Bu kommunistlər Azərbaycan Kommunist Partiyası daxilində qruplar yaradıb, sovet işğalı ilə barışmadıqlarını bəzi hallarda bildirirdilər. 20-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası üzvləri arasında “Milli təmayülçülər”, “Uklonistlər”, “Sapıntıçılar”, “Xanbudaqovçuluq” kimi qruplar, meyllər olduğu səslənirdi. Belə qrupların mövcudluğu haqqında akademik Z. Bünyadovun “Qırmızı terror” kitabında məlumat verilir: “Azərbaycanda milli təmayülçülük 1918-ci ildə Azərbaycan Kommunist bolşeviklər partiyasının üzvləri arasında apardığı gizli iş zəminində əmələ gəlmişdi. Belə ki, Nikitin, Yeqorov və başqa bu kimi rəhbərlərin hərəkatını biz böyük dövlət şovinizminin təzahürü kimi qiymətləndiririk” (187a, s. 56). Bu cərəyanı daha çox N. Nərimanovun adı ilə bağlayırlar. (Şübhəsiz ki, N. Nərimanov tarix qarşısındakı məsuliyyətini ömrünün sonlarında daha yaxşı başa düşürdü. Xüsusən onun 1924-cü ildə oğlu Nəcəfə yazdığı məktub öz səhvlərini etirafın bir daha sübutudur.

Millətçi təmayülçülərin başlıca prinsipləri aşağıdakılar idi:

1. Yerli türk xalqlarının tərbiyəsi və irəli çəkilməsi.
2. Müsadirənin dayandırılması.
3. Əhalini təmin etmək üçün xırda ticarətə yol verilməsi

M. Ə. Rəsulzadə “Milli sapıntıçılıq”ı, yəni “uklonçuluq”u belə izah edirdi: “Milli sapıntıçılıq” isə yerli kommunistlərin partiya ilə sovet idarələrini Moskvanın hədsiz müdaxiləsindən qorumaq istəyən hərəkatlarına deyilir” (217a, s. 94). Sonra M. Ə. Rəsulzadə fikrinə belə bir sonluq verirdi: “Rus olmayan sovet respublikalarında milli istiqlal fikrinə meyl edənlərə “milli sapıntıçılar” adı verilir” (217a, s. 94).

1924-cü ildə başda Azərbaycan Kommunist Partiyasının Katibi Eyyub Xanbudaqov olmaq üzrə Kommunist Partiyası içərisində yenidən milli hərəkat baş qaldırmış və bu hərəkat Azərbaycanın tam

müstəqilliyini, Azərbaycana gələn qeyri-türk rus mühacirətinə və **Dağlıq Qarabağın ermənilərə verilməsinə** mane olunmasını tələb edirdi (44).

Lakin E. Xanbudaqov tezliklə tutduğu vəzifədən azad edildi və 1927-ci ildə Kommunist fırqəsində yeni bir müxalifət “Mahmud Xanbudaqov müxalifəti” adlı bir cərəyan yaradıldı. Bu cərəyan 1927-ci ilin “Kommunist” qəzetində öz platformasını da nəşr etdirə bilmişdi. Həmin platformadan: “1) Moskva, millətlərə komanda etməsindən və milli respublikaların bütün problemlərinə qarışmaqdan əl çəkməlidir...5) Həmkarlar İttifaqının, kooperativlərin, dövlət müəssisələrinin mütləq türkləşdirilməsi...6) ... İttifaq respublikalarının milli-mədəni quruculuq sahəsində normal inkişafının təmini. 7) Sovetlər İttifaqındakı əhalinin və o cümlədən Azərbaycana Rusiyadan kəndlilərin köçürülməsi siyasətini dəyişmək (73).

“Xanbudaqovçular”ın bu mövqeyi tezliklə tənqid edilmiş və digər kommunist M. Əfəndiyev isə demişdi: “Bunların hamısına vaqiflik. Bunlar hamısı köhnə şeylərdir. Çünki, İstanbuldakı “Müsavətçilər” da belə deyirlər” (44).

Azərbaycan Kommunist Partiyasının Katibi Mirzoyan müsavətçilərin kommunistlərə təsirinin artmasından ehtiyatlanaraq Bakı Kommunist Partiyası Konfransında demişdi: “Başlıca düşmənimiz olan Müsavat partiyasını milli və ideoloji cəbhədə mənşəsinə vurmalıyıq. Müsavatçılar bizim komissarlarımızı elə mahirənə istifadə edirlər, onların dililə milli tələblər vəd edirlər ki, Azəri kommunistləri bunların “Müsavət”dan gəldiyinin fərqiində olmurlar. Müsavatçılar gənc kommunistləri elə mahirənə istifadə edir və bütün baş təşkilatlarda elə yerləşmişlər ki, onları görə bilmirik. Türk fəhləsini təhriq edən müsavətdir”.

Bu hadisədən sonra Azərbaycanda Kommunist Partiyasının Baş katibi vəzifəsinə Moskvadan ruslar təyin olunmağa başladı və Rusiyadan gətirilən Polonski daha amansız mübarizəyə başladı.

Əslində milli tərkibinə görə də Azərbaycan Kommunist Partiyasının Azərbaycana aidiyyəti yox idi. 1926-cı ilin statistikasına görə, AKP Bakı Təşkilatının üzvləri arasında türklərin sayı 30%, rusların sayı isə 60% idi. Bakı təşkilatı katiblərinin 20%-i türk, 70%-i isə ruslar idi.

1924-cü ilə qədər Azərbaycan Kommunist Partiyasına S. M. Kirov (milliyyətə - rus) başçılıq etmiş, 1929-cu ilə qədər Baş katib Mirzoyan olmuş (erməni), 1930-cu ilin ortalarında Nikalo (rus) rəhbərlik etmiş, ondan sonra isə Polonskinin (rus, yaxud da ruslaşmış polyak yəhudisi) rəhbərliyi başlamışdır.

1932-ci ildə AKP-nin Baş Katibi Polonskinin təklifi ilə partiya qurultayı qərar hazırlamışdı: “Müsavat Partiyasının ideologisi ilə yalnız respublikada deyil, eləcə də xaricdə qızgın mübarizə aparılmalıdır”.

Azərbaycan Kommunist fırqə katiblərindən Ağa Sultanov deyirdi: “Müsavətçilər fəaliyyətinə davam etdikləri müddətcə, milliyyətçilik məsələsi kommunist fırqəsi üçün böyük bir təhlükə təşkil edəcəkdir” (43).

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, az sonra yenidən köhnə kommunistlərdən Əbdülbaqi və Əhməd başda olmaqla 80 nəfərlik bir qrup üzə çıxdı. Daha bir “Rizayevçilər” qrupunun da mövcudluğuna toxunulurdu (44).

1925-26-cı illərdə AKP-nin məsul işçiləri Yusif Qasımovla Mirzoyan (erməni) rusları qovub onları yerli nümayəndələrlə əvəz etmək məqsədi daşıyan blok yaratsalar da, uğur qazanmadılar.

Müsavətçilərin bu qruplara və yaxud ayrı-ayrı kommunistlərə təsiri inkaredilməkdir. 1920-ci ilin 27 Aprel hadisələrində mənfəətlərini qoruyan, müstəqil dövlətimizi müdafiə etməyən bu adamlar al-dandıqlarını yaxşı başa düşürdülər. Və odur ki, müsavətçilər belə kommunistləri öz tərəflərinə çəkə bilirdilər.

M. C. Bağirov 1926-cı ildə AKP-nin Bakı Təşkilatının XVI Konfransında “Müsavat”ın gizli fəaliyyətinə işarə edib bildirirdi:

“Mərkəzi Komitənin (yəni Müsavatın – N. Y.) 4 üzvü bu gün onların yanında MK-da oturur. Onların hər biri bizim məsul təşkilatlara soxulmuşlar. Sual verəndə ki, bolşeviklərə xidmətlə müsavata işləməyi uyğunlaşdırmaq mümkündürmü? Onlar zarafatla cavab verirlər: bu daha təcrübə və əlverişlidir” (71).

1929-cu ildə “Pravda” qəzeti yazırdı: “Müsavətçilər xalqın rəğbətini qazanmaq üçün gecə və gündüz çalışırlar. “İzvestiya” qəzeti də həmin il 173-cü sayında Müsavatın fəallığından narahatlığını bildirirdi.

H. Cəbiyev etiraf edirdi: “Əgər belə davam etsə, Azərbaycan tezliklə Müsavatın təsirində qalacaq”. “Bakinski Raboçi” (1926, N 277) yazırdı ki, alınan məlumatlara görə Azərbaycan kəndlərindəki fırqə təşkilatlarının “müsavətçi” kommunistlərlə inqilab əleyhdarları əlində olduğu bildirilir. Sovet təşkilatındakı bir çox kommunistlər müsavətçilərlə əlbir. Masallıda, Qızılağacda kənd soveti rəisinin səsdən və hüquqdan məhrum edilmiş müsavətçilərinin müxtəlif işlərə yerləşdirilməsi buna sübutdur.

Qatı kommunist, türkcə “Kommunist”-in redaktoru Həbib Cəbiyev “Bakinski Raboçi”-nin redaktoru rus Moltusovu “kolonizatorluq”da ittiham edərək, fiziki güc işlətməmiş, rusları isə Azərbaycandan çıxarması ilə hədələmişdi. Nəticədə sol kommunist H. Cəbiyev Stalinin əmri əsasında vəzifədən götürülmüş, onun Tiflisə göndərilməsini lazım bilmişdi. Bakı Komitəsi bunu “açıq burjua milliyyətçiliyinin təzahürü” kimi qiymətləndirmişdi.

M. Ə. Rəsulzadənin 1927-ci ildə Azərbaycan Milli Mərkəzi və Müsavatın Xarici Bürosu adından Bakıya – müsavətçilərə göndərdiyi bir müraciətdə onların qarşısında bir çox başlıca vəzifələrdən birinin də kommunistlərlə iş aparılmasında görürdü: “... 4) Yerli kommunistlərdən Moskva əleyhinə maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışmaq. Bolşevik rejimindən narazı olan kommunistləri öz

tərəfimizə çəkib, onları bolşevizmin ideologiyasına qarşı yönəltmək. Belələrinə izah etmək lazımdır ki, gələcək Azərbaycan onlara (əgər daxili ideologiya da qayıtsa) pis baxmayacaq.

S. Q. Orconikidze isə Bakıda çıxış edərkən bildirmişdi: “Mənim cibimdə M. Ə. Rəsulzadənin kitabı var. Müsavatın lideri tələb edir ki, yoldaş-ruslar Azərbaycanı tərk etsinlər. Yox, onlar burdan getməyəcəklər”. Çiçerin isə Bakıda çıxış edərkən açıqca bildirmişdi ki, o, dəfələrlə müsəvatçıların Türkiyədəki fəaliyyətindən narazılığını Türkiyə hökumətinə bildirib.

1930-cu illərin istintaq materiallarında kommunistlərin 1929-cu ildə yaratdığı və məqsədi Sovet Azərbaycanını SSRİ-dən ayırmaq olan Azərbaycan Milli Partiyasının mövcudluğu haqqında da məlumatlar səslənir. Yalnız 1931-ci ildə Moskvada Alman qəzetinə məlumat əsasında Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının sədri Yaroslavski verdiyi bəyanatda “Kommunist fırqəsi daxilində təmizlik nəticəsində 140 000 adamın təmizləndiyini” göstərirdi.

1937-ci ilin repressiyasından sonra müsəvatçıların Azərbaycanda fəaliyyəti zəifləyir və 40-cı illərdə ayrı-ayrı tələbələr gizli olaraq müəyyən qruplar, təşkilatlar yaratmağa cəhd edir. 1944-cü ilin fevralında yaradılan və məramı “Müstəqil Azərbaycan respublikasının yaranması, onun Sovet İttifaqından çıxması uğrunda mübarizə” olan **“İldırım” təşkilatı idi** (187a, s. 16). Bu təşkilat da tezliklə aşkarlanıb dağıdılmışdı.

Bir vaxtlar Müsavata qarşı amansız mövqedə dayanan azərbaycanlı kommunistlərin əksəriyyəti 1937-ci ilin qırğınında can-başla müdafiə etdikləri qanlı sovet terroru maşınının qurbanı oldular (238). **Müsəvatçılar isə xarici ölkələrdə Azərbaycan İstiqlalı davasını davam etdirirdilər.**

MÜSAVAT PARTİYASININ TÜRKİYƏDƏ FƏALİYYƏTİ. MÜSAVATIN XARİCİ BÜROSUNUN VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ MƏRKƏZİNİN YARADILMASI

1922-ci ilin sonlarında Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə Sovetlər Birliyindən gizli olaraq Türkiyəyə gəldi. Türkiyəyə gələndə onu ölümdən xilas etmiş keçmiş mübarizə dostu Stalinə məktub yazıb xəbərsiz getməyinin səbəbini açıqladı. Bildirdi ki, oradakı quruluş şəraitində fəaliyyətsiz qala bilməzdi və əgər getməyini bildirsə idi, Stalin olsun ki, etiraz edərdi. O şəraitdə isə başqa addım atmaq çətin olardı (215, s. 76).

M. Ə. Rəsulzadə İstanbula gəldikdə, burada Azərbaycandan gələn mühacirlər arasında bir dağınıqlıq, pərakəndəlik vardı. Bu adamları bir yerə toplamaq, təşkilat ətrafında birləşdirmək çətin idi. Mühacirlər arasındakı “keşməkeş nəticəsi olaraq konsulluq bağlanmışdı” (268, s. 58).

M. Ə. Rəsulzadənin və müsəvatçıların İstanbuldakı fəaliyyətinə qədər mühacirlərimiz tərəfindən müəyyən işlər görəlsə də, lakin bu, sisteməlik xarakter daşıyırdı. Dağınıq halda olan bu qüvvələr vahid təşkilatda təmsil olunmurdular. 20-ci illərin əvvəllərində Almaniyada – Berlində 100-ə qədər tələbə təşkilatlanmışdı və onlar sonradan Müsavata yaxın mövqedə dayandılar. ADR-in səlahiyyətli nümayəndəsi, Azərbaycan Parlamentinin sabiq sədri Əli Mərdan bəy Topçubaşov hələ 1920-ci ilin sentyabrında Millətlər Cəmiyyətinə Azərbaycanın işğal olunması məlumatını rəsmi şəkildə çatdırsa da, bir faydası olmamışdı¹⁴. Göndərilən müraciətdə xalqımızın məruz qaldığı təcavüz haqda, onun digər millətlər tərəfindən tanınması

¹⁴ “Kommunist” qəzeti 1920-ci ilin sentyabrında “Müsəvatçılar iş başında” adlı bir yazısında Ə. Topçubaşovun Azərbaycan istiqlalı yolunda xidmətlərini ləkələyərək xarici ölkələrdə böyük dövlətlərin keçirdiyi Konfransa iki Memorandumla müraciətini belə qiymətləndirirdi: “Azərbaycan adından beynəlxalq yırtıcılar qarşısında, çoxdan devrilmiş Müsavat hökumətinin keçmiş diplomatik nümayəndəsi Əli Mərdan bəy Topçubaşov durmuşdur”.

ilə bağlı məlumatlar verilirdi. Azərbaycan nümayəndələri bir neçə belə müraciət etmişdilər. Müraciətlərdən biri bu sonluqla bitirdi: "Millətlər Cəmiyyətinin nəzər-diqqətinin dünyanın bu guşəsinə yönələcəyinə və ali məclisin Azərbaycan millətinə və onun haqlı tələbatına mənəvi himayəsini göstərəcəyinə ümid edirik.

Azərbaycan Heyət rəisi vəkili: Mir Yaqub. Ümumi katib: Abbas Atam Əlibəyli" (228, s. 196).

Bu illər həm də Azərbaycan nefti uğrunda müxtəlif dövlətlərin mübarizəsi dövrüdür. 1922-ci ilin 10 aprelində Cenevrədə keçirilən konfransda (məqsədi Bakı neftinin imtiyazı idi və bu da gizli tutulurdu) (208, s. 15). Bununla əlaqədar mühacirətdəki Azərbaycan nümayəndələri fəallıq göstərmiş, etiraz notaları vermişlər. Beləliklə, mühacirlər "Azərbaycan dava"sını bu və ya digər şəkildə davam etdirirdilər.

M. Ə. Rəsulzadənin milli mücadilə tariximizdə ən böyük xidmətlərindən biri azərbaycanlı mühacirləri (o zaman mühacirlər iki qrupa bölünmüşdü: siyasi və qeyri-siyasi) birləşdirib toplamağı oldu (209, s. 175). Parisdə, tehranda, Almaniya, İtaliya, Fransada, Xorasan, Mazandaran, Qars, Ərzurum kimi şəhərlərdə nümayəndələrimizin, əski mühacirlərimizin olmasına baxmayaraq İstanbulda bu işi M. Ə. Rəsulzadə bacardı.

İlkin olaraq Müsavatın Xarici Ölkələr Bürosunu yaradan M. Ə. Rəsulzadə, 1924-cü ildə Milli Mərkəz təşkil edib, müsəvatçı olmayan siyasətçiləri də bir təşkilat halında birləşdirdi. Tezliklə bütün Sovetlər Birliyini həyəcana gətirən "Yeni Qafqasiya" jurnalını nəşr etdi. Az müddət içərisində M. Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan Cümhuriyyəti, keyfiyyəti-təşəkkülü, indiki vəziyyəti" əsərini yazıb çap etdirdi. Əsər böyük maraqla qarşılandı. Vyanada çıxan "Doyçe-Ostrey – Xişə Taqes Saytunq" qəetində, Türkiyədə çap edilən məşhur "Tan", "İqdam", "Axşam", "Əməl" mətbu orqanlarında əsər yüksək dəyərləndirildi.

Qeyd etdik ki, M. Ə. Rəsulzadə Türkiyəyə gələndən az sonra Azərbaycanda gedən istiqlal mücadiləsini istiqamətləndirmək və ciddi təbliğatlandırmaq üçün Müsavat Partiyasının Xarici Bürosunu yaratdı. Xarici Büronun "quruluşu, təşkilat strukturu" belə idi: "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - sədr, Mirzə Bala Məmmədzadə - katib; Xəlil bəy Xasməmmədov – xəzinədar; Şəfi Rüstəmbəyov – büro üzvü; Mustafa Vəkilov – büro üzvü; Məmməd Səiq Axundzadə - üzv; Abbasqulu Kazımzadə - üzv.

M. Ə. Rəsulzadə, Məmməd Sadıq Axundzadə və Xəlil bəy Xasməmmədov xaricdəki Müsavat Bürosunun Rəyasət Heyətini təşkil edirdi".

Azərbaycan Milli Mərkəzi isə bu tərkibdə idi:

1. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ((Müsəvat).
2. Xəlil Xasməmmədov və Mustafa Vəkilov (Müsəvat).
3. Əbdüləli bəy Əmircanov (bitərəf).
4. Əkbərağa Şeyxülislamov (xalqçı-sosialist) (204b, s. 9-10).

Ş. Rüstəmbəyov və M. Vəkilov Rəyasət Heyətinin üzvləri ilə birgə Xarici Büronun İcraiyyə orqanına daxil idi ki, bunları "beşlik" adlandırırdılar.

Məmməd Sadıq Axundzadənin sədrliyi ilə "Azərbaycan Gənclərinin Birliyi" də fəallıq göstərirdi. "Birliyin məqsədi gəncləri təşkilatlandırmaq, onlarda maddi ruhun yüksəldilməsinə nail olmaq, həmçinin ehtiyacı olan üzvlərə maddi köməklik göstərmək" idi (204b, s. 10-11).

Azərbaycan Milli Mərkəzi və Xarici Büro bolşeviklərə qarşı mübarizə planı hazırlayır, müxtəlif yollarla Azərbaycana təbliğat vasitələri, ədəbiyyatlar göndərirdilər. İlkin fəaliyyət dövründə bu mühacirlərə "Türk ocaqları" və onun başqanı, Türkiyənin Maarif naziri Həmdullah Sübhü Tanrıövrə yardım edirdi (156). Qeyd edək ki, H. S. Tanrıövrələ M. Ə. Rəsulzadə hələ 1911-ci ildən tanış idilər və 1944-cü ildə o, Rumıniyada Türkiyənin Baş konsulu olanda M. Ə. Rəsulzadə bir müddət onun yanında qalmışdı.

Azərbaycandakı "Gizli Müsavat"ın MK-sı üçlüyün göstərişinə uyğun mübarizə aparırdılar. Xarici Büronun maliyyə işlərinə (maliyyə komissiyası) əvvəl M. Ə. Rəsulzadə, sonra isə M. Ə. Rəfiyev, 1925-ci ildən isə müəyyən münafiqlərin ortaya çıxması nəticəsində Ş. Rüstəmbəyli başçılıq etdi.

Müsavatın Xarici Bürosunun 1920-ci illərdə Azərbaycandakı müsavatçılara göndərdiyi bir tarixi müraciətdə deyilirdi: "Əziz yoldaşlar! Bu məktub sizə kifayət qədər vacib bir məqamda yazılır. Bununla əlaqədar bildirmək istəyirəm ki, ölkə daxilində sizin qarşınızda tarixi vəzifə durur. Bunlar təxminən aşağıdakılardır:

1. İlk növbədə təşkilatın daxili nizam-intizamına fikir vermək və bütün ölkə üzrə xırda özəklər yaratmaq.

2. Azərbaycanda gedən proseslərlə və təşkilatların vəziyyəti ilə Xarici Büronu müntəzəm şəkildə məlumatlandırmaq.

3. Xalqın milli istiqlaliyyətinə olan ümidinin bir az da itirilməməsi üçün müxtəlif təbəqələr və zümrələr arasında təbliğatı gücləndirmək.

4. Yerli kommunistlərdən Moskva əleyhinə maksimum dərəcədə istifadə etməyə çalışmaq...

5. Ölkədə get-gedə güclənən kulak və bandit hərəkətinə ideyası cəhətdən təlimatlandırmaq, onları ideoloji mübarizə yoluna yönəltməyə çalışmaq...

Yurddaşlar, bu qanlı yollarla irəliləyərək biz azadlıq yolunda şəhid olmuş yoldaşlarımızı bir an belə unutmadan çalışmalıyıq. Hamı bilməlidir ki, azadlığın gələcəyi gün uzaqda deyil.

Yoldaşlıq və dostluq salamı ilə, Az. MF MMP və AMM-in sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" (204b, s. 16).

Bu illərdə müsavatçılar "Yeni Qafqasiya" (1923-cü ildən), "Azəri Türk" (1928-ci ildən), "Odlu Yurd" (1929-cu ildən) jurnallarını nəşr etdirib milli mücadilənin təbliğatını qaynaqlandırırırdılar. (Müsavatçıların yaratdığı mühacirət mətbuatı nümunələri haqda aşağıda geniş məlumat verəcəyik).

Lakin müsavatçıların Türkiyədəki fəaliyyətlərinin birinci dövrü (bu dövr 1922-1931-ci illəri əhatə edir; ikinci dövr isə 1948-ci ildən başlayır) asanlıqla keçmirdi. Mühacirət həyatının ağır şərtləri daxilində mübarizə etmək, maddi imkansızlıq, yurdsuz, torpaqsız çətinliklər içərisində yaşamaq və nəhayət kənar ölkə daxilində (Türkiyə olsun, yaxud Avropa ölkələri) siyasi mücadiləyə uğraşmaq mürəkkəb fəaliyyət sahəsi idi. Buraya nəhəng bir imperiya məşininin – Sovetlər Birliyinin təsirini də əlavə etsək, onda mühacirlərimizin vəziyyəti daha aydın olar.

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bulunduğumuz mühacirət şərtləri daxilində, Azərbaycan davası naminə birləşmək, milli davanı yaşatmış və ya yaşadan fikir sistem və nümayəndələrinə hörmət etməklə olur. Bunun üçün hər türlü kiçik hesablardan və hisslərdən sıyrılaraq fikrə önəm vermək lazımdır" (239, s. 14).

Azərbaycanlı mühacirlər arasında – xüsusən İstanbul (M. Ə. Rəsulzadə) və Paris qrupu (C. Hacıbəyli, Ə. Şeyxülislamov) arasında müəyyən narazılıqlar vardı və bu narazılıqlar Azərbaycan probleminin bir mərkəzdən idarə olunmamasına gətirib çıxarırdı. Yəni bu parçalanma ümumi iş ciddi zərbələr vururdu. Vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün M. Ə. Rəsulzadə 1928-ci ildə Parisə gedərək, orada Ə. Topçubaşov, C. Hacıbəyli və Ə. Şeyxülislamovla razılaşaraq, "Bir mərkəzdən idarə" prinsipini qəbul etmişdilər.

Əlavə edək ki, müəyyən qüvvələr "M. Ə. Rəsulzadə - Ə. Topçubaşov" qarşıdurması yaratmağa çalışsalar da, buna müvəffəq ola bilməmişlər. Çünki, hər iki şəxsiyyəti bəzi mühacirlərin yazdığı kimi: "Özünüzlə reklam edirsiniz", "Doğum gününüzü bayram tutursunuz" fikirləri ilə məşğulluq yox, böyük mənada Azərbaycan İstiqlal davası maraqlandırır. Təsədüfi deyildir ki, 1934-cü ildə Qafqaz Konfederasiyası aktını Azərbaycan adından M. Ə. Rəsulzadə ilə Əli Mərdan bəy Topçubaşov birgə imzalamışlar. M. Ə. Rəsulzadə yazırdı ki, bu sazişin imzalanmasından "Ə. Topçubaşov çox məmnundu"

(116, s. 40). Bu, bir daha sübut edir ki, hər iki şəxsiyyət böyük ideal-
lar uğrunda mücadilə etmişlər.

1934-cü ildə vəfat edən Ə. Topçubaşov üçün M. Ə. Rəsulzadə
“Qurtuluş” dərgisində bu sözləri yazmışdı: “Bir millətin siyasi
tarixində bu dərəcədə mühüm və davamlı bir yer tutan adam üçün
“öldü” deyərlərsə, inanmayınız.

- Əli Mərdan bəy ölməmişdir!” (116, s. 40).

Bəzi mühacirlərimiz isə bu dəyərli insanları toqquşdurmaq
cəhdlərindən çəkinməyərək “milli dövlətin Əli Mərdan bəy kimi
qiymətli dövlət adamımızın əlindən alınb M. Emin bəyə verilməsinə”
(277, s. 40) etirazları ilə çıxışlar edirdilər.

Bu fikrin davamı olaraq qeyd edək ki, yalnız ayrı-ayrı
mühacirlər və qrupları ilə müsəvatçılar arasında deyil, eyni zamanda
mühacirətdəki müsəvatçıların öz daxilində də ziddiyyətlər, ümumi
məqsəddən uzaqlaşmalar vardı.

Müsəvatın Xarici Bürosu rəhbərliyində təmsil olunan Şəfi
bəy Rüstəmbəylinin, Xəlil bəy Xasməmmədovun, Mustafa bəy
Vəkilovun, partiya üzvü Nağı Şeyxzamanlının M. Ə. Rəsulzadəyə
münasibətində ziddiyyətli fikirlər özünü göstərirdi. Bu “ziddiyyətli
fikirlər”i dərinləşdirməyə can atan adam isə Şəfi bəy Rüstəmbəyli
idi. Bir zamanlar ADR dövründə rus dilində çıxan “Azərbaycan”
qəzetinin redaktoru və Parlament üzvü olan Ş. Rüstəmbəyli Müsa-
vatın Xarici Bürosu daxilində çəkişmələri getdikcə dərinləşdirmiş,
1934-cü ildə isə “Yıxılan Bütlər” kitabını çap etdirərək M. Ə.
Rəsulzadəyə hücumlar etmişdir. Elə həmin ili eyni ruh və məzmununda
daha bir kitab – Nağı Şeyxzamanlının “Biz və onlar”ı nəşr olunmuş-
dur. Müsavatı pis vəziyyətdə qoyan bu adamlara M. Ə. Rəsulzadə
tezliklə “Şəfəbəçilik” kitabında (1934-cü il) tutarlı cavab yazır.
Və bildirir ki, “Şəfəbəçilik” yalnız bir şəxsə aid deyildir, bu, “mil-
li Azərbaycan hərəkətinə qarşı atılan şübhəli intriqalar”dır (268, s.
3). Çünki, bolşeviklərin başlıca məqsədi mühacirəti dağıtmaq, onu

çəkişmələrə cəlb edib ümumi mücadilədən çəkəndirməkdir. Unudul-
mamalıdır ki, mühacirət Azərbaycan daxilində mübarizəni daima
qüvvətləndirən bir qaynaqdır.

M. Ə. Rəsulzadə təəssüflə bildirirdi: “Yetər ki, biz – bizə
düşmən olmayalım; yetər ki, hüriyyət və istiqlal eşqi ilə yanan biz
məfkurəçilər xeyir ilə şəri ayırd edəlim” (268, s. 7).

Lakin Ş. Rüstəmbəylinin Müsavat daxilində apardığı iş əsl po-
zuculuq idi. Və M. Ə. Rəsulzadə bu hallarla mübarizəni “milli borc”
sayırdı.

Ş. Rüstəmbəyli hələ 1925-ci ildən M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı
hücumlara başlamışdı. 1927-ci ildə belə bir hadisə baş vermişdi:
Ş. Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədov Müsavat Partiyası nizam və
qaydalarına tabe olmaqdan imtina edərək, müstəqil çalışacaqlarını
bildirmişdilər. Bu isə partiya üzvləri arasında ciddi narazılığa səbəb
olmuşdu. Sayı 25-i keçən müsəvatçılar onların bu hərəkətlərini
pisləyən kəskin bir qərar çıxarmışdılar. Vəziyyəti belə görən Şə
Rüstəmbəyli ilə X. Xasməmmədov tez fikirlərini dəyişmiş və Par-
tiya Mərkəzinin bütün qərarlarına sadıq qalacaqlarını bildirmişdilər.

1928-ci ildə Ş. Rüstəmbəyli, X. Xasməmmədov və Sadıq bəy (bu
dəfə Sadıq bəy də onlara qoşulmuşdu) yenidən Partiya və Milli Mərkəz
daxilində gərginlik yaratdılar. Səbəb isə M. Ə. Rəsulzadənin Parisə
gedib Ə. Topçubaşovla danışıqlar aparması, oradakı Azərbaycan
nümayəndə heyəti ilə bir araya gəlməsi idi. Ş. Rüstəmbəyli bu nor-
mal razılaşmanı belə yozurdu: “Emin bəy Əli Mərdən bəyə təslim
olmuşdur” (268, s. 24).

Belə bir vaxtda Mirzə Bala ilə Sadıq bəyin münasibətləri
kəskinləşmişdi. Abbas xəzinədarlıq işindən uzaqlaşmış, Polşada
olan M. Vəkilovla əlaqələr kəsilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə vəziyyəti
düzəltmək məqsədi ilə və mövcud böhrandan təşkilatı xilas üçün
yeni Partiya Mərkəzi (yeni Divan, rəhbərlik) yaratmaq qərarını
verdi. Yeni Mərkəz mövcud partiya mərkəzlərinin təmsilçilərindən

ibarət olmalı idi. Əksəriyyətin razılığına baxmayaraq Şəfi bəy, Xəlil bəy və Sadiq bəy əks mövqə tutdular. Tezliklə partiya əleyhinə işə başladılar.

Növbəti hücumlardan biri M. Ə. Rəsulzadəni ləkələmək, onu nüfuzdan salmağa göstərilən cəhdlər idi. Milli Mərkəzə aid pulları borc şəklində və qaytarmaq şərtlə müəyyən məbləğdə götürən Şəfi bəylə Xəlil bəy M. Ə. Rəsulzadənin də adını bu xoşagəlməz işdə hallandırmaq istəyirlər. Guya ki, "Emin bəy İrana ayrılan pulları özündə saxlayır" (268, s. 29). Lakin onların bu cəhdləri də baş tutmamışdı. Məlum olub ki, M. Ə. Rəsulzadə ayrılan pulları vaxtında İrana göndərmiş və bu haqda təsdiqləyici sənədlər vardır.

Şəfibəyin növbəti hərəkəti daha bağışlanılmaz idi.

1929-cu ilin iyununda "Odlu Yurd" idarəxanasında araşdırma aparılmış və milli övraq (vərəqə) müsadirə edilmişdi. Türkiyə hökumətindən gizli çap edilib Bakıya – müsavətçilərə göndərilən bu sənədin müsadirəsi müsavətçiləri ciddi həyəcana gətirmişdi. Müsavətçilər belə qənaətdə idi: bu xəyanət yalnız Müsavat Partiyasına deyil, eləcə vətən və millət əleyhinə bir hərəkətdir.

Sadiq bəy "Azəri Türk" məcmuəsinin 6-7-ci nüsxələrində "Poydos Əfəndilər" adlı məqaləsində yazırdı: "Hər vətənsəvr Azərbaycanın hicab duyduğu hadisə budur: Doqquz ildən bəri qızıl ruslara qarşı xaricdə Azərbaycan davası müdafiə olunmaqda və davaya xaricdə olan bütün Azərbaycanlılar əllərindən gəldiyi qədər maddi və mənəvi kömək etməkdə idilər... Hər kəsin uzaqdan-yaxından əlaqədar olduğu bu "fəaliyyət" in səmərəsi olaraq ortada yalnız istiqlal davasının tarixi vərəqə və vəsiqələri toplanmışdı" (103, s. 68).

Bu vəsiqəni də "aşkarladanların" kim olduğunu yazan Sadiq bəy təşkilat üzvlərindən birinə 1929-cu ilin 12 sentyabrında göndərdiyi məktubda belə izah verir: "Vəsiqənin əllərə verilməsinin təşəbbüsçüsü sizinlə bərabər çalışanlardan Şəfi bəydir". Şəfi bəyin məqsədi ondan ibarətdir ki, bu hadisədən böyük gurultu qopacaq,

M. Ə. Rəsulzadəyə hökumət etimad etməyəcək, olsun ki, onu ölkə xaricinə göndərəcəkdir. Lakin bir təsadüf nəticəsində Şəfi bəyin bu çirkin niyyəti də açıqlanıb müsavətçilərə bəlli olmuşdu. Hətta vəziyyət o həddə çatır ki, 1930-cu ilin yanvarında İstanbul ikinci cəza məhkəməsində M. Sadiq bəylə Şəfi bəyin işinə baxılır. Cəza məhkəməsi üsullarının 350-ci maddəsinə uyğun aparılan prosesə ikinci mühakimədə Şəfi bəyin şikayətini geri götürməsi ilə son qoyulur. Lakin aradan az keçməmiş 1930-cu ilin martında Şəfi bəy özünə bəraət qazandırmaq məqsədi ilə yenidən məhkəməyə müraciət edir. Məhkəmə sentyabrın 30-na qədər uzanır və Şəfi bəyin təyin olunan günlərdə məhkəməyə gəlməməsi ucbatından işə xitam verilir.

Ş. Rüstəmbəylinin partiya daxilində daha bir səhvi də bağışlanmaz idi. 1933-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə Türkiyədə olmadığı vaxtda Müsavatın beş adamdan ibarət İstanbul şöbə komitəsi (şöbəsi) yaradılır. Şöbə komitəsi rəisi Mir Əli bəy bu haqda M. Ə. Rəsulzadəyə 25 yanvar 1933-cü il tarixli məktubunda məlumat verir. M. Ə. Rəsulzadə təşəbbüsü bəyənir və şöbəni təsdiq etdiyini bildirir. Doğrudur, bu təsdiq Divanın səlahiyyətinə aid idisə də, fəvqəladə zamanlarda ümumi razılaşmaya əsasən Divan səlahiyyətini rəis daşıya bilərdi.

M. Ə. Rəsulzadə Partiya məktəbini canlandırmaq üçün bir Rəyasət Heyəti yaratmaq və bu Heyətin vasitəsi ilə rəis başda olmaqla üç adamdan ibarət partiyanın yeni mərkəzini yaratmaq təklifini irəli sürür. Rəisdən başqa olacaq iki üzvdən birini İstanbuldakı müsavətçilər, digərini isə avropadakılar irəli sürəcəkdilər.

Lakin Lakin Müsavatın İstanbul şöbəsinin yenidən canlandığı bir zamanda Şəfi bəy Rüstəmbəyli dağıdıcı hərəkətlərini davam etdirmiş, şöbəni müstəqilləşdirib, partiya mərkəzinə qarşı qoymuşdur. Bu dəfə isə başlıca hədəf olaraq Mustafa Vəkilova hücum etmişdir.

Ş. Rüstəmbəylinin daha bir bağışlanmaz işi 1934-cü ilin 24 mart tarixli bir məktubu Parisdə rusca çap olunan "Kavkaz" məcmuəsinə

göndərməsidir. Məktubu onunla birgə X. Xasməmmədli və S. Ağasibəyli də imzalamışlar. "Müsavat Partiyasının rəsmi təbliği adında" yazı məcmuənin aprel ayında dərc olunur. Yazıda bildirilir ki, 1933-cü ilin 18 aprelində Müsavat Partiyası üzvlərinin mühüm bir yığıncağı keçirilir. Müxtəlif yerlərdən gəlmiş nümayəndələrin iştirak etdiyi bu yığıncaq bir çox mühüm qərarlar qəbul etmişdir.

"Qəbul edilən qərarlarda" göstərilir ki, guya partiyadakı əksəriyyətlə, partiya lideri M. Ə. Rəsulzadə arasında ciddi ixtilaf var idi və bunu nəzərə alaraq M. Ə. Rəsulzadə bundan sonra partiya sədri kimi tanınmır, onun yerinə başqası təyin edilir, yeni partiya Divanı yaradılır.

Şəfibiyyətlərin bu uydurma və yalan dolu məktubuna M. Ə. Rəsulzadə təcili cavab hazırlayıb "Kavkaz" məcmuəsinə göndərir. Həmin məktubda deyilirdi: "Möhtərəm müdir bəy! Məcmuənin aprel nüsxəsində X. Xasməmmədli, Ş. Rüstəmbəyli və S. Ağasibəyli imzası ilə bir məktub dərc olunmuşdu. Bu məktubda guya 18 birinci Qanun 1933-cü ildə keçirilən Müsavat Partiyası konfransından bəhs olunur. Bunu xəbər verim ki, bu iş başdan sonuna qədər uydurmadır. Məcmuəni də çıxan məktubda deyildiyi kimi, Müsavat Partiyasının heç bir konfransı keçirilməmiş və yuxarıda adları çəkilən adamlar Sizi doğrudan-doğruya aldatmışlar. Bu yalan və aldatma, fırqədən qovulan Şəfi Rüstəmbəylinin bir intriqa məhsuludur və camaatı aldatmaq məqsədi ilə yapılmışdır. Həqiqətin meydana çıxması üçün bu məktubumuzun "Kavkaz"-ın sıradakı nüsxəsinə dərcini rica ilə hörmətlərimi təqdim edənlərə, əfəndim.

M. Ə. Rəsulzadə. Müsavat fırqəsi rəisi. 3 may 1934" (268, s. 47-48).

Məcmuənin eyni nüsxəsində müsavat liderlərindən Mustafa Vəkillinin, Mirzə Balanın, Əli Azərtəkinin, Əhməd Cəfəroğlunun, Hilal Münşinin, Məhəmməd Əli Rəsulzadənin, Abbasqulu Kazımzadənin imzaladıqları "Şəfibiyyətlərin" bu yalanını təkzib edən etiraz məktubu da verilmişdir.

Ş. Rüstəmbəyli sonradan özünümüdafiə taktikasına üstünlük verərək bildirirdi: "Dağıdıcı, pozucu idimsə, nə üçün M. Emin bə 1930-31 sənələrində Avropaya gedərkən fırqə Divanı Rəyasətini mənə tapşırırdı" (268, s. 53).

M. Ə. Rəsulzadə Ş. Rüstəmbəylinin bu sualına da məntiqli cavab verir ki, o zaman Şəfi bəyin "milli övraq" məsələsi tam aşkar olmamışdı və mən Avropaya gedərkən Divan üzvlərindən Abbas bəylə yalnız özü (yəni Şəfi bəy) qalırdı. Abbas bəy partiyanın xəzinədarı olduğundan rəis vəkilliyini apara bilməzdi və odur ki, bu iş Şəfi bəyə tapşırılmışdı.

Şəfi bəy ittihamlarını bütün istiqamətlərə yönəldirdi və məsuliyyətdən uzaq bir halda M. Ə. Rəsulzadənin "Stalinin adamı olaraq xaricə çıxdığına" işarət edir, günahlandırır.

Ş. Rüstəmbəyli yenə özünü nöqsanlardan uzaq tutmaq məqsədi ilə əsas günahı M. Vəkilovun üstünə yıxır və deyir: "Mustafa bəylə Xəlil bəy yanıma gəldilər. Emin bəydən ayrılalım təklifində bulundular, mən razı olmadım" (268, s. 54).

Lakin uzun müddət idi ki, partiyaya zərbələr vuran Ş. Rüstəmbəyliyə artıq partiya sıralarında yer yox idi. Və Ş. Rüstəmbəylinin partiyadan xaric edilməsini çoxları qəbul edirdi. Miralay İsrail bəyin 1934-cü ilin 28 may tarixli, "İstiqlal" qəzetində dərc olunan məktubundan: "Müsavat fırqəsi rəisi möhtərəm M. Emin Bəyəfəndi! Rüstəmbəyli Şəfi bəyin məlum məktubunu 10.4 tarixli məktubumda zəhmət ilə protesto etmiş, onun hərəkətlərini təqib etməkdə idim. Fırqə rəisliyinin özünü pozğunçuluq etdiyinə və hələ son çıxışı ilə gərək fırqənin, gərək milli təşkilatın və gərək rəisin avtoritet və etibarını düşürən hərəkətindən dolayı, məzkur Şəfi bəyi fırqədən çıxarmasını yerində və haqlı bir qərar olaraq gördüyümü ərz ilə hörmətlərimi təqdim edənlərə, əfəndim!" (268, s. 60).

Polkovnik Cahangir Kazım bəy də (məşhur Gəncə üsyanının rəhbərlərindən biri) M. Ə. Rəsulzadəyə göndərdiyi 1934-cü il 25

may tarixli məktubunda yaranmış vəziyyətdən narahatlığını bildirir və Azərbaycanın bütün sağlam qüvvələrinin "Milli Mərkəz ətrafında birləşəcəyini" (268, s. 60) göstərirdi.

M. Ə. Rəsulzadə mühacirət mühitində yaranmış "şəfəbəçiliyin" mahiyyətini belə yekunlaşdırır: "Şəfəbəçilik hər türlü ideyadan və yaradıcılıqdan məhrum, pis niyyətli dağıdıcıdır. Bu ictimai bir xəstəlikdir... Şəfəbəçiliyin az-çox müvəffəq olduğu mühit Azərbaycan milliyyətçiliyinə, türk kultürünə yabançı qalmış ünsürlərdən təşəkkül edir" (268, s. 64-65).

Qeyd etməliyik ki, mühacirətdəki müsəvatçılar sonrakı mübarizələrində də bu "xəstəliyin" ayrı-ayrı təzahürlərini daim məhv etmək məcburiyyətində qalırdılar. İstər İkinci Dünya hərbində, istərsə də sonrakı illərdə Müsavatın, Azərbaycan Milli Mərkəzinin, onun lideri M. Ə. Rəsulzadənin ünvanına haqsız hüsumlar təşkil olunurdu. Bu hücumu edənlərin çoxu ya "mənamlik, birincilik, liderlik" iddiasına düşür, ya da müqəddəs "Azərbaycan davası"nın mənə və əhəmiyyətini anlamamaqla xətalara yol verirdilər.

1952-ci ilin iyulunda Münhendə çıxan "Azərbaycan Milli Birliyi"nin orqanı olan "Azərbaycan" jurnalında "Acı həqiqətlər" başlıqlı bir məktub dərc olunmuşdu. Bu məktubu yeddi azərbaycanlı imzalayıb. Ş. Rüstəmbəylinin də imzası olan bu məktubda yenə Müsavata və M. Ə. Rəsulzadəyə haqsız hücumlar vardır. Guya Müsavat 1934-cü ildən parçalanıb. Artıq həmin vaxtdan əvvəlki nüfuzlu Müsavat yoxdur. M. Ə. Rəsulzadə yalnız öz adından danışa bilər. O, keçmiş tarixi təhrif edir. Onun "Azərbaycan Milli Şurasının nümayəndəsi" kimi heç bir səlahiyyəti yoxdur. Qəribədir ki, məktubu imzalayanlar az qala Azərbaycan İstiqlalının elanının mahiyyətini azaltmağa çalışırlar. Yəni ki, 1918-ci ilin 26 mayında Zaqafqaziya Seymi buraxılmış, Seymin Türk fraksiyası, rəhmətlik həkim Həsən Ağaoğlunun sədrliyi ilə Tiflisin "Orient" otelinə toplaşmış "Milli Şura" yaradıldığını elan etmiş və Azərbaycanın Müstəqilliyi haq-

qında bəyannaməni hazırlayıb bütün dünyaya bildirmişlər. Bu Şura (fraksiya) hökumət yaratmaq məqsədi ilə Gəncəyə gəldikdən sonra bir saatlıq iclas keçirmiş, bununla işini bitirmişdir. Milli Şuranın məhz bir saatlıq iclasında M. Ə. Rəsulzadə sədrlik etmişdir. Bəs onda hansı haqlı M. Ə. Rəsulzadə özünü "Milli Şuranın sədri adlandırır?" Onun ətrafındakılar isə iclaslarda M. Ə. Rəsulzadəni "Azərbaycan Milli Respublikası"nın prezidenti kimi təqdim edirlər (132, s. 28-30).

Bu kimi "ittihamların" Azərbaycan milli istiqlal davasını yürüdən bir təşkilata və çox ağır şəraitdə mücadilə edən M. Ə. Rəsulzadəyə ünvanlanması haqsızlıq idi. Digər tərəfdən mühacirət mühitindəki "Şəfəbəçilik" (yəni istər Şəfi bəyin "Yıxılan bütələr"i, istərsə də Nağı bəyin "Biz və onlar"ı) kənardan belə təsəvvür yaradırdı ki, guya Müsavat Partiyası artıq parçalanmış, bir tərəfdə Müsavat, digər tərəfdə isə "Ədəmi-Mərkəziyyət" qalmışdır (268, s. 64).

M. Ə. Rəsulzadənin yaranmış vəziyyətdən narahatlığı əbəs deyildi. Bu hərəkətlər Azərbaycanda bolşevikləri fəallaşdırır, yerlərdəki istiqlal atəşi ilə mübarizə edən müsəvatçılara mənfi təsir edirdi.

Sovet hökuməti bütün gücü ilə mühacirətdəki Müsavatı dağıtmağa, parçalamağa çalışırdı. **1932-ci ilin 17 yanvar tarixində** Azərbaycan Kommunist Partiyası daxilə və xaricdəki müsəvatçılarla mübarizəyə imkanverən qərar qəbul etmiş və mühacirəti dağıtmaq üçün bolşeviklərin xaricdəki adamlarına göndərdikləri bir təlimat da aşkarlanaraq, Berlində çıxan "Naş vek" qəzetində nəşr olunmuşdu. Həmin təlimatı "İstiqlal" qəzeti də özünün 1932-ci il 5 saylı nüsxəsində çap etmişdi (55). **Moskvadan göndərilən təlimatda** deyilirdi: "1) Bütün mövcud mühacir təşkilatlarına soxularaq təşkilat daxilində nifaq yaratmaq surətilə ya təşkilatı tamamilən pozmalı, yaxud da müxtəlif parçalara ayrılmasına səy göstərməli. 2) Nüfuz sahibi, kütlə üzərində təsiri olan və ya olmaqla başlayan, eyni zamanda bu xüsusda bir fəaliyyət göstərən məşhur şəxslərin nüfuzunu qırmaq üçün maksimum səy etməli, gərək mühacirət daxilində,

gərəkse məhəlli, ələlxüsüs hökumət dairələri nəzərində bir çox faktlar göstərmək yolu ilə bu adamlara ləkə vuraraq nüfuzdan salmalı" (268, s. 63).

M. Ə. Rəsulzadənin "Şəfəbəçiliyin" mahiyyətini açmağa vadar edən və onlarla mübarizə məcburiyyətinə gətirən başlıca səbəblərdən biri məhz yuxarıdakı şərtlərin mövcudluğu idi.

Azərbaycan İstiqlal davasının sınıanmış davamçılarından olan, Türkiyədə Milli Mərkəz Başqanı olmuş Məhəmməd Kəngərli yazılarında bildirir ki, bu adamların çoxu sonradan həqiqəti anlayır, peşimançılıq hissi keçirir və səmimi etirafı ilə qayıdıb Müsavata, M. Ə. Rəsulzadə ideallarına xidmətdə davam edirdilər.

Bir zamanlar müsavətlərə və Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı müxalifət mövqeyində dayanan tanınmış Azərbaycan mühacirlərindən Fuad Əmircanın sonrakı etirafı və tutduğu mövqe deyilənləri təsdiqləyir. Fuad Əmircan 1920-ci ilin Aprel işğalından sonra Azərbaycanı tərk etmiş, Türkiyədə yaşamış, İkinci Dünya hərbində Azərbaycan legionerlərinin (kənüllü birliklərinin) təşkilatçılarından olmuş, Berlində çıxan "Azərbaycan" qəzetinin məsul redaktorluğunu icra etmiş, 1943-cü ildə Azərbaycan Milli Komitəsinin Başqan yardımçısı seçilmişdir. Sonrakı illərdə Türkiyə Mətbuat Yayımı İdarəsində Baş Müdir vəkili və 1961-1974-cü illərdə "Almaniyanın səsi" radiosunda Türkiyə Bölmü və idarə baxımından müdiri vəzifəsini icra etmişdir.

Fuad Əmircan sonralar "Kafkasya" məcmuəsində M. Ə. Rəsulzadəyə və müsavətlərə aid tutduğu yanlış mövqeyi belə açıqlayırdı: "Mənim vaxtı ilə M. Ə. Rəsulzadə bəyə və müsavətlərə qarşı aldığım vəziyyət heç kimsədən gizli deyildir və bunu heç bir zaman inkar etmədim. Fəqət, Kürreyi-ərz üzərində dürüst heç bir insan mənim və vətəndaşların şəxsləri əleyhinə və ya vətənpərvərlik və ya milliyətçiliklərindən şübhə edəcək bir tək kəlmənin belə ağzımdan çıxdığına dair bir tək misal göstərə bilməz...

Mən vaxtı ilə müsavətlərin və M. Ə. Rəsulzadənin mühacirətdəki taktikalarını doğru anlamadığım üçün onlarla uyuşa bilmirdim. Özləri ilə şiddətli qələm münafiqəsinə girişdim və hətta taktikaları əleyhinə söz söylədiyim zamanlar belə, vətənpərvərliklərini və milli davada möhkəm durduqlarını əsla inkar etmədiyimi bir çox kimsələr məndən duymuşlardır.

Bu gün onlara dostanə əl uzatdımsa, bundan qızarancaq bir insan deyiləm, zira Avropa kitabxanalarını dolaşmış Azərbaycana aid hər əsərin mühacirətdə yalnız onlardan çıxdığını gözlərimlə gördükdən, başqalarının ancaq fürsət zühur etdikcə və ya işlərinə gəldikcə milli fəaliyyətlə məşğul olduqları halda onların intizamı, mütənasib, davamlı və fəal bir surətdə özlərini tamamilə bu işə verdiklərini müşahidə etdikdən və milli yolda sapsağlam durduqlarına... bütün mövcudiyyətimlə inandıqdan sonra... proqramları, xətti-hərəkətləri aydın olan və üstəlik milli yoldakı pozisyonları uzun təcrübələrlə sınıyan bu qrupla işbirliyi edəcəyim aşkardır. Mən Müsavat Partiyasına girmədim. **Lakin buna rəğmən inkar edə bilmərəm ki, bu partiya Azərbaycanda istismara qarşı milli müqavimətin simvolu halına gəlmişdir**" (250, s. 28-29).

**MÜSAVAT PARTİYASI TÜRKİYƏDƏ, POLŞADA,
ALMANİYADA AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT
MƏTBUATINI YARADIR: "YENİ QAFQASIYA",
"AZƏRİ TÜRK", "ODLU YURD", "AZƏRBAYCAN YURD
BİLGİSİ", "QURTULUŞ", "AZƏRBAYCAN" JURNALLARI,
"BİLDİRİŞ", "İSTİQLAL", QƏZETLƏRİ,
"MÜSAVAT" BÜLLETENİ**

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu **M. Ə. Rəsulzadənin** və imanlı, məfkurəli müsavətçilərin istiqlal tariximizdə gördüyü ən böyük xidmət Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi davasını elmi və sistemli şəkildə aparan mətbuat orqanlarını yaratmasıdır.

M. B. Məmmədzadə yazırdı: "Çünki o, (yəni M. Ə. Rəsulzadə - N. Y.) mətbuatın nə kimi bir qüvvə olduğunu yüksək qiymətləndirirdi... Mətbuat aydınlaşdırma ilə birlikdə fikirləri və beyinləri bir ideal ətrafında birləşdirmək, tərbiyə və sövq etmək qüdrətinə də malikdir" (259, s. 177-178).

Əslində Azərbaycan Mühacirət mətbuatının yaranma tarixi məhz 1923-cü ilin sentyabrın 26-dan **"YENİ QAFQASIYA" JURNALININ** işıq üzü gördüyü vaxtdan başlanır (226). Jurnal ayda iki dəfə - hər on beş gündən bir nəşr olunurdu. İllik qiyməti 120 quruş, altı aylığı 60 quruş, xaricdə bir nüsxəsi beş quruş idi. Ədəbi-ictimai və siyasi yazılara üstünlük verirdi.

Jurnalın ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin "Atəş çalan Prometey" yazısı çap olunub. M. Ə. Rəsulzadə elə ilk məqaləsindəcə jurnalın başlıca məramnaməsini belə müəyyənləşdirirdi: "Mövzumuzu düşünərkən Qafqasiya bu gözəl məmləkət bəhri-xəzər ilə Qara dəniz arasındakı bu tarix bərzəx, əski yunanların "altun-yük" deyə təbliğ etdikləri bu zəngin ölkə gözümüzün önündə canlandı. Prometeyi didən xunxar quş bir əsrdən bəri Qafqasiyanın köksünü didən və

ciyərini parçalayan Rusiya imperiyası doğrusu, dəxi bir qartal deyil-midir? Prometey təkrar parçalanır, təkrar afiyət kəsb edirdi. Qafqasiya əqvalı da zaman-zaman hərəkatə gəlir, təkrar ikibaşlı rus qartalına qarşı zəbun olurlardı..." (128).

"Yeni Qafqasiya" Azərbaycanda baş verən hadisələr haqqında məlumatlar verirdi. Jurnalda çap olunan yazılardan: ("Millətpərvərlik nəfi"). Bakıdan alınan son məlumata nəzərən millətpərvər təşkilata mənsub olmaq töhməti ilə məhbus olanlar hələ təhti-tövqifdə bulunub min türlü zülm və işgəncələrə məruz bulunmaqdadırlar" (129, s. 7-8). Digər bir yazıda isə məlumat verilir: ("Azərbaycan partizanları"). Aldığımız məktublardan Azərbaycan dağlarının Sovet hökumətini tanımayan, kommunist məmurlarını təqibdən zövq alan bir tağım partizanalara məskun olduğu bildirilməkdədir (130, s. 14). Başqa bir yazıda həbsxana işgəncələri çəkən yurddaşlarımızın acı taleyindən xəbər verilir: ("Azərbaycan millətpərvərləri") Türk millətpərvər "Müsavat" xalq fırqəsinə intisablarından məsubları dolayı çox aylardan bəri Bakı həbsxanalarında min türlü işgəncələrə məruz qalan azəri gənclərindən bir qismi daxili Rusiya həbsxanalarına sürülmüşlərdir" (131, s. 2).

"Yeni Qafqasiya"da dərc olunan yazılar sovet işğalı altında qalan Azərbaycanın faciələrindən, baş alıb gedən qanlı müstəmləkə rejiminin mövcudluğundan bəhs edirdi. "Yeni Qafqasiya" Sovetlər Birliyinin bu məmləkətdə apardığı siyasəti pisləyir, bolşeviklərin əsl simasını açıb göstərirdi. "Yeni Qafqasiya" yalnız Türkiyədə deyil, eləcə də İranda, Misirdə, Əfqanıstanda yayılır, geniş maraq doğururdu. Jurnal gizli yolla Azərbaycana gətirilir, camaat arasında yayılırdı. "Yeni Qafqasiya"ya qarşı bütövlükdə sovet təbliğat şəbəkəsi işləyirdi. "Pravda", "Qızıl Orenburq" kimi qəzetlər, "Noviy Vostok" elmi orqanı "Yeni Qafqasiya"dakı yazıları təkzibə çalışsalar da, bir fayda olmamışdır.

“Yeni Qafqasiya”nın diqqətli bir dərgi olduğu barədə M. B. Məmmədşadə belə yazırdı: ““Yeni Qafqasiya” Azərbaycan mühitindən başqa Türkiyə milli dairələrində də rəğbətlə qarşılanırdı. Belə ki, Türk Ocaqları Mərkəzi Heyəti özünün bütün şəbələri üçün “Yeni Qafqasiya”ya abunə olmaq surətilə davamızı qüvvətləndirmiş olurdu (209, s. 192).

Sovet hökuməti hər vasitə ilə “Yeni Qafqasiya”nı bağlamağa çalışırdı. Hələ 1925-ci ildə Sovetlər Birliyinin o zamankı Xarici İşlər Komissarı Çiçerin Bakıda çıxış edərkən demişdi: “Son zamanlar müsavətlərin Türkiyədəki fəaliyyətlərinin artdığını qeyd etməmək olmaz. Biz dəfələrlə Türkiyə hökumətinə müraciət edərək Sovet hökuməti əleyhinə yürüdülmən bu dğzölməsi mümkün olmayan int-riqalara etiraz etdik və buna nəhayət xitam verilməsini tələb etdik” (209, s. 189).

M. Ə. Rəsulşadə “Yeni Qafqasiya”ya göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, mətbu nəşri eyni güc və qətiyyətlə, yanğı ilə çap edirdi. Həmin vaxtlar bir Azəri türkü yanına gəlib ona: “Yeni Qafqasiya” nəşrini dayandırarsavə o, bolşeviklər əleyhinə çalışmazsa, mühacirlərin Azərbaycana qayıtması mümkün ola bilər” – demişdi. M. Ə. Rəsulşadə isə həmin adama belə cavab vermişdi: “Mirzə Davudlara söylərsən ki, son qızıl rus nəfəri Poylu stansiyasını keçincə “Yeni Qafqasiya”nın da son nüsxəsi çıxacağını sizə təmin edərim” (268, s. 56).

Türkiyə dövlətinin də Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə müsavətlərə təzyiq artır, siyasi-mətbu fəaliyyətləri məhdudlaşdırılırdı. Türkiyəni bu addımı atmağa məcbur edən şübhəsiz ki, özünün düşdüyü mürəkkəb vəziyyət və Sovetlər Birliyinin köməyinə ehtiyacının olması zərurəti idi. İmperialist ölkələri həlqəsində qalan Türkiyə hələ 1920-ci ilin 26 aprelindən (K. Atatürkün Leninə göndərdiyi məlum məktubundan) bolşeviklərlə münasibətin tarazlaşmasına çalışırdı. Türkiyəni həlqədə saxlayan ölkələrlə Rusiyanın da pislili

Türkiyə ilə Rusiyanı eyni mövqeyə yaxınlaşdırırdı. Bunun nəticəsi idi ki, 1921-ci il martın 16-da Moskvada RSFSR-lə Türkiyə arasında dostluq və qardaşlıq haqqında müddətsiz müqavilə imzalandı (10, s. 93). Həmin il oktyabrın 13-də eyni məzmunlu müqaviləni Türkiyə Sovet Azərbaycanı, Sovet Gürcüstanı, Sovet Ermənistanı ilə də bağladı (10, s. 93).

1925-ci ildə Sovetlər Birliyi ilə Türkiyə arasında üç il müddətinə hücum etməmək və neytrallıq haqqında daha bir müqavilə imzalandı (10, s. 93). Hələ 1922-ci ilin aprelində Ankaradakı sovet səfiri S. İ. Aralov Türkiyənin Xarici İşlər Komissarı Yusif Kamal bəyin Avropa səfərindən təəssüratını belə izah edirdi: “Sovet hökumətinin hesabına Türkiyənin nüfuzu artmışdır”.

Azərbaycanlı mühacirlər, Türkiyədəki müsavətlər belə bir şəraitdə Azərbaycan İstiqlal davasını yürüdükdülər.

1927-ci ildə Türkiyə hökuməti “Yeni Qafqasiya”nın nəşrini yasaqladı. Bu, müsavətlərə vurulan ciddi bir zərbə idi.

Həmin ili Türkiyə dövləti Milli Mərkəzə göstərdiyi yardımını da dayandırdı. Sovetlər Birliyinin təzyiqində milli quruluşlara yardım edən “Türk Ocağı” da özünün 1927-ci ildəki konfransında Nizamnaməsini dəyişdirib, yalnız Türkiyə hədudlarında fəaliyyətlə məhdudlaşdırdı. Hətta sonradan “Türk Ocağı”nın da fəaliyyətinin dayandırılmasına, “Türk Yurdu” məcmuəsinin isə bağlanmasına lüzum görüklü (209, s. 206). Lakin Avropa ölkələri, xüsusən Polşa Azərbaycanlı mühacirlərə yardımını davam etdirirdi.

1927-ci ilin noyabrına qədər “Yeni Qafqasiya”nın 100 sayı çap olunmuşdur. Dərginin sahibi (bəzi səbəblərə görə) və məsul müdiri Seyid Tahir olub. İlk saylarda M. Ə. Rəsulşadə yazılarını başqa imzalarla çap etdirirdi. M. Ə. Rəsulşadə yalnız dərginin 1923-cü ilin oktyabr ayında 4-cü sayındakı “Zəruri bir izah” başlığı altında “İdarəyə gəlmiş bir məktub” yazısında açıq imza ilə çıxış etmişdir.

“AZƏRİ TÜRK” JURNALI. “Yeni Qafqasiya”nın nəşri dayanıldıqdan sonra müsavətçilər böyük cəhdlərlə “Azəri Türk” jurnalının nəşrinə nail oldular. Jurnal 1928-ci ildə İstanbulda, Sultan əhməddə nəşr olunurdu. Jurnalın abunə şəraiti: illiyi 200 quruş, altı aylığı 110 quruş, bir nüsxəsi 10 quruş, xaricdə bir nüsxəsi 10 quruş; jurnal on beş gündən bir çap olunur. Ədəbi-ictimai, elmi və siyasi, milliyyətçi bir məcmuədir. Jurnalın məsul müdiri Məmməd Sadıq idi.

Jurnalın baş məqaləsi “Tutacağımız yol” adlanır. Məqalənin müəllifi M. Ə. Rəsulzadədir. O, yazırdı: “Gedəcəyimiz yol əski zaman şairlərinin iftixar etdikləri kimi “Rəhi-narəbdə” (getməyən yol) deyildir. Əksinə, bu yol çox müşkül və tikanlı olmaqla bərabər, gedilmiş şanlı bir yoldur. Bu, haqq yolu və millət yoludur. Bir yol ki, müasir şərq hal-hazırda o yolda salih olmuşdur. Bir yol ki, sabit Rusiya imperatorluğu daxilində yaşayan məhkum millətlər, dəxi o yola girmişlərdir. Bir yol ki, milliyyət hədəfi istiqlaldır” (99).

“Azəri Türk” əslində “Yeni Qafqasiya”nın yolunu davam etdirir, onun proqramı ilə təbliğat kursunu müəyyənləşdirirdi. “Yeni Qafqasiya”nın nəşrinin dayanmağına sevinən Sovetlər Birliyi və Azərbaycan bolşevikləri indi yenə kəskin və İstiqlal davasının əzmlı, cəsarətli bir orqanı ilə üz-üzə dayanırdılar. “Azəri Türk” yazırdı: “Bakıda çörək, süd, şəkər tapılmadı ki, kimi dünyanın ən zəngin petrol mənbələrinə malik bulunan Bakıda qaz bulunmur” (“Bakıda qaz böhranı”) (100, s. 5).

Başqa bir yazıda isə qeyd olunur: “Aclıq, səfalət hər tərəfdə hökmünü sürür. Vilayətlərə ezam edilən kommunist propaqandaçılarını artıq xalq dinləmir. Kəndli və fəhlə sinfi: “yetər, artıq bizi qandırmayınız! – deyə ictimailərdə olan kommunistlərə qarşı çıxır və içlərindən qovurlar” (“Rusiya əhvalı”) (101, s. 7).

“Sahibsiz rus cocuqları” yazısında da bir ciddi problemə toxunulur: “Rusiyadan axın-axın Azərbaycana gələn ac və sahipsiz rus cocuqları Bakıda kooperativlərin önündə toplanaraq, fürsət düşdükcə çörəkləri

dağıtmaqdadırlar. Polis və bələdiyyə məmurları onlarla bacarmamaqdadırlar” (100, s. 6). Jurnalın daha bir sayında “Azərbaycan xəbərləri” başlığı altındakı məlumatlarda Azərbaycanın milyardlarla kilo neftinin Rusiyaya daşınmasından yazılır: “Əcəba, Azərbaycan kommunistləri bu sərvətə müqabil Rusiyadan nə almışlardır?” (101, s. 8).

“Azəri Türk” dərgisi “Qafqasiya xəbərləri” başlığı altında bu məmləkətlərdə baş verən hadisələrlə də oxucuları tanış edirdi. Dərgidə mühacir şairlərimizdən Coşğunun, Atilla və başqalarının vətən həsrətli şerləri çap olunurdu.

“Azəri Türk” gizli yollarla Azərbaycana gətirilir, müsavətçilər arasında yayılırdı.

“ODLU YURD” JURNALI. 1929-cu ilin martın 1-də müsavətçilər daha bir mətbu orqanın – “Odlu Yurd”un nəşrinə başladılar. Milli hərəkata güc verməyə, bolşevizmlə mücadiləni şiddətləndirməyə yönələn “Odlu Yurd” oxucuların böyük marağına səbəb olurdu. Dərginin ilk sayında müsavət lideri M. Ə. Rəsulzadənin “Çöhrəmiz” adlı məqaləsi çap olunub: “Odlu Yurd”! Bu iki söz türkcə kəlmənin – “Azərbaycan”ın müqabil olduğunu söylərsək, məsələ yarı-yarıya anlaşılmış olur. Yarı-yarıya deyirik, çünki hal-hazırda bir deyil, iki Azərbaycan vardır. Rus istilasına pərdəlik rolunu oynayan “qızıl Azərbaycan” ilə qəlbində hürriyyət və istiqlalın sönməz odunu daşıyan milli Azərbaycan!... Milli Azərbaycan bayrağı – işdə bizim çöhrəmiz!... Milli hakimiyyət uğrunda çarpışan, çalınmış istiqlalını geriye almaq üçün çalışan bir millət çöhrəsi!” (124).

“Odlu Yurd” jurnalında Azərbaycanın istismar olunub Rusiyaya daşınan neftindən, qazından, digər sərvətlərindən də ürək ağrından məlumatlar çap edilirdi. Budur, cəmi yeddi il ərzində (1920-1927) Bakı neftindən 150 milyon manat gəlir əldə olunub. O gəlirin 25 milyon manatına neft ehtiyacları üçün xaricdən materiallar alınıb. Qalan 125 milyon manat Rusiyanın hesabına keçib. Bəs Azəri xalqı bu qızıl neftinin müqabilində nə qazanıb?”

“Odlu Yurd”da “Qanlı icraatlar”, “Salyan süngüsü”, “Kollektivləşmənin səmərəsi”, “Həbslərin səbəbi”, “Solovkidə”, “Kommunistləri öldürürlər” başlıqları altında verilən yazılarda Azərbaycanın ümumi vəziyyəti, sovetlərin işğalı ilə bağlı müstəqil və azad yaşamaq haqqından məhrumluğu göstərilir. “Gəncədə iğtişaşlar”da yazılır: “Verilən məlumatlara görə, Gəncədə mühüm iğtişaşlar olmuşdur. İğtişaş zamanı mahudbasma və yağ emalatxanaları yandırılmışdır”. “Şəki və Zaqatalada üsyan” başlıqlı məlumatda isə yazılıb: “Şəki və Zaqatalada əhali üsyan edərək kommunistlərlə məsul sovet məmurlarını öldürmüşlər.”.

“Odlu Yurd”un 1931-ci il 3 sayılı nüsxəsində Mirzə Bala Məmmədzaadənin “Azərbaycan dövləti” adlı maraqlı yazısı dərc olunub: “Bir millət ya yetişmişdir, öz haqqına müdrikdir, müstəqil bir milli bir şüura malikdir və yaxud əksinə olaraq daha ölgün ictimai bir üzviyyət halına gəlməmişdir” (123, s. 70).

“Odlu Yurd” bolşevik əsarətində haqqı tapdanan Azərbaycanın işğalını bütün dünyaya çatdırırdı. Azərbaycandan isə müəyyən vasitələrlə məktublar, məlumatlar, xəbərlər göndərilirdi “Odlu Yurd”a.

“BİLDİRİŞ” qəzeti. “Bildiriş” 1930-cu ilin 30 avqustundan İstanbulda nəşrə başlamışdı. Müsavatçı Abbasqulu Kazımzaadənin başçılığı ilə çap olunan qəzet yaxın və uzaq Şərqdə, Türk dünyasında cərəyan edən hadisələr haqqında məlumat verirdi. Qəzetin ilk baş yazısında qeyd olunurdu: “Bildiriş” Azərbaycan, Türkiyə, İran, İdil-Ural, Şimali Qafqazıya, Krım, Gürcüstan və Ukraynada cərəyan edən hadisələri bildirməklə bərabər, Sovet Rusiyasına aid siyasi, iqtisadi, ictimai həyat səhifələrini göstərən hadisələr haqqında da oxucularını tənzir edəcəkdir. “Bildiriş” İran, Əfqan, Hind kimi Şərq məmləkətləri haqqında məlumat verəcəyi kimi, Misir, Suriya, Fələstin kimi ərəb dünyasındakı hadisələrə aid də öz sütunlarında yer verəcək və Avropada cərəyan edən mühüm hadisəni qeyd etməyə çalışacaqdır” (45).

Qəzetin ilk sayında Tbilisidə keçirilən Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan Kommunist firqələrinin 6-cı Konfransı haqqında məlumat, Sovet Rusiyasındakı ümumi vəziyyətlə bağlı yazılar verilmişdir. “Son xəbərlər” guşəsində Qarabağın Zəngəzur bölgəsində baş verən üsyandan danışılır. Hüseyn bəyin başçılıq etdiyi partizanların Qızıl ordu hissələrini məğlub edib silahlarını aldığı bildirilir.

“Beynəlmiləl həyat” başlığında verilən yazılar da diqqəti cəlb edir. Yaqub Qədri bəyin “İki qütb” adlı yazısı maraqlı və məzmunluluğu baxımından seçilir. “Velikorus şovinizmi haqqında Stalin nə deyir?” başlıqlı yazıda isə Kommunist Partiyasının XVI qurultayında Stalinin “rus kommunistlərinin qeyri-rus millətlərə qarşı qüvvətli bir şovinizm bəslədiklərini” qeyd etdiyi göstərilir. Qəzetin “Sürülən köylülər” başlığında yazıda qeyd olunur: “Krımdan gələn son xəbərlərə görə Ural dağlarına 25 mindən artıq kəndli sürgün edilmişdir. Sürgün edilənlərin çox qismi əmlak və əraziləri əllərindən alınaraq səfil və pərişan buraxılan köylülərdir”. Qəzetin ilk sayında “İranda”, “Şimali Qafqaziyada”, “Millətlər cəmiyyəti” başlığı altında məqalələr, informasiyalar toplanıb.

Qəzetin 9-cu sayından başlayaraq B. Ağaoğlunun “Solovkidə gördüklərim” başlığı ilə silsilə yazıları verilib. Solovki həyatını yaşamış bu azərbaycanlı sovet həbs düşərgələrinin dəhşətlərindən, insanları əzablar içərisində saxladığından yazır. “Solovkidə gördüklərim” yazılarında “buzlu cəhənnəm”də dünyasını dəyişən çoxlu həmvətənlərimizin adları verilib.

Qəzetdə Azərbaycanda baş verən silahlı üsyanlar, partizan hərəkətləri ilə bağlı geniş yazılar verilirdi.

“AZƏRBAYCAN YURD BİLGİSİ” jurnalı. 1932-ci ildən İstanbulda Bürhanəddin mətbəəsində çap olunan bu jurnal tanınmış Azərbaycan alimi Əhməd Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə çıxırdı. Ayda bir dəfə çap olunan, illik qiyməti 240 quruş, satışı 20 quruş olan elmi məcmuə müsavətçilərin maddi və mənəvi yardımı ilə Bəyazid Univer-

sitetinin Türkiyə İnstitutunda ünvanlanıb nəşr olunurdu. Jurnalda M. Ə. Rəsulzadənin, Ə. Cəfəroğlunun, M. B. Məmmədzadənin, və başqa azərbaycanlı müəlliflərin yazıları çap edilirdi. M. Ə. Rəsulzadənin "Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri", M. Məhmədzadənin (M. B. Məmmədzadə - N. Y.) "Dövlətlərarası münasibətlərə dair vəsiqələrdə Azərbaycan", Ə. Cəfəroğlunun "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri" məqalələri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanırdı. H. Sahirin jurnalda dərc olunan "İran Azərbaycanının təbii coğrafiyası" məqaləsində maraqlı bir tarixə toxunulur. İran Azərbaycanına məxsus bölgələrdən danışılır: "Araz nəhri (çayı - N. Y.) Azərbaycanla Qafqasiya arasında təbii bir hədd kimidir. Bunun məcrası Qaradağ və Qarabağ arasındadır" (274, s. 184).

Tanınmış alim Əhməd Cəfəroğlunun "Şərqdə və Qərbdə Azəri ləhcəsi tədqiqləri" başlıqlı yazıları geniş diqqətə malik idi (245a).

"İSTİQLAL" qəzeti. 1932-ci ilin yanvarın 10-dan müsavətpətlər Berlində "İstiqlal" qəzetinin nəşrinə başladılar. 1931-ci ildən Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qalan müsavətpətlər mübarizələrini Polşada, Almaniyada davam etdirirdilər.

Əlavə edək ki, azərbaycanlı mühacirlərin 1931-ci ildə Türkiyə Xarici İşlər naziri Təvfik Rüştinin və SSRİ Xarici İşlər naziri M. M. Litvinovun ölkəyə müvafiq səfərindən sonra Türkiyədə Sovet İttifaqı əleyhinə təbliğatı dayandırılmışdı. Mühacirlərin düşdüğü vəziyyət Azərbaycanda böyük sevinclə qarşılanmışdı. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XX Bakı Konfransında partiya katibləri Polonski və Ağə Sultanov çıxışlarında bildirirdilər: "Müsavətpətlər xarici ölkələrdə bizim əleyhimizə ciddi mübarizə aparırlar, lakin onlara yeni zərbə vurulmuşdur. İstanbulda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ümumi redaktəsi altında çıxan mətbu orqanları "Odlu Yurd", "Azəri Türk", "Bildiriş" kimi məcmuələr... bağlanmışdır" (209, s. 195).

Lakin "İstiqlal"ın nəşri ilə bolşeviklərin sevinci uzun sürmədi. Azərbaycan istiqlal davasını qətiyyətlə yürüdən bir mətbu orqan nəşrə başlamışdı.

Qəzetin ilk səhifəsində M. Ə. Rəsulzadənin "Kəsilməyən səs" məqaləsi çap olunub: "Mütaliənizə təqdim olunan bu qzəet müqəddəs bir mübarizənin müdafiəsi üçün yüksələn bir səsi mədəniyyət dünyasına çatdırmaq üçün nəşr olunur. Milli Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin səsi! – Budur bizi həyəcanlandıran səs!" (56).

M. Ə. Rəsulzadə Türkiyədə fəaliyyətlərinə imkan verilmədiyinə bərk təəssüflənir. Azərbaycan istiqlalçılıq məfkurəsi səsinin boğulmasından narazılıq edir. Bildirir ki, bu iş qardaş Türkiyənin əli ilə edilmişdir. M. Ə. Rəsulzadə təəssüflə yazırdı: "Heyf bu dövrə". M. Ə. Rəsulzadə bütün bunlara baxmayaraq Atatürkcə münasibətini dəyişmədi, onun ölkəsinin məcburiyyətdən bu addımı atdığını qəbul edir və Atatürk haqqında yazırdı: "Eyni zamanda qurtulan şərqin simvoludur" (271, s. 12).

"İstiqlal"dakı yazılar Azərbaycanı işğalda saxlayan sovet rejimini nifrətləyir, bolşevikləri apardığı saxta və aldadıcı siyasəti tənqid edirdi. Elə bu sərt mövqenin nəticəsi idi ki, Sovetlər Birliyinin təzyiqi ilə Türkiyə hökuməti "İstiqlal"ın bu ölkəyə gətirilib yayılmasını qadağan etmişdi.

"QURTULUŞ" jurnalı. 1934-cü ilin noyabr ayından başlayaraq müsavətpətlər Berlində "Qurtuluş" jurnalını nəşr edirlər. "Qurtuluş" aylıq məcmuəsi "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarı ilə çıxırdı. "Qurtuluş" imperiya əsarətində əzilən Azərbaycanın həyatını əks etdirirdi. Azərbaycan milli Qurtuluş hərəkatının orqanı olan "Qurtuluş" məcmuəsi Berlində, Çarlottenburq-2 ünvanda çap olunurdu.

Məcmuənin ilk sayında Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Ə. Topçubaşovun ölümü münasibəti ilə redaksiyanın matəm yazısı və M. Ə. Rəsulzadənin tanınmış şəxsiyyətə həsr etdiyi məqaləsi verilmişdir. "Qurtuluş" yazırdı: "Cənazə mərasimində Parisdə mövcud bütün azərbaycanlılarla Qafqaziyalılardan başqa Ukrayna, Türküstan istiqlalçı kazakları kimi Rusiyadan ayrılmaq istəyən milli koloniyaların da bir çox nümayəndələri hazır dayanmışdılar" (113).

“Qurtuluş” jurnalındakı Azərbaycanla bağlı məlumatlar ən çox sovetlər birliyində rusca çap olunan qəzetlərdən götürülürdü. Məlumatlardan aydın olurdu ki, Gəncə şəhərinin adını dəyişib Kirovabad qoyublar. Aydın olurdu ki, bolşeviklər Azərbaycanda çar imperiyasının siyasətini yürüdürlər. Çar imperiyası Gəncəni işğal edəndə adını dəyişib Yelizavetpol qoymuşdu. Tarix yenə təkrar olunurdu. “Qurtuluş”da çap olunan “Kolxozlarda yanğın”, “Oğru müdir”, “Azərbaycan tarixi” başlıqlı yazılarda Azərbaycan həyatının sahələrinə aid məlumatları oxumaq mümkündür. “Qışmı, yazmı?” yazısında oxunur: “Azərbaycan sovetlərinin VIII qurultayında oxuduğu məlumatda Rəhmanov demişdir: “Sənayemizdə anekdotik bir hal vardır, qış paltarlarını qışda, yaz paltarlarını isə yazda vermək əvəzinə, əksinə olur. Məsələn, Azərbaycan paltar sənayesi bu il qışın əvvəlində satışa 25 000 yaz paltarı vermişdir” (114).

Kommunistlər xalqın diqqətini ümumi problemlərdən yayın-dırır, istiqlal tarixindən adamları məhrum edirdilər. “Qurtuluş”da gedən bir məlumat Sovetlər Birliyinin bu siyasətini açıq-aşkar tənqid edirdi: “Sovetlər Birliyi Elmlər Akademiyasının Azərbaycandakı şöbəsi aşağıdakı yeni əsərləri nəşr etmişdir: “Azərbaycan quşları”, “Azərbaycanın balıqları”, “Azərbaycanın dekorativ bitkiləri”.

“Qurtuluş” məcmuəsi müsavətçilərin mühacirətdə nəşr etdikləri dəyərli bir mətbu orqan idi. “Qurtuluş”un almanca da əlavəsi çıxırdı ki, bu da Alman ictimaiyyətini milli istiqlal mübarizəsi ilə tanış edirdi.

“MÜSAVAT BÜLLETENİ”. 1936-cı ilin sentyabrından Polşada Müsavat Partiyasının yeni bir orqanı – “Müsavat Bülleteni” nəşrə başladı. Partiyanın daha çox nəzəri problemləri, ideoloji istiqamətləri ilə bağlı yazılara üstünlük verən “Bülleten”in ilk sayında “Yazı heyətindən” başlığında bildirilirdi: “Firqə həyatına, proqram məsələlərinə, taktik hərəkətlərinə və təşkilat işlərinə məxsus olaraq, sırada çıxacaq olan “Bülleten” bu vəzifəni yapmaq işində Divanın müraciət edəcəyi başlıca vasitədir” (122).

“Bülleten”in ilk sayı “Milli Azərbaycan “Müsavat” Xalq Firqəsi”nin konfransına həsr olunub. Bildirilir ki, konfrans proqram, taktika və təşkilat məsələlərinə aid mühüm qərarlar qəbul etmiş və yeni partiya Divanını qurmuşdur.

“Bülleten”in növbəti saylarında da əvvəlki prinsiplər gözlənilmiş, müsavətçilərin nəzəri məsələlərinə üstünlük verilmişdir. Məsələn, “Büllütün”in 1937-ci ildə çıxan 2-ci sayında, M. Ə. Rəsulzadənin “Milli mücadilədə sosial şüarlar” (120, s. 3). Mirzə Balanın “Milli Birlik baxımından əski və yeni proqramlarımız” (120, s. 9). A. Azərtəkinin “Bizə görə Milli Birlik” (120, s. 10) yazıları məzmunlu və aktual idi.

“Bülleten”in sonuncu – dördüncü sayı 1962-ci ildə Almaniyada – Münhendə çap edilib. Bülleteni nəşrə müsavətçi Əli Azərtəkin hazırlayıb. “Bülleten”də M. Ə. Rəsuloğlunun “Müsavat Partiyasının quruluşu” Ə. V. Yurdseverin “Gizli Müsavat təşkilatının xarakteristik vəzifələri”, Nağı Keykürün “Türk Ədəmi – Mərkəziyyət Firqəsinin fəaliyyəti və “Müsavat” partiyası ilə birləşməsi”, Rəhim Zeynaloğlunun “Sovet basqısına və kommunist başçılarına görə Müsavat”, Kərim Odərin “Müsavat ideologiyasında solidarizm” (121, s. 37), Əli Azərtəkinin “Müsavətçilik” fikir və hərəkətinin dünəni, bu günü və yarını” (244, s. 46), Tahir Cəğatayın “Müsavat Partiyası və Türkçülük məfkurəsi” (121, s. 58-59) yazıları çap edilib.

“AZƏRBAYCAN” jurnalı. 1952-ci ilin aprel 1-də müsavətçilər Azərbaycan Kültür Dərnəyinin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalının ilk sayını nəşr etdilər. Dərginin ilk nüsxəsinin üz qabığında bu sözlər yazılmışdı: “Birlik dirilikdir”, “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək”. Elə jurnalın üz səhifəsində Azərbaycanın xəritəsi verilib. “Azərbaycan” məcmuəsi Anafartalar caddəsində Azərbaycan Kültür Dərnəyinin yerləşdiyi binada çıxarıldı. Qiyməti 25 quruş idi.

Jurnalın ilk sayında M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycanın tarixindən, ümumi vəziyyətindən bəhs edən yazısı verilib: “Doğuda

Xəzər dənizi, quzey Qafqaziya, Batıda Gürcüstan ilə Ermənistan və güneydə İran ilə sərhəddir. Batı qarlı dağlarla, bəzi yerlərində okean səthindən aşağıda yerləşən burası türlü bitkilərlə, heyvanlar baxımından çox çeşidli bir mənzərəyə malikdir" (102, s. 3).

"Azərbaycan" jurnalı Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, musiqisi, adət və ənənəsi ilə bağlı çoxlu sayda yazılar çap etdirirdi. M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Ə. V. Yurdseverin, K. Odərin, M. Kəngərlinin, C. Ünalın, Ə. Qaracanın Azərbaycan həqiqətləri ilə bağlı yazıları böyük maraq doğururdu.

"Azərbaycan" jurnalı bu günədək Ankarada nəşrini davam etdirir.

Avropada Azərbaycanı təbliğ məqsədi ilə müsavətlər 20-ci illərdə Parisdə fransız dilində də partiyaların bir məcmuəsini buraxmışdılar. Dərginin yalnız iki sayı nəşr edilmişdi.

M. Ə. Rəsulzadə bu mətbu orqanların bir proqram əsasında fəaliyyətini belə yekunlaşdırırdı: "

1. Milli dövlət ideyalarının təbliği və itirilmiş Azərbaycan müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə.

2. Bolşevizmin tənqidi. Sovet hökumətinin müstəmləkə formalı milli siyasətinin ifşası.

3. Ölkənin rus-bolşevik işğalında qalan gündəlik ictimai-siyasi fəaliyyətinin təhlili və dəyişən vəziyyətə uyğun mübarizə şüarlarını müəyyən edən təkliflərin irəli sürülməsi.

4. Milli inqilabi – siyasət ruhunda olan radikal-siyasi dünyagörüşünün inkişafı və yayılması.

5. Sovet mətbuatının tənqidi və onunla polemika.

Müsavətlər öz nəşrlərindən başqa digər mətbu orqanlarda – "Prometey", "Kavkaz", "Dərgi"də Azərbaycan istiqlal mücadiləsini müdafiə edən məqalələrlə, yazılarla çıxış edirdilər.

1936-CI İLDƏ POLŞADA MÜSAVAT PARTİYASININ KEÇİRDİYİ PARTİYA KONFRANSI. PARTİYANIN "YENİ PROQRAM ƏSASLARI" NIN QƏBUL EDİLMƏSİ

1936-cı ilin avqustunda müsavətlər Varşava şəhərində Partiyanın Konfransını keçirdilər. Konfransın keçirilməsinə Polşa dövləti icazə vermişdi. M. Ə. Rəsulzadənin Polşa hökumətində nüfuzlu və şəxsi əlaqələrinin olması da bu işdə mühüm rol oynayırdı. Digər tərəfdən Polşa ilə Azərbaycan arasında sıx münasibətlər olmuşdur. Bu tarixi bağlılıq haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: "Bu münasibətlər üç əsasə söykənir: Azərbaycanın Qafqaz xalqları ailəsinə mənsubluğu, xüsusilə ölkənin türklər tərəfindən qurulması və nəhayət bu xalqın rus imperializmi tərəfindən əzilməsi" (335, s. 152-153).

M. Ə. Rəsulzadə Azərbaycan-Polşa münasibətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, hələ Şamilin münarizəsi dövründən Polşanın qəhrəman oğulları Teofilin, Lapinskiyin başçılığı ilə 200-dək mübariz üç ilə qədər Qafqazın azadlığı uğrunda qəhrəmanlıqla çar Rusiyasına qarşı vuruşmuşdular. Rus-Türk müharibəsində isə igid polyak Çerkoviç Qafqaz milli-azadlıq hərəkatını dəstəkləmək üçün Polşa diviziyası formalaşdırmağı planlaşdırırdı (335, s. 152-153).

XIX əsrin əvvəllərində Gəncəyə hücum edən Sisyanov qorxulu səsle deyirdi: "Polyaklarla müharibədə gözəl qələbə çalıb bura gəlmişəm".

Göründüyü kimi, təcavüzkar siyasətə qarşı hər iki xalqın münasibəti həmişə eyni olub.

M. Ə. Rəsulzadə yazır ki, hələ 1890-cı illərdə Menjinski fəmilialı Bakı qarnizonunda olan bir hərbi polyak həkimi atamla yaxından dostluq edirdi. Və mənə fizika və riyaziyyatdan dərs deyən polyak professor Boyçevski çarizmə qarşı böyük nifrət ruhunda idi.

XX əsrin əvvəllərindən Bakıda Polşa təşkilatları yaranmağa başladı. Bakının Polşa ilə iqtisadi əməkdaşlığı gücləndi.

Sonradan Rusiya Müəssisələr Məclisinə keçirilən seçkilərdə Bakının yerli komitələrindən olan polyaklar 10 sayılı ümumi siyahıda Müsavat Partiyasına və Müsəlman Milli Komitəsinə səs vermişdilər. M. Ə. Rəsulzadə həmin polyakların Varşavada yaşadığını və onlarla görüşdüyünü də bildirdi. Polyak vəkili Vonsoviç 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Parlamentinin üzvü idi. Vonsoviç parlamentin iclaslarında həmişə "Müsavat"ın mövqeyini müdafiə edirdi. Azərbaycan ərazisində polyak millətindən olan çoxlu həkim, vəkili, mühəndis və b. vardı.

Bolşeviklərə qarşı aparılan istiqlal mübarizəmizdə - Gəncə üsyanında həlak olanlar arasında polşalı artilleriya zabiti Stankeviç də vardı.

Bu faktlar Polşa ilə Azərbaycanın tarixən dostluğunun mövcudluğunu bildirirdi. İndi ağır şəraitdə olan, vətənlərindən qovulmuş azərbaycanlılar Polşada sığınacaq tapıblar.

Digər tərəfdən Polşa hökuməti nümayəndələri ilə Müsavat liderlərinin yazışmasına aid sənədlər də vardır ki, bu da daha çox Polşa Baş Qərargahının Müsavata maddi kömək etdiyini göstərir. Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadənin Polşanın qəhrəman oğlu Pilsudskiyə münasibəti də yüksək olub və Pilsudskinin ölümünə həsr etdiyi məqalədə qeyd edirdi: "Lehistan (Polşa – N. Y.) qaralara bürünmüş, lehlilər milli bir matəm yaşayırlar. Milli qəhrəman marşal Pilsudski həyata vida etmişdir. Bu böyük adam Leh vətənsəverliyinin xalqa təqdis olunan parlaq bir timsalı idi" (115, s. 192).

1931-ci ildə Türkiyəni tərk etmək məcburiyyətində qalanda müsavətlərə sığınacaq verən məhz Polşa və Almaniya oldu. Müsavatçılar Polşada 1936-cı ildə özlərinin konfranslarını keçirdilər. M. Ə. Rəsulzadənin 1938-ci ildə Polşada Azərbaycan xalq nəşriyyatı tərəfindən polyak dilində "Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə" kitabı çap olundu. Kitaba ön sözü Şərq İnstitutunun direktoru senator Sedlitski yazmışdı.

M. Ə. Rəsulzadənin ikinci dəfə həyat qurduğu polyak qızı Vandanın Marşal Pilsudski ilə qohumluğunu da söyləyirlər. (M. Ə. Rəsulzadə onu Leyla xanım çağırırdı).

... Müsavat Partiyasının Polşada keçirilən konfransı böyük tarixi əhəmiyyətə malik idi.

Hələ 1936-cı ilin fevralında M. Ə. Rəsulzadə konfransın çağırış tezislərini əlaqədar üzvlərə göndərmişdi. Tezislərə görə: konfrans aşağıdakı nümayəndələrdən ibarət olmalı idi – yeni Divan heyətinin namizədləri; Partiya Divanına mənsub keçmiş üzvlər; müxtəlif yerlərdəki partiyaçılar. Bildirilirdi ki, konfransa gəlməyən nümayəndələr öz mülahizələrini yazılı olaraq göndərə bilərlər. Bu mülahizələr konfransda oxunmaq məcburiyyətindədir. Konfrans Rəyasət Heyəti tərəfindən layihənin əvvəlcədən yoldaşlara paylanmış olan yeni partiya proqramını müzakirə edərək bu xüsusta rəy verir, konfrans partiya taktikasının ana xətlərini cızır. Konfrans partiyayı xaricdə idarə edəcək məsul heyəti müəyyənləşdirir. Konfransda oxunması arzu olunan qərar layihələri əlaqədar üzvlər tərəfindən iyunun 20-dən gec qalmamaq şərti ilə Rəyasət Heyətinə təqdim edilirdi.

Partiya konfransını Müsavatın Başqanı M. Ə. Rəsulzadə açdı. M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə konfrans nümayəndələri milli istiqlalımız yolunda canını fəda edənlərin xatirəsini yad etmək üçün ayağa qalxdılar.

M. Ə. Rəsulzadə partiyanın keçdiyi tarixi yol haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirirdi: "Azərbaycan istiqlal hərəkatında yolgöstərənlik yolunda bulunan və qurtuluş savaşını yürüdən birinci fırqa "Müsavat"dır. Bunun yanında başqa bir fırqa və təşkilat yoxdur" (122, s. 3). M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, bu gün müsavətliliklə azərbaycançılıq eyni məzmun daşıyır. Və o, deyirdi: "Yaşadığımız tarixi dövrdə Azərbaycan varlığında yaşanacaq ən təbii ideoloji bizim təmsil və müdafiə etdiyimiz ideologiyadır" (122, s. 3).

M. Ə. Rəsulzadənin açılış nitqindən sonra aşağıdakı məsələlər müzakirəyə verildi:

1. Təbriklər və yerlərdən məlumatlar.
2. Milli hərəkətdə Firqənin rolu haqqında çıxış.
3. Firqə Proqramının müzakirəsi.
4. Firqə Nizamnaməsinin təsdiqi.
5. Firqə taktikasının əsasları.
6. Firqə sıralarının təmizləmə əsasları.
7. Firqə yubileyi.
8. Cari məsələlər.
9. Firqə Divanının təşkili.

Konfransla əlaqədar firqə rəisliyinə gəlmiş məktublar, təbriklər oxunduqdan sonra Konfransın ilk hissəsi bağlanır.

İkinci hissədə partiya lideri **M. Ə. Rəsulzadənin “Milli Hərəkətdə Partiya fəaliyyəti” haqqında çıxışının müzakirəsi** olmuşdur. M. Ə. Rəsulzadənin çıxışının ümumi tezisləri belə idi (Bildiririk ki, M. Ə. Rəsulzadənin çıxışının bəzi məqamları ümumi vəziyyətə görə gizli saxlanılmışdır):

1. Qızıl rus bolşeviklərinin məmləkətimizi istilası ilə Milli Azərbaycan hərəkəti yeni şəkillər alaraq, əskisindən daha fəal bir surətdə yürümüş, gərək daxildə, gərəkse xaricdə durmadan irəliləmişdir.

2. İstila qüvvətinə qarşı aparılan xalq üsyanları, vətənsəvər gəncliyin istiqlal uğrunda gizli çalışması, istilacı rus ideologisinə həyatın hər sahəsində qarşılıq göstərməsi, milli quruluş hərəkətinin içəridəki müvəffəqiyyətini göstərir.

3. Bu hərəkətin xaricdəki müvəffəqiyyətləri isə Qafqasiya Konfederasyonu üzərinə, Qafqasiyanı qonşu millətlərlə bağlamaq; Rusiya məhkumu türk elləri ilə sıx surətdə təmasda bulunmaq və Rusiya istilasına qarşı istiqlal mücadiləsində olan bütün millətlərlə “Prome-

tey” cəbhəsində birləşmək kimi xüsusiyyətlərdən başqa davamızın mədəniyyət dünyası qarşısında təbliğ olunmasıdır.

4. İstiqlal ərəfəsindəki siyasi hazırlıq və istiqlal dövründəki dövlət quruculuğu işlərində olduğu kimi, istiqlalı geri almaq uğrunda aparılan indiki fəaliyyətdə də, milli quruluş hərəkətinin aparıcısı Müsavat Firqəsi olmuşdur.

5. Hər zaman və hər məkanda müşkülsüz olmayan koalisiyon, mühacirət şəraiti içərisində də müşkül və əngəllidir.

6. Taktika, koalisiyon, təşkilat və təmizləmə işlərinə yanaşmaq və məsələni az-çox dürüst həll edə bilmək üçün konfransın həllinə məcbur olduğu məsələ budur: ideologiya ilə ideologiyaya sadıq kədrdir, yoxsa ayrı-ayrı şəxsiyyətlərdirmi? (122, s. 4-5).

Sonra Mandat komissiyasının hesabatı dinlənilmiş və təsdiq olunmuşdur. Mandat komissiyası bildirmişdir ki, konfransda iştirak etməli olan iki adam haqqında texniki səbəblərə görə məlumat alınmayıb, bir nəfər partiya üzvü məlumat göndərməmiş, bir qismi çətinlik üzündən gələ bilməmişdir. Qalan əksəriyyət isə iştirak edir.

Sonra M. Ə. Rəsulzadə partiya proqramı haqqında izahat vermiş, “Proqram Əsasları” maddə-maddə müzakirə edilib qəbul olunmuşdur.

Konfrans “Partiya sıralarının təmizlənməsi” ilə məşğul olmuşdur. Bütün iştirakçıların qızgın müzakirəsindən sonra vaxtilə partiya rəhbərliyinin verdiyi – Mir Əzizlə Ş. Rüstəmbəylinin təşkilatdan çıxarılması qərarı təsdiq edilmişdir. N. Şeyxzamanlı, X. Xasməmmədov və S. Ağasibəyli də partiya lideri və digər sınanmış üzvlər ələhinə apardıqları mənfi işə görə Müsavatdan xaric olunmuşlar. Konfrans iştirakçıları bəzilərinin də partiyadan çıxarılmasını təklif etmişlərsə də, M. Ə. Rəsulzadə razılaşmamışdır (122, s. 6).

Qeyd olunmuşdur ki, Konfransın keçirildiyi il həm də Partiyanın 25 illik yubileyi. M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə partiyanın

ilk üç qurucusundan olan, ötən il (1935-ci il – N. Y.) Bakıda vəfat etmiş Tağı Nağıoğlunun xatirəsi ayağa qalxmaqla yad edilmişdir. Fırqənin digər qurucusu M. Ə. Rəsuloğlu iştirak edə bilmədiyindən konfransa təbrikini göndərmişdi. Partiya qurucularından olan Abbasqulu Kazımzadəni isə bütün iştirakçılar şiddətli alqışlarla qarşıladılar. Bununla əlaqədar Konfrans aşağıdakı qərarı verdi: “2-... Fırqə həyatında fəal iştirak etməkdə olan Abbasqulu və Məhəmməd Əli bəylər 25 ildən bəri sarsılmadan partiya və onun müdafiə etdiyi milli istiqlal qayəsinə göstərdikləri bağlılığın bir mükafatı olmaq üzrə yaşadıkları müddətcə toplanacaq partiya konfranslarına Fəxri Üzv sayılacaqlar” (122, s. 7).

Konfransda partiya Divanının yeddi üzvdən ibarət heyəti müəyyənləşdirilir. M. Ə. Rəsulzadənin təklifi ilə Divan üzvlüyünə gələcəkdə iki nəfərin də qəbul edilə biləcəyinə qərar verilir.

Beləliklə, partiyanın rəsmi yığıncağına verilən 17 illik fasilədən sonra Müsavat özünün böyük əhəmiyyətə malik konfransını keçirdi. Konfransın bağlanması M. Ə. Rəsulzadə yekun nitqi söylədi: “Arkadaşlar, tarixdə böyük iş gördünüz. Fırqənin Proqramı, Təşkilatı və Taktikasına aid bütün cəhətləri tamamlamaq üçün qərarlar alındı... Yetər ki, özümüz məğlubyyət materialı olmayalım. Daşdığımız ideologiya kimi, özümüzün də zəfər amili olması öz əlimizdədir. Bunu etməyə çalışalım. Biləlim ki, haqq bizim olduğu kimi, zəfər də bizimdir, bizim olacaqdır” (122, s. 8).

Konfrans iştirakçıları bir səsle deyirdilər: “Yaşasın Azərbaycan, yaşasın istiqlal, yaşasın mücahidlərimiz, yaşasın fırqə və onun lideri!”.

Yeni Proqram Əsaslarının qəbul edilməsi böyük hadisə idi. Yeni Proqram Əsaslarında bir fikrə başlıca üstünlük verilirdi: Müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini rus istilasından qurtarmaq və onu qeydsiz-şərtsiz müstəqil bir dövlət halında yaşatmaq! Yeni proqram əsasları müsavətçiliği tərifi belə müəyyənləşdirirdi:

“Müsavətçilik böyük Türk kultürünə bağlı, milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hürriyyət, cümhuriyyət və istiqlal ideoalına sadıq Azərbaycan vətənsəvərliyi” (122, s. 9).

Yeni Proqram Əsasları Milli Təsənüdə cəmiyyətdə böyük ehtiyac duyulduğunu vurğulayaraq bildirirdi: “4. Müsavətçilik, hər bəsonu təcrübələrində, vaxtı ilə iqtisadi açılışda böyük rol oynadığı əski klassik liberalizmin, fərdlər üçün heç bir qeyd, hüdud görməyən “Tezis” kimi sinif mücadiləsi fikriyyatına dayanaraq fərdiyyətçiliyi kökündən rədd edən kollektivizm antitezisinin də xüsusilə rus təcrübəsində iflas etdiyinə qətiyyətlə sabit olduğuna qanədir... Bu sürətlə müsavətçilik, Milli Birlik və Təsənüdü əsas olaraq alır və hər türlü sinif və zümrə hakimiyyətini rədd edir” (5, s. 5).

Azərbaycan vətəndaşlarına müraciətdə qəbul edilən bəyannamədə partiya konfransının keçirildiyi bildirilir, razılaşıdırılan qərarlardan danışılırdı. Göstərilirdi ki, məhz müsavətçilik ideoalına bağlılığından xalqımız Qızıl rus əsarətinə qarşı amansız savaşılar aparırı. Azərbaycan vətənsəvərliyinin göstərdiyi şanlı müqavimət düşməni daima qorxuda saxlamaqdadır. Bəyannamənin sonunda yazılırdı: “Milli Qurtuluş yolunu bizdən əvvəl gedən müvəffəqiyyətli millətlərin tarixindən alacağımız çox dəyərli bir dərslər vardır: Vətən xilasına aid müəyyən ideoloji müəyyən təşkilat ətrafında birləşmiş, bir-birinə candan bağlı idealist, fədakar, əzmlı mücadilə zümrəsinə malik hərəkatlardır ki, müvəffəq olmuşlar, ideoallarına çatmışlar.

Vətəndaşlar! Sizi böylə əzm və iman sahibi bir zümrə halında yürüyən istiqlal mücadiləsinə candan qoşulmağa çağırırıq!” (122, s. 22).

MÜSAVATÇILARIN İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ ALMANİYADA FƏALİYYƏTİ. HITLER ALMANİYASI İLƏ AZƏRBAYCANIN MÜSTƏQİLLİYİ HAQQINDA APARILAN DANIŞIQLAR

1939-cu ildə Sovet qoşunlarının Polşanı işğal ilə müsavətçilər ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qaldılar. Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə əvvəl Fransaya getmiş, almanların təzyiqinin burada artdığını hiss etdikcə oradan İsveçrəyə keçmişdir. Almanlar 1940-cı ilin mart-iyun aylarında Fransa, hollandiya, Belçika və digər Avropa ölkələrini də işğal etdiyindən, şəxsi dostu, mühacirətdəki Polşa hökuməti Başqanı Sikorskinin dəvəti ilə qısa bir zamanda Londonda olmuşdur. Bu məqamlarda İngiltərənin Sovetlər Birliyinə yaxınlaşma meyli güclənirdi. Bu vəziyyəti görən M. Ə. Rəsulzadə Rumıniyanın paytaxtı Buxrestə gəlmiş və buradan Müsavata rəhbərliyini davam etdirmişdir (6, s. 27). **Müsavətin Ankara və Berlin komitələri o dövrdə ciddi fəaliyyətdə idi. Müsavətin Berlin Komitəsinə Hilal Münşi, Ankara Komitəsinə isə Kərim Odər başçılıq edirdi.**

Aydın bir həqiqət idi ki, kommunizmlə savaşa aparan almanlar neçə illər idi ki, bu mücadiləni dəyişmədən yürüdən "Müsavat"da da iş birliyinə çalışacaqdılar. Lakin hər bəş başlanğıcında almanların mövqeyi hələ aydın deyildi. Əgər Almaniya Sovetlər Birliyi üzərində qələbə qazanardısı, onda Azərbaycana münasibət necə olacaqdı? Almaniya Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi varlığını qəbul edəcəkdimi?

Lakin M. Ə. Rəsulzadə Hitlerin "millətçiliyə" münasibətini hələ 30-cu illərdə yazdığı məqalələrinin birində aydınlaşdırmışdı. O, 1933-cü ildə yazırdı: "Hitlerçilik hər şeydən əvvəl kommunizm demagogiyasına qarşı çıxış etmək üçün yaranmış bir ideyadır. O, faşizm kimi öz müxaliflərindən diktatorluq fikrini götürmüş, lakin oradakı beynəlmiləçiliyi millətçiliklə əvəz etmişdir" (228, s. 224).

Hitler Almaniyasının Şərq xalqlarına münasibətini aydınlaşdırmaq üçün M. Ə. Rəsulzadə Müsavatın Ankara Komitəsinə və Berlin Komitəsinə təlimat vermişdi. Almanıyanın Türkiyə Böyükəlcisi fon Papen Ankarada Kərim Odərlə, professor fon Mende isə Berlində Hilal Münşi ilə danışıqlar aparmışdı. Bu danışıqların nəticələri partiya Başqanına çatdırılmış və məlum olmuşdu ki, almanlar bu xalqları müstəqil bir dövlət halında görmək istəməzlər (6, s. 28).

Bu isə şübhəsiz ki, Müsavatın prinsiplərinə zidd idi. Belə olduqda M. Ə. Rəsulzadə tələsməyib gözləməyi qərara almışdı. Lakin fon Papenin Ankaradan Almaniya Xarici İşlər nazirliyinə göndərdiyi şifrələrdə mütləq olaraq M. Ə. Rəsulzadənin dəyərləndirilməsi bildirilirdi. Azərbaycan Milli Mərkəz Başqanı doktor M. Kəngərli yazır ki, məhz fon Şulenbergin və professor fon Mendenin Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşanı vasitəçi etməyindən sonra Müsavat lideri almanlarla danışığa başlamışdır.

Hitler Almaniyası mühacir təşkilat və qruplarla danışıqları əsasən iki nazirliyi vasitəsi ilə aparırdı: Xarici İşlər nazirliyi və Şərq nazirliyi. Xarici İşlər nazirliyində bu işdə Şulenberg, Şərq nazirliyində isə Rozenberq dayanırdı. Bəzi məqamlarda bu iki nazirliyin işi üst-üstə düşdüündən ziddiyyətlər yaranırdı. Sonradan Rozenberq Hitlerə şikayət etmiş, o isə "Xariciyyə Bakanlığı"na işğal altındakı Sovetlər Birliyinin məsələləri ilə məşğul olmağı yasaqlayan bir təlimat vermişdi (265a, s. 69). Hitlerin bu qərarı Rozenberqin əsl qələbəsi idi.

Almanıyanın Şərq nazirliyi 1941-ci ilin iyununda yaranmışdı. Nazirlik üç bölmədən ibarət idi: 1. Siyasi; 2. İdarə; 3. İqtisadi. Siyasi bölmədəki Qafqaz şöbəsinə professor fon Mende başçılıq edirdi. Professor fon Mende bir dəfə Polşada olarkən çoxlu türktatarın səhvən "aşağı təbəqə" dərəcəsinə bölünüb güllələndiyini eşitmiş və bu barədə Rozenberqə məlumat vermişdi. Rozenberq də öz növbəsində narahatlıq yaranan bu hadisəni Hitlerə çatdırmışdı.

Bundan əlavə, 1942-ci ilin avqustunda sovet hərbi əsirlərinə uyğunlaşdırılacaq və onlarla ünsiyyətə əsasən ortaya çıxacaq məsələlərin həll edilməsi üçün “Şərq Millətləri Mənsuqları Mərkəzi” quruldu (265a, s. 75). Mərkəzin “irtibat dairələri”ndən fərqi onda idi ki, “irtibat dairələri” təbliğat, dərgilər, öyrədici kurslarla məşğul olurdu. “Mərkəz” isə texniki yardıma nəzarət edirdi.

Almaniya hökuməti əski mühacirlərlə əlaqələr qurmağa daim cəhdlər göstərirdi. 1942-ci ilin aprelində Şulenbergin vasitəçiliyi ilə Fransada, İtaliyada, Balkanlarda, Türkiyə və İsveçrədə yaşayan bir çox millətçi-mühacirlər Berlinin məşhur “Adlon” otelinə toplaşaraq yığıncaq keçirmişdilər (265a, s. 68).

Almanlar Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadə ilə hər vasitədə işbirliyinə çalışırdılar (265a, s. 109). 1942-ci ilin oktyabrın 7-də M. Ə. Rəsulzadə Almaniya Alman ordusu, Xarici İşlər nazirliyi və Şərq nazirliyi ilə işbirliyi aparmaq üçün danışıqlara başladı. Lakin Azərbaycanın müstəqilliyinin elanının alman siyasəti ilə bağlaşmadığını görüb, oradan Buxarestə getdi. Almanlar onun gəlməsinə təəssüflənmiş, qalması üçün Drezden məktəblərinin birində müəllimlik təklif etmişdilər.

Belə olduqda, müsavətlərin prinsiplərinin dəyişməzliyini görən almanlar X. Xasməmmədov qrupu ilə dialoqa başlamışdılar. Beləliklə, almanlar Müsavatı və M. Ə. Rəsulzadəni təcrid etmiş, sadəcə Hilal Münşinin təmsilçiliyində Berlində bir nümayəndə qalmışdı. Almanlar Hitlerin göstərişi ilə komitələr yox, legionlar yaradılmasına üstünlük verirdilər. Mühəribənin ilk dövrlərində legionerlərə də bir qədər şübhə ilə baxılırdı. Legionerlər qruplarına Hitlerin etinasız münasibəti də, əsassız deyildi. Bu, hər şeydən əvvəl legionerlərin çoxunun sovet təhsili və əxlaqı görməsi ilə bağlı idi ki, bəzi hallarda onlar qayıdaraq yenidən sovet ordusunun tərəfinə keçirdilər. Xüsusən ermənilərin mövqeyi daha sürüşkən idi. 1942-ci ilin əvvəllərində üsyan edən ermənilərin bu hərəkəti müqabilində

Hitler başqa birliklərin də keçici olduğunu düşünmüşdü (265a, s. 61). Bir qrup erməni isə ukraynalıların tərəfinə, hərbi sonu yaxınlaşdıqda fransızların tərəfinə keçmişdilər.

Vəziyyəti belə görən Hitler nəhayət sadəcə müsəlmanlara güvənə biləcəyini söyləmişdi (265a, s. 61). Almanların müşahidələrinə görə belə “sürüşkənlik” baxımından birinci yerdə ermənilərdir. İkinci yerdə Volqa tatarları ilə türküstanlılar idi. Azərbaycanlılarla şimali Qafqazlılarda bu çox az müşahidə olunurdu.

1941-ci ilin dekabr ayında Rozenberq Hitlerə türk legionlarının təşkil edilməsi vacibliyini söyləmişdi. Rozenberqin plan və təklifindən razı qalan Hitler 1941-ci ilin dekabr ayının 22-də rəsmən türküstanlı, gürcü və qafqasiyalı müsəlman legionerlərinin yaradılması əmrini vermişdi. Qafqasiyalı müsəlman legionu sonradan azərbaycanlı və şimali qafqasiyalı legionu olmaq üzrə iki yerə ayrılımış, 1942-ci ilin baharının sonlarında Volqa tatarlarının legionu təşkil edilmişdi. İlk legionların qərargahı əsasən Polşada yerləşirdi” (265a, s. 54). Azərbaycan legionuna əvvəlcə qrup halında başçılıq edirdilər: Abbas bəy Ataməlibəyov, Fətəlibəyli-Düdənginski və Fuad Əmircan (265a, s. 112).

Əbdürrəhman Əli oğlu Fətəlibəyli – Düdənginski Naxçıvanın Düdəngə kəndindən idi. 1941-ci ildə mühəribənin ilk həftələrində almanlara əsir düşən 33 yaşlı Fətəlibəyli Hitlerdən Sovetlər Birliyinə qarşı döyüşməsinə icazə istəmişdi. Sovet hərbi məktəbinin məzunu olan bu adamın 1941-ci ilin noyabrında Azərbaycan legionlarının təşkili ilə bağlı xahişi Almaniya Xarici İşlər nazirliyində şübhə və etimadsızlıqla qarşılanmışdı. Lakin sonradan bu şübhələrin əsassız olduğu aydınlanmışdı. Çünki, Fətəlibəyildə Sovet təcavüzünə qarşı hədsiz bir nifrət vardı. Digər tərəfdən mayor Fətəlibəyli bacarıqlı hərbiçi idi.

Yaradılmış hərbi legionda azərbaycanlıların sayı 70 minə yaxın idi. Azərbaycan legionunda “Boz qurd”, “Aslan” kimi batalyonlar

vardı. Legionda “Azərbaycan”la yanaşı “Hücum” adlı bir qəzet də çıxırdı.

Azərbaycan legionerlərinin həftəlik “Azərbaycan” qəzetində maraqlı yazılar çap olunurdu. 1942-ci il 20 dekabr tarixli nüsxədə (N 28) yazılırdı: “Taburlarımızın başları üzərində dalğalanan üç rəngli bayraq – bu, Azərbaycanın bayrağıdır. Milli Azərbaycan bayrağı!”. 1943-cü ilin 3, 10 yanvar nüsxələrində də qəzetdə “Müqəddəs arzu, böyük ümid”, “Bir daha yüksələn bayraq bir daha enməz!” kimi istiqlal tarixindən və arzularından bəhs edən yazılar çap olunub. Qəzetin 1943-cü ilin 8 avqustunda çıxan sayında N32(60) oxunan məlumatlar vardır. Qəzetin ədəbiyyat səhifəsində çoxlu vətən həsrətli şerlərə rast gəlinir” (41).

M. Ə. Rəsulzadə yazırdı: “1943-cü ildir. İkinci Cahan hərbi əsnasında Alman Xariciyyə nazirliyindən qraf fon Şulenberqin (sonradan Hitlerə yapılan sui-qəsd işi ilə ilgili olaraq edam edilən) dəvəti üzərində Berlində idim. Milli Azərbaycan Komitəsi təşəkkül etmişdir; bu Komitə Milli Azərbaycan davasının əsaslarını alman məqamlarına qəbul etdirmək üzrə fəaliyyətə keçmişdir” (82, s. 11).

Hitleri heç bir milli komitə maraqlandırmırdı. Bunun əvəzinə o, “təşkil olunan milli legionlarla ordu qərargahı arasında rabitə vəzifəsini görən məhdud və müəyyən işlərlə bağlı “Rabitə (irtibat) Heyətləri” qurulmasını əmr etmişdi. Azərbaycan Rabitə Heyətinin başına da mərhum Fətəlibəyli gətirilmişdi” (82, s. 12).

Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadənin yaratdığı Milli Azərbaycan Komitəsi bu proqramla mübarizə aparırdı: “Azərbaycanın milli haqlarını qorumaq, vətənin xilas və istiqlalı üçün mübarizə etmək, qafqasiyalı millətlərin dostluqları və siyasətçə bir yerdə yaşamaları üçün çalışmaq və Almaniya ilə sıxı surətdə işbirliyi təmin etmək” (117, s. 26).

Müsavatçıların Berlində “Milli Azərbaycan Komitəsi” yaratmağı azərbaycanlıları çox sevindirmişdi. Azərbaycan legionlarına

başçılıq edənlərdən Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski M. Ə. Rəsulzadəyə bu məzmununda bir məktub göndərmişdi: “Mərhəbə, çox möhtərəm Məhəmməd Əmin! Əziz yurdumuz Azərbaycanın yorulmaz hürriyyət və mücahidi olan Sizi cəbhədən bütün əsgərlərimiz adından salamlayıram. Qəzetimizdə “Milli Azərbaycan Komitəsi”nin təşkil olunduğunu oxudum; bu, məni çox sevindirir” (117, s. 11).

Lakin təəssüflər ki, sonradan müəyyən təsirə düşən Ə. Fətəlibəyli Milli Azərbaycan Komitəsinin rolunu azaltmağa çalışmışdı.

M. Ə. Rəsulzadənin legionlar arasında nüfuzu böyük idi. M. Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan legionerlərinə - Könüllü Birliklərinə göndərdiyi bir məktub “Azərbaycan” qəzetinin 1943-cü ilin 30 may nüsxəsində çap olunub. Həmin tarixi məktubdan: “Milli istiqlal uğrunda canlarını verməyə hazır fədailərin şəxsinə qarşı göstərdikləri etimada layiq bir xidmətdə olmaq imkanını əldə etmək, milli davaya sərf etdiyim həyatımın ən səadətli anını təşkil edəcəkdir” (117, s. 27).

1943-cü ilin mayında müsavatçılar Milli Azərbaycan Komitəsi təşəbbüsü olaraq Azərbaycan istiqlalının 25-ci ildönümü münasibəti ilə Berlinin məşhur “Kanserhof” otelində böyük mərasim keçirdilər. Bu mərasimə Berlindəki bütün azərbaycanlılar, qonşu və dost xalqların nümayəndələri, Almaniya hökumətinin yüksək vəzifəli şəxsləri, bütün cəbhələrdən legion nümayəndələri iştirak edirdilər. Komitə rəisi M. Ə. Rəsulzadə xəstə olduğundan Komitə üzvü Abbas bəy onun göndərmiş olduğu təbriki oxumuş və hərarətli alqışlarla qarşılanmışdır. Katib Hilal Münşi isə Azərbaycan İstiqlal davasını bütün mərhələləri ilə izah etmişdir. Bütün salon milli bayraqlarımızla bəzədilmişdi. Müsavatçıların təşkil etdiyi bu tədbir “Mən heç bir Komitə istəmirəm” deyən Hitlerin gözü qarşısında baş verirdi.

Bu mərasimdən sonra 1943-cü ilin 6-9 noyabrında “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi”nin (sədri Fətəlibəyli-Düdənginski idi) təşəbbüsü ilə Milli Azərbaycan qurultayı keçir

rildi və qurultay beş maddəlik sənəd qəbul etmişdi. Sənədin birinci maddəsində deyilirdi: “1. 1918-ci il 28 May - 1920-ci il 27 Aprel qədər davam etmiş Milli Azərbaycan hökuməti dövrü, şanlı tariximizin ən parlaq səhifəsini təşkil edir” (82, s. 13).

Bu dövrdə Almaniyada fəaliyyət göstərən Ə. Fətəlibəylinin başçılığı altında olan Azərbaycan “Milli Birlik Məclisi” ilə müsavətçilərin yaratdığı “Milli İstiqlal Komitəsi” arasında müəyyən ziddiyyətlər yaranmışdı. Avropada yaşayan Azərbaycan Cümhuriyyəti təmsilçilərindən bəzilərinə öz sıralarına alan “Milli Birlik Məclisi” sonralar, xüsusən 50-ci illərdə belə təbliğat aparırdı: “Müsavətçilər legionerlər əlryhinə mənfi fikirlər yayaraq, hər tərəfdə intiriqa salırlar”. Əlbəttə, bu səhv fikirlər idi və Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi tanınması uğrunda müsavətçilərin Hitler Almaniyası ilə apardıqları mübarizənin düzgün anlaşılmamasından irəli gəlirdi. Müsavətçilər “Milli Birliyi”nin bəzi nöqsanlarını da şübhəsiz cavabsız qoymurdular. Məsələn, “Məclis”in nəzarətində olan bəzi nəşriyyat orqanlarında Nəriman Nərimanov az qala qeyri-adi rəhbər səviyyəsinə qaldırılırdı. Yaxud bir məqalədə məşhur dövlət adamlarımız olan “Topçubaşılar, Rəsulzadələr, Xanxoyiskilər” ölçüsündə “Nərimanovlar” adı da verilirdi (117, s. 28). Yenə səhvə yol verilir və Nərimanovun təşkil etdiyi “Hümmət” Firqəsi “Azərbaycan ziyalıları, ümumiyyətlə xalq kütlələri arasında daxili ziddiyyətlər və parçalanmalar əleyhinə hamını toplu və ümumi bir mübarizəyə dəvət edirmiş” məzmununda təbliğ olunurdu (117, s. 29).

Tarixə bu mövqedən yanaşma milli Azərbaycan davasının ümumi prinsiplərinə əks idi və müsavətçilər “Milli Birlik Məclisi”nin belə hərəkətini sakit qarşılaya bilmədilər. 1943-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə azərbaycanlılar qarşısında çıxış edib, öz istiqlalıyyəti uğrunda mübarizə aparan xalqlara qarşı silah işlətməyin əleyhinə olduğunu bildirmiş və demişdir: “Hürr və azad bir dövlət həyatı yaşamaqda ikən, onların bağımsızlığını əllərindən alan Almaniya

kommunist işğalı altındakı Azərbaycana heç bir zaman bağımsızlıq verməyəcəkdir” (117, s. 28). M. Ə. Rəsulzadə vida çıxışında Müsavat partiyasının nasional-sosialist Almaniyanın Sovet məhkumu millətləri haqqındakı siyasətinə olan münasibətini açıqlamışdı.

Bu illərdə müsavətçilərin, Milli Azərbaycan Komitəsinin, bütün legionerlərin, eləcə də Almaniyadakı qeyri-rus millətlərin narazılığına səbəb olan “Vlasov Komitəsi”nin mövqeyi idi. 1944-cü ilin 14 noyabrında Praqada almanların dəstəyi ilə yaradılan “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Komitəsi” sanki özünü Sovet hökumətinin alternativisi olaraq göstərir və rus olmayan millətlərin də adından danışdı. 1942-ci ildə almanlara əsir düşən, 1943-cü ilin martında başladığı siyasi fəaliyyəti üç ay sonra Hitler tərəfindən yasaqlanan (265a, s. 160) general Vlasovun bu iddialı mövqeyi bütün milli təmsilçiləri də narahat etməyə başlamışdı. “Vlasov Komitəsi”ni Himmler, Xariciyyə Bakanlığının “Rusiya Komitəsi” və Göbbels müdafiə edirdilər. Qeyri-rus millətlərin mövqeyində isə Rozenberq, fon Mende, Şərq Bakanlığı və digər başqaları dayanırdı. “Vlasov Komitəsi”nin Proqramına qarşı türk-tatar, Qafqaz (Azərbaycanlı, gürcü və Şimali Qafqaz), Krım tatarları, türküstanlılar, ukraynalılar adından rəsmi etiraz bildirildi. Verilən etirazda Alman hökumətindən aşağıdakılar xahiş olunurdu:

1. General Vlasovun millətlərin idarəsinə aid bütün tələblərinə mane olunması.

2. Millətlərin müstəqil dövlət qurma haqlarının dərhal tanınması, milli təmsilçilərin tanındıqlarının ifadə edilməsi...” (265a, s. 165).

1944-cü ilin avqustun 22-də almanların müharibədəki vəziyyətini kəskin olduğu bir zamanda Dörd Qafqaz Cümhuriyyəti Qafqazın konfederativ əsaslarla mövcud olacağına aid sənədi (diplomatik notanı) Xarici İşlər nazirliyinin məsul işçisi fon Şulenberg vasitəsi ilə Xarici İşlər nazirliyinə çatdırdı (118, s. 5).

1945-ci il martın 17-də Rozenberq azərbaycanlılara, gürcülərə, ermənilərə, Şimali Qafqazlı və Krım tatarlarına Alma-

niyə tərəfindən rəsmən tanındıqlarını bildirdi. Tanınma sənədində "həmin xalqların gələcəyi haqqındakı fikirlərini təmsil etmək bildirilir və manifestolarla açıqlamaq haqqına sahib olduğu" təsdiqlənirdi" (265a, s. 117).

Hitlerin özünü öldürməyə hazırlaşdığı bir məqamda verilən bu sənədin cəmi altı həftəlik ömrü oldu. Almanıyanın məğlubiyyəti artıq göz qabağında idi. Təsadüfi deyildi ki, Hitler Reyxstaqın (Məclis) son iclasındakı çıxışında bu sözləri də deməyə məcbur olmuşdu: "Amma mən bu işləmələrin buraxılması gərəkliyinə inanıram: Avropada son yüz ildə bir çox sayda yeni millətlər doğdu, öncələri parça-parça və gücsüz bir şəkildə yaşayan bu millətlər sadəcə çox ekono-mik, fəqət həmə-n-həmə-n heç siyasi etibara sahib olmadı. Bu yeni dövlətlərin olunmasıyla təbii gərginliklər başladı..."

Bu dövlətlərin xalqları yaşamaq istəyir və yaşayacaqlar" (272, s. 42).

Almanıyanın Azərbaycan da daxil olmaqla bu dövlətləri belə tələsik tanımasına sonradan azərbaycanlı mühacirlər müxtəlif mövqelərdən yanaşmışdılar. Mühacirlərdən bir qrupu Alfred Rozenberqin bu "tanınması"nı belə qiymətləndirirdi: "Rozenberqin istiqlalımızı tanıması olmasa idi, tökülən bütün qanlarımız hədə olardı!" Lakin müsəvatçıların bu "tanımaya" münasibəti bir qədər başqa idi. Məsəvatçıların bu mövqeyini M. Kəngərli "Kafkasya" dərgisinin 1952-ci il 9-cu sayında belə ifadə edir: "Tarixi heç bir mənə ifadə etməyən bu "quru söz" tökülən Azərbaycan qanının qətiyyə-n bahası ola bilməz... İstiqlal əzmi ilə axıdılan Azərbaycan qanı həddi zati-n-da dəyərlidir. O, Rozenberqin sözlərinə bədəl tutulacaq ucuz mətah deyildir" (250a, s. 29).

Almanların məğlubiyyəti ilə ortalığa yeni problemlər çıxırdı. Başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla müsəvatçılar Azərbaycan le-gionlarındakı döyüşçüləri xilasa çalışırdılar. Stalin hər vasitə ilə bu əsirləri geri alıb ölüm hökmünədək cəzalandırırdı. Bəzi hərbi

əsirlər isə müharibənin bitdiyini fikirləşib, yenidən axın-axın Vətənə döndürüldülər. Onları isə Vətəndə amansız cəzalar gözləyirdi. Stalinin əsirlərə qarşı amansız mövqeyi və qəddarlığı tezliklə bütün dövlətlərə məlum olmuşdu. İngilislər o zaman Stalinin əsirləri necə güllələtdiyindən bəhs edən "Dunay alovlar içində" adlı bir film çəkmişdilər. Həmin film 1948-ci ildə Türkiyədə də göstərilmiş və xalqın böyük qəzəbinə səbəb olmuşdu. Filmdə azərbaycanlıların da necə amansızlıqla öldürüldüyü göstərilirdi (228, s. 230).

Tezliklə M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı altında müsəvatçıların fəallığı ilə Münhendə "Azərbaycan Demokrat Birliyi" adlı cəmiyyət quruldu. Cəmiyyət ciddi fəaliyyətə başladı. Cəmiyyətin Azərbaycanlı əsirlərə müraciəti hazırlandı və bu sənəd müsəvatçıların fəallığı ilə onlara çatdırıldı.

Azərbaycan Demokrat Birliyinin azərbaycanlı əsirlərə müraciəti: **"Əziz mücahidlər!** Altı ildir davam edən İkinci Cahan hərbi artıq sona yetdi: hərbi almanların məğlubiyyəti, qərb müttəfiqlərinin zəfəri ilə nəticələndi. Bizim mücadiləmiz isə davam edəcək, çünki müqəddəs vətənimizi işğal altında tutan sovet kommunist rejimi müttəfiqlərin yanında yer almaq imkanına sahib oldu. Yurddaşlar! Müqəddəs vətənimizin bolşeviklər tərəfindən istilasından 21 il sonra ələ keçən bir fürsəti işin başlanğıcında bolşeviklərdən zübur edən xətalara rəğmən yaxşı qarşıladınız və əldə silah əbədi düşmə-nə qarşı döyüşlərdə Vətən övladlarından şəhidlərimiz oldu, yerləri behişt olsun, hamısını hörmətlə yad edirik. Hərbi qəhrəmanı gənclər! Siz tələsməyin, araqızışdıranların təbliğatlarına inanıb geri dönmək kimi tələsikliyi qəbul etməyin.

Vətəndaşlar, məlumunuz olsun ki, sizlər "Ostministrliklərdə" (Şərq nazirliyi – N. Y.) işlədiniz, legionlar qurdunuz, cəbhələrdə silahlı cəng yapdınız, milli təşkilat yaratdınız, qəzet və jurnal buraxdınız, xalqımız üçün şərəfli xidmətlər göstərdiniz, qəhrəmanlıqlar etdiniz, dəvətə inanmayın, çünki hamınız onlara görə vətən xaini

və hər b günahkarı sayılacaqsınız. Bunun da cəzasını hamınız bilin. Vətən həsrətinə köks gərin. Olduğunuz ölkələrdən ayrılmayın, milli təşkilatlarımız ətrafında birləşin, bundan aldığınız güclə də mücadilənizi davam etdirin. Əski nəsil bu davanı 26 ildir belə yürüdür. Ana Vətən Türkiyə də sizin arxanızdadır. Hər zamankı kimi sayıq olun. Özünü müvəqqəti yaşayacağınız bir ölkə seçin. Biz sizin Türkiyəyə hicrət etmənzə kömək edərək, fəqət Amerikaya da gedə bilərsiniz, orası da elə lap yaxşı ictimai sistemi olan məmləkətdir.

Yurddaşlar, yurdumuza dönənə qədər yaşayacağınız ölkələrdə sizə bəxtiyar olmanızı dilər. Bu vəsiqə ilə qısa adı "ADB" olan Azərbaycan Demokrat Birliyi ətrafında birləşməyə çağırırıq.

*Azərbaycan Demokrat Birliyi,
Münhen, 1946-cı il" (228, 231).*

Müsavətçilərin bu fəaliyyəti müsbət nəticəsini verirdi. Əsirlərin müəyyən hissəsi geri dönməyə tələsmirdi.

Bir müddət sonra M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə "Türkiyə-Azərbaycan Cəmiyyəti" yaranmış, bu cəmiyyət üç minədək azərbaycanlının Türkiyəyə getməsinə təmin etmişdi. O dövrdə Almaniyaya gəlmiş Misir kralı Fərruxla da əlaqə saxlanmış və o, 600-ə yaxın azərbaycanlını özü ilə Misirə aparmışdı. 1948-ci ildə Amerika hökuməti ilə Stalin arasında soyuqluq yaranmış və Ruzveltin həyat yoldaşı Amerika senatına müraciət edib əsirlərin zorla sovet hökumətinə göndərilməsini tələb etmişdi.

Bu dövrdə müsavətçilər vəziyyətin mürəkkəbliyinə baxmayaraq fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Bunun nəticəsi olaraq 1947-ci ildə Münhendə M. Ə. Rəsulzadənin 33 səhifəlik "Azərbaycan tarixi" kitabçası nəşr edildi (242). Kitabın çapı ilə bağlı bütün əziyyətləri müsavətçilər – Əhməd Yaşad, Məhəmməd Kəngərli, Heydər Atak çəkildilər. Kitabın çapına mane olunduğundan Əhməd Yaşadın fəallığı ilə kitabça Hannover şəhərində nəşr edilmiş, lakin ünvan Münhen

göstərilmişdi. Azərbaycan Demokrat Birliyinin üzvləri kitabçanı bütün Avropadakı azərbaycanlılara yaydılar.

1947-ci ilin sentyabrında başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla əksər müsavətçilərin Türkiyəyə qayıtmasına rəsmən icazə verildi.

MÜSAVATÇILARIN "PROMETHEY" TƏŞKİLATININ YARADILMASINDA FƏALLIĞI. BRÜSSELDƏ "QAFQAZ KONFEDERASIYA AKTI" NIN İMZALANMASINDA M. Ə. RƏSULZADƏNİN İŞTİRAKI. VİSBADEN KONFRANSINA MÜSAVATÇILARIN ETİRAZI

Mühacirətdəki müsavətçilər sovet məhkumu olan ayrı-ayrı xalqların təmsilçiləri ilə bolşevik işğalına qarşı birgə mübarizəni daim dəstəkləyirdilər. Müsavətçilərin mühacirətdəki fəaliyyətinin ən dəyərli mərhələsi məhz antisovet mübarizə blokunun yaranmasındakı xidmətləridir.

1927-ci ildə Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazı birləşdirən "Qafqaz İstiqlal Komitəsi" təşkil olundu. Komitəyə Polşa hökuməti maddi dəstək verirdi. Azərbaycanı QİK-də M. Ə. Rəsulzadə, M. Y. Mehdiyev; Gürcüstanı – N. Jordaniya, A. Çxenkel, A. Asatiani, S. Mdivani; Dağlıları – M. Sunşev və İ. Çumşov təmsil edirdilər.

Başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla müsavətçilərin təşəbbüsü ilə 1928-ci ildə Parisdə **"Prometey" təşkilatı** yaradıldı. Əslində hələ 1926-cı ildən Qafqaz mühacirlərinin birliyi şəklində olan və 1928-ci ildə rəsmən elan edilən bu təşkilatı Polşa hökuməti maliyyələşdirirdi.

Yalnız rusların və ermənilərin daxil olmadığı bu təşkilat demək olar ki, mühacirətdəki rus olmayan bütün xalqları özündə birləşdirmişdi. Birlik klub kimi yaradılmışdı və hər ölkə iki üzvlə təmsil olunurdu. Birlikdəki təşkilatlar siyasi hərəkətdə geniş nüfuzu olanlar idi: gürcü sosialistlər, azərbaycanlıların Müsavat Parti-

yası, Kırım tatarlarının “Milli Firqəsi”, türküstanlıların “Milli Türküstan Birliyi” və müxtəlif Şimali Qafqaz tatar qrupları: Prometey Birliyində Azərbaycanı – M. Ə. Rəsulzadə və M. Y. Mehdiyev; Ukraynanı – professor Smal Stotski, A. Şulqin; Türküstanı – Mustafa Çokayev; Gürcüstanı – N. Jordaniya, Q. Qvazova; Şimali Qafqazı – Səid Şamil, Tausultan Şakmanov; Kırımı – Cəfər Seyid Əhməd; İdil-Uralı – Ayaz İshaqi.

Təşkilatın ilk rəhbəri Tausultan Şakmanov oldu. Təşkilatın orqanı olan “Prometey” jurnalının ilk redaktoru gürcü Q. Qvazova idi.

Erməni qrupları Birlikdə Böyük Türk-Tatar əksəriyyəti olduğu üçün güclü bir türk nüfuzu olacağından çəkinib işbirliyindən uzaqlaşdılar (265a, s. 20).

1936-cı ilin mayın 31-dən iyunun 1-dək Varşavada “Prometey” Birliyində təmsil olunanların qurultayı oldu. Qurultayda sovetlərin ruslaşdırma siyasəti, dil problemləri müzakirə edildi.

“Prometey” birliyi yalnız öz dərgisinin (Parisdə fransızca çıxan “Prometey”) nəşri ilə maraqlanmır, eyni zamanda Birlikdə təmsil olunan digər təşkilatların nəşr orqanlarına da dəstək verirdi. Bunlar aşağıdakı mətbu nəşrlər idi:

1. Gürcülərin Parisdə çıxan “Sahartorelo” dərgisi.
2. Kırım tatarlarının “Əməl” dərgisi.
3. Şimali Qafqazlıların orqanı ilan, Varşavada rusca, türkcə çap olunan “Şimali Qafqasıya”.
4. Volqa tatarlarının “Yeni Milli Yol”.
5. Azərbaycanlıların “Qurtuluş”u.
6. Türküstanlıların “Yaş Terküstan”ı (“Gənc Terküstan”). Bu sonuncu nəşrlər Berlində çap olunurdu.

“Prometey” təşkilatı müstəqil dövlətlərin yenidən təsisini elan etmiş və bunu başlıca hədəf olaraq tutmuşdu. Təşkilat özünün xarici siyasətini Polşanın və Avropa dövlətlərinin mənfəətlərinə uyğun yönəldirdi.

“Prometey” Birliyinin olduqca sağında yer alan bəzi Qafqaz təşkilatlarının siyasi xarakteri daha dəyişik idi (265a, s. 21). Belə ki, Belə ki, keçmiş Ermənistan Xarici İşlər naziri Arşak Camalyan və gürcü Vaqnadze mühafizəkar, dini təmələ əsaslanan Birlik qurmaq istəmişlərsə də, buna nail ola bilməmişdilər. Onların “Birliyi” xristian qafqazlıları birləşdirməyə, müsəlmanları isə uzaqlaşdırmağa meyilli idi.

Keçmiş Şimali Qafqaz naziri Heydər Bammətin də mövqeyi fərqlənirdi. O da qafqazlıların antibolşevik blokunun tərəfdarı idi, lakin bunu birbaşa Türkiyəyə bağlı olmasını istəyirdi. Lakin Bammətin bu mövqeyi Kamal Atatürk və sonradan onun yerinə gələn İsmət İnönü tərəfindən qəbul edilmədikdə o, belə bir açıqlama vermişdi: “Durum və Türkiyənin bizimkindən heç bir zaman ayrılmamışa olan həyatı mənfəəti idarəçilərinə bizim istədiyimiz kimi hərəkətə məcbur edincəyə qədər bəkləmək zorundayıq. O gün gələcəkdir” (265a, s. 22).

1934-cü ildə başlayaraq Heydər Bammət, Əli Qantəmirlə birgə “Kavkaz” dərgisini “Prometey”çilərə qarşı qoydular. Əvvəlcə rusca, türkcə, fransızca çıxan dərgi sonradan ingiliscə, 1937-ci ildən isə almanca çıxmağa başladı. Dərgi öz xarici siyasətini Almaniya və İtaliyaya görə uyğunlaşdırırdı. Yazı Heyəti Parisdə olan dərginin böyük miqdarı Berlində çıxırdı.

“Kavkaz”ın prometeyçilərə müxalif mövqeyini təsdiqləyən bir sübut: “Müsavat” partiyasına və onun lideri M. Ə. Rəsulzadəyə müxalif mövqedə dayanan X. Xasməmmədov jurnalın təmsilçisi idi. “Kavkaz”da bir çox müsavətçilərə zərbə vuran məlumatlar da çap olunurdu. Məsələn, 1934-cü ilin martında X. Xasməmmədov və S. Ağasıbəylinin imzası ilə məcmuəyə bir məktub göndərmiş və bildirmişlər ki, Müsavatın Başqanı M. Ə. Rəsulzadə müsavətçilərin toplantısında öz işindən uzaqlaşdırılmış, beş nəfərdən ibarət yeni Divan yaradılmışdır”. Əlbəttə, M. Ə. Rəsulzadə müsavətçilər

adından bu məlumatı təkzib etsə də, hər halda dərgi xoşagəlməz yoxlanılmamış məlumat çap etmişdi. Yaxud müsavətlərin dərgiyə göndərdikləri cavab məktubu qarşı tərəfə göstərilmiş, eyni sayda onların da cavabı çap edilmişdi.

H. Bammətin yaxın dostu Ə. Qantəmir “Kavkaz”ın mübarizəsini belə xarakterizə edirdi: “Dərgi hər şeydən öncə Jordaniya və gürcü sosialistlərə qarşı cəbhə almışdır, eyni zamanda Rəsulzadəyə, “Müsəvat Partiyasına və Prometeyçi şimali qafqazlıların lideri Səid Şamilə də cəbhə almışdır” (265a, s. 23). Ə. Qantəmir bildirirdi ki, daima beynəlmiləl demokratiyanı rədd edir, Almaniya, İtaliya, Yaponiya ilə Franko İspaniyasına marağımızı bildiririk. “Nasional sosializm və faşizm dünyası anarxiya və iç savaşları qurtara biləcək yeganə güclü vasitələrdir”.

1939-cu ildə Polşanın işğalı ilə bağlı artıq “Prometey” öz fəaliyyətinə son qoydu. “Prometey”çilərin böyük bir qrupu Polşa və Qərb dövlətlərinin tərəfini tutdular.

Müsəvatçılar hələ mühacirətə qədərki fəaliyyətlərində Qafqaz xalqlarının birliyi uğrunda da əzmlə mübarizə aparmışlar. Rus işğalına qarşı aparılan mücadilədə “Birliyi”in mövcudluğuna ehtiyacı Müsəvat daima vurğulamışdır. Müsəvatın 1919-cu ildə qəbul edilən proqramında da bu problemə yer ayrılmışdır.

Ə. Qaraca yazır ki, Müsəvat Partiyası və onun lideri M. Ə. Rəsulzadənin yurd xaricində önəm verdikləri mühüm işlərdən biri “fikir və dava arkadaşları olan Kırım, İdil, Ural, Şimali Qafqaz və Türkünstan liderləriylə” (253, s. 19) bir araya gəlib, kommunizmə qarşı aparılan Milli mücadilədə “Türk Birliyinə çalışması oldu.

Müsəvat lideri M. Ə. Rəsulzadə hələ 1929-cu ildə “Odlu Yurd”da nəşr edilən yazılarının birində bildirirdi: “Azərbaycan da daxil olduğu halda, Qafqaz millətlərinin qurtuluş mücadilələrini ruhlandıran siyasi fikirlər mənzuməsində yer tutan ən mühüm şüarlardan birisi də Qafqaz Birliyidir... Qafqaz Birliyini ifadə edən və bu gün başlıca

Qafqaz millətləri arasında qəbula keçən siyasi şüar Qafqaz Konfederasyonu şüarıdır” (125).

Ə. Qaraca qeyd edir ki, Qafqasiya Konfederasyonu fikrini mənimsəyən siyasət adamları buranın “Asiyanın bir İsveçrəsi” olacağını düşünmüşlər” (253, s. 20). Bu konfederasiyanın yaradılmasına çalışmaqda bir məqsəd də məhz bu birliklə ölkələrinin yenidən hürriyyətə qovuşmalarını təmin etmək idi.

Qafqaz Konfederasiyası görüşünü vacib bilən Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazın mühacirətdəki milli təmsilçiləri 1934-cü ilin 14 iyulunda Belçikanın mərkəz şəhəri Brüsseldə toplaşaraq, “Qafqaz Konfederasiya sazişi”ni imzaladılar. Ermənistan təmsilçiləri sazişi imzalamaqdan imtina etdilər.

Qafqaz Konfederasiya sazişini (misaqini) Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqaz təmsilçiləri olaraq aşağıdakı liderlər imzalamışlar:

1. Azərbaycan adına: Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - Azərbaycan Milli Şurasının keçmiş rəisi; Müsəvat Partiyası və Azərbaycan Milli Mərkəzi lideri; Əli Mərdan Topçubaşı - Azərbaycan Parlamentinin keçmiş sədri və Azərbaycan Cümhuriyyəti Nümayəndə heyəti rəisi.
2. Gürcüstan adına: Neo Jordaniya-Gürcüstan Cümhuriyyətinin keçmiş Cümhurbaşqanı; Gürcüstan Milli Mərkəzi rəisi Ə. Çenkeli - Gürcüstan Cümhuriyyətinin Paris keçmiş nümayəndəsi.
3. Şimali Qafqaz adına: Şimali Qafqaz Cümhuriyyəti keçmiş dövlət adamları - Məhəmməd Girey Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şakman.

Təmsilçilər imzaladıqları Qafqaz Konfederasiya sazişinin aşağıdakı əsaslardan ibarət olduğunu bildirmişlər:

1. Qafqaz Konfederasyonu, daxilə bir cümhuriyyətin milli xarakter və tamamiyyəti mülkiyyəsinə təmin edərək, xaricdə

bütün cümhuriyyətlər adına yüksək dərəcəli beynəlmiləl bir vəhdət kimi hərəkət edəcəkdir. Konfederasiyanın müştərək bir siyasi və gömrük hüdudu olacaqdır.

2. Konfederasiona daxil olan cümhuriyyətlərin xarici siyasəti konfederationun səlahiyyətədar nümayəndələri tərəfindən idarə ediləcəkdir.
3. Konfederation hüdudlarının mühafizəsi, konfederasiona daxil olan cümhuriyyətlərin ordularından mütəşəkkil qüvvələr Konfederation Ordusuna veriləcək və bu ordu Konfederationun müdiri nümayəndələrinə tabe tək bir komanda altında olacaqdır.
4. Konfederasiyaya daxil olan cümhuriyyətlər arasında çıxış biləcək və bilavasitə müzakirə ilə həll edilməyəcək hər türlü ixtilafı icbari orbitə və yaxud konfederasiya yüksək məhkəməsinə verilərək həll ediləcəkdir. Konfederasiyaya daxil olan Cümhuriyyətlər bunların bütün qərarlarını tamamilən qəbul və icra etməyə məcburdurlar.
5. Ekspertlər komisiyonu yuxarıdakı əsaslardan hərəkətə bu yaxında Qafqaz Konfederasiya Anayasasının layihəsini hazırlamaqla məşğul olacaqdır. Bu layihə hər cümhuriyyətin toplanacaq ilk məclisi – müəssisənin fəaliyyəti üçün bir əsas olacaqdır.
6. Qafqaz Konfederasiyası sazişində Ermənistan Cümhuriyyəti üçün də yer buraxılmışdır (253, s. 21).

Sazişin ümumi müddəalarından göründüyü kimi, bu milli mübarizə liderləri bir həqiqəti yəqinləşdirmişdilər ki, yalnız ölkələrinin azadlıq və tam istiqlala qovuşacağı təqdirdə millətlərin xoşbəxt həyatı mümkün olacaqdır. Aydın olurdu ki, bu xalqların bir-birinə inam birliyindən siyasi və iqtisadi vəhdətin olacağı mümkündür. Konfederasiyaya daxil olan hər cümhuriyyətin dövlət hüdudlarının qorunması da önəmli bir hadisə idi. Milli təmsilçilərin hər cümhuriyyətin azad və sərbəst seçimlərlə Milli Parlamentlər yaradılması razılığına gəlməsi də mühüm addımlardan idi. İnsan haqla-

rına, hüququn üstünlüyünə, azad seçimlərlə idarə olunacaq dövlətlər qurmaq cəhdindən Ermənistan təmsilçilərinin kənarda dayanması yalnız təəssüflər doğururdu.

Qafqaz Konfederasiya görüşü 1934-cü ildən sonrakı dövrdə müsavətlərin fəaliyyətində önəmli yer almışdır. Təsədüfi deyil ki, Müsavat Partiyasının 1936-cı ildə Varşavadakı Konfransında qəbul edilən “Yeni Proqram Əsasları”nda sazişin müddəaları bu şəkildə göstərilmişdir: “1. Bu istiqlalın əldə edilməsi və hər türlü təcavüzə qarşı, irəlində müvəffəqiyyətlə qorunması üçün: Azərbaycan 14 iyul 1934-cü il ildə bağlanan Qafqaz Konfederasiya sazişinə görə qafqasiyalı digər cümhuriyyətlərlə siyasi, əsgəri və iqtisadi əsaslar üzərinə birləşəcəkdir” (5, s. 5).

İkinci Dünya hərbindən sonra 1951-ci ilin 16 sentyabrında Münhendə keçirilən Şimali Qafqasiya Milli Qurultayında 1934-cü ildə qəbul edilmiş Qafqaz Konfederasiya sazişinə əsaslanaraq bu şəkildə qərar qəbul edilmişdir: Bütün Qafqaz xalqlarının müqəddərat və mənfəət birliyinə inanan Şimali Qafqaz Qurultayı, müştərək vətənimizin qurtuluş və konfederationun əsasları üzərində müstəqil Qafqaz Dövlətinin qurulması adına qarşı ölkələrin, Azərbaycanın, Gürcüstanın və Ermənistanın təmsilçiliklərinin qeyrət sərf edilməsini Komitəyə tövsiyə edir” (253, s. 22).

Müsavətlər İkinci Dünya hərbindən sonrakı dövrdə də rus əsiri millətlərlə birgə mübarizəyə can atır, müxtəlif tədbirlər keçirirdilər. 1948-ci ildə müsavətlər şəraitin çətinliyinə baxmadan Münhenin “Aerzte Haus” salonunda 28 May İstiqlal bayramımız münasibəti ilə böyük yığıncaq keçirmiş və oraya gürcüləri, erməniləri, şimali qafqaziyalıları, Türkmənistan, Krım, İdil-Ural və Baltik təmsilçilərini dəvət etmişdilər.

İkinci dünya hərbindən sonra mühacir təşkilatları birləşib, antisovet blokda mübarizəsinə getdikcə daha çox ehtiyac duyulurdu. Digər tərəfdən müxtəlif ölkələri təmsil edən ayrılıqda müha-

cir təşkilatlarının mövcudluğu və bəzi hallarda bu qrupların daxili çəkişmələrə meyilliyi reallığa çevrilirdi. Bu illərdə bir neçə rus, gürcü, erməni, tatar təşkilatları ilə yanaşı iki azərbaycanlı təşkilatı da mövcud idi. Təşkilatlardan biri 1924-cü ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Mərkəzi idi. İkinci Dünya hərbindən sonra Azərbaycan Milli Mərkəzi Ankarada yerləşirdi. **Əksəriyyəti müsəvatçılardan ibarət olan Milli Mərkəzin Başqanı M. Ə. Rəsulzadə idi.**

İkinci mühacir azərbaycanlı təşkilatı "Azərbaycan Milli Birlik Məclisi" adlanırdı. Təşkilat 1943-cü ildə Berlində yaradılmışdı. Təşkilatın rəhbəri Ə. Fətəlibəyli-Düdənginski (sonradan rəhbər C. Hacıbəyli olmuşdu), Başqanlıq Heyətinin üzvləri isə Ceyhun Hacıbəyli, Əkbərağa Şeyxülislam idi. Hər iki təşkilat arasında çəkişmələr, ziddiyyətlər mövcud idi.

Belə bir vaxtda vahid antibolşevik cəbhənin yaradılmasını vacib sayan **"Amerikan Komitəsi"** fəaliyyətə başlayır. "Amerikan Komitəsi" nə əvvəl C. Layons, sonradan isə Amerikanın Moskvadakı keçmiş böyükəlcisi Alan Kerk başçılıq edirdi. 1952-ci ildən isə Sovet Rusiyasını yaxından tanıyan, Moskvada Amerika attaşesi olmuş Stevens Komitənin başqanı oldu. Komitə üzvləri arasında tanınmış siyasətçilər çoxdu. Üzvlərdən – Çarlz Edison (məşhur Tomas Edisonun oğlu), Vilyam Henri Çemberlin (Amerikada sovet məhkumu millətlərin istiqlal haqlarının müdafiəsi ilə məşhur idi), general-mayor Con Dein (Moskvada olmuş, "Streyic Əlleyinc" kitabı böyük rəğbət qazanıb), Nikolas Ruzvelt (yazan və diplomat, Amerikanın Macarıstan elçisi olmuş) və başqaları" (88, s. 46).

"Amerikan Komitəsi" bildirirdi ki, millətlər, xalqlar Sovet hökumətinin diktatorluğu altında qaldıqca, insanların azad və hüriyyət içində yaşaması mümkün olmayacaq. İnsanların xoşbəxtliyinə çalışmaq əvəzinə Kreml dünyanı öz hakimiyyəti altına almaq istəyir. Digər tərəfdən Sovet hökuməti rəhbərliyi ilə oradakı əsir xalqlar arasında dərin bir uçurum vardır. Amerikalıların

düşmənçiliyi orada əzilər, istibdad rejimindən məhv olan millətlərlə deyil, Kremlin diktatorluğu ilədir. Odur ki, sovet imperatorluğuna qarşı əzilər millətlər arasında bir Birlik yaradılmalıdır. "Amerikan Komitəsi" özünün fəaliyyət proqramını belə yekunlaşdırırdı: "Bu qayəyə varmaq üçün ilk öncə rus və rus olmayan demokratik təşkilatların tam eyni haqq və qarşılıqlı sayğı ilə "Sizin və bizim hüriyyətimiz uğrunda" prinsipinə dayanaraq, ümumi bir savaş proqramı üzərində birləşib, bolşevizmə qarşı tək bir savaş cəbhəsi qurmaları zəruridir. Bu antibolşevik cəbhə hürr dünyada mövcud bütün antikommunist təşkilatlarla işbirliyi yaparaq, tək bir hürr dünya uğrunda Kremlin diktatorlarına qarşı savaş yürütməli.

Amerikan Komitəsi Amerika xalqının yardımı ilə bu savaşı mənəvi və maddi baxımdan sona qədər dəstəkləyəcəkdir" (88, s. 46).

"Amerikan Komitəsi" proqramına müvafiq surətdə fəaliyyətə başladı.

Qeyd olunmalıdır ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiyanın hansı formada mövcudluğu ilə bağlı Amerika siyasi dairələrində ikili fikir mövcud idi. Bir fikrin tərəfdarları düşünürdülər ki, bolşeviklərin süqutundan sonra Rusiya parçalanacaq, yoxsa rejim dəyişməklə bütün Rusiya qorunub saxlanacaq? Amerika ictimaiyyətində o dövrdə Amerikada yaşayan mühacir rusların təsiri ilə "Rusiyanın bolşevik rejimindən bir bütün halında" qurtulması fikrini dəstəkləyənlər çox idi. Amerika Konqresində, mətbuatında bu fikrin qüvvətli tərəfdarları vardı. Mühacir ruslar həmişə olduğu kimi rus şovinizmindən, "imperiya xülyələrindən" yaxa qurtara bilmirdilər. Mühacir rusların bu "şovinst" fikirlərinin qəti yürüdücüsü A. Kerenski və S. Melqunov idi. "Amerikan Komitəsi" 1917-ci ildə Rusiyada fevral-burjua inqilabından sonra müvəqqəti hökumətə başçılıq etmiş, indi isə mühacirətdə yaşayan A. Kerenskiyə daha çox etimad göstərirdi.

"Amerikan Komitəsi"nin yardımı ilə 1951-ci ilin yanvarın 16-da bir çox rus partiyalarının iştirakı ilə Füssen konfransı keçirildi.

Konfransda mühacir ruslar yalnız Rusiyanın ərazi bütövlüyünün qorunması şərtilə qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyini mümkün saydılar.

Bu işin davamı olaraq yenə "Amerikan Komitəsi"nin yardımı ilə 1951-ci ilin avqustun 28-də Qərbi Almanıyanın Ştutqart şəhərində mühacir ruslar konfrans keçirdilər. Bu konfransda onlar "Rusiya millətlərini Qurtuluş Şurası" yaradılmasına qərar verdilər. Bununla bərabər, Rusiyadakı milli azlıqların da nümayəndələrini bu "Şura"ya cəlb etmək məqsədi ilə bir Büro da yaradılmışdı.

Vəziyyəti belə görən müsavətçilər (başda lider M. Ə. Rəsulzadə olmaqla) "Amerikan Komitəsi"ni ciddi tənqiddə başladılar. Qeyri-rus xalqların uzun illər idi ki, apardığı "qurtuluş davası"na etinasız yanaşan mühacir rus təşkilatlarının maliyyələşməsini düzgün olmayan hərəkət adlandırırdılar. Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini, əski mühacirlərin, müsavətçilərin güclü etirazlarını hiss edən "Amerikan Komitəsi" rus mühacir təşkilatlarına qeyri-rus mühacir təşkilatları ilə işbirliyinin vacibliyini bildirdi.

Bunun davamı olaraq 1951-ci ilin noyabrın 7-də Qərbi Almanıyanın Visbaden şəhərində beş mühacir rus təşkilatlarının (1. "Rusiyanın Hürriyyəti üçün Mücadilə Birliyi"; 2. "Milli Əmək Birliyi"; 3. "Rus Xalq Hərəkatı"; 4. Xalqın Hürriyyəti üçün Mücadilə Cəmiyyəti"; 5. "Rusiya Xalqlarının Qurtuluşu üçün Mücadilə Birliyi" və beş də rus olmayan millətlərə mənsub təşkilatların nümayəndələrinin iştirakı ilə Konfrans keçirilmişdir. Ukraynalıların və gürcülərin, türküstanlıların, şimali qafqazlıların tanınmış adamları da burada yox idi" (83, s. 125).

Konfransda çıxış edən A. Kerenski "Bölünməz Rusiya" fikrini müdafiə edirdi. Qeyri-rus mühacirlər isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan haqlarına aid prinsiplərini müdafiə edirdilər. Konfransın yekunu kimi bir bəyannamə imzalandı. Bəyannaməni azərbaycanlı təmsilçilər də imzaladılar.

"Rusiyanın Bölünməzliyi" ideyası ilə çıxış edən, Azərbaycanın istiqlalının (eləcə də digər rus məhkumu xalqların) xalqın öz "iç işi" kimi qəbul etməyən, Azərbaycan davasının (yenə digər xalqların) Rusiyanın daxili məsələsi kimi qəbul edən rus mühacirləri ilə bəyannaməni imzaladığına görə "Milli Birlik Məclisi" müsavətçilərin şiddətli hücumuna məruz qaldı. Bir çox şəhərlərdə yığıncaqlar keçirilirdi. Məclis üzvlərinin hərəkəti pisləndi.

Müsavətçilər başda M. Ə. Rəsulzadə olmaqla Kerenskinin hansı fikirlərlə yaşadığını bildiklərindən onun başçılıq etdiyi rus təşkilatı ilə birgə işin əleyhinə idilər. Kerenski "Bölünməz Rusiya"nın qəti tərəfdarı idi və hələ 20-ci, 30-cu illərdən bu mübarizəsini davam etdirirdi. Hələ 1930-cu ildə Kerenskinin "Gün" məcmuəsində (N 60) "Rus xalqı üzərində diktatura" adlı məqaləsi çap edilmişdi. Və elə həmin ildə M. Ə. Rəsulzadə "Odlu Yurd" dərgisində (N 11) Kerenskiyə "Nə ondandır, nə bundan" adlı cavab məqaləsi çap olunur. M. Ə. Rəsulzadə məqalə-məktubda Sovet İttifaqındakı türk respublikalarının istiqlal və azad dövlət qurmaq istəklərinə istehza ilə yanaşan Kerenskini tənqid etmişdi. M. Ə. Rəsulzadə Kerenskini xalqların apardığı milli-azadlıq hərəkatının mahiyyətini anlamağa çağıraraq yazırdı: "Biz həmişəlik olaraq cənab Kerenskiyə bildirik ki, heç bir "separatizm"dən, "Rusiyanın bölünməsi"bdən söhbət gedə bilməz. Bizcə bu söz tamam başqa anlamda işlədilir: birincisi, öz ölkəsini xarici işğaldan qurtarmağa yönələn xalq hərəkatını "separatçı" adlandırmaq düzgün deyildir" (301, s. 34).

"Azərbaycan Milli Birlik Məclisi"nin belə bir şəxslə - Kerenski ilə eyni sənədə imza atması haqlı olaraq müsavətçilərdə ciddi narazılıq doğururdu.

1951-ci ilin noyabrın 21-də Ankarada Doktor Həmid Atamanın sədrliyi və mühəndis İsmayıl Sarıyalın katibliyində Azərbaycan mühacirlərinin etiraz toplantısı keçirildi. Toplantı iştirakçıları M. Ə. Rəsulzadənin çıxışını dinlədikdən sonra yayınlanmaq şərti ilə aşağı-

dakı qərarı verdi: “Visbadendə beş rus partiyasının nümayəndələri ilə birlikdə 7 noyabr 1951-ci ildə keçirilən toplantıda Azərbaycan adına iştirak etmək və beynəlmiləl mahiyyətdəki davamızı Rusiyanın bir iç məsələsi halında müzakirə etdirmək cürətini göstərərək, Milli Azərbaycan davasına xəyanət edən və Milli davanı mövcud olmayan “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” adına təmsilə qatmaqla da ictimaiyyəti çaşdıran Şeyxülislamov Əkbər ağa, Hacıbəyli Ceyhun və İsmayıl Əkbərin bu hərəkətlərinə görə şiddətli protesto edir” (83, s. 125).

Eyni məzmununda bir toplantı da Ankarada 24 noyabrda keçirildi. Müsavatçılar H. Zeynallının başqanlığı və Doktor Əhməd Yaşadın katibliyində keçən toplantıda mövcud bəyannamənin imzalanmasına etirazlarını bildirdilər.

1951-ci ilin 5 dekabrında Azərbaycan Cümhuriyyətinin sabiq Əmniyyət genel müdiri Nağı Keykurunun rəisliyi və Xəlil Boyunun katibliyi altında İstanbulda mühacirlərin etiraz toplantısı keçirildi. Toplantıda professor Əhməd Cəfəroğlu, Mirzə Bala, Səlim Ağasibəyli və Süleyman Təkinər izahat vermiş, rus partiyalarının öz aralarında imza etdikləri və rus olmayan millətləri də “Rusiya millətləri” içərisində təsəvvür edən deklarasiyalarının mətni izah olunmuş və belə sənədə imza atan “Milli Birlik Məclisi” üzvləri tənqid olunmuşlar. Toplantıda üç maddəlik qərar surəti hazırlanıb yayılması vacib bilinmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin keçmiş səlahiyyətli nümayəndələri adından da konfransla bağlı etiraz məktubu hazırlanmışdır. Həmin məktubdan: “1951-ci ilin noyabrın 7-də Qərbi Almanianın Visbaden şəhərində keçirilən bir toplantı tərəfindən yayınlanan bir bəyannamədə beş Velikorus partiyasının nümayəndələri ilə birlikdə rus olmayan millətlər adına hərəkət edən bir dəstə məchul adamlar sırasında Azərbaycan adına Ceyhun Hacıbəyli ilə Əkbər ağa Şeyxülislamovun adları da böyük bir heyrətlə görülmüşdür. Bun-

ların “Azərbaycan Milli Məclisi” deyilən bir təşəkkül adına imza atmaları isə bu heyrəti bir qat daha artırmaqdadır. Çünki, Ceyhun və Əkbər ağa bir fərd olaraq bizcə bəlli isə də, “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” deyilən bir müəssisədən qətiyyənlə xəbərimiz yoxdur. Mövcud olmayan bir təşkilat adına söz söyləmək ictimaiyyəti göz görə-görə aldatmaqdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə - keçmiş Azərbaycan Şura rəisi; Məhəmməd Əli Rəsuloğlu - Azərbaycan Parlamentinin üzvü; Məhəmməd Sadiq Aran - Azərbaycan Parlamentinin üzvü” (83, s. 127).

Visbaden konfransında imzalanan sənədə Milli Azərbaycan “Müsavat” Xalq Fırqəsi Xarici Ölkələr Bürosu aşağıdakı məzmunlu qərarla etirazını bildirirdi: “1. “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” deyilən bir təşəkkül mövcud deyildir; bu ad ilə hərəkət edənlər ictimaiyyəti aldadanlardır; 2. Beynəlmiləl bir mahiyyətdə olan Azərbaycan istiqlal davasını, azərbaycanlı heç bir zümrə Sovetlər Birliyinin və ya başqa bir təbirlə Rusiyanın bir iç məsələsi halında müzakirə etdirmək haqqında deyildir. Bu ümdəyə müqayirə olaraq hərəkət edənlər milliyyətçi və istiqlalçı bütün yaddaşların nifrət və protestoları ilə üzləşmişlər. 20. XI. 1951” (83, s. 127).

Visbaden Konfransından sonra müsavatçıların “ABN”-də (Xalqların Antibolşevik Bloku Təşkilatında) fəallığı daha da artır. Kerenski tərəfindən qurulan “Rusiya Xalqlarının Qurtarma Şurası”na qarşı olaraq 1951-ci ildə Münhendə keçirilən konfransda müsavatçılar Milli Mərkəz adı altında təmsil olunurlar. Münhen Konfransının o dövr üçün çox böyük əhəmiyyəti vardı.

1951-ci ilin 30 noyabrında Münhendə Şərqi Avropa, Qafqaz və türküstan mühacirlərinin keçirdikləri toplantıda rəsmən iştirak edən mühacirlərin təmsilçilərindən başqa, digər məmləkətlərin təmsilçiləri də iştirak etmişlərdir: Polşa, Litva, Latviya, Estoniya, Çexiya, Slovakiya, Xorvatstan, Macarıstan. Toplantıda Almaniya,

Avstriya, Norveç, Amerika, İtaliya jurnalistləri, həmçinin Bolqarıstan, Rumıniya və digər mühacir təşkilatlarının təmsilçiləri də vardı. Konfransa M. Levitski başqanlıq edirdi.

Böyük marağa və diqqətə səbəb olan Konfrans yekunda iki hissədən (birincidə beş, ikincidə yeddi maddə) ibarət qərar qəbul etdi. Konfransın qərar surətindən: “Şərqi Avropa, Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaz), Ukrayna, Belorusiya, İdil-Ural, Qazaxıstan, Krım və Türküstan təşkilatlarının təmsilçiləri olan bizlər, dünya ictimaiyyətinin nəzər-diqqətini millətlərimizin qurtuluşu məsələsi üzərinə cəlb etməyi bir vəzifə bilirik:

1. Hal-hazırda beynəlmiləl münasibətlər arasında müşahidə edilən gərginlik, kommunist rejimini bütün dünyaya yaymaq istəyən Sovetlər Birliyinin imperialist siyasətindən irəli gəlməkdədir...

2. Sovetlər Birliyi şəklini alan rus imperatorluğu keçmişin qalıntısıdır. Buna rəğmən sovet diktatorluğu sovet imperatorluğunu bu əsas üzərində qurmuş və istila etdiyi məmləkətləri də zorla öz təsirinə alaraq, bütün dünya məmləkətlərini əsarətlə təhdidə davam etməkdədir...

3. Sovetlərin hakimiyyəti altında olan məmləkətlərdəki ən dinamik qüvvəti milli hərəkət təşkil etməkdədir...

4. Sovetlər Birliyindəki qeyri-rus xalqların Amerika üçün təbii müttəfiqlər olduqları və qurtuluş uğrunda yaptıkları mücadilədə hər türlü yardıma haqq qazandırdıqları və hərbdə qalibiyyətin mühüm bir nisbətə onlardan asılı olacağı xüsusunda konqres üzvü S. Gertsen tərəfindən, 1951-ci ilin mayında Amerika Birləşmiş Dövlətləri Təmsilçilər məclisində təklif edilən qərar surəti, beynəlmiləl siyasətin Sovetlər Birliyi qarşısındakı əsas vəzifəsini tamamilə doğru olaraq göstərməsi baxımından mühümdür.

5. Sovet Rusiyası məhkumu millətlər təminat almalıdırlar ki, onlar qurtuluşlarını öz arzuları ilə hürr millətlərə və Avropa ilə Asyanın siyasətən və iqtisadən yenidən təşkilatlandırılması üçün lazım

olan beynəlmiləl böyük mənzumələrə müsavi haqlar əsası üzərində girmək imkanlarını tapacaqlardır”.

Qərarın ikinci hissəsində isə “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası”nın mövqeyi kəskin tənqid olunaraq bildirilirdi:

6. Biz “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası” idarəçilərinin məqsəd və hərəkətlərini rus xalqının arzu və haləti ruhiyyəsinin ifadəsi olaraq qəbul etmək istəmirik. Biz zənn edirik ki, bolşevizmdən qurtulduqdan sonra, bizim millətçilərimizlə rus xalqı arasında dostanə münasibət təsis etmək zor deyildir...

7. Yuxarıda sadalanan əsaslardan hərəkətlə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şimali Qafqaziya, Belorusiya, İdil-Ural, Qazaxıstan, Krım, Türküstan və Ukrayna milli təşkilatlarının təmsilçiləri olan bizlər, hürr millətlərin əfkari-ümumiyyətlərinə və siyasi mühitlərinə müraciət edir və rus-bolşevik imperalizminə qarşı yaptıkları mücadilədə millətlərimizə yardım və Atlantik bəyannaməsi prinsipləri daxilində hürr millətlər cərgəsinə qatılmalarını təmin etmələrini rica edirik. İmzalayanlar: 1. Doktor M. Kəngərli – Azərbaycan Milli Mərkəzi nümayəndəliyi yerinə; 2. V. Bortnik – Belorusiya Cümhuriyyət Milli Konqresinin Almaniya şöbəsi adına; 3. A. Korzaya – Orta Avropadakı Gürcü Siyasi Komitəsi adına; 4. M. Vəli – İdil-Ural Türklərinin yeni mücadilə birliyi adına; 5. İ. Bezuqlov – Milli Kazak Baş Nümayəndəliyi adına; 6. Doktor Soysal – Krım Milli Komitəsi adına; 7. A. İ. Maqoma – Şimali Qafqaz Milli Komitəsi adına; 8. D. Andriyevski və M. Levitski – Ukrayna Milli Konseyi adına” (119, s. 48).

Müsavətlərin fəallığı ilə keçən Münhen toplantısının qeyri-rus mühacirlərin apardığı istiqlal mücadiləsinin təbliği baxımından böyük əhəmiyyəti oldu. Müsavətlər rus mühacirlərinin qurduğu “Rusiya Xalqlarının Qurtuluş Şurası”na və sonradan 1952-ci ildə yaradılan “Bolşevik Əleyhdarı Mücadilə Koordinasiyası Mərkəzi”nə müqabil “Rusiya məhkumu qeyri-rus millətlərin Birliyi olan “Paris Bloku”nun qurulmasının əsas fəallarından oldular.

“Amerikan Komitəsi” isə “Rusiya Millətlərinin Qurtuluş Şurası”nı geniş antibolşevik cəbhəyə çevirmək üçün 1952-ci ilin oktyabr ayının 16-da Münhendə dörd rus partiyasının nümayəndələri ilə beş qeyri-rus mühacir təşkilatlarının təmsilçilərinin birgə “Bolşevik Əleyhdarı Mücadilə Koordinasiya Mərkəzi”ni yaratdı. Lakin Mərkəzin platformasından və fəaliyyət proqramından aydın olurdu ki, rus mühacirlərinin mənafeyi yenə önə çəkilib. “Koordinasiya Mərkəzi”nin platformasından:

1. “Bolşevizm Əleyhdarı Koordinasiya Mərkəzi”nin fəaliyyət sahəsi əski rus imperatorluğu ilə indiki SSRİ torpaqlarıdır.
2. “Koordinasiya Mərkəzi Rusiya millətlərini qurtarmaq üçün döyüşən cəbhə (yəni Rusiya partiyaları) ilə yalnız “öz millətlərinin qurtuluşu üçün çalışanlar” (yəni Rusiyadakı “azlıqlar”) arasında aparılan bir anlaşma nəticəsində vücuda gəlmişdir.
3. “Koordinasiya Mərkəzi” Sovetlər Birliyini yıxıb, yerinə “Demokratik bir rejim qurmağa” çalışırsa da, “milliyyət” məsələsinin həllini daha sonraya saxlamışlar. (83, s. 128).

Müsavət Xalq Partiyası ilə birgə ukraynalılar, gürcülərin siyasi mərkəzi, Şimali Qafqazlıların Milli Mərkəzi, türküstanlıların Milli Türküstan Komitəsi də bu yaradılan “Koordinasiya Mərkəzi”nə müxalif mövqedə dayanırdılar.

“Koordinasiya Mərkəzi”ndə “Azərbaycan Milli Birlik Komitəsi”nin (Visbadendə isə “Məclis” adlanırdı) nümayəndəsi Ceyhun Hacıbəyli təmsil olunurdu. “Koordinasiya Mərkəzi”nin Mərkəzi Büro Başqanlığına isə rus təmsilçilərindən professor S. Melqunov seçilmişdir.

1952-ci ilin 19-21 iyununda Ştarnberq şəhərində ona yaxın rus və qeyri-rus mühacirlərin keçirilən konfransında da “Azərbaycan Milli Birlik Məclisi” Komitə adı ilə iştirak edirdi. Konfransda iki xüsusi komissiya yaradılmışdı:

1. Müvəqqəti millətlərarası hazırlıq komissiyası.

2. Müvəqqəti hazırlıq radiokomissiyası.

Konfransda yaxın günlərdə keçiriləcək plenumda Vahid Siyasi Mərkəz yaradılması razılaşdırılmışdı.

“Milli Birlik”in bu konfranslarda iştirakı müsavətçiləri qətiyyənlə razı salmırdı. “Milli Birlik” üzvləri isə rəsmi şəkildə mövqelərini belə açıqlayırdılar: “Amerikanın amansız imperializm və müstəmləkəçilik düşməni olduğunu bildiyimiz üçün məhkum millətlərin müqəddəratını müdafiə edəcəyinə şübhəmiz yoxdur” (88, s. 47).

Müsavətçilərin rus mühacirlərinin irəli sürdükləri “Bölünməz Rusiya” ideyasının tənqidinə isə “Milli Birlik” üzvləri belə cavab verirdilər: “Əcəba, bu şeflik iddiasında olan müsavət qrupu bu kimi çıxışlarla nə məqsəd güdür, milli istiqlal davamıza nə kimi xidmətdədir?” “Milli Birlik” üzvləri müsavətçilərin mövqeyini müdafiə edən yazılar verdiyinə görə Türkiyə qəzetlərini – “Cümhuriyyət”i, “Son saat”ı, “Zəfər”i, “Qars”ı da tənqid edirdilər. Müsavətçiləri Azərbaycan istiqlal savaşını antibolşevik hərəkət xaricində buraxmaqda günahlandıran “Milli Birlik”çilər öz məramlarını belə elan edirdilər: “Azərbaycan Milli Birlik Təşkilatı Milli Qurtuluş savaşının Baş orqanıdır”. Göründüyü kimi, “Milli Birlik” istiqlal savaş tariximizdə böyük xidmətləri olan müsavətçiləri və tarixən daha əvvəldən yaranan ilk mühacir “Azərbaycan Milli Mərkəzi”nin mövcudluğunu inkar edirdi. Digər tərəfdən, artıq 50-ci illərdə müxtəlif azərbaycanlı təşkilatlar, cəmiyyətlər də yaranıb fəaliyyət göstərirdi ki, onları da inkar etmək olmazdı. Məsələn, Azərbaycan Millət Partiyası – yaradıcısı Əziz Alpaut idi. Təşkilat müsavətçilərə müxalifətdə dayanırdı, sonradan dağıldı. Digər cəmiyyət – “Azərbaycan Qarşılıqlı Yardım Cəmiyyəti” adlanırdı. Yaradıcısı Məmməd Sadiq Aran idi. “Amerika – Azərbaycan Cəmiyyəti”ni isə 1951-ci ildə Məcid Musazadə yaratmışdı.

1950-ci illərdə müsavətçilər Amerikanın Münhendə qurduğu “Sovetləri Öyrənmə İnstitutu”nda və onun orqanı olan “Dərgi”

məcmuəsində fəal iştirak edirdilər. “Amerikan Kommunizmlə Mücadilə Komitəsi”nin Başqanı Don Levin 1951-52-ci illərdə Müsavat Partiyası ilə işbirliyi aparmaq üçün M. Ə. Rəsulzadəni İtaliya və Almaniyaya görüşməyə dəvət etmişsə də, komitənin “Sovetlər Birliyinin mövcud mühafizəsi” prinsipinə dayandığı üçün görüş qəbul edilməyib (6, s. 29).

1955-ci ilin iyul ayından etibarən Ankarada “**Mücahid**” adlı daha bir jurnal nəşrə başlayır. İki forma halında yayınlanan bu dərginin sahibi Çingiz Göygöl, nəşriyyat müdiri S. Zərdabi idi. Dərgidə Azərbaycan, digər türk elləri və Qafqazla bağlı müxtəlif yazılar çap edilirdi. Dərginin ikinci sayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Mayıs duyğuları” başlıqlı şeri də verilmişdir.

Müsavatçıların 50-ci illərdəki fəaliyyətində bir mühüm təşəbbüs də, şübhəsiz ki, **1952-ci ilin 11-16 dekabrında Münhendə** Ümumi Qafqaz Konfransının keçirilməsinə nail olması idi. Milli Azərbaycan Mərkəzi, Gürcüstan Milli-Siyasi Mərkəzi və Şimali Qafqaz Milli Komitəsinin səlahiyyətli nümayəndələri 1920-21-ci illərdə Sovet Rusiyası tərəfindən təcavüzə uğrayan və işğal altına alınan Qafqaz Cümhuriyyətlərinin istiqlalları uğrunda mücadilədə birgə fəaliyyətin əsaslarını müəyyən etmək üçün bu konfransı keçirdilər.

Konfransda Azərbaycan Milli Mərkəz Başqanı, Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadənin çıxışı maraqla qarşılandı. M. Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, hazırda millətlərarası münasibətlər olduqca gərginləşib. Qafqaz millətlərinin qurtuluşu uğrunda mübarizənin ümumi istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün bir “Qafqaz mərkəzi” yaradılmalıdır. M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi ki, hərəkət xətlərimizi aydınlaşdırmalıyıq: yəni biz kommunizm doktrinası ilə bolşevizmə qarşımı mücadilə edirik, yoxsa hərəkətimizin əsasını rus imperializmi ilə mücadiləmi təşkil edir? M. Ə. Rəsulzadə dərin və məzmunlu çıxışını belə yekunlaşdırırdı: “Əziz arkadaşlar! Sıralarımızı sıxlaş-

dırmalı və güvənli addımlarla məmləkətlərimizin hürriyyət və istiqlal ilə Birləşmiş Konfederativ Qafqasiya adına mücadiləmizə davam edəlim...” (83, s. 123).

Konfransın 6 maddəlik bəyannaməsində deyilirdi: “6. Konfrans zikr edilən əsaslara bağlanaraq, “Qafqaz İstiqlal Komitəsi” adı altında Ümumi Qafqasiya Mərkəzi təşkil edir və onu aşağıdakı vəzifələrlə müəyyənləşdirir: a) Qafqasiya millətlərinin milli qurtuluş mücadiləsini xaricdə təmsil və ümumi sövq idarə; b) Qafqaz millətlərinin qurtuluş həmlələrindən ilham alan konfrans öz mövqeyini Şimali Amerika Birləşmiş Dövlətləri ilə Batı Avropa başda olmaq üzrə hürr dünya tərəfindən təyin edir və bolşevizmə qarşı savaşda məhkum millətlərin yardımlarına ümid bağladıqları dövlətlərlə, millətlərarası təşəkküllərə fəal bir surətdə yardım göstərməsi üçün Qafqaz İstiqlal Komitəsini vəzifələndirir. Nəticə olaraq Qafqaz millətlərinin iztirab və məşəqqətlərini dərinlən yaşayan Konfrans, Anayurdda 32 ildən bəri Sovet zülmünə müqavimət göstərən Qafqasiya övladlarını qardaşca salamlar və iztirabları qarşısında hörmətlə əyilir; axıtdıqları mübarək qanları müştərək qurtuluşumuzun rəhnini təşkil edən əziz şəhidlərimizi təzimlə anar. Konfransın Rəyasət Divanı: M. Ə. Rəsulzadə - Milli Azərbaycan Mərkəzi rəisi; R. Çabəşvili – Xaricdəki Gürcüstan Milli-Siyasi Mərkəzi rəisi; A. Madova – Şimali Qafqaz Milli Komitəsi rəisi. Münhen, 18 dekabr 1952” (83, s. 117).

Göründüyü kimi, müsavatçılar hələ 1919-cu ildə Müsavat Partiyasının II qurultayında qəbul edilən fikri yaradıcı məzmununda qətiyyətlə davam etdirirdilər: “Qafqaz respublikalarının azad bir Qafqaz Konfederasiyası ittifaqında birləşməsinə etiraf etmək və eləcə bütün Qafqaz demokratiyasını, həmçinin qonşu respublikaların hökumətlərini bu ideyanın həyata keçirilməsinə çağırmaq lazımdır”.

1950-1980-Cİ İLLƏRDƏ MÜSAVATÇILARIN FƏALİYYƏTİ. M. Ə. RƏSULZADƏNİN VƏFATINDAN SONRA MÜSAVATIN BAŞQANLARI

İkinci Dünya müharibəsindən sonra müsavətçilərin çoxu Türkiyəyə qayıdır. Əski mühacirlərlə yanaşı, müharibə zamanı sovetlərdən almanların mövqeyinə keçən çoxlu azərbaycanlılar da M. Ə. Rəsulzadənin ətrafında toplaşır. Beləliklə, müsavətçilərin Türkiyədəki fəaliyyətinin ikinci dövrü başlayır. (Qeyd etmişdik ki, birinci dövr 1922-21-ci illəri əhatə edir). Lakin bu mərhələdə də müsavətçilər böyük çətinliklərlə qarşılaşırlar. Türkiyə hökumətinin siyasi qanunları ucbatından müsavətçilər daha çox şəxsi evlərdə işlərini davam etdirirlər. Müsavat lideri M. Ə. Rəsulzadənin Türkiyə hökumətindəki nüfuzu, şəxsi əlaqələri nəhayət ki, müsavətçiləri və eləcə də mühacirləri bir mərkəzə toplamağa şərait açan qurum yaratmağa imkan verir. Bu, **1949-cu ilin fevralın 1-də Ankarada yaradılan “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” idi** (2). Əsasən müsavətçilərdən təşkil olunan “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin ilk toplantısında doktor İbrahim Bədəl böyük coşğunluqla Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Dərnəyin Fəxri Başqanı (sədri) seçildiyini elan etdi (M. Ə. Rəsulzadə ömrünün sonuna kimi də Dərnəyin Fəxri Sədri olaraq qaldı).

Dərnəyin Yönetim Quruluşu vəzifəsi aşağıdakı quruculara tapşırıldı: 1. Məhəmməd Altunbəy; 2. Həmid Ataman; 3. Əziz Alpaut. Bu adamlar Dərnəyin ilk qurultayı çağırılana kimi tam səlahiyyətlə dərnəyin işini aparacaqdılar. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin əvvəlinci maddələrində qeyd olunurdu: “Maddə 1. “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” adı ilə bir dərnək qurulmuşdur. Dərnək siyasətlə uğraşmaz. Mərkəzi Ankaradadır. Şöbəsi yoxdur. Maddə 2. Dərnəyin qayələri bunlardır: a) Azərbaycanı, onun tarixini, kultürünü araşdırmaq, işləmək və yaymaq; b) Kitab, dərgi və qəzet olaraq çap etmək

və mədəniyyət yığıncaqları tərtib etmək; c) Möhtac Azərilərə maddi və mənəvi köməklik göstərmək” (2, s. 3).

Azərbaycan Kültür Dərnəyinə 18 yaşını bitirmiş hər bir türk üzv ola bilərdi. Dərnək üzvlərindən ən azı iki adam ona zəmanət verməli idi. Birinci maddədəki “Dərnək siyasətlə uğraşmaz” sözü M. Ə. Rəsulzadənin və müsavətçilərin hansı çətinlik şəraitində Azərbaycan davasını apardığını sübuta yetirirdi.

M. Ə. Rəsulzadənin əldə olunan şəxsi məktubları da onun Müsavat partiyasının fəaliyyətini daima canlandırıdığını aydınlaşdırır. M. Ə. Rəsulzadə 1951-ci il dekabrın 10-da Ankaradakı dostu Fuad bəyə göndərdiyi məktubda bildirirdi: “Möhtərəm Fuad bəy! Məktublarınızı aldım. Sabah Sizə yazacağdım. Əkbər ağanın hərəkətinə təəccübləndim... İndi vaxtımız itməsin deyə, Sizə buradakı nüsxələri çap etmək üçün Müsavat Partiyasının bir bəyannaməsini göndərirəm. Türkcə və ruscasını. İngiliscəsini də bu günlərdə göndərəcəyəm. Bəyannamənin məzmunu ilə oradakı vətəndaşları tanış ediniz. Doktor Kəngərliyə bu xüsusi yazmışdım. Türkcəsini bizim hesabımıza ayrı bir kağız üzərində 100-150 ədəd çap edin. Bir miqdarını buraya göndərməyi təmin edin”. Cədan salamlarla: M. Emin. 10.XI. 1951” (228, s. 235).

1953-cü ildə Amerika hökumətinin dəvəti ilə M. Ə. Rəsulzadə Amerikaya getmiş, Azərbaycan İstiqlalının 35-ci ildönümü münasibəti ilə **“Amerikanın səsi” radiosunda Azərbaycan xalqına müraciət etmiş**, bu müraciət səsyzma vala alınaraq bu günədək saxlanmaqdadır. O tarixi müraciətdə M. Ə. Rəsulzadə bildirirdi: “Vətəndaşlar! Üç rəngli istiqlal bayrağını döşlərinde gəzdirən buradakı Vətən ayrısı bizlərdən, orada hər türlü qorxu və təhdid altında qəlbləri istiqlal eşqi ilə çırpınan azadlıq ayrısı sizlərə cədan salam göndərirəm. 28 Mayıs İstiqlal qurbanlarının əziz ruhları hüzurunda hörmətlə əyilir və hər iki tərəfi birləşdirən milli böyük həsrəti şairin deyişi ilə dilə gətirirəm:

Sən bizimsən, bizimsəndurduqca bədəndə qan,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!" (228, s. 303).

27 Aprel işğalı və Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən tanınması (12 yanvar) münasibəti ilə də M. Ə. Rəsulzadə və digər müsavətçilər "Qurtuluş" radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciətlər edirdilər.

Elə bu səbəbdən idi ki, Sovet hökuməti zamanında xarici radio verilişlərini (xüsusən Azərbaycanda "Qurtuluş"u – "Azadlıq"ı) dinləmək yasaqlanmışdı.

1953-cü ildə M. Ə. Rəsulzadə "Azərbaycan Milli Mərkəzi"ni yenidən qurmuş, oraya gənc qüvvələri cəlb etmişdi. Müsavat Partiyası Ankara və İstanbul Komitələri vasitəsi ilə xüsusən gəncləri öz ətrafına toplayır, çoxlu sayda konfranslar, seminarlar keçirir, onlarda milli ruhu daha da gücləndirirdi.

1954-cü ilin son baharında "Amerikan Kommunizm ilə Mücadilə Komitəsi"nin yeni Başqanı professor Kuneholt Ankara-ya gələrək, Müsavat Partiyasının lideri M. Ə. Rəsulzadə ilə görüşmüş, Komitənin Azərbaycanın istiqlal məsələsinə saygılı olduqlarını ifadə etmiş, partiyanın bu mübarizə önündə layiq oduğu yeri almasını istəmişdir. Bu yaxınlaşmanı qəbul edən partiya Komitə ilə yaxın münasibətlər qurmuşdur (6, s. 30).

1955-ci ilin martın 6-da Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu, Müsavat Partiyasının Başqanı M. Ə. Rəsulzadə Ankarada vəfat etdi.

Ankara radiosu martın 7-də gecə saat 22:45-də M. Ə. Rəsulzadənin vəfatı xəbərini bütün dünyaya yaydı. Martın 8-də böyük matəm mərasimi oldu. M. Ə. Rəsulzadəni Ankaranın Əsri məzarlığında dəfn etdilər. Məzarı başında ilk sözü Əbdül Vahab Yurdsevər söyləyəndən sonra, professor Əhməd Cəfəroğlu, Tahir Cəğatay və başqaları çıxış etdilər. M. Ə. Rəsulzadənin ölümü münasibəti

ilə Türkiyə qəzetləri matəm məlumatları çap edirdi. Ankarada çıxan "Dünya" qəzeti: "Sovet əsarətindəki türk ellərinin qurtuluş hərəkatı liderlərindən sabiq Azərbaycan Milli Şurası və Azərbaycan İstiqlal Davsının ələmdarı, Müsavat Partiyasının rəisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin vəfatı dərin bir hiss doğurmuşdur!". Qarsda çıxan "Birlik" qəzeti: "O, Azərbaycan qurtuluş davasının bayrağı idi. O bayraq bütün Türklüyün qəlbində dalğalanacaqdır. Türk tarixinin böyüklər səhifəsində yerini alan M. Ə. Rəsulzadə əbədiyyən yaşayacaqdır!" (228, s. 266). Tehrandə çıxan "Aram" qəzeti: "Bundan bir neçə gün əvvəl dünyanın ən böyük hüriyyət əşiqələrindən və kommunizmin ən amansız düşmənlərindən birisi dünyaya göz yumdu. Tam 35 ildən bəri rus imperializminə qarşı mübarizə aparan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan Milli Şurasının rəisi və Müsavat Partiyasının qurucularından biri idi" (228, s. 266).

Almaniyadakı "Qurtuluş" radiosu 1955-ci ilin martın 9-da matəm xəbərini belə yayınlıyırdı: "Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının və Müsavat Partiyasının lideri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mart ayının Türkiyənin paytaxtı Ankarada 71 yaşında vəfat etmişdir... Bu, sadəcə bizim üçün deyil, eyni zamanda Kremlin məhkumu bütün millətlər və o cümlədən Qafqasiya xalqları və xüsusilə Sovetlər Birliyində yaşayan bütün müsəlmanlar üçün böyük bir itkidir..." (228, s. 267).

M. Ə. Rəsulzadənin ölümü münasibətilə Azərbaycan Kültür Dərnəyinə çoxlu sayda matəm məktubları, teleqramlar daxil olurdu. Dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan həmyerlilərimizlə yanaşı Polşadan – "Prometey" klubunun sədri Seteeldən, Nyu-Yorkdan "Pan Amerikan" Ukrayna konfransının direktoru doktor V. Şandordan gələn böyük istiqlal mübarizinin vəfatına ürəkdən kədərləndirdiklərini bildirirdilər.

Mühacir şair, əslən gəncəli Kərim Yayılcının M. Ə. Rəsulzadənin ölümünə həsr etdiyi "**Batan günəş**" şəri çox təsirli idi:

Yaşatmazdı qəlblərdə ümidsizlik və məlal,
Onun məfkurəsiydi haqq, müsavat, istiqlal!
Sarı köksünə, Ankara, yurdumun ziynətini,
Günü gəlincə, istər səndən əmanətini.
Şükranını sunarkən bir gün hörmətlə sana,
O gəmiyə gedəcək, gedəcək o vatana,
Saxla qoynunda onu, vermə yabana, ələ,
Bir hədiyyən olacaq yurdumdakı heykələ!

Bütün dünya türkləri və istiqlal mücadiləçiləri üçün böyük itki ilə bu hadisədən müsavətlər bərk sarsılsalar da, M. Ə. Rəsulzadə ideallarını sonadək davam etdirəcəklərinə söz verdilər.

M. Ə. Rəsulzadənin dəfn mərasimindən sonra Müsavat Partiyası genişlənmiş toplantı keçirərək, yorulmaz milli mücahid **Mirzə Bala Məmmədşadənini partiyanın Başqanı seçdi**.

Mirzə Bala Məmmədşadə 1898-ci ildə Abşeronun Zirə kəndində balıqçı ailəsində anadan olmuşdur. 1907-ci ildə Bakıda yeddinci Rus-Tatar məktəbinə daxil olduqdan sonra 1914-cü ildə oranı bitirmişdir.

1917-ci ilin Fevral-Burjua İnqilabından sonra M.B.Məmmədşadə siyasi hadisələrə qoşularaq, Müsavat Partiyasına daxil olmuşdur. M.B.Məmmədşadə 1918-ci ilin 28 May İstiqlalından sonra böyük qaynarlıq və vətənpərvərlik hissi ilə jurnalist kimi fəaliyyət göstərir. Həmin vaxtlar Müsavat Partiyasının nəzdində yaranan "Gənclər Cəmiyyəti"nin orqanı olan "Gənclər Yurdu"nın redaktorlarından biri idi. M. B. Məmmədşadə Azərbaycan Parlamentində stenoqrafçı işləmiş, 1919-cu ildə Müsavat Partiyasının II qurultayında partiyanın Bakı Komitəsinin üzvü seçilmişdir. Həmin ildə Mirzə Balanın Azərbaycan Dövlət Teatrında "Bakı uğrunda mübarizə" pyesinin ilk tamaşası olmuşdur (209, s. 242).

1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra yaradılan "Gizli Müsavat"a rəhbərlik M. B. Məmmədşadəyə tapşırılır. M. B. Məmmədşadə istila

rejiminə qarşı bütün qüvvəsi ilə mübarizə aparır. Eyni zamanda yarıradıcı, elmi axtarışlarını da davam etdirir. 1922-ci ildə Bakıda onun "Azərbaycan türk mətbuatı" adlı kitabı nəşr olunub.

1923-cü ildə Müsavatın gizli nəşr etdiyi "İstiqlal" qəzetinin mətbəəsi aşkarlandıqdan sonra M. B. Məmmədşadə bir müddət gizlənməmiş, sonra isə xəlvəti İrana keçmişdir (209, s. 244).

1927-ci ildə M. B. Məmmədşadə İstanbula köçür. M. Ə. Rəsulzadənin başçılığı ilə çıxan "Azəri Türk", "Odlu Yurd" jurnalları ilə əməkdaşlıq edir. Bu illərdə M. B. Məmmədşadənin "Azərbaycan misaqi-millisi: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili" və "Ermənilər və İran" kitabları çap olunur. M. B. Məmmədşadə İstanbul universitetinin hüquq fakültəsini də bitirir.

1931-ci ildə M. B. Məmmədşadə də M. Ə. Rəsulzadə və digər mühacirlərlə birlikdə Türkiyəni tərk edir, Polşada yaşamaq məcburiyyətində qalır. Bu dövrdə onun Berlində çıxan "İstiqlal" qəzetində, "Qurtuluş" jurnalında çoxlu sayda yazıları nəşr edilir. 1938-ci ildə isə M. B. Məmmədşadənin "Milli Azərbaycan Hərəkatı" adlı tarixi kitabı çap olunur. İstiqlal tariximizə əvəzsiz töhfə olan bu kitab, həm də azadlıq hərəkatımızın alovlu ilhamçısı "Milli Müsavat Xalq Partiyası"nın tarixi idi. 1951-ci ildə isə M. B. Məmmədşadənin "Azərbaycan tarixində türk Albaniyası" əsəri nəşr edilmişdir. M. B. Məmmədşadənin "Azərbaycan" jurnalında da çoxlu məqalələri çap edilmişdir. 1954-cü ildə "Amerikan Komitəsi"nin Münhendə açdığı "SSİ-ni Öyrənmə İnstitutu"nda Mirzə Bala fəaliyyət göstərir. Müsavat Başqanı M. B. Məmmədşadənin "Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu"ndakı xidmətləri olduqca böyük idi. İnstitutda Elmi Heyət Başqanlığını edən M. B. Məmmədşadə İnstitutun hər il keçirdiyi elmi konfranslarının əsas təşkilatçılarından idi. 1957-ci ilin 26 iyulunda Münhendə İnstitut tərəfindən "Qırx illik illik sovet hakimiyyəti adlı yüksək səviyyəli elmi konfrans keçirilmişdir. Konfransı giriş sözü ilə M. B. Məmmədşadə açmışdır. İki gün davam edən konfransda

yeddi mövzuya aid çıxışlar olmuşdur. Konfransda aşağıdakı mövzulara toxunulmuşdur:

1. Bolşevizmin ideoloji təməlləri və məruz qaldığı təhəvvüllər.
2. Bolşevik diktatorluğunun öz inkişaf səhifələrində aldığı siyasi şəkillər və dövlət şəkilləri.
3. Milli problem və həlli vasitələri.
4. Bolşevizmin "Sosialist cəmiyyəti" qurma uğrunda mücadiləsi.
5. Sovet ədəbiyyatının və sənətinin sovet cəmiyyəti həyatını partiya siyasəti ruhunda tərbiyə etmək üçün birer amil olaraq qullanılması.
6. Sovetlər Birliyinin xarici siyasəti (85, s 155).

M. B. Məmmədzaadə əslində buradakı çalışmaları ilə Müsavatın neçə illər idi yürütdüyü Azərbaycan İstiqlal davasını davam etdirirdi. M. B. Məmmədzaadənin çoxlu yazılar çap etdirdiyi "Dərgi" jurnalı "Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu" tərəfindən 1955-ci ilin yanvarından nəşr olunurdu. Jurnalın məsul müdiri Mustafa Kriməl, Yazı işləri müdiri isə azərbaycanlı Məhəmməd Əmircan idi. "Dərgi" elmi xarakter daşıyırdı və sovet həyatının müxtəlif sahələrinə aid tədqiqi araşdırmalara üstünlük verirdi. "Dərgi"nin elə ilk sayındaca Mirzə Balanın "Sovetlərin Cənubi Azərbaycan haqqındaki əməlləri" yazısı ilə yanaşı professor Zəki Vəlidü Toğanın, "Sovetlərin Türkcüsanda tətbiq etdikləri siyasətin son səhifələri", professor N. Poppenin "Monqol Xalq Cümhuriyyəti", Ə. Vluktukun "İkinci Türkmən Dil Qurultayı və onun siyasi mahiyyəti", Kriməlin "Krimda Sovetlərin Din siyasəti" və başqa yazılar çap edilmişdir. "Dərgi"nin elə həmin sayında Mirzə Balanın ikinci "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə" adlı bir məqaləsi də vardır (84, s. 25). İki mindən çox məqaləsi çap olunan (209, s. 245) M. B. Məmmədzaadə yazılarını Mirzə Bala, Nuhoglu, A. Kut, M. Məmmədzaadə, M. B. Daşdəmir və Əli Kutluk imzaları ilə çap etdirmişdir.

Bu illərdə müsavətlər iki istiqamətdə daha çox fəaliyyət göstərirlər: birincisi – Azərbaycan Milli Mərkəzində; ikincisi – Azərbaycan Kültür Dərnəyində.

Azərbaycan Kültür Dərnəyi vasitəsi ilə müsavətlər hər ilin 27 Aprel işğal gününü böyük mətəm və işğal günü kimi qeyd edir. 28 Mayıs İstiqlal bayramını isə hər il təntənə ilə qeyd edirlər. Kültür Dərnəyinin nəşr orqanı olan "Azərbaycan" dərgisində isə Vətənimiz Azərbaycana həsr olunan çoxlu məqalələr, yazılar çap etdirirlər. Müsavətlər "Qurtuluş" radiosunun Azərbaycan bölməsi ilə əlaqəni itirmirlər. Daha çox siyasi fəaliyyəti isə Milli Mərkəz vasitəsi ilə həyata keçirirlər. 1957-ci ilin 28 iyulundan 6 avqustuna qədər Münhendə "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti"nin ("Paris Bloku") ümumi konfransı keçirilmişdir. Konfransda "Paris Bloku"nın çalışmaları haqqında Başqan Abramçikin Sovetlərin daxili və xarici siyasəti, məhkum millətlərin vəziyyəti, ümumdünya vəziyyəti və Qərb-Şərq münasibətləri, Polşa və Macarıstandakı hadisələr, Blokun vəzifələri mövzusunda gərəqli qərarlar verilmişdir. Konfransın qəbul etdiyi beş maddəlik qərar sənədinin yekununda bildirilirdi: "5. Nəticə etibarı ilə bunu qeyd etməliyik ki, biz müştərək qurtuluş mücadiləmizin yeni bir mərhələsinə ayaq basmış oluruq; dəmir pərdə arxasında baş verən hadisələr bizləri məhkum millətlərin kommunist diktatorluğundan qurtulacaqları ana qədər daha çox yaxınlaşdırmaqdadır. Belə olunca "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti" öz hürriyyət, istiqlal və demokratiya istəyən millətlərinin mücadilə təşkilatı olması hesabı ilə bu millətlərin təkmil demokratik qüvvətlərini kommunizmə qarşı savaş məqsədi ilə hərəkətə keçirəcəyini rəsmən elan edir. Biz buna əminik ki, Sovetlər Birliyi əhalisinin yarısından çoxunu təmsil edən "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti", başda Böyük Demokratiya dövləti olmaq üzrə, bütün Hürriyyət dünyası ilə birlikdə Kremlin diktatorluğunu devirmə və məhkum millətləri qurtarmaq uğrunda üzərinə düşən vəzifəni ifa edəcəkdir" (85, s. 17-18).

Macarıstan hadisələri haqqında da qərar qəbul edildi. Sonda bildirilirdi: "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti" bütün insanlığın dərin sayğısını qazanmış olan macar vətənsəvrələrinin xatirəsi önündə hüzn ilə əyilməkdədir".

Münhen radiosu və Mətbuat Konfransının işinə çoxlu yazılar həsr etmiş **Müsavətin Başqanı M. B. Məmməd zadə 1959-cu ilin martın 8-də İstanbulda ürək xəstəliyindən vəfat etmişdir.** M. Ə. Rəsulzadədən sonra dörd ilə yaxın Müsavat Partiyasına Başqanlıq etmiş M. B. Məmməd zadə ömrünün sonuna kimi aşağıdakı sözlərinə sadıq qaldı: "Azərbaycan İstiqlal Davası heç bir şəkildə Rusiyanın bir iç məsələsi halına gətirilməyəcəkdir. Azərbaycan İstiqlalı ruslarla bir bazarlıq söhbəti olmayacaqdır. Qeydsiz və şərtsiz İstiqlal Davası üzərində duranlar, əllərində İstiqlal bəyannaməsindən ibarət milli bir fərman, əllərində üç rəngli İstiqlal Bayrağı və qəlblərində İstiqlal eşqi olduğu halda, daxili və xarici bütün müşkülata və bütün düşmənlərə qarşı döyüş edəcək, savaşıya qalardır. Və zəfər mütləqə bizim olacaqdır!" (260a, s.XXIX).

Alovlu müsavətcı M. B. Məmməd zadənin vəfatından sonra Ankarada Müsavat Partiyasının növbəti Məclisi toplanmış, M. Ə. Rəsulzadənin yaxın əqidə dostlarından **Kərim Odər Müsavat Partiyasının Başqanı seçilmişdir.** Azərbaycan Milli Mərkəzinə isə Əbdül Vahab Yurdsever başçılıq edirdi.

Kərim İbadulla oğlu Odər 1901-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Bakı Ticarət Lixseyini bitirdikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə Xarici İşlər nazirliyində özəl Qələm müdirliyi vəzifəsində çalışmış və o zaman Xarici İşlər naziri olan Nəsim bəy Yusifbəyli yaxın münasibətdə olmuşdur. Həmin illərdə Kərim Odər gündüzlər işləyir, gecələr isə İqtisad fakultəsində təhsilini davam etdirmişdir. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Kərim Odər bir müddət Xarici İşlər nazirliyindəki işində çalışmış, lakin sonradan bolşeviklərin terror rejimi ilə ölkəni idarə etdiklərini

görüb, Azərbaycanı tərk etmişdir. Üç ilə qədər Tiflisdə qalan Kərim Odər burada iqtisad fakultəsini bitirib, bolşeviklərin əlinə keçməmək üçün Batuma qaçmış, oradan isə Türkiyəyə keçmişdir. Bir müddət ticarətlə məşğul olan Kərim Odər, Türkiyə vətəndaşlığını qəbul etdikdən sonra Osmanlı Bankında yeddi ilə qədər işləmiş, müdir müavini olmuş, Mərkəzi Bankda işə qəbul edilmişdir. Son iş yeri Sumerbank Ümum Müdirliyində Bankaçılıq və Kredi İşlər Müdirliyində müşavir olan Kərim Odər 1966-cı ildə təqaüdə çıxmışdır.

Kərim Odər rus, fransız dillərini sərbəst, fars, alman və ingilis dillərini isə orta dərəcədə bilirdi. Kərim Odər bir müddət Müsavat Partiyasının rəhbərliyində yer almış, Partiya Məclisi Başqanı olmuş, eyni zamanda Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Fəxri Başqanı adını almışdır. 1976-cı ildə Azərbaycan Milli Mərkəzinin Başqanı Əbdül Vahab Yurdseverin vəfatından sonra Mərkəz Başqanlığı da Kərim Odərə tapşırılmışdır.

Kərim Odərin "Azərbaycan" dərgisində və digər mətbu orqanlarda çoxlu sayda məqalələri, yazıları vardır. Ən dəyərli "Azərbaycan ekonomisi" (264) və "Azərbaycan" adlı əsərləri böyük maraq doğurmuşdur. Kərim Odər böyük zəhmətlə yazıb çapa hazırladığı "Azərbaycan" kitabının çapını görə bilmədi. Daha doğrusu, Türkiyədə bu kitabın "Milli bir Kültür Politikasına qovuşulmamış olması" (265, s. 8) nəşri gecikdirirdi. Kərim Odərin böyük həsrətlə çapını gözlədiyi kitab səhifələnmə prosesində olarkən o, 1981-ci ilin 19 noyabrında vəfat etdi.

1959-cu ilin 24-25 iyulunda "Sovetlər Birliyini Öyrənmə İnstitutu"nın Konfransı keçirilmişdir. Konfransın mövzusu "Sovetlər Birliyinin Xarici Siyasəti" olmuşdur. Konfransdan sonra 26-27 iyulda İnstitutun İdarə Heyəti qurularaq müxtəlif məsələləri müzakirə etdikdən sonra yeni Elmi Heyət seçmişdir. Mart ayında vəfat edən M. B. Məmməd zadənin yerinə azərbaycanlılardan Elmi Heyətə Məhəmməd Əmircan daxil edilmişdir. Elmi Heyət başqanlı-

ğına bu dəfə də keçmiş başqan belorusiyalı Stankeviç gətirilmişdir. Həmin ilin 29-30 iyulunda "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti" (Paris Bloku) bir konfrans keçirmişdir. Başda belorusiyalı Abramçik olmaq üzrə Cəmiyyətin əski başqanlığı Divanı olduğu kimi mühafizə edilmişdir. Mərhum M. B. Məmmədzaadənin yerinə Cəmiyyətin Komitəsinə, Azərbaycan nümayəndəsi olaraq müsavətçi Süleyman Təkinər gətirilmişdir (86, s. 31).

Bu dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlətinin qəbul etdiyi bir qərarı müsavətçilər müsbət qarşılamiş və təbliğ etmişlər. Belə ki, 1959-cu ilin 22 iyununda Senator Douqlas 18 senatorla birgə Amerika senatına bir qərar təqdim etmişdir. Həmin qərarda prezident Eyzenhauerdən 1959-cu ilin iyulunun 3-cü həftəsini "əsir millətlər həftəsi" elan etmək xahiş olunurdu. Qərar surəti Senat tərəfindən 6 iyulda və Nümayəndələr Məclisində 8 iyulda səs birliyi ilə qəbul edilmiş, prezident Eyzenhauer də bu qərar surətini tətbiq mövqeyinə qoyan bəyannaməsini 17 iyulda nəşr etmişdir. Qərar surətində 22 əsir məmləkət arasında Azərbaycan, İdil-Ural və Türkünstanın adları da anılmaqda idi. Sovetlər Birliyinə təzyiq baxımından və rus əsiri digər məhkum millətlər arasında Azərbaycanın hüriyyət və istiqlal haqqının dünyanın ən böyük və qüdrətli bir dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin böyük əhəmiyyəti vardı. Bu, əslində həmin 22 məmləkətin hüquqən tanınması demək idi. Bu addım həm də Sovet hökuməti başçısı N. S. Xruşşovun Amerikaya səfəri ərəfəsində atılmışdı. Bu mühüm qərarın qəbulu ilə bağlı ABŞ prezidentinin bəyannaməsi verilmişdir. Həmin bəyannamədən: "Sovet kommunizminin dünyanın hər tərəfində bir çox millətləri imperialist və təcavüzkar siyasət vasitəsi ilə əsarətə məhkum etdiyini, sovetlərin hakimiyyəti altında olan millətlərin milli istiqlal hərəkatından və fərdi hüriyyətlərindən məhrum edildiklərini nəzərə alaraq, Mən Duayt Eyzenhauer, Birləşik Amerika Prezidenti, 1959-cu ilin 19 iyulu ilə başlayan həftəni "Əsir Millətlər Həftəsi" elan edirəm" (86, s. 5).

Rus əsiri bütün məhkum millətlərin, eləcə də müsavətçilərin rəğbətlə qarşıladığı bu sənədin ciddi istiqlal mücadiləmiz tarixində böyük rolu vardı. Müsavətçilərin neçə il idi apardığı azadlıq mübarizəsi belə sənədin köməyi ilə hüquqi dəstək qazanırdı.

ABŞ prezidentinin bu bəyannaməsi ictimaiyyətdə geniş əks-səda doğurmuşdu. Müsavətçilərin böyük fəallıq göstərdiyi "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti" (Paris Bloku) 1959-cu ilin 29-30 iyulunda Münhendə Konfrans keçirmiş və ABŞ prezidentinin məlum bəyannaməsini hərərətlə qarşılamiş və buna uyğun müvafiq bəyannamə qəbul etmişdir. Bəyannamədə bildirilirdi ki, son 40 ildə Şərqdə vücuda gələn və bütün Qərb cəmiyyətini təhdid edən Sovetlər Birliyi imperatorluğu az qala bütün dünyanı öz boyunduruğuna salmaq niyyətindədir. Moskvadakı kommunist diktatorluğu bütün cahanı sovetləşdirmək hərəkatındadır. Ancaq əlində olan bütün vasitələri hərəkatə gətirərək, sovet imperatorluğunun yayılmasına və qüvvətlənməsinə mane olacaq sarsılmaz iradəsini göstərmək surəti ilə bağlıdır ki, Qərb dünyası bu fəlakətin önünə keçə biləcəkdir. Bəyannamədə bildirilirdi ki, Qərb dünyası bu günə qədər Sovetlər Birliyi əsir millətlərinin hüriyyət və istiqlallarını tanımaqdan və elan etməkdən çəkinmişdir. Bu gün istiqlal hüququ tapdanan bu millətlər 1917-ci il inqilabından sonra çar Rusiyası imperatorluğundan ayrılmış, özlərinin müstəqil dövlətlərini qurmuşlardır. Millətlərarası hüquq baxımından onların qurduqları dövlətlər felən və hüquqən tanınmışdı. Lakin çox keçmədən üstün Sovet Rusiyası qüvvələrinin təzyiqi altında yenidən bu dövlətlər istila olunmuş və sözdə müttəfiq cümhuriyyətlər və muxtariyyətli cümhuriyyətlər adları altında özgə bir dövlət olan Sovet Rusiyasının istilasına uğramışlar. Bu gün Sovetlər Birliyində 200 milyona yaxın əsir insan kommunist zülmünə uğrayaraq hüriyyət haqlarından məhrumdurlar. Bəyannamədə bir məsələyə də toxunulurdu ki, əsir millətlər təmsilçiləri ümid edir ki, prezident Eyzenhauerin Xruşşo-

vun Vaşinqton səfəri ərəfəsində verdiyi bu sənəd Qərb demokratiyasının təkmil siyasətində bir dönüm nöqtəsi təşkil edəcək və demokratik dünya Moskvanın imperialist siyasətinə qarşı mübarizə edəcəkdir. Təəssüflər ki, Sovet hökuməti başçısı N. S. Xruşşov ABŞ prezidenti Eyzenhauerin 17 iyul tarixli bəyannaməsini "Sovetlər Birliyinin iç işlərinə müdaxilə" adlandırmışdır.

Müsavatçılar 1950-60-cı illərdə daha çox beynəlxalq təşkilatların, ABŞ-ın, Qərb dövlətlərinin Sovet imperiyasına təzyiqinin artmasına çalışır, təmsil olunduqları antisovet cəmiyyətlərində fəallıqlarını artırır.

1960-cı illərdə müsavatçılar kommunizmlə mücadilədə ideoloji mübarizəyə daha çox üstünlük verirdilər. Onların təsiri altında "Azərbaycan" dərgisində bu yönündə çoxlu yazılar çap olunur. Jurnalın 1966-cı ilin 1-ci sayında çap olunan "Kommunizmlə mücadilədə Yeni Əsaslar nəşr olunmalıdır!" (87, s. 2) məqaləsində yalnız Sovetlər Birliyində deyil, eləcə də başqa məmləkətləri bürümüş "kommunizm taunu" ilə mücadilə yolları araşdırılır. "Kommunist kimdir?" (87, s. 17) yazısında isə kommunizmin mahiyyəti açıqlanır. "30 ildə 30 rüblə" (89, s. 24) yazısında isə Sovetlər Birliyində çalışan insanların amansız istismarından danışılır.

Müsavatçılar Azərbaycanın istiqlal tarixi ilə bağlı M. Ə. Rəsulzadənin, M. B. Məmmədzadənin, Ə. V. Yurdsevərin, Kərim Odərin və başqalarının məqalələrini, H. Cavidin, M. Ə. Sabirin, C. Cəbbarlıının, mühacir şairlərdən Kərim Yayılcının, Rəsul Budanın, Həmid Dönməzin, Teymur Atəşlinin əsərlərini, şeirlərini nəşr etdirirdilər.

1965-ci ilin dekabrın 11-də müsavatçıların təmsil olduğu Azərbaycan Kültür Dərnəyinin XVI böyük Konfransı keçirildi (87, s. 31). Toplantını Azərbaycan Milli Mərkəz Başqanı, müsavat liderlərindən Ə. V. Yurdsevər açmış, sonra Rəyasət Divanının seçiminə başlanmışdır. Seçim sonunda Müsavat Partiyası Başqanı

Kərim Odər konfrans başqanlığına, Heydər Atak ikinci başqanlığa, Hüseyn Cahid Aküzüm və Ənvər Roman katibliklərə gətirilmişlər. Müsavat lideri Kərim Odər yüksək etimada görə minnətdarlığını bildirdikdən sonra istiqlal və hürriyyət uğrunda mücadilədə canlarını şəhid edən Azərbaycan və bütün türk ellərinin şəhidləri üçün konfrans üzvlərini bir dəqiqəlik sayğı duruşuna dəvət etmişdir. Daha sonra hesabatlar oxunmuşdur. Dərnəyin maliyyə vəziyyəti ilə bağlı yeni qaynaqlar yaranması, dərnəyə aid dərginin yeni formada çıxarılması, kommunizmlə mücadilədə daha cəsur hərəkət edilməsi problemlərinə toxunulmuşdur. Sonra seçkilər olmuşdur. Seçkilərdə İdarə Heyətinə - Kərim Alxan (Yayılcı), Hüseyn Cahid Aküzüm, Cəlal Odelli, Məhəmməd Kəngərli, Əhməd Yaşad, Əhməd Qaraca, Yəhya İşıqlı; Dənətləmə (nəzarət) Qurumuna - İsgəndər Aküzüm, Qurban Bışər və Süleyman Musabəyli; Heysiyyət (ağsaqqallar) Divanına - Həmid Ataman, Əbdül Vahab Yurdsevər və Məhəmməd Əli Rəsuloglu seçilmişlər. Kültür Dərnəyi Başqanı Cəlal Odelli, İkinci Başqanlığa Məhəmməd Kəngərli, Genel Katibliyə Hüseyn Cahid Aküzüm, mühasibliyə Yəhya İşıqlı və üzvlüklərə də Əhməd Qaraca, Kərim Alxan və Əhməd Yaşad seçilmişlər.

Konfransda qərara alındı ki, "Azərbaycan" dərgisi bundan sonra belə adlanacaqdır: "Azərbaycan aylıq Türk Kültür Dərgisi". Dərgi o zamana qədər "Azərbaycan aylıq Kültür Dərgisi" kimi nəşr olunurdu. Adının dəyişməsinin səbəbi isə Dərginin bu ad altında Azərbaycan və dünya türklərinin müstəqillik və kultürel məsələləri ilə ilgilənən türkçü və milliyyətçi bir yayın orqanı olaraq fəaliyyətinə davam etməsi idi. Dərginin Başyazarlığı (Baş redaktorluğu - N. Y.) Əbdül Vahab Yurdsevərə, Genel yayın müdirliyi Kərim Alxana (Yayılcıya), sorumlu müdirliyi də Əhməd Yaşada tapşırıldı. Müsavatçılar 70-ci illərdə də Azərbaycanın İstiqlal tarixini, ədəbiyyatının təbliği ilə ciddi məşğul olurdular. Azərbaycan İstiqlalının 55-ci ildönümü münasibəti ilə yorulmaz müsavatçı Əbdül Vahab Yurdsevər

“Milli Azərbaycan Dövləti İstiqlal elanı gününün 55-ci ildönümü” məqaləsində yazırdı: “Bundan tam 55 il öncə Azərbaycan xalqı Milli Şurasının araçılığı ilə istiqlalını bütün dünyaya elan edərək, Qafqasiyalı qonşuları ilə birlikdə Rusiya ilə hər türlü bağlarını qoparmış idi. Nədir həqiqətən bu günkü Sovet Azərbaycanı?! Ən həqiqir bir müstəmləkətdən fərqi nə ola bilər? Politik, ekonomik, əsgəri və kultural varlığı nədən ibarətmiş? Hankı sahədə hüriyyəti və bağımsızlığını mühafizə edə bilmişdir? Öz torpaqlarına hakim bir hökuməti varmıdır? Öz sərhədlərini qoruyan ordusu varmıdır? (90, s. 1-2).

Müsavatçıların təmsil olunduğu Azərbaycan Kültür Dərnəyi 1973-cü ilin 24 fevralında özünün XXIV toplantısını keçirmiş və hesabatda bildirilmişdi ki, hələ 1970-ci ilin 26 aprelində toplanan dərnəyin böyük toplantısında İsgəndər Aküzüm Başqanlığa, Əhməd Yaşad ikinci başqanlığa, Əhməd Qaraca Baş katibliyə, Yəhya İşıqlı isə mühasibliyə seçilmişdilər. Bu fəaliyyət dövrü ərzində M. Ə. Rəsulzadənin M. B. Məmmədzadə və digər mücahidlərin, şəhidlərin xatirəsini anma toplantıları keçirmiş, Azərbaycanın kommunist rus orduları tərəfindən işğalının 51 və 52-ci ildönümlərində məlumatlar yayaraq, istila hərəkətini lənətləmişlər. Bu müddətdə Dərnəyin Qadınlar qrupu da ciddi fəaliyyət göstərmiş, Ankarada 500-ə yaxın azərbaycanlı qadın “Azərbaycan qurtulacaq!” adı ilə toplantılar keçirmiş, mətbuatda məlumatlar yaymışlar. Qadınlardan Xədicə Çətin, Aybikə Qaraca, Lətifə Çələbi, Müşərrəf Atasevər və başqaları fəallıq göstərmişlər. Dərnək tərəfindən türk ordusunun Milli Azərbaycan Cümhuriyyətinin Başkəndi Bakının 15 sentyabr 1918-ci il ilin 15 sentyabrında erməni, rus və kommunist işbirlikçilərindən qurtarılması münasibəti ilə “**Məhmətçik günü**” təşkil edilmişdir.

Dərnəyin XXIV toplantısında Feyzi Aküzüm Genel Başqanlığa, Əhməd Yaşad Genel Başqan Yardımçılığına, Əhməd Qaraca Genel Katibliyə, Tofiq Qarasa mühasibliyə seçilmişlər.

Müsavatçılar bütün çətinliklərə baxmayaraq Ana Vətəndə - Azərbaycanda baş verən hadisələrdən müxtəlif vasitələrlə məlu-

matlar alırdılar: “Azərbaycan” dərgisi mühacir Azəri türklərinə bildirirdi: “Azərbaycanda mücadilə durmamış, bütün gücü ilə davam etməkdədir. Bütün dünya mətbuatı sovet kommunist idarəsinə qarşı dirənmə hərəkətlərindən bəhs edərkən, ən ön sıralarda Ukraynadan, Litvadan, Azərbaycandan və Estoniyadan söz etməkdədir” (91, s. 67).

1970-ci illərdə müsavatçılar istiqlal mücadiləmizi maddi çətinliklər içərisində aparır, bəzi hallarda isə imkansızlıqdan “Azərbaycan” jurnalını vaxtında nəşr etdirə bilmirdilər. Odur ki, “Azərbaycan” jurnalında belə müraciətlər verilirdi: “Bu gün dünyada azad və müstəqil Azərbaycan davasının tək müdafiəsində dayanan dərgi, 1952-ci ildən bəri minbir maddi çətinliklərə qatlanaraq öz işini görməkdədir. Vətənin tək səsi olan bu hüriyyət məşəlini yaşatmaq və dəstəkləmək hamımızın yurd vicdan borcudur. Lütfən bu yolda maddi və mənəvi yardım və dəstəklərinizi bizdən əsirgəməyiniz!”

1973-cü ilin 25 iyununda müsavatçılar daima fəallıq göstərdiyi və işini dəstəklədiyi “Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti” “Paris Bloku”nun Şimali Atlantik təşkilatı Baş katibinə bir muhtıra (nota) göndərirlər. Notada bildirilir ki, 1973-cü ilin iyul ayında Avropa Güvenlik və İşbirliyi Konfransı keçiriləcək. Konfransda iştirak edəcək olan Qərb dövlətləri təmsilçilərindən aşağıdakı tədbirlərin alınmasını və təmini xahiş olunurdu: “a) Bu günə qədər Sovetlər Birliyində tətbiq edilməmiş olan insan haqlarının və millətlərin öz hüquqlarını təyin etmə haqlarının gerçəkləşdirilməsini; b) Məmləkətlərimizdəki işğal rejiminə son verilərək iqtidarın xalq tərəfindən demokratik üsullarla seçiləcək həqiqi millət nümayəndələrinə dövr edilməsini; c) Məmləkətlərimizdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müşahidəsi altında milli seçimlərin yapılması” (91, s. 10).

Sənədi Paris Bloku Başqanlıq Divanı adından Başqan M. Li-viyski, katib Əli Akış imzalamışlar.

1973-cü ilin 7 oktyabrında Qərbi Almaniyada Münhendə "Sovetlər Birliyi Millətlərini Qurtarma Cəmiyyəti"nin X konfransı keçirildi. Konfransda Milli-Siyasi Mərkəzlər Təmsilçiləri iştirak etdirdilər. Konfrans Sovet ölkələrindəki millətlərin hüquqsuzluğunu pisləyərək 7 maddəlik qərar surəti çıxardı. Konfransın qərar surətindən: "1. Konfrans bağlı olduğu və hələ Moskvanın imperialist boyunduruq rejimi altında olan, öz haqlarına ən hərarətli salamlarını bildirməkdədir; 6. Konfrans bunu açıqca bildirmək istəyir ki, Moskvanın bizim bağlı olduğumuz millətlər adına söz söyləməyə və millətlərarası andlaşmalarına heç bir haqq və yetkisi yoxdur. Millətlərimiz bu kimi qeyri-qanuni andlaşmalarla özlərini heç bir surətlə bağlı saymayacaqlardır" (92, s. 22-23).

1970-ci illərdə müsavətlər Sovet Azərbaycanı mətbuatında gedən böhtan yazıları da cavablandırılar. 1972-ci ilin 30/11 tarixli "Bakinski raboçi" qəzetində müsavətlərə, Azərbaycan Kültür Dərnəyinə saxta ittihamlar vurulmuş və müsavətlər "Azərbaycan" jurnalının 1973-cü ildə çıxan 208-ci sayında buna cavab vermişlər. Dərnək ətrafına toplaşanları "Sovet vətəninə xəyanət etmiş" adlandırılan qəzetə müsavətlər belə cavab verirdilər: "Nə zamandan sovet istismarçı imperatorluğu yerli türk xalqına Vətən olmuş?" (92, s. 51).

Yazının bir yerində Müsavat ideallarına qəlbən bağlı, görkəmli professor Əhməd Cəfəroğlunun "Azadlıq" radiosunda dediyi: "1920-ci il Azərbaycanında Sosistiaist bir ixtilal üçün hər hansı ictimai-siyasi zəmin olmadığı" fikrinə qarşı qəzet mövqeyini belə əsaslandırır: "Elə isə Məşədi Əzizbəyov, Nəriman Nərimanov, Mir Həsən Vəzirov kim idi?". Müsavətlər qəzetə belə cavab verirlər: "Bu sözlərdən belə anlaşılır ki, qəzetin zavallı yazarları marksizmdən də bir şey qavramamışlardır. Çünki, Marksa görə sosialist inqilabı sənayecə yüksək inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində və proletar sinfinin öndərliyində gerçəkləşdirilə bilər. 1920-ci ildə Azərbaycanda isə sənaye həyatı yeni başlamaqda idi" (92, s. 52).

Müsavətlər Sovet mətbuatında çap olunan belə məzmunlu yazıların saxtakar mahiyyətini dərhal ifşa edirdilər.

1975-ci ilin yanvarın 6-da müsavətlər daha bir görkəmli istiqlal mücahidini, tanınmış türkoloq alim, professor Əhməd Cəfəroğlunu itirdilər. Azərbaycan istiqlal davasına bağlı olan, ən çətin günlərdə müsavətlərlə birgə mücadilə edən Ə. Cəfəroğlu ömrünün 76-cı ilində dünyaya göz yumdu. Bir zamanlar Nuru Paşanın ordusuna könüllü yazılan, Bakının azad olunmasında iştirak edən. 1920-ci ilin 27 Aprel işğalından sonra Bakını tərk edib Türkiyədə yaşamaq məcburiyyətində qalan, əslən gəncəli Ə. Cəfəroğlu Türkologiya elminə əvəzsiz sərvətlər verib getdi. Müsavat liderlərindən Əbdül Vahab Yurdsevər onun haqqında yazdığı bir məqaləsində bildirir ki, Ə. Cəfəroğlu Milli Azərbaycan istiqlal davasına son nəfəsinə qədər bağlı qaldı. Hələ 20-ci illərdə bolşeviklərin terror rejimi dövründə Ə. Cəfəroğlu Türkiyədən gizlicə Bakıya getmiş, "Azərbaycan İstiqlal Komitəsi" ilə mühacirətdəki qüvvələr arasında əlaqələr yaratmağa çalışmış, orada müsavətlərlə – M. B. Məmmədzadə, R. Vəkilovlu və yazıçı-dramaturq C. Cabbarlı ilə görüşmüşdü (93, s. 27).

Türk Dil Qurumunun yaradıcılarından olan, 1966-73-cü illərdə Türkiyə İstitutna rəhbərlik edən, çox ölkələrdəki Elmi Akademiyaların üzvü seçilən, İspaniya hökumətinin "De Alfonso el Sabio" ordeni ilə təltif edilən, beynəlxalq şöhrətli alimi İstanbulun "Zəncirköylü" qəbiristanlığında böyük mərasimlə dəfn etdilər. Müsavətlərin Azərbaycan Kültür Dərnəyi adından mərhumun ailəsinə verdiyi başsağlığında deyilirdi: "Azərbaycan Türkləri Hürriyyət və İstiqlal mücahidlərimizdən böyük və dəyərli elm adamımız, professor Əhməd Cəfəroğlunu qeyb etmənin dərin üzüntüsü içərisindəyik..." (93, s. 42).

1975-ci ilin fevralın 1-də Azərbaycan Kültür Dərnəyinin XXV toplantısı keçirilmiş, Feyzi Aküzüm yenidən Başqan seçilmişdir.

1976-cı ildə müsavətlər görkəmli istiqlal mücahidi, həyatını Azərbaycan azadlıq davasına həsr etmiş, Müsavat lideri Əbdül Vahab

Yurdsevəri itirdilər. İstiqlal tariximizə əməli çalışmaları ilə böyük xidmətlər göstərən Ə. V. Yurdsevər həm də sağlığında "Azərbaycan İstiqlal savaşından səhnələr" adlı dəyərli tarixi yazılarını da çap etdirmişdi. Ölümündən beş il əvvəl isə belə məzmununda vəsiyyətnamə yazmışdı: "Yalnız varislərimdən dəfnimə iltifat göstərmələrini və bütün həyatımı həsr etdiyim Azərbaycan Kültür Dərnəyinin qurtuluş davasına yardımçı olmalarını təmənna edirəm. Bu vəsiyyətnamə öz qələmimlə 14 sentyabr 1971-ci il tarixli gecəsi, saat təqribən 4-də yazılaraq imza olundu. İmza: Əbdül Vahab Yurdsevər Zeynalabdin və Cəvahir oğlu" (94, s. 28).

1977-ci ildə müsavətçilər M. Ə. Rəsulzadənin ölümünün 22-ci ildönümünü münasibəti ilə, Amerikanın "Əsri" məzaristanlığına getmiş, görkəmli öndərin xatirəsini yad etmişlər. Məzar üstünə toplaşan gənclər "ya istiqlal, ya ölüm!" – deyərək and içmişlər. Azərbaycan Kültür Dərnəyi Başqanı Feyzi Aküzüm çıxışında demişdir: "Məhəmməd Əmin Rəsulzadə milli milli mücadilə həyatımızda yeri heç bir zaman doldurulmayacaq bir mürşid, bir istiqlal mücahidi idi!" (94, s. 113).

1981-ci ildə Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Müsavat Partiyasının Başqanı Kərim Odər vəfat etdi. Tanınmış Müsavat liderinin ölümü münasibəti ilə F. Aküzüm "Kərim Odər bəy" məqaləsində yazırdı: "Milli Azərbaycan davasının qiymətli bir varlığı, mücadiləçi bir ruhu, ümid və inanc dolu bir yıldızı daha söndü. Həyatı boyunca inandığı davadan zərrə qədər çaşmayan, olayların üzərinə cəsarətlə yürüməsini bilən Milli Müsavat Partiyası Genel Başqanı, Azərbaycan Milli Mərkəzi və Azərbaycan Kültür Dərnəyi Fəxri Başqanı Kərim Odər bəyi də qeyb etdik. Acımız dərin, itkimiz böyükdür!" (111a, s. 12).

Müsavatın mərhum Başqanı Azərbaycanın istiqlal davasına son nəfəsinədək sadıq qaldı. Vətəni Azərbaycanın Sovet rejiminin əsiri olduğuna işarət edərək Kərim Odər yazırdı: "Dugər bütün dəmir

pərdə ölkələrində olduğu kimi, bu anda Azərbaycanda da mövcud olan şey planlı bir iqtisad deyil, planlı bir istismar və yağmadan ibarətdir".

Kərim Odərin vəfatından sonra doktor **Məhəmməd Azər Aran Azərbaycan Milli Mərkəzinin və Azərbaycan Milli Müsavat Xalq Partiyasının Başqanı seçildi**. Yeni rəhbərliyə aşağıdakılar da daxil oldular: doktor Məhəmməd Kəngərli – Başqan yardımçısı; Əhməd Qaraca – Baş katib; Feyzi Aküzüm – mühasib oldular.

Məhəmməd Azər Aran 1911-ci ildə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində anadan olmuşdur. "Atası və bütün əqrəbələri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin qurduğu Azərbaycanın istiqlal və hüriyyətə qovuşmasını, Azərbaycan Milli Cümhuriyyətinin qurulmasını istəyən Milli Müsavat Xalq Partiyasına mənsubdular" (252, s. 14). M. Azər Aran gənc yaşlarından kommunistlərin Azərbaycanda törətdiyi ölümləri, cinayətləri görmüş, mövcud rejimə dərin nifrət etmişdi. Yaxın qohumlarından birini – ata-anasının tək övladını bolşeviklər müsavətçi adı ilə həbs etmişlər. Oğlunun sürgünə göndiriləcəyini təxmin edən atası övladını yalnız buraxmamaq üçün onun haqqındakı ittihamları qəbul etmiş və Azər Aran bu qohumunun daima əzabla çırpındığını görmüşdü. 1920-ci ildə məktəbi bitirdikdən sonra M. Azər Aran Türkiyəyə getmək qərarına gəlir. Ailələrində də getməyinə etiraz etmirlər. Sərhədi keçərkən Əli Aran adlı bir riyaziyyat müəllimi ilə tanış olur, birlikdə İrana, oradan isə Türkiyəyə gəlirlər. Azər Aran İstanbulda əsgəri tibb fakultəsini bitirmişdir. İstanbulda olarkən Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu M. Ə. Rəsulzadə ilə görüşmüş, onunla yaxından tanış olmuşdur. Sonradan nevrologiya sahəsində ixtisas alaraq mütəxəssis həkim olmuşdur. Polkovnik rütbəsinə qədər yüksələn Azər Aran Əsgəri xəstəxanalarda Baş həkim işləmiş, sonrakı illərdə öz arzusu ilə təqaüdə çıxmışdır.

M. Azər Aran tibb fakultəsinin üçüncü kursunda oxuyarkən, M. Ə. Rəsulzadə və bir çox siyasi mühacirlər Türkiyədən getmək

məcburiyyətində qaldılar. Elə həmin vaxtdan (1931-ci ildən – N. Y.) M. Azər Aran bir çox dostları ilə Azərbaycan istiqlal davasının fəalları olaraq ciddi işlər görürülər. Avropadan göndərilən “İstiqlal”, “Qurtuluş” kimi mətbuat vasitələrini alıb lazımi ünvanlara çatdırır, milli mətbuata xəbərlər, müxtəlif yazılar hazırlayırlar. Beləliklə, Müsavat Partiyasının və Azərbaycan Milli Mərkəzinin üzvü olurlar. M. Azər Aran sonradan səmimiyyətlə etiraf edərmiş: “Biz daha gənc olmamış böyük yüklə yükləndik” (252, s. 16). M. Azər Aran Sivasda (Türkiyədə şəhər – N. Y.) Əsgəri xəstəxanada Baş həkimlik edərkən, Türkiyə Anıtlar Dərnəyinin də üzvü olmuş, Qazi Bühranəddinin məzarını tikdirmişdir.

M. Azər Aran 1949-cu ildən fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin işində də yaxından iştirak edirdi. Ömrünün sonlarında ağır xəstəlik keçirən Azər Aran uzun illər çalışıb işini yürütdüyü Azərbaycan davasının Ana Vətən Azərbaycanda qələbəsini gördü. On bir ilə yaxın Başqanı olduğu Milli Müsavat Xalq Partiyasının 1992-ci ildə Azərbaycanda bərpası onu çox sevindirdi. Böyük milli mücahid Məhəmməd Azər Aran 1993-cü ilin aprelin 8-də Ankarada 82 yaşında vəfat etmiş, “Qarşıyaxa” məzaristanlığında dəfn edilmişdir.

(Ömrünün sonlarında ağır xəstə olduğundan Azərbaycan Milli Mərkəzi və Milli Müsavat Xalq Partiyasına Azər Aran, Məhəmməd Kəngərli və Əhməd Qaraca üçlüyündə başçılıq edilmişdir. Lakin rəsmi başqanlıq M. Azər Aranın səlahiyyətində idi).

1980-ci illərdə müsavətcilər “Azərbaycan” jurnalında kommunizm və Sovet hökuməti əleyhinə, Azərbaycanda mövcud duruma qarşı kəskin yazılar çap etdirirlər. Bundan əlavə, Azərbaycan tarixini, görkəmli şəxsiyyətlərimizi təbliğ edən məqalələrə də üstünlük verilir. F. Aküzümün, M. Kəngərlinin, Ə. Qaracanın və başqalarının yazıları böyük maraqla qarşılanır.

Müsavətcilərin təmsil olunduğu “SSİ Millətlərini Qurtuluş Birliyi” (Paris Bloku) Mərkəzi Komitəsi Polşada cərəyan edən hadisələrlə

bağlı qərarlarını yayınladırlar. Bildirilir ki, Azərbaycan, Belorusiya, Krım, Gürcüstan, İdil-Ural (Tatar-Başqırd), Şimali Qafqaz, Türküstan və Ukrayna təmsilçilərindən meydana gələn “SSRİ Millətlərini Qurtuluş Birliyi” (Paris Bloku) Mərkəzi Komitəsi, 1981-ci ilin 18 dekabrında keçirdiyi toplantıda Polşada baş verən faciəvi hadisələr haqqında qərarlar vermişdir.

Həmin illərdə Paris Blokunun rəhbərliyi milli təşkilçilərə daha fəal mübarizə aparmaları ilə bağlı müraciət edir. Belə ki, həmin vaxt Paris Bloku ciddi maddi və mənəvi sıxıntılar keçirirdi. Blokada 8 milli mərkəzin təmsilçiləri vardı: Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan və İdil-Ural (Tatar-Başqırd), Türkstan, Krım, Azərbaycan və Şimali Qafqaziya. Paris Blokunun 9-cu üzvü Erməni Milli Mərkəzi Türkiyə Cümhuriyyətinə düşmən olduğu üçün, Tatar-Başqırd Milli Mərkəzinin Nizamnaməsinin 10-cu maddəsinə əsasən Bakıdan çıxarılmışdı. Paris Blokunun işinin canlandırılmasına bir ehtiyac da ondan irəli gəlirdi ki, son illərdə milli mərkəzlərin əksəriyyətinin tanınmış şəxsiyyətləri vəfat etmiş və bu da müəyyən boşluğun yaranmasına səbəb olmuşdu.

Paris Blokunun Baş katibi Əli Akışın Milli Mərkəzlərə müraciətində təəssüflə bildirilirdi: “Paris Bloku qurulduğu gündən bu yana İdil-Ural (Tatar-Başqırd) Milli Mərkəzindən: milli liderimiz Ayaz İshaqi, aktiv milliyyətçilərimiz: Kamal Lokman, Hidayət Yaşın, Kəbir Qanbir, Mənsur Aslanbəy, təqaüdcü general Məcid Sakmar, Mustafa Vəli Aytuqan, Xeyrulla Batu; Azərbaycan Milli Mərkəzindən: Böyük rəhbər Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və onun yardımçıları: Mirzə Bala Məmmədzadə, Əbdül Vahab Yurdsever, Məhəmməd Əmircan; Türküstan Milli Mərkəzindən: Əlixan Qantəmir, Mühəmməd Maqoma; Ukrayna Radasından: Dovhal; Belorusiya Radasından: lider Abramçik; Gürcüstan Milli Mərkəzi Başqanı Tsinzadze vəfat etdilər. Bu acılar yetmirmiş kimi, 1981-ci ildə Şimali Qafqaziya Milli Mərkəzinin Başqanı Qafqaziya qartalı bö-

yük Şeyx Şamilin nəvəsi sayın Səid Şamil və Azərbaycan Müsavat Partiyası və Milli Mərkəz Başqanı sayın Kərim Odər bizləri yetim buraxdılar” (95, s. 7-8).

Baş Katib müraciətinin sonunda milli təmsilçilərə Paris Blokunda işin gücləndirilməsi vacibliyini vurğulayırdı.

1982-ci ilin fevralın 5-də müsavətçilərə ağır itki üz verdi: “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Partiyası”nın üç qurucusundan həyatda qalan sonuncusu – Məhəmməd Əli Rəsuloğlu 100 yaşında İstanbulda vəfat etdi. Bütün həyatı mübarizələrdə keçən, 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Parlamentinin üzvü olan (191) M. Ə. Rəsuloğlu Azərbaycan İstiqlal davasını Türkiyədə, İranda, Almaniyada, Polşada, Rumıniyada və bir çox ölkələrdə şərəflə yürütdü. Mühacirət həyatının ağır məhrumiyyətlərində Azərbaycan istiqlal davasını qətiyyətlə yürüdən, ayrı-ayrı ölkələrdə yaşamaq məcburiyyətində qalan, ailəsi, qohumları məhz onun müsavətçilik amalına görə uzaq Sibirə, Qazaxıstana – sürgünə göndərilən Müsavat Partiyası qurucusu M. Ə. Rəsuloğlu vətən həsrətli şerlərinin birində yazırdı:

Üfük gümüş rəngi, kölgələr qara,
Hər axşam könlümdə sızlayır yara.
Nə tərəfə baxsam mənə yabaçı,
Səsim yetişsəydi, bizim dağlara...(95, s. 16).

M. Ə. Rəsuloğlunun ölümü münasibəti ilə fevralın 8-də Azərbaycan Kültür Dərnəyində anma toplantısı keçirildi. Toplantıda Dərnək Başqanı Feyzi Aküzüm, Baş katib Əhməd Qaraca çıxış edib, M. Ə. Rəsuloğlunun daima hörmətlə anılacaq bir lider olduğunu söylədilər.

Müsavətçilər 1980-ci illərdə Azərbaycan İstiqlal davasını qətiyyətlə yürüdükdülər. Sovetlər Birliyində əzilən Azərbaycanın azad yaşamaq haqqını müxtəlif vasitələrlə - jurnal, kitab, radio, toplantı, yığıncaqlarla dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar.

1984-cü ildə müsavətçilər böyük öndər M. Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 100 illiyini təntənə ilə qeyd etdilər. Hələ əvvəldən yubileyi təntənə ilə təşkil etmək üçün Ankarada “Şəkərbank” Qızılay Şöbəində 36 hesab nömrəsi ilə “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” Fondu yaradılmışdı. Bildirilirdi: “1984-cü il Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ili elan olunur və buna müqabil konfranslar, seminarlar, gecələr keçiriləcək. M. Ə. Rəsulzadənin 30-a yaxın əsəri yenidən nəşr ediləcək” (96, s. 26).

1986-cı ilin mayın 10-da müsavətçilərin təmsil olunduğu Azərbaycan Kültür Dərnəyi Türk Standartlar İnstitutunun konfrans salonunda “Ermənilərin Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda yaptıkları qətlə və terror” mövzusunda elmi seminar keçirmişdir. Seminarda Qazi Universitetinin rektoru, professor Şakir Akça, Əmniyyət genel müdür yardımçısı Həmdi Arda, Türk elləri təmsilçiləri və başqanları iştirak etmişlər. Seminarı toplantı Başqanı Məhəmməd Kəngərli açmışdır (111, s. 45). Seminarda F. Aküzüm, Ş. Akça, S. Aras, Ə. Çay, C. Ünal, Ə. Qaraca, Ə. Məcid Doğru kimi hörmətli adamlar çıxış etmişlər. Seminara Türkiyənin əksər dövlət nazirlərindən təşəkkür dolu teleqramlar göndərilmişdir. Türkiyə mətbuatında geniş yer alan seminar haqqında məlumat “Türkiyənin səsi” radiosunda 16 dildə yayınlanmışdır.

Mühacirətdəki müsavətçilər hər vasitə ilə Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərməyə, əlaqələr qurmağa çalışırdılar. Türkiyəyə gələn Azərbaycanın tanınmış elm adamlarından bəziləri ilə siyasi işbirliyi razılığına gəlmişdi. Müsavətçilər M. Ə. Rəsulzadənin əsərlərini, yayınladıqları mətbu yazıları müxtəlif vasitələrlə Azərbaycana çatdırırdılar.

1988-ci ildən Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı alovlanmağa başladı. Ermənilərin Azərbaycana ərazi və Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək iddiaları xalqda böyük etirazlar doğurdu. Keçmiş Sovetlər Birliyində tutduqları yüksək mövqelər, xarici ölkələrdə yaratdıqları güclü lobbilər erməniləri daha da qızışdırırdı.

Mühacirətdəki müsavətlər ermənilərin bu hərəkətlərini pisləyir, Sovetlər Birliyi rəhbərlərinin ermənipərəst mövqeyinə qarşı çıxırdılar.

Azərbaycan Kültür Dərnəyi Qarabağ hadisələri ilə bağlı müxtəlif dillərdə bir çox sənədlər, kitabçalar da yayınlamışdır. Sonralar ingiliscə çap edilən "Dağlıq Qarabağ faciəsi" kitabçası bu mənada əhəmiyyətli idi (18).

1988-ci ilin dekabrın 3-də Azərbaycan Kültür Dərnəyində müsavətlərin təmsil olunduğu Azərbaycan Milli Mərkəzi tərəfindən ermənilərin Azərbaycanda və Ermənistanda törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı böyük mətbuat konfransı keçirildi. 30-a yaxın yerli və xarici jurnalistin iştirak etdiyi mətbuat konfransını Azərbaycan Milli Mərkəzi Başqan Vəkili doktor M. Kəngərli və Baş Katib Ə. Qaraca açdılar (65, s. 133).

Konfransda bildirildi ki, doqquz ay əvvəl martın 3-də bu mövzuda bir mətbuat toplantısı keçirilmişdi. Bu günə qədərki müddətdə vəziyyət daha da gərginləşmişdir. Müsavətlər mövqelərini jurnalistlərə açıqladılar: "Kimsənin bizdən alacağı yoxdur, hamısından alcağız, deyər ermənilərə veriləcək nə bir qarış torpağımız, nə də bir udum suyumuz vardır..."

Müsavətlər böyük mətbuat konfranslarını keçirməklə bir problemi də həll edirdilər. Mətbuat işçiləri bəzi hallarda Azərbaycanda və Ermənistanda baş verən hadisələri obyektiv əks etdirmirdilər. Bu problemə bağlı Azərbaycan Milli Mərkəzi Başqan Vəkili M. Kəngərli və Baş katib Ə. Qaraca mayın 8-də İstanbulda keçirilən "Uluslararası Mətbuat İnstitutu" Qurultayı Başqanlığına yazılı müraciət etmişlər. Müraciətdə bildirilir ki, bəzi mətbuat orqanlarında Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinin 1923-cü ildə Stalinin əmri ilə Ermənistandan alınaraq Azərbaycana verilməsi yanlış göstərilir. Mühacirətdəki müsavətlər mətbuatda yol verilən başqa nöqsanları da Qurultayın diqqət mərkəzinə yönəldə bilmişlər.

Vəziyyətin getdikcə gərginləşdiyini görən mühacir müsavətlər mübarizələrini daha da genişləndirirdilər. Bu dəfə onlar etirazlarını Avropa Parlamenti Başqanlığına bildirirlər. 1989-cu ildə göndərilən etiraz məktubunda fransız millət vəkili Simon Veyilin ermənipərəst mövqeyi və onun 1989-cu ilin 9-13 iyulunda Strasburqda keçirilən Avropa Parlamentinin aylıq toplantısında "Qarabağ məsələsinin ermənilərin istəkləri formasında həlli" qərarı kəskin olaraq pislənir.

1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələri ilə də bağlı (bu qırğında 170 soydaşımız həlak olmuş, 400 adam isə yaralanmışdı) (17, s. 3) mühacirətdəki müsavətlər Türkiyədə etiraz yığıncaqları keçirmiş, xarici mətbuat orqanlarında geniş əks-səda doğurmuşlar.

1990-cı ildə əslən azərbaycanlı, Türkiyə Parlamentinə Qarsdan millət vəkili olan Cəmil Ünal Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Başqanı seçildi.

1991-ci ilin martın 12-də Azərbaycan Milli "Müsavət" Xalq Partiyası Mərkəzi Komitəsi adından M. Kəngərli (qeyd edək ki, partiya Başqanı Məhəmməd Azər Aran ağır xəstə idi) "Azadlıq" radiosunu ilə Sovetlər Birliyinin yeni "İttifaq müqaviləsi" layihəsi referendumunda iştirak edilməməsi üçün Azərbaycan xalqına müraciət etmişdir. Müraciətdə deyilirdi: "Dəyərli dava arkadaşlarımız, imanlı dostlarımız! Başlatmış olduğunuz istiqlal və hürriyyət mücadiləsini yarıda buraxmayın, bu şərəfli xalq hərəkətini davam etdiriniz, zira indi də Moskvanın başqa bir "oyunu" ilə qarşı-qarşıyıq. Bu da 17 mart 1991-də keçiriləcək "Yeni İttifaq Müqaviləsi Layihəsinin "referendum"udur (83, s. 140).

Mühacirətdəki müsavətlər 1988-ci ildən Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq hərəkətini dəstəkləmiş, M. Ə. Rəsulzadə idealı və müsavətlər prinsipləri ilə xalqı istiqlala və müstəqil dövlət quruculuğuna çağırmış, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi təşkilatı ilə sıx işbirliyinə keçmişdir. Müsavat lideri M. Kəngərli yazır: "Müsavət hər zaman olduğu kimi, bu dövərdə də Azərbaycanda cərəyan

edən siyasi olaylarla yaxından ilgilənmiş, təşkilatlarda da sıx işbirliyi içində çalışmışdır. 1992-ci ildə Azərbaycan istiqlalının yenidən bərpa edilməsi, AXC lideri Əbülfəz Elçibəyin sərbəst seçkilərlə Cümhurbaşqanlığına seçilməsi üzərinə, Müsavat Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Başqanlıq Divanı, Partiyanın Azərbaycana nəqlinə qərar vermiş və gərəkli təmaslarda və incələmələrdə bulunmaq üzrə Baş katib Əhməd Qaracanı göndərmişdir” (6, s. 31).

Beləliklə, mühacirətdəki müsavətçilər Milli Qurtuluş hərəkatımızın bayraqdarı olan Müsavatı 70 ildən çox ayrı-ayrı ölkələrdə, Azərbaycan istiqlal davası aparan Ümumazərbaycan təşkilatı kimi Vətənə qaytarmağa çalışırdılar.

IV FƏSİL

MÜSAVAT PARTİYASININ AZƏRBAYCANDA YENİDƏN FƏALİYYƏTƏ BAŞLAMASI. PARTİYANIN III (BƏRPA) QURULTAYI

YENİ MÜSAVATÇILARIN MÜSAVAT İDAEALLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ. MÜSAVATIN BƏRPA MƏRKƏZİNİN YARADILMASI. PARTİYANIN III BƏRPA QURULTAYI

Azərbaycanda 1988-ci ildən başlanan milli-azadlıq mübarizəsi müsavətçiliğin ümumi məzmunundan qaynaqlanırdı. Doğrudur, ilkin mərhələdə, hələ 1988-ci ilin yayında Azərbaycan ziyalılarını birləşdirən “Bakı şəhərinin alimlər klubu”nun təşəbbüsü ilə Pribaltikadakı Xalq Cəbhələri formasında AXC yaradılması üçün Təşəbbüs qrupu yaradılmışdı (289, s. 40). Bu dövrdə sonradan AXC-nin əsas bazasına çevrilmiş “Varlıq”, “Çənlibel” kimi təşkilatlar, cəmiyyətlər də fəaliyyət göstərirdi.

Müsavat Partiyasının yaranması ideyasını gerçəkləşdirən məhz “Birlik” cəmiyyəti ətrafına toplaşanlar oldu. 1989-cu ildən fəaliyyət göstərən cəmiyyət avqust ayından “Birlik” adlı dərgi də çıxarmağa başladı. Dərginin başlıca məqsədi müsavətçiliği yayıb təbliğ etmək idi. “Birlik” üzvləri M. Ə. Rəsulzadənin “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərini kiril əlifbası ilə Tovuz mətbəəsində gizli olaraq 8 min nüsxə çap edib, xalq arasında yaymışdılar.

“Birlik” cəmiyyəti üzvləri arasında müsavətləşməyə, ayrıca Müsavat təşkilatı yaratmağa meyl getdikcə güclənirdi. AXC ilə normal

münasibətlər də qurulmuş və Ə. Elçibəy Müsavat Partiyası yaradılmasına müsbət yanaşırdı. Həmin vaxtlar başqa təşəbbüsçülərin də müsavat yaratmaq istəklərinin reallaşmağını hiss edən “Birlik”dəki bir qrup tezliklə fəallaşdı. **1989-cu ilin oktyabrın 24-də** partiyanın yaradılması ilə bağlı təsis yığıncağı keçirildi. Yığıncaqda partiyanın adı “**Azərbaycan Milli Demokratik Yeni Müsavat Partiyası**” (AMDP) adlandırıldı. Təsis yığıncağında partiyanın 1936-cı ildəki “Yeni Proqram Əsasları” cüzi dəyişikliklə fəaliyyət proqramı kimi qəbul edildi. Partiyanın təsis yığıncağı keçirildikdən sonra qərara alındı ki, təşkilatın yaradılması haqqında məlumat 1989-cu ilin 29 oktyabrında Gəncədə keçiriləcək mitinqdə elan edilsin. Təşkilatın yaradılmasının bu şəhərdə elanının bir başlıca səbəbi də ADR-in 1918-ci ildə yaradılmasından sonra ilk Azərbaycan torpağı Gəncədə fəaliyyətə başlaması idi. Yeni Müsavatçılar tarixi ənənələri həm də davam etdirmək istəyirdilər.

1989-cu ilin oktyabrın 29-da Gəncədə böyük mitinq keçirildi. Partiyanın yaradılması haqqında Bəxtiyar Tuncayın oxuduğu bəyannamə yüksək coşğunluqla qarşılandı. Həmin tarixi bəyannamədən: “Müsavat Partiyasının varisi və zamanın tələbi olan Azərbaycan Milli Demokrat Partiyası “Yeni Müsavat” siyasi təşkilat olmaq etibarını vahid və müstəqil Azərbaycan uğrunda mübarizə aparan partiyadır. “Sözdə, işdə, fikirdə birlik” prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir, siyasi platforma kimi “türkçülük, islamçılıq, müasirlik” prinsipini qəbul edir” (25).

Bundan sonra Yeni müsavatçılar ciddi fəaliyyətə başladılar. Gəncənin, Çaykəndin ermənilərdən təmizlənməsi uğrunda gedən döyüşlərdə üç müsavatçı şəhid oldu.

AMDP “Yeni Müsavat”ın rəhbərliyi ümumi katiblik əsasında işləyirdi və aşağıdakı beş katiblə təmsil olunmuşdu: Əhməd Rza, Niyazi İbrahimli, Bəxtiyar Tuncay, Mənsur Əlisoy, Rauf Arifoğlu (Şenol).

1989-cu ilin noyabrından təşkilatın orqanı kimi “Yeni Müsavat” qəzetinin ilk sayı çapdan çıxdı (Qəzet R. Arifoğlunun redaktorluğu ilə qeyri-rəsmi çap olunurdu). 1990-cı ilin yanvarında qəzetin çap olunan 2-ci sayının tirajı artıq 13 minə çatırdı.

Bundan əlavə, Yeni müsavatçılar Azərbaycan dilində “Yurdum” informasiya bülletenini, “Allahu Əkbər” qəzetini, rusca isə “Naşput” qəzetini nəşr edirdilər.

1990-cı ilin 20 Yanvar hadisələrindən sonra Yeni müsavatçılar fəallıq göstərir, sovet ordusunun qanlı cinayətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırırdılar. Bununla bağlı bir neçə təşkilat üzvü İrana getmiş, “Azadlıq” rediosuna məlumatlar vermiş, video-kasetlər yaymışlar.

1990-cı ilin fevralında Yeni müsavatçılardan biri Türkiyədə olmuş mühacir müsavatçılara təşkilatın mövcudluğu haqqında ilkin məlumatı vermişdir.

Yeni müsavatçılar ciddi təşkilatlanma ilə yanaşı, müsavatçılıq ideyalarının, müsavat ideoloqlarının, liderlərinin əsərlərinin nəşri, təbliği ilə də məşğul olurdular. “Yeni Müsavat” qəzetində M. Ə. Rəsulzadənin “Milli əxlaq” (23). “Azərbaycan Cümhuriyyəti” (23), C. Ünalın “Türk və İslam aləmində Azərbaycanın yeri” (23), Ə. Qaracanın “Qurtuluşun 60-cı ildönümü: qəhrəman Məhmətcik paytaxt Bakını kommunistlərdən xilas etmişdir” (24) kimi əsərləri, M. Kəngərlinin yazıları çap olunur, xalqa istiqlal tariximizlə bağlı bilgiler verilirdi.

Yeni müsavatçıların fəaliyyətini əks etdirən bəzi məlumatlar: “Mən riyaziyyatçı müəllim, el şairiyəm. Qanlı Bakı faciəsindən sonra 46 il üzv olduğum Kommunist Partiyasından həmişəlik üz döndərdim və partiya biletimi Gəncə şəhərində minlərlə adamın iştirak etdiyi mitinqdə yandırdım... İndi özümü yeni yaranmış Azərbaycan Milli Demokrat Partiyası (Yeni Müsavat – N. Y.) sırasında hiss edirəm...” (26). Başqa bir məlumat: “AMDP “Yeni Müsavat”ın Gəncə təşkilatı

üzvlərinin 10.07.90-cı il tarixində başladıkları aclıq aksiyasına sonrakı günlərdə qoşulanlar olmuşdur... Gecə saat 2:00-da aclıq elan edənlər hücumə məruz qaldılar” (27). Azərbaycanda keçiriləcək seçkilərlə bağlı AMDP Yeni Müsavat Partiyasının 1990-cı ilin sentyabrında qəbul etdiyi Bəyanatda bildirilirdi: “Azərbaycan SSR Ali Sovetinin təcili sessiyası çağırılmalı, bütün demokratik qüvvələrin iştirakı ilə çoxpartiyalı sistem üçün seçki qanunu qəbul edilməli, Yeni Qanun əsasında aparılacaq seçki kampaniyasının müddəti ən azı 3 aya qədər uzadılmalı və seçkilərin təyin olunduğu günə 3 ay qalmış Bakıda fəvqəladə vəziyyət ləğv edilməlidir”. Bəyanatda yazılmışdı: “Bu tələblərə cavab verilmədiyinə görə, AMDP Yeni Müsavat seçkilərdə iştirak etmir və deputatlığa namizəd irəli sürmür. Lakin müstəqillik uğrunda “Demokratik Azərbaycan” seçki Bloku-nun Azərbaycan xalqına müraciəti ilə əlaqədar olaraq bildirilir ki, partiya prinsipə boykot tərəfdarıdır və belə hesab edir ki, yaranmış şəraitdə seçkilərdə iştirak etmək Bakıda tətbiq olunmuş fəvqəladə vəziyyət və Sov. İKP-nin Azərbaycan filialının antidemokratik fəaliyyətinə rəsmi şəkildə haqq qazandırmaq, eləcə də həlak olmuş şəhidlərimizin xatirəsinə xəyanət kimi qiymətləndirilə bilər. Buna baxmayaraq real vəziyyətlə hesablaşmaq lazımdır” (24).

1990-cı ilin iyunun 29-da AMDP Yeni Müsavatın qurultay səlahiyyətli I konfransı keçirildi. Konfransda 13 təşkilatdan 100-ə qədər nümayəndə iştirak edirdi. Konfransda əsas olaraq ictimai-siyasi vəziyyət müzakirə edildi.

Bu dövrdə mühacirətdəki müsavətçilərlə də əlaqə qurulmuş və partiya rəhbərliyi səlahiyyətləri daxilində N. İbrahimli, M. Əlisoy və Ə. Rza tərəfindən danışıqlar aparılmışdı. Mühacirətdəki müsavətçilərin təklifi ilə partiyanın adının dəyişilib milli Müsavat adlandırılması məqsəduyğun hesab edilmişdi.

1990-cı ilin dekabrın 21-də Bakıda AMDP “Yeni Müsavat”ın Baş Şurasının iclasında partiyanın adının dəyişilməsi məsələsinə

baxılmış və Katiblər Şurası Baş Şurada təkliflə çıxış etmişdir. Baş Şura qərara almışdır: “1. AMDP “Yeni Müsavat”ın Nizamnamə və Məramnaməsində dəyişikliklər etmək üçün redaksiya komissiyası yaradılsın. 2. Partiya “Azərbaycan Milli Müsavat Partiyası” adlandırılınsın və bu qərar növbəti qurultayın təsdiqinə verilsin” (23).

1991-ci ildə Gəncədə AMDP “Yeni Müsavat”ın I Qurultayı keçirildi. Qurultay aşağıdakı gündəlik üzrə aparılmışdır:

1. Azərbaycanda siyasi vəziyyət haqqında.
2. AMDP “Yeni Müsavat”ın Katiblər Şurasının hesabatı.
3. AMDP “Yeni Müsavat”ın Baş Şurasının hesabatı.
4. “Yeni Müsavat” qəzeti redaktorunun hesabatı.
5. Partiyanın adının dəyişilməsi haqqında.
6. Partiyanın Proqram və Nizamnaməsinə dəyişikliklər və əlavələr haqqında.
7. Partiyanın Baş Şurasının səlahiyyətinin təsdiqi.
8. Partiyanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin seçilməsi.
9. Nəzarət-Təftiş Komitəsinin seçilməsi.
10. “Yeni Müsavat” qəzeti redaktorunun seçilməsi.
11. Cari məsələlər.

Qurultay gündəlik üzrə müvafiq qərarlar qəbul etmişdir. Partiyanın adı “Azərbaycan Milli Müsavat Partiyası” kimi təsdiq edilmişdir.

Partiyanın Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 nəfər üzvü müəyyənləşmiş, N. Nəsimzadə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilmişdir (28).

Mühacirətdəki müsavətçilərlə Müsavatın Azərbaycana qaytarılması ilə bağlı danışıqlar davam edirdi. Bu aralarda Bakıya gələn Milli Müsavat Xalq Partiyasının Baş katibi Əhməd Qaraca Yeni Müsavat Partiyası rəhbərliyi ilə AXC qərargahında Baş Şuranın toplantısını keçirmiş (Baş Şuranın sədri S. İsmayılov idi), partiyayı Azərbaycana qaytarmaq istədiklərini bildirmişdir. Razılaşdırılmışdır ki, ilk öncə bir Bərpa Mərkəzi qurulsun və burada olacaq şəxslərin

siyahısı bildirilsin. Və bu siyahı Partiyanın Mərkəzi Komitəsi və Başqanlıq Divanında təsdiq edildikdən sonra Bərpa Mərkəzində yer alsınlar, onların arasından Bərpa Mərkəzinin Başqanının seçilməsi müvafiq bilinsin. Həmin toplantıda İcraiyyə Komitəsinin buraxılması, Bərpa Mərkəzinin yaradılması üçün Təşkilat Komitəsinin qurulması qərara alınmışdır.

Buna uyğun surətdə Türkiyədəki Azərbaycan Milli Müsavat Xalq Partiyası Mərkəzi Komitəsi Başqanlıq Divanı qərara almışdır:

1. Müsavat Partiyası Başqanlıq Divanı, 10 iyul 1991-ci il tarixdə keçirmiş olduğu toplantıda 71 ildən bəri mühacirətdə fasiləsiz olaraq milli bağımsızlıq hərəkatına öndərlik edən Müsavatın 80-ci quruluş ildönümü münasibəti ilə, siyasi fəaliyyətlərinə rəsmən fəal bir surətdə Ana Vətən Azərbaycanda yenidən başlamasına və bu qayda ilə ölkədə təşkilatlanmasına qərar vermişdir.

2. Birinci maddədəki qərarın işığı altında Müsavatın Azərbaycanda rəsmən yenidən qurulması, təşkilatlanması, yayılması və Azərbaycanın siyasi həyatındakı yerini ala bilməsi istəyi ilə, siyahıda adları yazılı şəxslərin Qurucu Üzvlər olaraq təsvibinə, Divanın 21 mart 1992-ci il tarixdəki 12 sayılı iclasında qərar vermişdir.

3. İkinci maddədəki qərarın həyata keçirilərək, gerçəkləşə bilməsi üçün sayın Nəsim Nəsimzadəyə tam yetki verilmişdir.

4. Müsavat Partiyasının ikinci maddədə bəhs edilən siyahıdakı Qurucu Üzvləri, Partiyanın yenidən quruluş tarixi olaraq 28 May 1992-ci il tarixini qəbul etmələri, siyasi görüş və Bağımsızlıq mücadiləmizin Təməl Fəlsəfəsinə uyğun düşəcəkdir. Azərbaycanda "Müsavat"ın yenidən rəsmən quruluşu eyni gün həm Bakıda, həm də Ankarada yapılacak olan geniş bir mətbuat toplantısı ilə bütün dünyaya elan ediləcəkdir.

5. Müsavat partiyasının yenidən bərpasını təqib edən beş gün içində partiya qurucuları öz aralarında vəzifə bölmü yapıaraq, durumu, seçimi 21 gün içərisində Divana bildiriləcəkdir. Bu rəsmi işlər

tamamlandıqdan sonra Azərbaycan Cümhuriyyətində Müsavat Partiyası Divanın uyum içərisində təmsil etmə səlahiyyət və hüququna sahib olacaqdır. Hər türlü idarə, sosial təşkilatlanma, maliyyə qaynaq təmini, sərfetmə yetkisinə və bənzəri milli quruluşlarla əlaqə qurmaq səlahiyyətində olacaqdır. Ancaq xarici illişkilərlə, milli siyasətin təsbitində Divanın görüş və tövsiyələrinə önəm veriləcək, partiya siyasəti strategiyasının təsbit və uygulamalarındakı istiqamət və taktikalarda Divanın təcrübələrindən yararlanacaqdır.

6. Müsavat Partiyasının III Bərpa Baş Qurultayı çağırılincaya qədər, partiyanın yenidən bərpası ilə ilgili bütün məsələlərdə Qurucu Yönetimçilərə Partiya Divanınca Fövqəladə səlahiyyətlər və İmza yetkisi verilmişdir.

7. Bərpa Mərkəzi və Məhəlli Təşkilatlar Partiyanın Nizamına bağlı qalacaqdır.

8. Azərbaycan Milli Müsavat Xalq Partiyası Mərkəzi Komitəsi Başqanlıq Divanı bu çətin, fəqət çətin olduğu qədər şərəfli bir vəzifədə olan bu Milli-Siyasi sorumluluğu yüklənərək, Ulu Öndər M. Ə. Rəsulzadənin Siyasi Şurasına sahib çıxan dəyərli Gənc Quruculara Təqdirini bəyan edir, bu yolda başanlı olacaqlarına inancını bildirir" (97, s. 32-33).

1992-ci ilin iyunun 28-də Azərbaycan Prezidenti Əbülfəz Elçibəylə də məsləhətləşmədən sonra Azərbaycan Milli Müsavat Partiyasının Bərpa Mərkəzi yaradılmışdır. Bərpa Mərkəzində 32-dək Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin Qurucuları, tanınmış ziyalılar, elm adamları təmsil olunmuşdu. Azərbaycan Milli Məclisinin sədri İsa Qəmbərin Başqanlıqında qurulan Bərpa Mərkəzi, Müsavat Partiyasının ilk qurultayına qədər Partiyanın Mərkəzi Başqanlıq Divanına qarşı sorumlu olmalı və bütün üzvlər yeni seçiləcək Mərkəzi Yönetim qurumuna dövr edilməli idi.

Milli Müsavat Xalq Partiyası Bərpa Mərkəzinin Azərbaycanda qururlub fəaliyyətə keçməsi münasibəti ilə Ankarada mətbuat konf-

ransı keçirilmiş, Genel Başqan Vəkili M. Kəngərli və Baş Katib Ə. Qaraca açıqlama vermişlər. M. Kəngərli: “Dəyərli mətbuat işçiləri və dava arkadaşlarımız! Bu gün Türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycanımızın və Azərbaycan Türklərinin 7 ildən bəri yurd içində və yurd xaricində vermiş olduqları milli bağımsızlıq mücadiləsinin öndərliyini yapmış olan bir siyasi partiyamızın yenidən səhnəyə çıxışını sizlərə müjdələmək istəyirəm”; Ə. Qaraca: “Biz Milli Müsavat Xalq Partiyası Başqanlıq Divanı olaraq Bərpa Mərkəzinin tərkibini müzakirə edərək razılıq verdik, bu mərkəzdə yer alan arkadaşlarımızın ölümsüz öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə və onun idealına layiq bir fəaliyyət içində olacaqlarına güvənməkdəyik” (97, s. 37).

Bərpa Mərkəzi qurulduqdan sonra partiyanın təşkilatlanma işi xeyli sürətlənmiş, 50-dən çox rayonda Müsavatın Bərpa büroları yaradılmışdır.

1992-ci ilin 7 noyabrında Bakıda Respublika Sarayında Müsavat Partiyasının III tarixi Bərpa Qurultayı keçirildi. Qurultayda Baş katib Ə. Qaracanın başqanlığında Müsavat Partiyası, Azərbaycan Milli Mərkəzi və Azərbaycan Kültür Dərnəyi rəhbərlərindən olan aşağıdakı heyət iştirak etmişlər: Heydər Atak, Nicati Okut, Cəlcuq Önal, İsa Yaşar Tezəl, Timur Aksu, Məhəmməd Müştəq, Ramazan Öz, Əli Rza Turan, Abbas Aslan və Qurban Aydın.

Nəhayət, uzun illər Azərbaycanda yaşaqlanan, böyük bir tarixi dövrdə Azərbaycan milli istiqlal mücadiləsi yürüdən, bu yolda yüzlərlə şəhidlər verən, müsavatçılığı Ümumazərbaycan idealına çevirən Müsavat Partiyası yenidən qanuni fəaliyyətinə başladı.

Uzun müddət davam edən hazırlıqdan sonra noyabr ayının 6-da Müsavat Partiyasının III (Bərpa) Qurultayının simvolik açılış mərasimi oldu. Mərasim Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi əski “İsmailiyyə” binasında başlandı. İştirakçılar Milli Qurtuluş Hərəkətimizin böyük ideoloqu, Müsavat Partiyasının banisi M. Ə. Rəsulzadənin 28

May İstiqlalının 55-ci ildönümü münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciətinin lent yazısını dinləmiş, sonra Şəhidlər Xiyabanına getmişlər. Həmin günü Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin salonunda partiyanın Proqram və Nizamnaməsinin ilkin müzakirəsi oldu.

1992-ci ilin noyabrın 7-də Respublika Sarayında Müsavat Partiyasının III (Bərpa) Qurultayı işinə başladı. Qurultay iştirakçıları əvvəlcə Azərbaycanın Dövlət himnini dinlədilər.

Qurultayı Bərpa Mərkəzi Başqanı və Azərbaycan Milli Məclisi sədri **İsa Qəmbər** və Milli Müsavat Xalq Partiyasının Baş Katibi **Əhməd Qaraca** açdılar.

İ. Qəmbərin təklifi ilə zaldakılar ayağa qalxmış, xalqımızın azadlıq qurbanlarının xatirəsini bir dəqiqəlik sükutla yad etmişlər. Sonra müsəlman adəti ilə şəhidlərin ruhuna fatihə oxunmuşdur.

Qurultaya məlumat verilmişdir ki, hazırda **Müsavat Partiyasının sıralarında 2622 vətəndaş vardır.** Qurultay üçün yetərsay 1318 nümayəndə olduğu halda, 1468 nəfər qeydiyyatdan keçmişdir. 538 nəfər həlledici səsə malik (qırmızı mandatlı) nümayəndədən 452-si qurultayda iştirak edirdi.

İlk söz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Əbülfəz Elçibəyə verildi. Ə. Elçibəy tarixi qurultaydakı çıxışını bu sözlərlə başladı: “Hörmətli xanımlar və bəylər! Partiyanın hörmətli nümayəndələri! Mən sizin hamınızı bu tarixi gündə 80 ildən çox yol gəlmiş bir partiyanın nümayəndələri kimi ürəkdən təbrik edir, sizin hamınıza millətimizin qazandığı Müstəqillik yolunda böyük uğurlar arzulayıram! Tarixin keşməkeşlərindən keçib həyatiliyini sübut edən bir partiyanın III Qurultayında iştirak etməyimi özümə şərəf sayıram. Bu, 70 ildən çox totalitar rejimdə yaşayan, Azərbaycan xalqının azadlığa, müstəqilliyə ümidini qoruyub saxlayan bir partiyanın qurultayıdır. Bu partiya bu gün hamımızın daşdığıımız ideyanın əsasını qoyan, Şərqdə nəhəng siyasi liderlərdən sayılan böyük Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ideyasını daşıyan bir partiyadır. Müsavat Par-

tiyası heç bir işi görməsəydi belə, o, üç prinsipə dayanan bayrağı yaratmaqla, bu millətə ən böyük xidmət etmiş olardı" (98, s. 7).

Azərbaycan Prezidenti Ə. Elçibəydən sonra Milli Müsavat Xalq Partiyasının Baş Katibi Əhməd Qaraca qurultay nümayəndələrini sürəklı alqışları altında çıxışa başladı. M. Ə. Rəsulzadənin apardı-
ğı **Azərbaycan davasının yorulmaz mücahidi Ə. Qaraca dedi:** "Hörmətli Cümhurbaşqanı Əbülfəz Elçibəy! Hörmətli Bərpa Mərkəzinin Başqanı! Hörmətli xanım əfəndilər və bəy əfəndilər! 72 ildən bəri yurd xaricində böyük məşəqqətlərə dayanaraq kommunist rus işğalçılara və rus mühacirətinə qarşı, başda siyasi olmaq üzrə hər sahədə Milli mücadiləmizi şərəflə sürdürən ölümsüz böyük Öndərimiz Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və mücadilə arkadaşlarının qurduqları və təşkil etdikləri Azərbaycan Milli Müsavat Xalq Partiyası, Azərbaycan Milli Mərkəzi və Azərbaycan Kültür dərnəyi adına Baş katib olaraq hamınızı sevgi ilə, sayğı ilə və hörmətlə salamlayır və "mərhəbə, dostlar!" deyirəm!

Tariximizin son 150 ildən artıq bir dönəmini Milli Mücadilə içində keçirən Azərbaycan türkləri üçün, bu böyük olduğu qədər görkəmli olan Müsavat qurultayı bir toy-bayramdır. Bu möhtəşəm gündə əminəm ki, rəhmətlik Məhəmməd Əmin Rəsulzadələrin, Topçubaşılının, Nəşib bəylərin, Xanxoyluların, Mirzə Balaların, Mustafa Vəkillilərin, Məhəmməd Sadiq Aranlıların, Əhməd Cəfəroqluların, Kərim Odərlərin, Ə.Vahab Yurdsevərlərin, doktor Atamanların, vətənimiz və millətimiz üçün Solovkilərdə, Sibiriyanın çöllərində, Azadlıq meydanlarında, cəbhələrdə şəhidlik camını içən şəhidlərimizin əziz ruqları bu anda aramızda pərvaz etməkdə, sevincimizə böyük bir fərəhlik içində qatılmaqdadır. Onların mənəvi hüurlarında hörmətlə əyilir və ruqları şad olsun deyirəm!.." (98, s. 8-9).

Ə. Qaracanın çıxışından sonra qurultaya gələn təbriklər oxundu. Qurultayın gündəliyi və rəqlamenti təsdiq edildikdən sonra söz Müsavatın Bərpa Mərkəzinin sədri İsa Qəmbərə verildi. İsa

Qəmbər çıxışını bu sözlərlə başladı: "Hörmətli xanımlar və bəylər! Hörmətli Qurultay nümayəndələri! Hörmətli qonaqlar! Bu gün tarixi bir gündür. Bəlkə də bu sözü son vaxtlar tez-tez təkrar eləyirik, ancaq məsələ burasındadır ki, bu, gerçəkdən də belədir. Azərbaycan öz tarixinin elə şərəfli, məsuliyyətli bir dövrünü yaşayır ki, bu gün baş verən bütün hadisələr Azərbaycanın gələcəyinə, Azərbaycan xalqının taleyinə təsir edən hadisələrdir. Lakin bu tarixi hadisələrlə zəngin dövrdə Müsavat partiyasının Bərpa Qurultayının keçirilməsi seçilən və fərq edilən bir məsələdir. Mənə elə gəlir ki, bu fikirlə təkcə Müsavat Partiyasının üzvləri və tərəfdarları deyil, Azərbaycanın hər bir vətəndaşı razıdır. Müsavat, Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı olan bir qüvvə, 1918-ci ildə Azərbaycanın müstəqilliyinin əldə edilməsində və müstəqil dövlətçiliyimizin əsaslarının qoyulmasında həlledici rol oynamış ilk siyasi partiyaadır" (98, s. 11).

Məndat komissiyasının hesabatı dinlənildikdən sonra partiyanın yeni proqramı haqqında müzakirələr başlanmışdır. N. Nəşibzadənin məruzəsi dinlənildikdən sonra ciddi və qızğın müzakirələr olmuş, sonda proqram qəbul edilmişdir. N. Nəşibzadənin təklifi ilə Qurultay Müsavatın müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı adlarla mübarizə apardığını nəzərə alıb, birdəfəlik Müsavat Partiyası adlandırıldı.

Noyabrın 8-də öz işini davam etdirən Qurultayda partiyanın sədrliyi vəzifəsinə bir neçə namizədlər irəli sürülsə də, onlar öz namizədliklərini geri götürmüşlər. Gizli səsvermənin yekunları əsasında İsa Qəmbər əksəriyyət səsle (yalnız 23 nəfər əleyhinə) Müsavat Partiyasının Başqanı seçildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Ə. Elçibəy İ. Qəmbərə göndərdiyi təbrikini belə ifadə edirdi: "Müsavat Partiyası Başqanı, cənab İsa Qəmbərova. Əzizim İsa bəy! Müsavat Partiyasının Başqanı seçilməniz münasibəti ilə Sizi hərərətlə təbrik edirəm, öhdənizə götürdüyünüz çətin, məsul, şərəfli işdə böyük uğurlar arzulaıyram. Mən Sizi ölməz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, şan-

lı Müsavat Partiyasının nəcib ideallarına sonsuz sədaqət bəsləyən mətin mübariz kimi tanıyıram. 80-ci illərin sonunda başlamış xalq hərəkatının ayrı-ayrı mərhələlərində bunu dəfələrlə sübut etmişsiniz. İnanıram ki, “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” idealinin gerçəkləşməsində var qüvvənizi əsirgəməyəcək, Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyin, milli birliyin, demokratiyanın bərqərar olub möhkəmlənməsi işinə yorulmadan xidmət edəcəksiniz. Ulu Rəsulzadənin “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” sözlərini iftixarla təkrar edirəm, çünki həmin bayraq möhkəm əllərdədir. Sizi bağrıma basıb öpürəm. Hörmətlə, Əbülfəz Elçibəy” (98, s. 33).

İsa Yunis oğlu Qəmbər 1957-ci ilin fevralın 24-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1964-74-cü illərdə Bakıda 62 sayılı orta məktəbdə oxumuş, 1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki M. Ə. Rəsulzadə adına BDU) tarix fakultəsinə daxil olmuş, 1979-82-ci illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Elmi Mərkəzində, 1982-90-cı illərdə Şərqşünaslıq İnstitutunda kiçik elmi işçi, elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır. 1990-91-ci illərdə AXC Təşkilat şöbəsinin müdiri, sonra sədr müavini olub. 1990-cı ildə xalq deputatı seçilib. 1994-cü ildə Azərbaycan Ali Soveti Milli Şurasında Xarici İşlər Komissiyasına sədrlik edib. 1992-ci ilin mayından 1993-cü ilin iyun ayına qədər Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri olmuşdur. İ. Qəmbər Müsavat Partiyasının sayca V Başqanıdır.

Müsavatçılar partiyanın bərpasından sonra Azərbaycanda gedən dövlət quruculuğu prosesində ciddi fəaliyyət göstərmiş, bəziləri isə dövlətdə yüksək vəzifələrdə çalışmışlar.

Müsavat Partiyası təşkilatlanır, getdikcə üzvlərinin sayı artırdı. 1992-ci ilin dekabrın 27-də AXC qərargahında Müsavat Partiyası Məclisinin toplantısı keçirilmiş və Məclisin komissiyaları yaradılmışdır:

1. Dövlət quruculuğu və hərbi işlər komissiyası.
2. İqtisadiyyat komissiyası.

3. Müsavat irsi komissiyası.
4. Milli Təsəvvür komissiyası.
5. Xarici siyasət komissiyası.

Müsavat Partiyası ölkədəki bütün digər partiyalara müraciət hazırlamış və həmin müraciətdə milli həmrəyliyə nail olmaq üçün partiyaların ümummilli forumunu keçirmək təşəbbüsünü qaldırmışdır.

Qeyd edək ki, 1991-ci ildə yaranıb, 1992-ci ildən rəsmi fəaliyyətə başlayan “Əski Müsavatçılar Beynəlxalq Cəmiyyəti” də Müsavatın təbliğində böyük fəaliyyət göstərirdi (Cəmiyyətin yaradıcısı Fuad Zeynallı idi).

1993-cü ilin martın 23-də Müsavat Partiyası Məclisi son zamanlar ciddi müzakirə mövzusunə və həlli çatmış problemə çevrildiyini nəzərə alaraq AXC-də (Azərbaycan Xalq Cəbhəsi) Müsavatın kollektiv üzvlüyünə münasibət məsələsini müzakirə edib, partiyanın təşkilat problemlərinin həlli, onun formalaşması prosesinin başa çatdırılması üçün Müsavatın müstəqil fəaliyyət göstərməsinin vacibliyini əsas tutan qərar qəbul etmiş, eyni zamanda bildirmişdir ki, AXC ilə, eləcə də respublikamızın müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və demokratiya xəttinə sadıq olan digər siyasi təşkilatlarla konstruktiv əməkdaşlığı davam etdirdir (29).

1993-cü il Azərbaycanda dövlət quruculuğu ili elan edilmiş və müsavatçılar dövlət quruculuğunun əsas tərkib hissələrini – dövlət qanunlarının hazırlanıb qəbul edilməsində yaxından iştirak etmişlər. Müstəqil Azərbaycanın Parlament seçkilərinə hazırlıq işlərinə başlanılmış və bildirilmişdi ki, Seçki Qanununun qəbulundan sonra onun keçirilməsi tədbirlərinə diqqət artırılacaqdır. MDB-yə daxil olmağın əleyhinə çıxış edən Azərbaycan dövləti Rusiya ilə münasibətlərin qarşılıqlı yaxşılaşmasına daim meyllənmiş, Gürcüstan dövləti ilə Gürcüstanda yaşayan soydaşlarımızın kütləvi köçməsinin qarşısını alan bir çox müqavilələr imzalanmış və bu da real nəticələrini vermişdir.

Müsavat Partiyası 1993-cü ilin yanvarında M. Ə. Rəsulzadənin anadan olmasının 109 illiyini təntənə ilə qeyd edir. Xocalı soyqırını

mı ərəfəsində ən ağır vəziyyətdə olan xocalılara maddi yardımlar göstərirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 75 illik yubileyində və Gəncə üsyanının 73 illiyinin xatırlanmasında müsavətçilər geniş tədbirlər keçirirlər. Əslində bu tarixi hadisələrin qeyd olunması milli yaddaşımızın bərpası demək idi.

Müsavət Partiyasının təşəbbüsü ilə Milli Təsəvvüd nəzəriyyəsi siyasi praktikada: "partiyalararası rəqabət və əməkdaşlıq problemləri" mövzusunda yanvarın 28-də Respublika forumu keçirilmiş, günün siyasi olayları arasında maraqlı bir hadisə olmuşdur. Müsavat Partiyasının Azərbaycan vətəndaşlarının soy adlarının milli mədəniyyətə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar irəli sürdüyü qanun layihəsi Azərbaycan Milli Məclisində müzakirə edilmişdir.

1993-cü ilin 28 May İstiqlal bayramında bir çox rayonlarda, o sıradan müsavətçilərin təşəbbüsü ilə Zaqatalada M. Ə. Rəsulzadənin heykəlinin təntənəli açılışı olmuşdur.

1993-CÜ İLİN 4 İYUN QIYAMINDAN SONRA MÜSAVATA HÜCUMLAR. MÜSAVAT PARTİYASININ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK CƏMİYYƏT QURUCULUĞU ÜGRUNDA MÜBARİZƏSİ. PARTİYANIN QURULTAYLARI (IV, V, VI, VII QURULTAYLAR)

1993-cü ilin iyunun 4-də milli müstəqilliyimizə və dövlətçiliyimizə ciddi zərbə vuran Gəncə qiyamı baş verdi. Təhlilinə geniş ehtiyac duyulan bu hadisələrin arxasında yalnız daxili deyil, eyni zamanda xarici qüvvələr də dayanırdı. Polkovnik S. Hüseynovun başçılığı altında alovlanan bu hadisə müharibənin gedişinə mənfi təsir göstərmiş, az bir zaman içərisində qoşunların döyüş

bölgəsindən çıxarılması ilə bağlı Azərbaycanın yeddiyədək rayonu işğal edilmişdi.

1993-cü ilin iyunun 5-də Müsavat Partiyası baş verən hadisə ilə bağlı bəyanat qəbul etdi. Bəyanatda bildirilirdi: "Respublikamız bu günlərdə öz tarixinin ən qorxulu məqamlarından birini yaşayır. Şanlı tarixi ənənələrinə görə haqlı olaraq ikinci paytaxtımız sayılan Gəncədə yuva salmış kənardan idarə olunan qüvvələr Azərbaycan dövlətçiliyi əleyhinə qiyam qaldırmışlar. Həmin qüvvələr düşmənin təcavüzünə məruz qalmış Vətənin ağır vəziyyətində heç nə ilə hesablaşmadan öz xırda, xəbis niyyətləri xatirinə milləti parçalamağa, dövləti sarsıtmağa və xarici dövlətlər qarşısında diz çökdürməyə çalışırlar. Bu, imperiypərəstlərin artıq təcrübədən çıxardıqları "Gürcüstan variantı"nın, yəni vətəndaş müharibəsi yaratmaq təşəbbüslərinin açıq-aydın Azərbaycanda həyata keçirilməsinə xidmət edir... Müsavat Partiyası onu da qeyd etməyi lazım bilir ki, vəziyyətin böhran həddinə çatmasında əlaqədar hökumət orqanları xeyli dərəcədə cavabdehirlər. Bu işdə dövlət hüquq-mühafizə orqanlarının astagəlliyi, Prezidentin özü də daxil olmaqla bütün səviyyələrdə hakimiyyət dairələrinin tələb olunan anlarda qətiyyətsizliyi öz mənfi rolunu oynamışdır. Tarixin indiki hakimiyyət üzərinə qoyduğu nəhəng məsuliyyəti nəzərə alıb iqtidarın bundan sonra qiyamçı və xəyanətkar qüvvələrə münasibətdə sərt addımlar atacağına ümid bəsləyirik. Biz şübhə etmirik ki, Azərbaycan xalqı onu qardaş qırğınına, vətəndaş müharibəsinə çəkmək istəyən imperiyanın xain nöqərlərinə layiqli cavabını verəcək" (30).

İyunun 7-də Partiya Divanının növbəti toplantısında Başqan İ. Qəmbər Gəncədəki hadisələrlə bağlı bir sıra məsələləri aydınlaşdırmış, qeyd etmişdir ki, respublikada qarşıdurmanın qarşısını almaq üçün, Azərbaycan dövlətçiliyinin mənafeyi tələb edərsə, tutduğu dövlət vəzifəsindən istefa verməyə hazırdır. Divan üzvləri onun bu mövqeyini müdafiə edəcəklərini bildirmişlər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 16-dək partiya və cəmiyyətin 7 iyunda verdiyi bəyanatda da Gəncədə baş vermiş hadisələrin Azərbaycan dövlətçiliyinə təhlükə törədən, "Azərbaycan dövlətinin parçalanmasına yönələn bir cəhd" kimi qiymətləndirilmişdi (30).

Vəziyyətin belə gərginliyində Azərbaycanı çətin vəziyyətdən qurtarmaq məqsədi ilə Türkiyədə fəaliyyət göstərən Siyasi Mühacirət Milli Quruluşlar Heyəti, Azərbaycan Milli Mərkəzinin rəhbərliyi başda M. Kəngərli və Ə. Qaraca olmaqla **kiçik bir heyətdə Bakıya gəlmiş, ilkin olaraq prezident Ə. Elçibəyi ziyarət etmiş, iki saatlıq görüş keçirmişlər.** Türkiyədən gələn heyət Gəncədə Surət Hüseynovun başladığı üsyanın orada söndürülməsi vacibliyini bildirmiş, **Milli Məclis Başqanı İsa Qəmbərin heç bir şəkildə istefa etməməsi istənilmişdir.** İsa Qəmbərin istefa etməsi halında üsyançıların bununla qənaətlənməyib Elçibəyin Cümhurbaşqanlılığından istefa etməsi üzərində duracaqlarını bildirmişlər (104, s. 51).

"Azərbaycan Milli Quruluşlar Heyəti" o zaman Bakıda olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Məclis Başqanı Heydər Əliyevlə iki saat qırx dəqiqə söhbət etmiş, çətinliklə də olsa S. Hüseynovla birgə görüşə getməyə razılıq almışlar. Lakin sonra H. Əliyev Məclisin qərarına əsaslanıb Gəncəyə tək getmiş, beləliklə, mühacirətdəki heyətlə birgə fəaliyyət baş tutmamışdı.

Vəziyyət getdikcə kəskin xarakter almış, Məclis Başqanı İ. Qəmbərin iyunun 13-də istefasından (Baş Nazir də artıq istefa vermişdi) sonra Ə. Elçibəyin hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması tələbi səslənmişdi. Qarşı tərəflər arasında silahlı toqquşmanın güclənib, vətəndaş müharibəsinə çevriləcəyini görən Prezident Ə. Elçibəy 1993-cü ilin iyunun 17-də 18-nə keçən gecə Bakını tərk edib Naxçıvana getmişdi.

İyun ayının 26-da Müsavat Partiyası Məclisinin toplantısı keçirilmiş, Partiya Başqanı İ. Qəmbər "Respublikada yaranan ictimai-siyasi durum və bununla əlaqədar partiyanın qarşısında duran

vəzifələr barədə" məruzə etmiş və bildirmişdi: "Sonrakı hadisələr göstərdi ki, siyasi müxalifətlə hərbi müxalifət öz məqsədləri tam yerinə yetməyincə bir-birini dəstəkləməkdə davam edəcəklər; buna görə də onları bir-birindən ayırmaq təşəbbüsləri reallaşmadı..." (31). Partiyanın qarşısında duran vəzifələri İ. Qəmbər belə müəyyənləşdirdi: "Müsavat Partiyası keçid mərhələdə formalaşmağa başladığı üçün onun özünü ya iqtidar partiyası, ya da müxalifət partiyası elan etməsi tələsik addım olardı. Çünki, əvvəllən biz hələ heç bir seçkidə iştirak etməmişik. O biri tərəfdən də bəzi üzvlərimiz iqtidarda kifayət qədər mühüm postlar tuturdu... Hazırda mövqeyimizin müəyyənləşməsi üçün imkanlar yaranmışdır; çünki hakimiyyət dəyişilmişdir" (31).

Müsavat Partiyasının Məclisi mövcud vəziyyətlə bağlı qətnamə qəbul etmiş, Partiya Divanının xalqa müraciətində isə bildirilmişdi: "Vətən təhlükədədir! Bu ağır məqamda Müsavat Partiyası siyasi baxışından asılı olmayaraq bütün mübarizə aparan tərəfləri öz qüvvələrini səfərbər edərək, torpaqlarımızın müdafiəsinə qalxmaya çağırır. İndi hamımız üçün yeganə bir sınaq meydanı var – bu, Qarabağdır!" (31).

İyunun 14-dən 15-nə keçən gecə Lənkəranda hakimiyyət devrilmiş, iyunun 21-də isə Talış Muğan Respublikasının yaradıldığı elan edilmişdir. Müsavat Partiyası Lənkəran rayon təşkilatı bu hadisə ilə bağlı hazırladığı bəyanatda bildirirdi: "Biz, müsavətçilər bu cür hərəkətləri qətiyyətlə pisləyir və heç kimi belə təxribatlara uymamağa çağırırıq" (31).

1993-cü ilin iyunun 16-da Müsavat Partiyasının Başqanı İ. Qəmbər onun tutulması ilə bağlı Milli Məclisin qərarından 4 saat əvvəl həbs edilmiş, deputatın iclasda iştirak etmək hüququ olduğu halda İ. Qəmbər bu hüquqdan məhrum olunmuş, Milli Məclisin üzvlüyündən azad edilərək haqqında cinayət işi başlanmasına razılıq verilmişdir (22).

Müsavat Partiyası Başqanının həbsi ilə bağlı respublikanın tanınmış ziyalılarından ibarət **"İsa Qəmbəri Müdafiə Komitəsi" yaradılmışdır.** Avqust ayının 9-da İ. Qəmbərin MTN təcridxanasında aclıq elan etməsi ilə əlaqədar bir qrup müsavatçı bu aksiyaya qoşulmuşdu.

ABŞ Dövlət Departamentinin 17 iyul 1993-cü il tarixdəki bəyanatında bildirilirdi: "Azərbaycan Parlamentinin iyulun 16-da keçmiş iqtidarın bir çox nümayəndələrinin həbs edilməsi ilə bağlı qəbul etdiyi qərar ABŞ Dövlət Departamentinin ciddi narahatlığına səbəb olmuşdur. Ali Sovetin keçmiş sədri İsa Qəmbər bu qərar əsasında artıq həbs edilmişdir... Biz Parlamentin bu qərarını qətiyyətlə pisləyirik...

Amerika tərəfi dəfələrlə H. Əliyev qarşısında demokratiyanın, insan hüquqlarının və qanunçuluğun qorunmasının vacibliyi məsələsini qoymuşdur..." (22).

Türkiyə Xarici İşlər nazirliyinin bəyanatı isə bu məzmununda idi: "Keçən il bir müddət Prezidentin vəzifəsini icra etmiş olan Azərbaycan Ali Sovetinin sədri, hörmətli İsa Qəmbər kimi, Azərbaycanın siyasi həyatında əhəmiyyətli yer tutan başqa şəxsiyyətlərin də qanunsuz şəkildə həbs edilmələri narahatlığımızı artırmaqdadır" (2).

Müsavat Partiyasının iyulun 24-dəki Fövqəladə toplantısının bəyanatında yazılmışdı: "Belə tarixi və milli taleyüklü mərhələdə Müsavat Partiyasının Məclisi birinci növbədə Partiyanın Başqanı İsa Qəmbərin azadlığı uğrunda mübarizəni BMT-nin sənədlərində nəzərdə tutulan bütün mümkün və qanuni yollarla davam etdirəcəyini bəyan edir və bütün demokratik partiya, təşkilat və cəmiyyətlərin onun haqq işini müdafiə etməyə çağırır" (22).

Təzyiqlərin getdikcə artdığını görən iqtidar İ. Qəmbəri azadlığa buraxmaq məcburiyyətində qalmış və o, yenidən siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Sentyabrın 18-də Müsavat Partiyasının növbəti məclisi keçirilmiş, respublikada ictimai-siyasi vəziyyət müzakirə edilmiş, bildi-

rilmişdir ki, Konstitusiyaya zidd olaraq Milli Məclisin 24 iyun tarixli qərarı ilə səlahiyyətləri alınmış, seçiciləri ilə əlaqədən məhrum edilmiş respublika prezidenti Ə. Elçibəyə etmədsizlik barədə fəvqəladə vəziyyət şəraitində keçirilən və nəticələri saxtalaşdırılan referendum hüquqi əsası olmadığından yeni prezident seçkilərini qanunsuz sayır və partiyanın bu seçkilərdə iştirakını qeyri-mümkün hesab edir. MDB-yə qoşulmağı isə Azərbaycanın müstəqilliyi haqqındakı referendumun nəticələrinə zidd sayır (32).

1993-cü ilin oktyabrında keçirilən yeni prezident seçkilərindən sonra Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının böyük ideoloqu, müstəqil-demokratik dövlətimizin banisi M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı haqsız hücumlar başlandı. Tarixi saxtalaşdırmaq məzmunu daşıyan bu hücumlara Müsavat Partiyası öz kəskin bəyanatı ilə cavab vermişdi. 1993-cü ilin 30 oktyabrında çap edilən bəyanatda bildirilirdi: "Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatı və istiqlalı tarixində görkəmli rol oynayan ən böyük şəxsiyyətlərdən biri M. Ə. Rəsulzadədir. Milli tariximizdə demokratik prinsiplərə əsaslanan ilk müstəqil dövlətimizin yaradılması məhz M. Ə. Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır... Azərbaycanın azadlığı yolunda böyük xidmətlər göstərmiş M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı indiki iqtidar soyuq və ögey münasibət göstərir. Bu təsadüfdür mü? 70 ilin qadağanından sonra Vətənimdə adı ucalan bu görkəmli şəxsiyyətə yenidən hücumlar təşkil olunur, idarələrdən, binalardan şəkilləri götürülür... Acınacaqlıdır ki, bu xoşagəlməz addımlar dövlət səviyyəsində atılır. Əgər bu zərərli meyl vaxtilə iqtidardakı müsavatçılara qısqıncılıqlan başlamışdısa, indi artıq ideoloji təxribat səviyyəsinə çatdırılıb. İnanmaq istərdik ki, indiki iqtidar milli tariximizə, tanınmış şəxsiyyətlərimizə ögeylik meylindən uzaqlaşacaq və xalqımızın görkəmli oğlu, Azərbaycan Demokratik Respublikasının banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adının uca tutulmasına mane olmayacaqdır" (32).

Müsavatçılar böyük öndərin qarşından gələn 110 illik yubileyi münasibəti ilə Təşkilat Komitəsi yaratmış, 1994-cü ili

Azərbaycanda “M. Ə. Rəsulzadə ili” elan etmiş və bununla əlaqədar dövlətə təkliflər vermişlər. Müsavat Partiyasının yubileyə ciddi və geniş hazırlıq işləri apardığını görən iqtidar tarixi-mənəvi məsuliyyətin təzyiqi altında yubileyə az müddət qalmış dövlət komissiyası yaratmışdı.

M. Ə. Rəsulzadənin 110 illik yubileyi müsavatçılar tərəfindən geniş qeyd olunmuş, yekunda isə Şəhriyar adına Mədəniyyət evində təntənəli yığıncaq keçirilmişdi.

Azərbaycan siyasi səhnəsində, respublikada fəaliyyət göstərən qüvvələr arasında bloklara ayrılma prosesi başlanmış və üç blok yaranmış: “Demokratik Konqres”, “Mərkəzçi Blok”, “Milli Demokratik Partiyaların Alyansı”. **Müsavat Partiyası “Demokratik Konqres”in yaradılmasında** fəal iştirak etmişdir. “Demokratik Konqres”də aşağıdakı partiyalar təmsil olunurdu: “AXC (sonradan təşkilatdan partiya-ya çevrildi – N. Y.), Müsavat, AADP, Ana Torpaq, XAP.

Müsavat Partiyası müxalifətdə olmasına baxmayaraq daima milli müstəqilliyimizin, dövlətçiliyimizin və respublikada sabitliyin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. 1994-cü ilin mayında Azərbaycan Rusiya qoşunlarının göndərilməsi təhlükəsi yarananda (Azərbaycan Respublikasının Müstəqil Dövlətlər Birliyinə üzv olması əsasında) Müsavat Partiyasının Məclisi aşağıdakı qərarı vermişdi: “2. Azərbaycana xarici qoşunların gətirilməsi və müstəqilliyimiz üçün təhlükə kəsb edən hər hansı məsələ ortaya çıxarsa, partiyanın etiraz aksiyaları keçirməsi məqsədəuyğun hesab edilsin. 4. Respublika üçün zəruri olan siyasi sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün partiya öz məsuliyyətini dərk edərək, yaranmış ağır vəziyyətdə konkret konstruktiv təkliflər irəli sürmək xəttini davam etdirdi” (33).

Müsavatçılar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və müstəqilliyinin itirilməsinə gətirib çıxara bilən “Bişkek protokolu”nun imzalanmasına ciddi etirazlarını bildirmiş, mayın 10-da isə Müsavat Partiyasının qərargahında respublikadakı siyasi parti-

ya və ictimai-siyasi təşkilatların görüşü keçirilmiş və orada Milli Məclis üzvlərinə müraciət qəbul edilmişdir. Sənəddə deyilirdi: “Bu müraciətimizdə rəsmi surətdə bildiririk ki, biz həmin protokolu tanımırıq... Ümidvarıq ki, Azərbaycan respublikası Milli Məclisi “Bişkek protokolu”nu rədd etməklə öz üzərinə “xəyanətkar parlament” damğası vurulmasına imkan verməyəcək” (33).

1994-cü ilin avqustun 5-də Müsavat Partiyasının “Ermənistan Respublikasının işğalı altında olan Azərbaycanın mədəniyyət abidələrinin dağıdılmasının qarşısının alınması üçün Beynəlxalq Təşkilatlara və Humanitar hüququn qorunmasına təminat vermiş dövlətlərə müraciəti” mətbuatda çap edilmişdi (34). Müraciətdə Şuşada, eləcə də Ermənistandakı milli-mədəniyyət abidələrimizin ermənilər tərəfindən dağıdılması qətiyyətlə pislənilmişdi.

1994-cü ilin oktyabr hadisələrində Müsavat Partiyası dövlətçiliyimizin qorunması mövqeyində dayandığını bəyan etmişdi.

Bu dövrdə müsavatçılar daha bir qanunsuzluqla da mübarizə aparır: **1993-cü ilin 4 iyun Gəncə hadisələri ilə bağlı məhkəmə prosesinin** açıq-aşkar qanuna deyil, “sifarişlər”ə əsaslandığı məlum olur. Aylarla uzanan yorucu məhkəmə prosesində Müsavat Partiyasının Başqanı İ. Qəmbər və başqa müsavatçılar özlərini dəyanətlə aparmış, bir həqiqəti sərtliklə bildirmişlər: “Əslində Gəncə şəhərində Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı sui-qəsd hazırlanıb və qiyamçılar tərəfindən həyata keçirilib”. Müsavat Partiyasının Başqanı İ. Qəmbər məhkəmədəki son çıxışında bildirirdi: “Mən hələ dünənə qədər son sözdən imtina etmək fikrində deyildim. Tarix çox məhkəmələrin və son sözlərin şahidi olub. Son sözündə belə əqidəsindən dönməyən və buna görə tonqalda yandırılan Cordano Bruno da, əvvəlcə elmi əqidəsindən döndüyünü bildirən, son sözdə isə “hər halda yer kürəsi fırlanır” – deyə öz cəlladlarına meydan oxuyan Qaliley də, beş gün ərzində son sözlə çıxış edən Xosrov Ruzbeh də tarixə yaxşı

məlumdur. Ancaq mən bir neçə səbəbə görə son sözdən imtina etmək qərarına gəldim. Əvvəla ona görə ki, qanunların addımbaşı pozulduğu, hətta “müttəhimlərin” ifadə vermək hüququndan məhrum edildiyi bir məhkəmədə mənim son söz deməyim məhkəmə üçün böyük şərəf olardı” (81, s. 21).

Qondarma məhkəmə prosesinin mənasızlığını başa düşən iqtidar sonradan işi ibtidai istintaqa qaytarmaq adı ilə dayandırmaq məcburiyyətində qalmışdı.

1995-ci ilin 17 mart hadisələrində Azərbaycanın siyasi təşkilatlarının əksəriyyətini birləşdirən “Dəyirmi Masa” və bəzi başqa təşkilatlar qantökülmənin qarşısını almaq üçün vasitəçilik təklif etsələr də, hakimiyyət bunu qəbul etməmiş, nəticədə silahlı toqquşma baş vermiş, çoxlu insan həlak olmuşdu.

Hər cür silahlı mübarizənin və terrorun əleyhinə olduğunu açıqca bəyan edən Müsavatı, təəssüflər ki, iqtidar mart hadisələri ilə əlaqələndirməyə çalışdı. Lakin Partiya Başqanı İ. Qəmbər bu ittihamları rədd edərək bildirmişdi: “1995-ci ilin mart hadisələrində Müsavat Partiyasının ideoloji baxımından zidd olan qüvvələrlə əlbirliyi edərək silahlı çevrilişi dəstəklədiyi fikri də yalandır. Müsavat Partiyası mart hadisələri sırasında və ondan sonra verdiyi bəyanatlarda partiyanın uzaqdan və yaxından bu hərəkətdə bir əlaqəsi olmadığını açıq bir şəkildə bildirmişdir. Təxmin edirəm ki, Heydər Əliyev iqtidarı da bunu bilməkdədir. Nəhayət açıq olaraq bunu deyirəm ki, bu şəkildə saxta ittihamlarla ictimai fikri çəşdirmək dövrü çoxdan keçmişdir. Bir də təkrar bildirirəm ki, Müsavat Partiyası öz fəaliyyətində yalnız siyasi mübarizə prinsiplərinə dayanaraq mücadilə etməkdədir” (105, s. 36).

1995-ci ildə iqtidarı mətbuatında və ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Müsavat Partiyasına və onun yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı əsassız hücumlar davam edirdi. 1995-ci ilin 13 yanvarında R. Ağayev “Açıq söz” qəzetində “ADR başçılarının ölkənin qızıl fondunu

xaricə aparmaları” barəsində fikirlər söyləmişdi. Bu saxta və əsassı olmayan, birbaşa Müsavata, istiqlal tariximizin yaradıcılarına ünvanlanan böhtanları rədd etmək üçün partiya məhkəməyə müraciət etmişdi. 1995-ci ilin mayın 30-da başlanan məhkəmə prosesi (33) bir müddət davam etmiş, **R. Ağayevin fikirlərinin qeyri-hüquqi və sənədlərə, faktlara əsaslanmadan** (əslində heç belə sənədlər mövcud deyildir – N. Y.) yazıldığı sübuta yetirilsə də, hakim qanunsuz qətnamə qəbul etmişdi. Qətnamədə bildirilirdi: “Tərəflərin izahatını dinləyərək, toplanmış sübutlara qiymət verərək məhkəmə hesab edir ki, iddia aşağıdakı əsaslara görə təmin edilməməlidir. Belə ki, məhkəmə iclasında iddiaçının nümayəndələri öz izahatlarında göstərir ki, 1918-20-ci illər – Azərbaycan Demokratik Respublikasının Parlamentində əksəriyyəti müsavətçilər təşkil edirdilər. Cavabdeh ADR-in liderləri deməklə Müsavat Partiyasını nəzərdə tutub. Məhkəmə iddiaçının bu cür izahatları ilə razılaşa bilməz: “Назовите мне любой другой период, который был бы более плодотворен для Азербайджана. Мусаватистский что ли...” (“Mənə Azərbaycan üçün faydalı olan istənilən başqa bir dövr deyil. Müsavatçıların dövrünü də deyirsiniz...” Cavabdeh tərəfindən deyilmiş fikirlər məhkəmədə belə qiymətləndirilir ki, ADR tarixində Müsavat dövrü həmin dövrdə ADR liderlərinin əksəriyyətini Müsavat Partiyasının üzvləri olduqlarına görə məhz belə adlandırırlar. Lakin məqalədə - ADR liderləri dedikdə məhz müsavətçi və yalnız Müsavat deyil, digər partiya nümayəndələri nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən məqalədə partiya yox, ADR liderləri, yəni respublikanı idarə edən, rəhbər vəzifələrdə işləyən şəxslər nəzərdə tutulur. Belə olan halda Müsavat Partiyasının iş üzrə iddiaçı kimi tanınması düzgün deyil”.

Qətnamədə Mülki-Prosesual Məcəllənin 195, 198 və 200-cü maddələrinin tələbləri ciddi surətdə pozulmuş, prosesin əvvəlindən isə jurnalistlərin videoçəkiliş aparmasına razılıq verilməmişdi.

Hakimin qeyri-qanuni 5 iyun 1995-ci il tarixli qətnaməsi ilə bağlı Müsavat Partiyası Bakı şəhər məhkəməsinə müraciət etmişdi. Kassasiya şikayətinə baxan Bakı şəhər məhkəməsi Mülki İşlər üzrə Kollegiyasının 27 iyun tarixli qərarı ilə hakimin qətnaməsi ləğv edilmişdi (80, s. 23).

1993-cü ilin iyun hadisələrindən sonra hakimiyyəti ələ keçirən iqtidar müxtəlif mətbuat orqanlarında Milli Qurtuluş hərəkatımızın böyük öndəri M. Ə. Rəsulzadəyə qarşı əsassız hücumlarını davam etdirir, tarixi sənədlərə söykənməyən fikirlərin təbliğinə çalışırdı. İrəli sürülən bəzi “fikirlərdən”: “Rəsulzadənin öndər, lider, bani səviyyəsinə qaldırılması, nəyə xidmət edir?”, “Rəsulzadənin hökumətdə vəzifə ala bilməməsi”, “Nədənsə tədqiqatçılar Gəncə dövrünü 1-2 abzas verməklə kifayətlənir, Nuru Paşa – Rəsulzadə qarşıdurmasını açıqlamaq istəmirlər” və s.

Bu məzmunlu, bolşevik yönümlü, tarixi şəxsiyyətlərə kommunist əxlaq tərzi ilə yanaşma xəttinə üstünlük verənlər sanki 20-30-cu illərdəki Əliheydər Qarayev, Mir Cəfər Bağirov kimilərinin “ənənələrini” davam etdirir, unudurdular ki, M. Ə. Rəsulzadə tarixin bütün sınaqlarından şərəflə çıxmış, milli müstəqillik uğrunda aparılan Azərbaycan davasının yorulmaz mücahididir: “Yoxdan bir bəy-raq qaldırıb, müstəqil Azərbaycan dövləti quran M. Ə. Rəsulzadə və onun yaxın silahdaşlarını – F. Xoyski, Ə. Topçubaşov, N. Yusifbəyli, H. Ağayev kimilərini istiqlal tariximizdən ləkələyib kənarlaşdırmaq qeyri-mümkündür. Sovet hökumətinin 70 illik əks-təbliğat sistemi bu işi bacarmadı və həmin şəxsiyyətlər xalqımızın yaddaşında yenidən yaşamaqdadırlar.

İqtidar mətbuatında çap olunan belə saxta ittihamlara “Müxalifət” (225), “Azadlıq” (193), “Yeni Müsavat” qəzetlərində tədqiqatçılarımız tutarlı məqalələrlə cavab vermişlər.

1995-ci ilin 12 noyabrında Azərbaycan Parlamentinə keçirilən seçkilərə Müsavat Partiyası buraxılmamış, seçki qanununda ciddi pozuntular olmuşdu.

Müsavat Partiyası seçkilərə ciddi hazırlaşmış, ilkin mərhələdə (seçkiyə hazırlıq) iş uğurla aparılmış, xalq Müsavat Partiyasının güclü, siyasi təşkilat olduğunu başa düşmüşdür. Sonrakı mərhələdə (seçkidə iştirak) lazımi miqdarda imzalar toplanılsa da (50 min imza) təşkilat qeydə alınmamışdır. Partiyanın 83 namizədindən 70-i qeydə alınmamış, qeydə alınan 13 nəfərdən biri (A. S. Əfəndi – N. Y.) belə seçkidə iştirakdan imtina etdiyi üçün cəmi 12 namizəd qalmışdı (36), 17 oktyabrda Müsavatın seçkilərə buraxılmamasından sonra məhkəməyə müraciət olunmuşdu. Oktyabrın 22-də Müsavatın topladığı imzalar beynəlxalq müşahidəçilərin iştirakı ilə yoxlanılmağa başlanılmış, lakin heç bir nöqsan tapılmamışdı. Noyabrın 12-də keçirilən seçkilərdə də Müsavatın namizədlərinə qarşı eyni haqsızlıq edilmiş, yalnız bir namizədin ikinci mərhələyə keçməsinə imkan yaradılmış, nəticədə Müsavatsız Parlament yaradılmışdı.

1995-ci ilin noyabr ayının 18-də Müsavat Partiyasının tarixi IV Qurultayı keçirilmişdir. Böyük maraqla keçirilən qurultayın gündəliyində aşağıdakı məsələlər dururdu: “1. Ana Vətən və Doğru Yol partiyalarının Müsavatla birləşməsi haqqında; 2. Müsavat Partiyası Başqanının hesabat məruzəsi və partiyanın qarşısında duran vəzifələr haqqında; 3. Müsavat Partiyası MNTK-nın hesabatı; 4. Partiyanın Nizamnaməsinə əlavələr və dəyişikliklər haqqında; 5. Təşkilati məsələlər: a) Partiyanın Başqanının seçilməsi; b) rayon (şəhər) təşkilat sədrlərinin Məclis üzvü səlahiyyətlərinin təsdiqi və Məclisin sərbəst üzvlərinin seçilməsi; 6. Cari məsələlər” (37).

Partiyanın IV Qurultayında Azərbaycanda ilk dəfə iclasları yetərsayın üçdə biri olduqda səlahiyyətli sayılması haqqında qərar qəbul edilmiş, qurultay nümayəndələrinin əksəriyyəti “50+1” prinsipli kvorum qaydasının sovet totalitarizminin qalığı və müasir demokratiyaya zidd olduğunu bildirmişdir.

Qurultay Müsavat Partiyası Başqanının Hesabat Məruzəsini dinləyərək respublikanın ictimai-siyasi vəziyyətini və ötən qurul-

taydan bəri partiyanın fəaliyyətini müzakirə edərək qətnamə qəbul etmişdir. Həmin qətnamədən:

1. Partiyanın III (Bərpa) Qurultayından sonra keçən dövr ərzindəki fəaliyyəti qənaətbəxş sayılsın.

2. Partiyanın istər Ə. Elçibəy hakimiyyəti dövründə demokratik əməkdaşlıq, istərsə də 4 iyun 1993-cü il dövlət çevrilişindən sonrakı dövrdə konstruktiv müxalifətçilik mövqeyi, yeritdiyi siyasət düzgün hesab edilsin.

3. Qurultay 4 iyun 1993-cü il hərbi qiyamı nəticəsində baş vermiş hakimiyyət dəyişikliyinə qeyri-qanuniliyini və eyni zamanda Azərbaycanın ümumi mənafeyi naminə ölkədə sabitliyin qorunması üçün indiki iqtidarın hakimiyyətini faktiki qəbul etdiyini yenə də təsdiqləyərək, bir daha qeyri-qanuni, qeyri-demokratik hakimiyyət dəyişikliyinə yolverilməzliyini israr edir.

4. Avtoritar rejimin bütün özbaşınalıq, təzyiq, təqib və repressiyalarına baxmayaraq, Müsavat mübarizəsini bütün qanuni vasitələrlə, demokratik üsullarla daha qətiyyətlə və ardıcılıqla davam etdirəcəkdir.

5. İqtidarın dönə-dönə verdiyi vədlərə baxmayaraq, bu ilki Parlament seçkiləri total saxtakarlıq və qanunsuzluqlar, təzyiq və zorakılıqlar şəraitində keçdiyinə görə tamamilə qeyri-demokratik, qeyri-azad və ədalətsiz seçkilər elan edilsin.

6. Qurultay belə hesab edir ki, iqtidar dairə seçki komissiyalarında və MSK-da partiya nümayəndələrinin iştirakına imkan verməməklə müxalifət partiyalarını, xüsusilə Müsavatı və onun majoritar dairələrindən ürəli sürülmüş namizədlərini seçkilərin hələ imza toplanması mərhələsində seçkilərdən kənarda qoymaq məqsədi güdmüşdür.

7. Bu il noyabrın 12-də yeni Konstitusiyaya ilə bağlı keçirilən referendumun nəticələri də seçkilərdə olduğu kimi tamamilə saxtalaşdırıldığından, Müsavat Partiyası bu referendumun real nəticələrini cəmiyyətə çatdırmaq hüququnu özündə saxlayır.

8. Qurultay Doğru Yol və Ana Torpaq partiyalarının Müsavatla birləşməsini partiyanın cəmiyyətdə artan nüfuzunun göstəricisi kimi təqdir edir və ölkədə demokratik qüvvələrin konsolidasiyasına nail olmaq istiqamətində partiyanın fəaliyyətini məqbul hesab edir...

9. Qurultay ictimai rəy uğrunda mübarizəni, Müsavat irsinin öyrənilməsi və təbliğini, müsavətçiliyə qarşı ideoloji əks-hücumların vaxtında dəf edilməsini bundan sonra da partiyanın fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq qarşıya qoyur" (37).

1996-cı ilin 4 fevralında Milli Məclisə bəzi dairələrdən təkrar seçkilər oldu. Müsavat Partiyası Başqanı İ. Qəmbər 41 sayılı Sumqayıt Seçki Dairəsindən namizədliyini irəli sürmüş, lakin iqtidar seçki qanununu ciddi olaraq pozmuş, Müsavat liderinin Milli Məclisdə təmsil olunmağına imkan verməmişdir. İqtidar mətbuatında saxta ittihamlarla müşahidə olunan, Müsavata və onun liderlərinə yönələn məqalələr 1996-cı ilin 13 fevralında "Azərbaycan" qəzetində "Elin gözü tərəzidir" başlıqlı yazıda (həm də imzasız) belə yekunlaşdı: "Müsavətin ideoloji aparatı irəlicədən aydın görünən məğlubiyyətə böyük müəşəkkilliklə hazırlaşmışdı. Bu hazırlıq öz başlanğıcını seçkiabağı təbliğatdan götürürdü. AXC-nin köhnə arsenalından qalma "Pash silahlar" təzədən işə salınmışdı. Göbbelsin məşhur təlimi ilə üst-üstə düşən bu təbliğat metodu ağa qara deyilməsinə, yaxşı və müsbət olanların hamısının inkarına söykənir".

Təkrar seçimlərdə Müsavatın yalnız bir namizədi (Şamaxıdan) Milli Məclisə deputat seçildi.

Bu dövrdə müsavətçilər partiyanın 85 illik yubileyi ilə bağlı geniş təbliğat işləri görmüş, görüşlər, müxtəlif tədbirlər keçirmişlər. Noyabrın 27-də Şəhriyar adına Mədəniyyət evində Müsavat Partiyası yaradılmasının 85 illik ildönümü münasibəti ilə böyük yubiley tədbiri olmuşdur. Yubiley tədbirində respublikanın aparıcı siyasi və ictimai təşkilatları, ABŞ səfiri Riçard Kozlariç, ABŞ səfirliyinin II katibi Maykl Boshart, Almaniya səfirinin müavini Cas-

per Vik, Misir səfiri Həsən Enani, Türkiyə səfirinin müavini Kamal Diriöz, ziyahılar və respublika ictimaiyyətinin nümayəndələri iştirak etmişlər (38).

1997-ci ilin 25 oktyabrında Bakı şəhərində Müsavat Partiyasının V (Proqram) Qurultayı keçirildi. Qurultayın gündəliyində aşağıdakı məsələlər dururdu:

1. Partiyanın Proqram layihəsinin müzakirəsi.
2. Ölkədəki ictimai-siyasi vəziyyət:
 - a) Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun nəticələrinin aradan qaldırılması prosesinin mövcud vəziyyəti;
 - b) Sosial-iqtisadi vəziyyət;
 - c) Seçkilər haqqında;
 - d) Xalqa müraciət.
3. Cari məsələlər.

Qurultayda Müsavat Partiyasının Proqramı və himni qəbul edildi. Qərara alındı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi ilə bağlı Müsavat Partiyasının xalqa müraciəti də qəbul olunsun (174).

Qurultayda partiyanın fəaliyyəti üçün bir sıra əhəmiyyətli qərarlar qəbul edildi. Bu qərarlar sırasında aşağıdakılar vardı: 1) Müsavat Partiyasının Proqramının qəbulu; 2) Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və onun nəticələrinin aradan qaldırılması prosesinin mövcud vəziyyəti ilə bağlı sənədin qəbulu; 3) Ölkədəki sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlı sənədin qəbulu; 4) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyi ilə bağlı Müsavat Partiyasının xalqa müraciəti (174).

Qeyd edək ki, 1998-ci ilin oktyabrın 11-də keçirilən Prezident seçkilərinin obyektiv olmaması ilə bağlı da Müsavat Partiyası öz kəskin münasibətini bildirmişdi. Seçkidən öncə tərkibində Müsavat Partiyasının da fəallıq göstərdiyi Demokratik Konqres 11 oktyabr Prezident seçkilərinin azad və ədalətli keçirilməsinə nail olmaq məqsədi ilə bütün demokratik qüvvələrin birləşməsinin qaçılmaz olduğuna əsaslanaraq bu yöndə uğurlu iş aparmış və Seçki

İslahatı və Demokratik Seçkilər Uğrunda Hərəkət (SİDSUH) yaratmışdır. Lakin Demokratik Muxalifətin bütün səylərinə baxmayaraq, iqtidar Prezident seçkilərinin demokratik keçirilməsi üçün lazım olan şəraiti təmin etməmişdir. Bunu nəzərə alan Demokratik Konqres oktyabr ayının 17-də aşağıdakı məzmununda **“11 oktyabr 1998-ci il Prezident seçkilərinin nəticələri barədə yekun sənədi”**-ni qəbul etmişdir. Həmin sənəddə qeyd edilirdi:

“Prezident seçkilərinin artıq elan olunmuş saxta nəticəsi Demokratik Konqresin öz liderlərinin seçkilərdə iştirak etməməsi barədə qərarının düzgün, taktiki gedişlərinin ölçülüb-biçilmiş olduğunu bir daha əməli olaraq təsdiq etdi.

Demokratik Konqres hesab edir ki, Azərbaycanda 11 oktyabr 1998-ci il Prezident seçkiləri baş tutmamışdır və onun nəticələri legitimli sayıla bilməz.

Demokratik Konqres azad, ədalətli və demokratik seçkilər uğrunda mübarizənin sonadək davam etdirilməsini zəruri sayır və bu məqsədlə siyasi qüvvələrin əməkdaşlığının yeni formalarını mümkün hesab edir (17 oktyabr 1998-ci il)” (171).

1999-cu ilin dekabr ayının 12-də Azərbaycanda bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Müsavat Partiyasının dekabr ayının 13-də qəbul olunan bəyanatında qeyd edildiyi kimi, istər seçkiqabağı mərhələlərdə, istərsə də seçki günü total saxtakarlıqlara və ciddi qanun pozuntularına yol verildi. Müsavat Partiyasının irəli sürdüyü namizədlər əksər hallarda komissiyalara daxil ola bilmədilər. Namizədlər qeydə alınarkən, Müsavat Partiyasından olan namizədlərə bütün mərhələlərdə mane olunmuş və nəticədə namizədlərin cəmi 25%-i qeydiyyatdan keçə bilmişdir. Bəyanatda aşağıdakı məqama xüsusi diqqət yetirilirdi:

“Beləliklə, hakimiyyət bələdiyyə seçkilərini total saxtakarlıq və qanun pozuntuları şəraitində keçirərək bir daha göstərmişdir ki, onlar azad və demokratik seçki keçirmək istəmərlər.

Müsavat Partiyası bəyan edir ki, Avropa Şurasına qəbul ərəfəsində belə qeyri-azad və ədalətsiz seçkinin keçirilməsi Azərbaycanın beynəlxalq imicinə böyük zərbədir.

Biz Müsavat Partiyası olaraq, hakimiyyətin zorakı üsullarla seçki keçirməsinə etiraz edir, Azərbaycan vətəndaşlarının qanuni hüquqlarının onlara qaytarılmasını tələb edirik (13 dekabr 1999-cu il)” (177).

Qeyd edək ki, 5 noyabr 2000-ci ilin Milli Məclis seçkiləri də Müsavat Partiyası üçün problemsiz olmadı. İqtidar bütün vasitələrdən istifadə edib Müsavat Partiyasını seçkilərə buraxmaq istəmirdi. Bununla bağlı 2000-ci ilin oktyabrın 3-də Müsavat Partiyasının Başqanı İsa Qəmbər Azərbaycan xalqına müraciət etdi. Həmin müraciətdə yazılırdı:

“Əziz vətəndaşlar!

Azərbaycan Milli Məclisinə bu ilin noyabr ayında keçiriləcək seçkilərdə Müsavat Partiyasının iştirakına yenə də imkan verilmədi. Milli, demokratik dövlətçilik tariximizdə müstəsna xidmətləri olan Müsavatın seçkilərdən kənarda saxlanması iqtidarın ölkə vətəndaşlarının azad seçki hüququnu pozmasının daha bir təsdiqidir. Müsavat Partiyası bu günə qədərki fəaliyyəti ilə Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına, onun azad, demokratik hüquqi bir dövlətə çevrilməsinə kömək etmişdir. Partiyanın iqtisadi-mədəni və siyasi həyatımızın ayrı-ayrı sahələrinə aid hazırladığı proqramlar, konsepsiyalar buna bir sübutdur. Biz bütün gücümüz və potensialımızla yaşadığımız cəmiyyətin demokratikləşməsinə çalışırıq. Şübhəsiz ki, Milli Məclisə seçkilərdə iştiraka qərar verərkən ilkin olaraq bu məqamları daha çox düşünmüşdük. Təəssüflər olsun ki, ölkənin demokratikləşməsində və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında maraqlı olmayan iqtidar yürütdüyü siyasətlə bu fikirlərdən uzaq olduğunu nümayiş etdirdi.

1995-ci ilin olduğu kimi, bu dəfə də Müsavatın seçkilərdən kənarda saxlanması bir həqiqəti sübut etdi ki, iqtidar partiyamızın

gücündən, onun geniş təbliğat təsirindən ehtiyatlanır. Bu, həqiqətən də belədir. 90 ilə yaxındır ki, mövcud olan, bütün Şərq aləmində və Türk dünyasında ilk demokratik dövlət quran, ilk Parlamentimizi yaradan, uzun illər boyu sovet rejiminə, kommunist ideologiyasına qarşı mücadilə aparan, xalqın böyük sevgisini və dəstəyini qazanan Müsavatdan iqtidarın narahat olması təbiidir.

Lakin belə süni maneələrlə şərəfli bir mücadilə yolu keçmiş Müsavatı mübarizədən dayandırmaq qeyri-mümkündür. Biz bu çətin mübarizədə mütləq qalib gələcək, Azərbaycanda hüquqi əsaslara, demokratik prinsiplərə söykənən bir cəmiyyət quracağıq.

Əziz həmvətənlər! Müsavat Partiyasının siyahısına, orada təmsil olunan ləyaqətli insanlarımıza səs verən bütün vətəndaşlarımıza təşəkkürlərimizi bildiririk.

Azərbaycanda tezliklə demokratik seçki keçiriləcəyinə və Müsavatın o seçkilərdə mütləq qalib gəlib, ölkəmizin problemlərini həll edəcəyinə əminəm” (178).

Həm Beynəlxalq, həm daxili təzyiqlər nəticəsində Müsavat Partiyası seçkilərə buraxılsa da, nəticələr saxtalaşdırıldı. Ümumilikdə ölkə üzrə 400-dən çox namizəd qanunsuz olaraq seçkiyə buraxılmadı, bir çox seçki dairələrində qalib gələn namizədlərin yerinə iqtidarın təyin etdiyi şəxslərin deputat seçildiyi elan edildi, seçkilərdə qalib gələn Müsavat Partiyasının isə səsləri qəsdən hesaba alınmadı.

Bununla əlaqədar 2000-ci ilin dekabrın 14-də Müsavat Partiyası bəyanat verdi. Bəyanatda yazılırdı:

“Azərbaycanda keçirilən son parlament seçkilərini total şəkildə saxtalaşdıran ölkə iqtidarı saxtakarlıq faktları ilə əlaqədar beynəlxalq müşahidəçi missiyalarının iradlarının nəzərə alındığı və guya seçki pozuntularının aradan qaldırıldığını iddia etmək, bununla da seçkilərə demokratik görüntü vermək məqsədi ilə 11 təkməndatlı seçki dairəsində keçirilən səsvermənin nəticələrini ləğv etdirib. Lakin ictimaiyyətə məlumdur ki, seçkilərin kütləvi şəkildə

saxtalaşdırılması işi seçki dairələrinin demək olar ki, hamısında aparılıb və nəticədə xalqın rəyi ilə qətiyyənlə uzlaşmayan, yalnız iqtidarın iradəsini ifadə edən parlament formalaşdırılıb. Bu saxtakarlıqla barışmayan demokratik qüvvələr, o cümlədən, seçkidə iştirak edən seçicilərin əksəriyyətinin səsini qazanmış Müsavat Partiyası parlamentin legitimliyini tanımayıb, iqtidarın iradəsilə formalaşan parlamentdə təmsilçiliyi qeyri-mümkün sayıb və saxta seçkilərin nəticələrinin ləğv olunması, yeni demokratik seçkilərin keçirilməsi uğrunda mübarizəyə başlayıb.

Artıq 2 deputat mandatından imtina edən Müsavat Partiyası saxta parlamentdə təmsilçiliklə demokratik prinsiplərin bir araya sığmadığını, eləcə də saxta seçkilərin nəticələrinin ləğvi uğrunda mübarizə ilə həmin parlamentin tərkibinə düşmək uğrunda mübarizənin ziddiyyət təşkil etdiyini nəzərə alaraq, 4 yanvar 2001-ci il tarixdə 11 seçki dairəsində keçirilməsi nəzərdə tutulan təkrar seçkilərdə iştirak etməyəcəyini bəyan edir.

Müsavat Partiyası demokratik qüvvələrlə birgə noyabrın 14-də imzaladığı sazişin tələblərinə sadıq qalacağını, yeni demokratik seçkilərin keçirilməsinə nail olmaq istiqamətində sonadək mübarizə aparmaq əzmində olan milli, demokratik qüvvələrlə, xalqla bir yerdə olduğunu bir daha bəyan edir” (179).

Müsavat Partiyasının fəaliyyətində ən ciddi hadisələrdən biri də Azərbaycanda ilk dəfə olaraq ilkin seçkilərin keçirilməsinə təşkil etməsi oldu. Əslində bununla demokratik cəmiyyət quruculuğu üçün böyük bir ənənənin əsası qoyulurdu. 2000-ci ildə keçirilən ilkin seçkilərdə həm Müsavat Partiyasının üzvü olan, həm də partiya sıralarından kənarda, Azərbaycan cəmiyyətində böyük nüfuz sahibinə malik 70-ə qədər namizəd iştirak edirdi. Bu seçkilərdə tanınmış sənət adamı Flora Kərimova, məşhur aktyor Fuad Poladov, yazıçı Seyran Səxavət, tədqiqatçı-alim, professor Şirməmməd Hüseynov, filosof Rəhman Bədəlov və digərləri iştirak edirdilər.

2001-ci ilin may ayında (29-31 mayda) Müsavat Partiyasının VI Qurultayı keçirildi. Qurultay aşağıdakı qərarları qəbul etdi:

1. “Müsavat Partiyası Başqanını hesabat məruzəsi bəyanılsın və partiyanın keçən dövr ərzindəki fəaliyyəti qənaətbəxş qiymətləndirilsin.
2. Müsavat Partiyasının MNTK-sının hesabatı qəbul edilsin və MNTK-nın hesabat dövründəki fəaliyyəti qənaətbəxş sayılsın.
3. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarımızın azad edilməsi, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunub saxlanması bir nömrəli vəzifə hesab edilsin.
4. Siyasi məhbusların azadlığa buraxılması istiqamətində işlər gücləndirilsin.
5. Seçki prosesinə uyğun olaraq təşkilatlanma və seçkilərə hazırlıq işi davam etdirilsin.
6. Qəzetlər və kütləvi informasiya vasitələri ilə əlaqədar iş gücləndirilsin. KİV-in inkişafına yardımın yolları araşdırılsın.
7. Azərbaycanda siyasi hakimiyyətin dəyişdirilməsi üçün azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsinə nail olunsun və bu istiqamətdə bütün siyasi təşkilatların fəaliyyəti gücləndirilsin.
8. Partiyanın mərkəzi orqanları ilə rayon təşkilatları arasında əlaqələr genişləndirilsin və dərinləşdirilsin.
9. Demokratik Konqresə daxil olan və digər müttəfiq partiyalarla hərtərəfli əlaqələr gücləndirilsin və müxalifətin vahid güc mərkəzi formalaşdırılması sürətləndirilsin.
10. Ölkənin digər qüvvələri ilə ümummilli problemlərin həlli istiqamətində əlaqələr yaradılsın.
11. MDB ölkələri və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə gücləndirilsin.
12. Ölkədə demokratiyanın inkişafı ilə bağlı fəaliyyət gücləndirilsin.

13. Partiyanın VII Qurultayına qədər VI Qurultay nümayəndələrinin səlahiyyəti saxlanılsın.
14. Sosial-iqtisadi sahədə mövcud vəziyyət və ondan çıxış yolları barədə Müsavat Partiyası VI Qurultayının Qətnaməsi qəbul edilsin.
15. Müsavat Partiyası VI Qurultayının Azərbaycan xalqına müraciəti qəbul edilsin.
16. Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə bağlı Müsavat Partiyası VI Qurultayının bəyanatı qəbul edilsin.
17. İnsan haqları və siyasi məhbuslarla bağlı Müsavat Partiyası VI Qurultayının bəyanatı qəbul edilsin.
18. Müsavat Partiyasına və onun Başqanı İsa Qəmbərə qarşı artmaqda təxribatlarla əlaqədar Müsavat Partiyası VI Qurultayının bəyanatı qəbul edilsin" (175).

Qeyd edək ki, 2003-cü ilin 15 oktyabrında keçirilən Prezident seçkiləri də kütləvi saxtakarlıqlarla müşahidə edildi. Müsavat Partiyasının Başqanı İsa Qəmbər əhalinin böyük əksəriyyətinin səsini qazansa da, bunun reallaşması mümkün olmadı. Əksinə, Azərbaycan Respublikasında keçirilən Prezident seçkiləri zamanı seçki saxtakarlığına qarşı etiraz əlaməti olaraq Bakı şəhərində dinc nümayiş keçirmək istəyən insanlara qarşı polis və ordu bölmələrinin qanunsuz müdaxiləsi baş verdi. Həmin vaxt tanınmış şair Ramiz Rövşenin sədrliyi ilə yaradılan **"Saxta Seçkilər və Repressiyalara qarşı Mübarizə Komitəsi"** ciddi hesabatla ictimaiyyətə açıqlama verdi. Həmin hesabatdan:

"Seçki günü bütün seçki məntəqələri və dairələrində polis və icra strukturlarının müdaxiləsi aramsız davam etmiş və bir çox hallarda obyektivlik nümayiş etdirən komissiya üzvləri və müşahidəçilər zorakılığa məruz qalmışlar. Polis özbaşınalığı və icra hakimiyyətinin total saxtakarlıqları Beynəlxalq müşahidəçilərin gözləri qarşısında baş vermişdi.

Oktyabr ayının 15-də və 16-da dinc nümayişə çıxan seçicilər hakimiyyətin öyrətdiyi idmançı qruplar tərəfindən (onların əksəriyyətinin şəxsiyyəti bilinir) provakasiyaya çəkilmiş, nəticədə polis-vətəndaş qarşıdurması baş vermişdir. Həmin gündən kütləvi həbslər başlanmış və saxlanılanların hamısına fiziki və psixoloji işgəncələr verilmişdir. Ümumilikdə **3000-dən çox adam polis tərəfindən saxlanmış, 400-dək şəxs inzibati həbsə məhkum edilmiş, Bakı şəhəri üzrə 127 nəfər, rayonlar üzrə 11 nəfər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmişdir.** Hadisələr zamanı **Müsavat Partiyasının üzvü, 55 yaşlı Həmidəğa Zahidov 16 oktyabr 2003-cü il tarixdə, saat 15:00 radələrində polis əməkdaşları tərəfindən amansızcasına döyülərək öldürülmüşdür.** Ölüm faktı barədə bu günə kimi cinayət işi qaldırılmamışdır.

Saxlanılan şəxslərlə qeyri-qanuni davranılmış, onlara işgəncələr verilmiş, hətta şəxsiyyətləri təhqir edilmişdir. Saxlanılan şəxslərdən işgəncə vermək yolu ilə ifadələr alınmış və etmədiyi əməllər zorla onların üzərinə qoyulmuşdur. Cinayət məsuliyyətinə alınanlar barədə həbs qətimkan tədbirləri seçilərkən onların ictimaiyyət arasında nüfuzu, əlilliyi, xəstəliyi, qocalığı və s. nəzərə alınmamışdır" (183).

Müsavat Partiyası isə bu hadisələrlə bağlı yayınladığı **bəyanatda** bildirirdi:

"Azərbaycandakı siyasi məhbusların sayı **15-16 oktyabr 2003-cü ildə Bakıda** baş verən hadisələrlə bağlı həbs edilənlərin hesabına xeyli artmışdır. Həbs edilənlər arasında elə şəxslər var ki, onlar siyasi məhbus olmaqla bərabər, həm də vicdan məhbusu kimi qiymətləndirilirlər. Bizə məlumdur ki, "Yeni Müsavat" qəzetinin Baş redaktoru Rauf Arifoğlu, Müsavat Partiyası Başqanının müavinləri Arif Hacı, Sülhəddin Əkbər, İbrahim İbrahimli, Xalq Partiyasının sədri Pənah Hüseyn, Azərbaycan Demokrat Partiyasının Baş katibi Sərdar Cəlalov və "Ümid" Partiyasının sədri İqbal Ağazadə 15-16 oktyabr 2003-cü ildə Bakıda baş verən hadisələrdə heç bir qanun

pozuntusuna yol verməyiblər və imkanları daxilində zorakılıq hallarının qarşısını almaq üçün əllərindən gələni ediblər. Biz hesab edirik ki, həmin şəxslərin həbs edilməsinin səbəbləri yalnız onların prezident seçkiləri ərəfəsində keçirilən kütləvi tədbirlərdə və mətbuatda Azərbaycanın hakim dairələrinin ünvanına tənqidi çıxışları ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq biz Rauf Arifoğlunun, Arif Hacılinın, Sülhəddin Əkbərin, İbrahim İbrahimlinin, Pənah Hüseynin, Sərdar Cəlaloğlunun və İqbal Ağazadənin siyasi məhbus olmaqla bərabər, həm də vicdan məhbusları kimi tanınması istiqamətində fəaliyyətə başlayırıq və onların dərhal həbsdən azad edilməsini tələb edirik. 28 noyabr 2003-cü il)” (181).

2004-cü ildə Azərbaycanda keçirilən Bələdiyyə seçkilərində də ciddi saxtakarlıq halları baş verdi. Seçkilərin daha ədalətli və demokratik əsaslarla keçirilməsi üçün Müsavat Partiyası “Bələdiyyələrə Seçkilərin Qaydaları Haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu ilə əlaqədar (2004 – Bələdiyyə seçkiləri) ciddi qeyd və təkliflərini hazırlamışdı. Həmin sənəddə qeyd edilirdi:

“Bələdiyyələrə Seçkilərin Qaydaları Haqqında” 27 iyul 1999-cu il tarixli qanun 8 fəsildən 50 maddədən ibarətdir. Qanuna görə Azərbaycan Respublikasının yerli özünüidarə orqanları olan bələdiyyələrə seçkilər yalnız mojaritar (çoxmandatlı) seçki sistemi əsasında keçirilməsini nəzərdə tutur (mad. 1). Müsavat Partiyasının təqdim etdiyi layihədə isə bələdiyyələrə seçkilərin hər iki sistem – proporsional (təkməndatlı) və mojaritar seçki sistemləri üzrə, hər biri 50% olmaqla keçirilməsi təklif edilirdi.

Hazırkı qanunun layihəsi Milli Məclisin müvafiq komissiyasında, sonradan isə Məclisdə müzakirə edilərkən komissiyanın bəzi üzvlərinin, onun sədri Z. Qaralovun, iqtidarı təmsil edən deputatların çıxışlarında bələdiyyələrə seçkilərin proporsional sistem üzrə keçirilməməsi onların siyasiləşdirilməsinə yol verilməməsi, bir çox xırda yaşayış ntəqəllərində partiya üzvlərini yaşamaması və başqa

səbəblər də izah olunurdu. Müşahidələrə, ayrı-ayrı siyasətçilərin çıxışlarına, KİV-lərə istinadən belə nəticəyə gəlmək olur ki, hakimiyyət orqanlarının proporsional seçki sistemində razılıq verməməsi əslində onun demokratik müxalif partiyalarla seçkilərə getməkdən yəni də çəkinməsi olub.

Beləliklə, müxalif siyasi partiyaların bələdiyyələrə proporsional seçki sistemi ilə bələdiyyələrə seçkilərə buraxılmaması, qanuna seçkilərin tam aşkar keçiriləcəyinə təminat verməyən, səsvermə və səslərin hesablanması, səsvermənin nəticələrinin elan edilməsi ilə bağlı proseslərdə saxtakarlıq edilməsinə şərait yaranan maddə və müddəaların daxil edilməsi seçkilərin azad və ədalətli keçiriləcəyinə inamı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır” (172a).

2005-ci ilin noyabrın 6-da Azərbaycanda növbəti Parlament seçkiləri keçirildi. Müsavat Partiyası seçkidən əvvəl ölkənin bəzi aparıcı siyasi partiyaları ilə birgə “Azadlıq” bloku yaratmış, seçkidə iştirak etmişdi. Əksər dairələrdə “Azadlıq” blokunun namizədləri qalib gəlsə də, nəticələr saxtalaşdırılmışdı. Milli Məclisə keçirilən seçkilərdə Müsavat Partiyasından yalnız 4 nəfərin topladığı səslər reallaşmış və onlar qanunverici orqanda təmsil edilmişdilər (179a).

2006-cı ilin 29 mayında Müsavat Partiyasının VII Qurultayı keçirildi. Qurultay aşağıdakı qərarların qəbul edilməsini vacib saydı:

1. “Partiya rəhbərliyinin fəaliyyəti və partiyanın qarşısında duran vəzifələr” barədə İsa Qəmbərin məruzəsi qəbul edilsin.
2. Partiya başqanının və MNTK-nın fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilsin.
3. Qarabağla bağlı qətnamə qəbul edilsin.
4. İran məsələsi ilə bağlı qətnamə qəbul edilsin.

Qurultayda partiya Nizamnaməsinə bəzi əlavə və dəyişikliklər edildi. Bu əlavələr sırasında daha bir əhəmiyyətli məsələyə də toxunuldu. Belə ki, Nizamnamənin giriş hissəsinin 8-ci maddəsindən sonra belə bir maddə əlavə edildi: “... 9. Partiyanın bütün seçkili

kollegial orqanlarında yerlərin ən azı 1/4 –i qadınlar üçün ayrılır (176).

Sonrakı illərdə də Müsavat Partiyası ölkədə fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin birliyi istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərüb. Bunun nəticəsi olaraq **“Müxalifətin Əməkdaşlıq Mərkəzi”** yaradıldı. Ölkədə demokratik seçki mühitinin olmadığını nəzərə alan və Müsavat Partiyasının da təmsil olunduğu **“Müxalifətin Əməkdaşlıq Mərkəzi” 2008-ci ildə keçirilən Prezident seçkilərində iştirakdan imtina etdi.** Bununla əlaqədar 2008-ci ilin oktyabrın 8-də “Müxalifətin Əməkdaşlıq Mərkəzi” xalqa müraciət etdi:

“Əziz həmvətənlər!

Məlum olduğu kimi, Mərkəzə daxil olan müxalifət partiyaları 2008-ci ilin prezident seçkilərində iştirakdan imtina ediblər. Yəqin Siz də görüb müşahidə edirsiniz ki, bu gün ölkədə heç bir seçki ab-havası hiss olunmur, cəmiyyəti bu mühüm kampaniyaya cəlb edə biləcək ciddi siyasi tədbirlər demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Dövlət başçısının regionlara səfəri və orada valideynlərinin şərəfinə tikilmiş heykəl və parkların açılışında iştirakı isə bu siyasi kampaniyanın dəyərini daha da azaldır. İqtidarın sifarişi ilə seçkilərə qoşulmuş əldəqayıрма partiyalar isə onlara tapşırılmış süni müxalifətçilik missiyasının öhdəsindən gələ bilmirlər. Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, hakimiyyətin niyyəti Azərbaycanın köklü maraqlarına və beynəlxalq standartlara cavab verən ədalətli, demokratik və şəffaf seçkilər keçirmək deyil, sadəcə olaraq rejimin ömrünü uzatmaq üçün seçki imitasiyası həyata keçirməkdən ibarətdir.

Biz hər şeyin bu cür olacağını Seçki Məcəlləsi daha da mürtəceləşdirildəndən bildirdik və ona görə də seçkilərdə iştirakdan imtina etdik. Məhz bunun nəticəsidir ki, müxalif siyasi qüvvələrin hamısı bu üzdənirə seçkilərdə iştirak etmirlər. Elə ölkə əhalisinin əhəmiyyətli hissəsi də nə seçkilərin günü, nə orada iştirak edən namizədlər haqqında doğru-dürüst məlumatlara malik deyillər.

Beynəlxalq təşkilatlar da əslində ölkədə alternativsiz seçkilər keçirildiyini, əhalinin böyük bir kəsiminin maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvələrin seçkilərdən kənarda qaldığını vurğulamaqdadırlar. Onların fikrincə ölkədə nə seçki ab-havası, nə siyasi rəqabət mühiti, nə də ki əhalinin maariflənməsinə xidmət edəcək kütləvi-siyasi tədbirlər həyata keçirilmir. Prezident seçkiləri kimi mühüm siyasi kampaniyanın bu dərəcədə hörmətsizləşdirilməsi, bu prosesin qeyri-şəffaf, ədalətsiz, beynəlxalq standartlara cavab verməyən sönük bir tədbirə çevrilməsinə çalışılması faktik olaraq mövcud rejimin qorunub saxlanılması niyyətlərinə xidmət edir. İndidən aydın görünür ki, bu seçkilərdə də xalqın iradəsinə məhəl qoyulmayacaq, hakimiyyət özü bildiyi kimi prezident seçkilərinin nəticələrini elan edəcəkdir. Belə bir siyasi məzhəkədə iştirak etmək Azərbaycan xalqının köklü maraqlarına və demokratiya ilə bağlı arzularına xəyanət etmək demək olardı. Elə bu səbəbdən də bu seçkilərdə iştirak etməməklə Sizləri də seçki oyununda iştirak etməməyə və 15 oktyabrda keçiriləcək prezident seçkilərini boykot etməyə çağırıq. Qoy bütün dünya görsün ki, təkrar prezident elan ediləcək İlham Əliyev əhalinin verdiyi səslər hesabına deyil, saxtakar seçki komissiyalarının saxta protokollarının hesabına baş tutacaqdır. Sizlər xalqın tarixinə qara hərflərlə yazılacaq bu siyasi oyunda iştirak etməməklə ölkədə real demokratiyanın qələbəsinə töhfə vermiş olacaqsınız” (182).

Qeyd edək ki, 2009-cu ilin martın 18-də keçiriləcək referendumla bağlı Müsavat Partiyasının fəallığı ilə “Respublikaçılar” təşviqat qrupu yaradıldı. Referendum ərafəsində müxalifətə qarşı yeni repressiya dalgası başlamış, təşviqat qrupu üçün imza toplayanlar təqib edilmiş, təzyiqlərə məruz qalmış, həbs olunaraq əsassız olaraq polis şöbəsinə çağırılması halları baş vermişdir.

Müsavat Partiyası isə bütün bunları hakimiyyətin Konstitusiyaya antidemokratik dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı martın 18-də keçiriləcək referendumun nəticələrini əvvəlcədən saxtalaşdırmaq

cəhdi kimi qiymətləndirdi. Müsavat Partiyasının həmin vaxtlar yaydığı bəyanatda bildirilirdi:

“18 Mart Referendumu ilə əlaqədar yaradılmış “Respublikaçılar” təşviqat qrupunun imza toplayanları ölkənin hər yerində kütləvi polis təqibləri ilə üzləşiblər. Sumqayıt, Cəlilabad, Xaçmaz, Gəncə, İsmayilli, Neftçala, Zaqatala və digər bölgələrdə **Müsavat Partiyası rayon təşkilatının sədrləri, imza toplayan şəxslər polis idarələrinə çağırılır, onlara hədə-qorxu gəlinərək imza vərəqələri əlindən alınır.** Bütün bunlar azmış kimi polis orqanları, bələdiyyələr və icra nümayəndələri “Respublikaçılar” təşviqat qrupunun imza vərəqələrinə imza atan vətəndaşları təqib etməyə başlayıb. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bölgələrin əksəriyyətindən eyni məzmunlu məlumatlar gəlməkdədir.

Müsavat Partiyası bütün bunları hakimiyyətin 18 Mart Referendumunun nəticələrindən indidən təşvişə düşməsi və saxtalaşdırmalara start verilməsi faktı kimi qiymətləndirir və bildirir ki, xalq arasında bütün dayaqlarını və nüfuzunu itirmiş iqtidar öz məqsədinə çatmaq üçün əlində qalan yeganə vasitədən – cəmiyyətdə total qorxu və xof hissi yaratmaq vasitəsindən faydalanmaq istəyir. Müsavat Partiyası bütün bunları demokratiyaya, insan hüquqlarına və azadlıqlarına zidd addım kimi dəyərləndirir və hakimiyyətdən bu özbaşınalıqlara son qoymağı tələb edir. Biz habelə “Respublikaçılar” təşviqat qrupunun fəalları, bütövlükdə Azərbaycan xalqına müraciət edərək, onları demokratiya və haqq işi uğrunda mübarizədə fədakar olmağa, ölkəni orta əsr qaranlıqlarına sürükləmək istəyən irticanın qarşısından geri çəkilməməyə çağırırıq. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, Azərbaycanın haqq davasıdır və bu dava sonucda xalqın və demokratiyanın təntənəsi ilə nəticələnəcək. 23 yanvar 2009-cu il” (180).

2009-cu ilin dekabrın 23-də Azərbaycanda keçirilən Bələdiyyə seçkilərində də ciddi qanun pozuntuları müşahidə

edildi. Müsavat Partiyası seçkilərdə iştirak etməsə də, seçki prosesində müşahidələr aparıb, ciddi məlumat sənədi hazırlamışdı. Həmin məlumatda bildirilirdi:

“7) 8 sayılı Binəqədi I Seçki Dairəsinin 5 sayılı seçki məntəqəsində adı seçici siyahısında olmayan şəxsin sənədləri ilə tanış olmadan barmağına xüsusi maye vurduqdan sonra səhv etdiklərini bildiriblər. Lakin buna baxmayaraq daha bir qanunsuzluq edərək, həmin şəxsə səs verməyə şərait yaradıblar.

8) 61 sayılı Neftçala Seçki Dairəsinin 3 sayılı məktəbdə yerləşən 1 sayılı seçki məntəqəsində, eləcə də 5 sayılı məntəqədə bülletenləri dəstə-dəstə qutulara doldururlar.

9) 98 sayılı Şəmkir Seçki Dairəsinin 1 sayılı məntəqəsində (İH binasının yanında) səs verməyə gələn seçicilərə seçkiyə gəlməyin mənasının olmadığı, protokolların dünəndən hazır olduğu bildirilir. Bütün məntəqələrə yetərsayın 20%-dən artıq olması barədə məlumat verilməsi təpşirilir.

10) 58 sayılı Hacıqabul Seçki Dairəsinin 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11 sayılı məntəqələrində bülletenləri dəstə-dəstə qutulara doldururlar” (180a).

2010-cu ilin noyabr ayının 7-də Azərbaycanda Milli Məclisə növbəti seçkilər keçirildi. Müsavat Partiyası bu seçkilərdə “**AXCP-Müsavat**” siyasi partiyalar blokunun tərkibində iştirak edirdi. Bu seçkilərdə də qanun pozuntuları oldu və **ölkənin ən nüfuzlu partiyaları Blokunun bir namizədi də Milli Məclisə buraxılmadı.** Blokun deputatlığa namizədlərinin 2010-cu ilin noyabrın 22-də yaydığı bəyanatda qeyd edilirdi:

“**Azərbaycan cəmiyyətinin 7 noyabr 2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə keçirilən seçkilərin azad və ədalətli olacağı ilə bağlı ümidləri növbəti dəfə doğrulmadı.**

Ölkədə azad və ədalətli seçkiləri təmin edəcək seçkiqabağı demokratik şərait yaradılmadı. Vətəndaşların fundamental hüquqları

rı olan sərbəst toplaşmaq, söz və mətbuat, ifadə azadlıqları təmin edilmədi.

Azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsi üçün müvafiq qanunvericilik bazası yox idi. Ölkədə fəaliyyət göstərən ictimai-siyasi təşkilatların, bir sıra qurumların təkidli tələblərinə baxmayaraq iddiaçı tərəflərin etimad göstərdiyi seçki komissiyaları yaradılmadı. Nəticədə bütün seçki komissiyaları hakim siyasi qüvvənin nəzarəti altında olaraq qaldı.

Depozit qoyulması yolu ilə namizədlərin qeydə alınmasının qaydasının ləğv edilməsi, təşviqat kampaniyası dövrünün 21 günə endirilməsi və digər müddəalar Seçki Məcəlləsini daha da mürəccələşdirdi.

Təbliğat kampaniyası dövründə iddiaçı tərəflərə bərabər hüquqla təbliğat imkanları verilmədi. Administrativ resurs hakimiyyətin dəstəklədiyi namizədlərin müdafiəsinə yönəldildi. İcra strukturları, hüquq-mühafizə orqanları qeyri-qanuni olaraq seçkilərin gedişinə zorakı müdaxilə etdi.

Siyasi bloklarının televiziya debatlarına şərait yaradılmadı. **Seçki prosesinin bütün mərhələləri kütləvi qanun pozuntuları ilə keçirildi.** 22 noyabr 2010-cu il) (184).

Bütün təzyiqlərə baxmayaraq Müsavat Partiyası fəaliyyətini davam etdirirdi. **2010-cu ilin dekabrın 26-da Müsavat Partiyası Məclisinin tarixi toplantısı oldu.** Həmin toplantıda "2011-ci ilin "Müsavat ili" elan edilməsi" ilə bağlı qərar qəbul olundu:

1. 2011-ci il "Müsavat ili" elan olunsun.
2. Bütün il ərzində Müsavat Partiyasının tarixi, Müsavat irsinin daha dərinlən öyrənilməsi istiqamətində geniş tədbirlər planı işlənib hazırlansın və həyata keçirilsin.
3. Müsavat Partiyasının qurucularının həyat və fəaliyyəti geniş şəkildə təbliğ edilsin.
4. Partiyanın dünyada daha geniş tanınmasına nail olmaq üçün

beynəlxalq əhəmiyyətli yubiley tədbirləri – konfranslar, dəyirmi məsələlər, simpoziumlar keçirilsin (172).

Müsavat Partiyasının 100 illik yubileyi ilə bağlı ilk böyük tədbir 2011-ci ilin fevralın 19-da Bakıda Nizami rayonu ərazisindəki "Təbriz" kinoteatrında keçirildi. Müsavatçıların və Azərbaycan ictimaiyyətinin 1000 nəfərədək təmsilçisinin iştirak etdiyi tədbirdə Müsavat Partiyasının fəaliyyəti ilə bağlı ciddi əhəmiyyəti olan çıxışlar edildi.

2011-ci ilin oktyabr ayının 7-də Müsavat Partiyasının qərargahında **"Azadlıq Naminə Fridrix Nauman Fondu"nun (FNF) Cənubi Qafqaz ofisinin təşkilatçılığı ilə 1-ci Azərbaycan Liberal Forumu keçirildi.** Forumun müzakirə mövzusu **"Müsavat Partiyası – Müstəqilliyin və Azadlığın 100 ili"** idi. Hakimiyyətin bütün maneçiliklərinə baxmayaraq, Müsavatın 100 illiyi ilə bağlı olan forum ən yüksək səviyyədə və dünyanın bir neçə ölkəsindən gələn qonaqların iştirakı ilə, möhtəşəm olaraq keçirildi. **Almaniyadan, Hollandiyadan, Finlandiyadan, Gürcüstandan, Türkiyədən və başqa ölkələrdən gələn qonaqlar** üçün bu Forum 100 yaşlı Müsavatın timsalında Azərbaycanın keçmişinə, bu gününə və ölkəmizdə demokratiya, milli azadlıq uğrunda verilən mücadiləyə ümumi baxış imkanı idi.

Forumda çoxlu sayda insanlar iştirak edirdi: AXCP sədri Əli Kərimli, sabiq Baş nazir Pənah Hüseyn, ADP sədri Sərdar Cəlaloğlu, VHP sədri Sabir Rüstəmxanlı, millət vəkili Vahid Əhmədov, Almaniyaya səfiri, Türkiyə və ABŞ səfirliyinin nümayəndələri, tanınmış beynəlxalq təşkilatların, Avropa Liberal İnstitutlarının təmsilçiləri, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının sədr müavini Osman Faruk Loğoglu (Azərbaycandakı keçmiş səfir), Azərbaycan Kültür Dərnəyinin başqanı Cəmil Ünal, Dərnəyin Mərkəzi İdarə Heyətinin üzvü Səlcuq Önal, baş katibi Tuncər Kirhan, Bursa şöbəsinin rəhbəri xanım Handan Askeran Ton, Türkiyədə yaşayan həmvətənimiz Xanım

Xəlilova, görkəmli şair Ramiz Rövşən, bir çox ziyalılar, sabiq millət vəkilləri, KİV rəhbərləri və təmsilçiləri Forumun dəvətiləri sırasında idilər (39).

Tədbiri giriş sözü ilə açan FNF-nin Cənubi Qafqaz ofisinin rəhbəri Ərəstun Oruclu bildirdi ki, 100 yaşı olan Müsavat Partiyası dövlətçiliyimizin qurulmasının, onun prinsiplərinin formalaşmasının kökündə dayanan bir təşkilatdır (39).

FNF-nin Avropa və Mərkəzi Asiya ofisinin rəhbəri Rene Klaff isə bildirdi ki, Müsavat Partiyasının Azərbaycanın müstəqillik tarixində böyük rolu olub: “Məhz bu partiya XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda savaşa atılıb. Əgər M. Ə. Rəsulzadə olmasaydı, Azərbaycanın tarixi başqa istiqamətdə inkişaf edə bilərdi. Bundan başqa, Müsavat Partiyasının indiki başqanı İsa Qəmbər Azərbaycanın çətin vaxtlarında ölkə başçısının səlahiyyətlərini icra edib. Hazırda partiya demokratiya, qanunun aliliyi uğrunda mübarizə aparır.

Avropa Liberal Demokratik İslahatlar İttifaqının vitse-prezidenti Dik Roşe dedi ki, 100 yaşı olan Müsavat Partiyası gərgin siyasi mübarizə yolu keçib.

Müsavat Partiyasının Başqanı İsa Qəmbər çıxışında 100 il əvvəl yaranan partiyanın qarşısına Azərbaycanın müstəqilliyini, vətəndaşının azadlığını, ölkəmizin Avropanın bir hissəsi olmasını məqsəd qoyduğunu dedi: “Bu günkü tədbir Müsavatın doğru yolda olduğunu göstərir. Hazırda Müsavat demokratik düşərgədəki müttəfiqləri ilə demokratiya uğrunda mübarizəsini davam etdirir. 100 il əvvəl M. Ə. Rəsulzadənin qarşısına qoyduğu ən böyük hədəfə - Azərbaycanın müstəqilliyinə xalqımız 90-cı ilin əvvəllərində Əbülfəz Əçibəyin rəhbərliyi altında nail oldu. Bu günkü tədbirdə müsavatçılıq ideologiyasının Türkiyədə davamçısı olan Cəmil Ünal əyləşib. Mən onu salamlayıram. Partiyamızın yubileyi ilə bağlı çoxlu təbrik məktubları alırıq. Onları sabah keçiriləcək tədbirimizdə elan edəcəyik. Müsavat Partiyası yarananda xeyli sayda zi-

yalı onun sıralarına qatılmışdı. Onlara misal olaraq **Üzeyir Hacıbəyovu, Əhməd Cavadı, Yusif Vəzir Cəmənzəminlini, Cəfər Cəbbarlı**nı və **başqalarını** göstərmək olar. Hazırda da Müsavat Partiyasının sıralarında ölkənin tanınmış ziyalıları təmsil olunub. Bir müddət əvvəl partiya rəhbərliyinə daxil olan şəxslərə həbs cəzasının verilməsinə etiraz əlaməti olaraq bir qrup gənc yazıçı Müsavat sıralarını seçdilər. Hazırda Müsavat Partiyası İctimai Palatada demokratiya uğrunda mübarizə aparır. Mən apardıqları mübarizəyə görə həbsxanada olan tərəfdaşlarımızı da buradan salamlayıram”. Sonra İsa Qəmbər Arif Hacılinin yubiley münasibəti ilə həbsxanadan təbrik məktubu yolladığını tədbir iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı.

Müsavat Başqanı bildirdi ki, Azərbaycan müstəqil ölkə olsa da, təəssüf ki, çağdaş dünyada mövqeyini müəyyənləşdirə bilməyib: “Azərbaycan Vaşinqtonla Brüssel, Moskva ilə Tehran arasında var-gəl etmək siyasətinə son qoymalıdır. Azərbaycan dövlətçilik maraqlarına uyğun olan Avroatlantik məkana inteqrasiya kursunu seçməlidir. Azərbaycana milyardlarla neft və qaz pulları gəlməsinə baxmayaraq, ölkə vətəndaşları işsizlikdən əziyyət çəkir. Azərbaycanda çoxlu sayda otellər tikilməsinə baxmayaraq, ölkənin 100 yaşı olan partiya üçün tədbir keçirməyə yer tapılmır. İlham Əliyev Varşavadan dönən kimi orada öhdəliklər götürməsinə baxmayaraq, siyasi təzyiqləri daha da artırır, siyasi məhbus problemini dərinləşdirir. Məhz bunun nəticəsidir ki, həbsdə YAP-çı kimi salınan Ülvi Quliyev bu gün Müsavat sıralarını seçir. **Mən ölkə gəncliyini, ziyalıları hakimiyyətə qarşı mübarizə aparmağa çağırıram**” (39).

Müsavat tədqiqatçısı Nəsiman Yaqublu “Müsavat – azadlıq və müstəqilliyə bağlı 100 il” mövzusunda çıxış etdi. **N. Yaqublu** bildirdi ki, hazırda dünyada **yaşı 100-ü ötmüş siyasi təşkilat** olduqca azdır. Müsavat Partiyası təkcə Azərbaycan xalqının demokratik azadlıqları uğrunda deyil, bütün xalqların hüquqlarının qorunması uğrunda mübarizə aparır (39).

Demokratiya və Azadlıq Uğrunda Xalq Partiyasının təmsilçisi Yan Drik Blau bildirdi ki, Niderlandın siyasi həyatında liberal dəyərlər hələ XIV əsrdə formalaşmağa başlayıb. Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadakı ölkələrdə dövlət gəlirlərinin böyük hissəsinin kiçik zümrələrin əlində toplandığını deyən avropalı qonaq liberalların məhz bu cür mənfi hallara qarşı mübarizə apardığını qeyd etdi (39).

Gürcüstan respublikaçılar Partiyasının sədri David Usupaşvili isə bildirdi ki, demokratiyanın bərqərar olunması Cənubi Qafqazda bütün problemlərin həlli baxımından vacibdir (39).

2011-ci ilin oktyabr ayının 8-də isə Müsavat Partiyasının qərargahında 80 təşkilatın Müsavatın 100 illiyi ilə bağlı böyük mərasimi keçirildi. Tədbirin aparıcısı Müsavat Başqanı İsa Qəmbər bütün müsavətçiləri, xalqı Müsavatın 100 illiyi münasibəti ilə təbrik etdi. Müsavat başqanı 100 il ərzində xalqımızın azadlıq və istiqlal uğrunda əzmkar mübarizəsindən danışdı (39).

Yubiley mərasiminə Türkiyədən çoxlu sayda qonaqlar qatılmışdı. Onlardan ilk çıxış edən **Türkiyə Cümhuriyyət Xalq Partiyasının genel başqan müavini Osman Faruk Loğoglu** təmsil etdiyi partiyanın başqanı Kamal Kılıcdaroğlunun Müsavata və İsa Qəmbərə təbrik məktubunu təqdim etdi. Təbrikdə bildirilir ki, 100 illiyini qeyd edib 2-ci yüz ilə başlamaq hər partiya nəsib olmur. Müsavat Partiyası elə böyük ideyalara malik partiyadır ki, məhz ona bu böyük tarixə gəlib çatmaq nəsib olub: **“CHP Azərbaycanın, Müsavatın hər zaman yanında olacaq”** (40).

Türkiyədə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Kültür Dərnəyinin rəhbəri Cəmil Ünal isə təbrik nitqinə böyük öndər Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni və Əbülfəz Elçibəyi anmaqla başladı. C. Ünal bildirdi ki, müsavətçilik Azərbaycan xalqının gerçək köküdür. Müsavat Azərbaycanın var olmasında, Azərbaycan dövlətinin qurulmasında misilsiz rolu olan partiyadır (40).

Müsavatı və müsavətçiləri təbrik edən **AXCP sədri Əli Kərimli** dövlətin partiyanın yubiley tədbirini keçirməyə borclu olduğunu bildirdi.

Türkiyə Demokrat Partiyasının sədr müavini Məcid Həzır isə çıxış edərək həm öz təbriklərini, həm də təmsil etdiyi partiyanın başqanı Namiq Kamal Zeybəkin təbrikini Müsavat Partiyasına çatdırdı.

Qeyd edək ki, Tuncər Kırhan, Səlcuq Önal, Handan Askeran Ton, İsa Yaşar Tezel və Xanım Xəlilova da Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında göstərdiyi xidmətlərə və Müsavatın yüz illiyi münasibəti ilə İsa Qəmbər tərəfindən təltif edildi.

İsa Qəmbər digər dövlətlərdən göndərilən təbrik məktublarının müəlliflərinin adlarını çəkdi. Məlum oldu ki, Ukraynadan daha çox məktub gəlib. **Sabiq prezident Viktor Yuşçenko, sabiq Xarici İşlər naziri Boris Tarasyuk, Ukrayna Xalq Partiyasının sədri, deputat Nikolay Koterinçuk Müsavata təbrik məktubları ünvanlayıblar.** Belarus müxalifətinin lideri **Aleksandr Milinkeviç** də Müsavat Partiyasına təbrik məktubu göndərib. Qeyd edildi ki, Güney Azərbaycandan da çoxlu sayda təbriklər ünvanlanıb (40).

M. Ə. Rəsulzadənin nəvəsi Rəis Rəsulzadə də tədbirdə çıxış edib Müsavat Partiyasını təbrik etdi. R. Rəsulzadə bildirdi ki, Müsavat bütün Azərbaycanın partiyasıdır, dözümlülük rəmzidir. Müsavatın mübarizəsi bəhrəsini verib və bundan sonra da verəcək (40).

NƏTİCƏ

Müsavət Partiyasının 100 illik tarixi mübarizəsi Azərbaycanın milli müstəqilliyinə, azad və demokratik dövlət quruculuğuna sıx bağlı olub. Təşkilat müsavətçilik prinsiplərini daim yaradıcı məzmununda inkişaf etdirib Ümumazərbaycan idealına çevirib.

Müsavata qədərki Azərbaycan mühitində müxtəlif təşkilatlar mövcud olsa da, Azərbaycan istiqlalını gerçəkləşdirmək istəyi məhz Müsavata nəsib olmuşdur:

“1920-ci ilin Aprel hadisələri, xüsusilə Azərbaycan Parlamentinin son iclasının materialları sübut edir ki, o zaman Azərbaycan istiqlalının yeganə ardıcıl müdafiəçisi Müsavat partiyası olmuşdur (213, s. 260).

Azərbaycan Milli Qurtuluş hərəkatının böyük ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “Bundan sonra müstəqil və milli Azərbaycanın müqəddəratını sövqi tarixlə idarəyə məmur olacaq firqənin adı “Müsavət” olmaya bilər, fəqət o firqənin “müsavətçi” olması zəruridir. (209, s.12) M.B. Məmmədzadə isə bu fikri belə davam etdirirdi: “Çünki, müsavətçilik qeyd etdiyimiz kimi, milliyyətçilik, türkçülük, vətəncilik, azərbaycançılıq, milli dövlətçilik, istiqlalçılıq, xalqçılıq, cümhuriyyətçilik deməkdir”. (209, s.12)

Müsavata qədərki Azərbaycanda müxtəlif siyasi təşkilatlar, cəmiyyətlər, ideoloji cərəyanlar olsa da, milləti bir toplum halında öz ideallarına inandırmaq və bu inancla həqiqi istiqlalçılar nəslini yetişdirməyi yalnız Müsavat bacarmışdır.

Müsavataın tanınmış ideoloqu M. B. Məmmədzadə Müsavatın tarixi xidmətlərini belə yekunlaşdırır: “Əziz və müqəddəs yurdumuz Azərbaycanın ilk dəfə milli istiqlal və milli hüriyyət bayrağını yüksəldən, ona müstəqil milli dövlət həyatı yaşadan, onu milli və mədəni bir varlıq olaraq cahan millətlərinə tanıdan və Azərbaycan məsələsini millətlərarası məsələlər sırasına daxil edən “Müsavət” firqəsi olmuşdur” (209, s. 7).

Tarixi mücadiləsində daima xalqa söykənən, xalqçı mahiyyət daşıyan Müsavat Azərbaycan ictimai-siyasi mühitində böyük mübarizə məktəbi keçmişdir.

1911-ci ilə qədər Müsavataın yaradıcıları çarizmlə mübarizədə geniş təcrübə toplamış, siyasi məktəb keçmiş, müxtəlifönlü təşkilatların fəaliyyətini izləmiş, nəticədə “Müsəlman Demokratik Partiyası – Müsavat”ı yaratmışdır.

Taktika etibarı ilə inqilabçı olan Müsavatın ilkin proqramı islami mahiyyətdə olsa da, müsəlman dövlətlərinin istiqlalını qorumağa və onların birliyinə çalışsa da, sonrakı dövrdə (xüsusən M. Ə. Rəsulzadənin 1913-cü ildən sonra Bakıya qayıtması ilə bağlı təşkilat türkçülük xəttinə üstünlük vermiş, mərkəzi mətbu orqanı olan “Açıq söz”ü “Türk ədəbi qəzeti” kimi nəşr etmişdir.

Müsavataın 1911-1913-cü illərdə Balkan müharibəsi zamanı oynadığı rol da yüksəkdir. Əslində bu, türk xalqlarına, müsəlmanlara qarşı daim mənfi münasibətdə olan rus imperializmi ilə bir mübarizə idi. O zaman Müsavatın çağırışı ilə müharibəyə gedən azəri türkləri milli mənlilik, milli şüur baxımından təcrübələnir, milli varlığımızın, azadlığımızın müdafiəçilərinə çevrilirdilər.

Təsadüfi deyildir ki, bolşevik mətbuatı müsavətçilərin o dövrdəki fəaliyyətini belə ifadə edirdi: “Müsavətçilər dəmiryol şəbəkəsini dağıdır, hərbi hissələrə hücum edib silah ələ keçirir, türk qoşunlarına kömək edirdilər” (134, v. 22).

1911-1917-ci illər Müsavatın gizli fəaliyyət göstərdiyi dövrdür. Müsavat yalnız 1917-ci ildə Rusiyada baş verən Fevral inqilabından sonra açıq fəaliyyətə başlamışdır. Müsavatın geniş, kütləvi partiyaya çevrilməsinin əsası qoyulan bu illərdə təşkilat “o vaxt rəsmi olaraq fəaliyyət göstərən bir sıra mədəniyyət cəmiyyətlərini, maarif və xeyriyyə təşkilatlarını əlinə keçirməyə, bu vasitə ilə millətçi kadr-lar hazırlamağa və milli mənfəətləri müdafiəyə səy göstərmişdir” (209, s. 6).

1917-ci ildə "Müsəlman Demokratik Partiyası Müsavat"da "Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi"nin birləşməsindən sonra Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə aparan güclü bir təşkilat yaranır.

Danılmaz həqiqətdir ki, 1918-ci ilin 28 Mayında Azərbaycan istiqlalı elan olunarkən Müsavat misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Müsavat Partiyasının mübarizəsi Azərbaycan miqyasını ötüb keçmiş, mücadilə sərhədləri daha da geniş olmuşdur. Qafqaz xalqlarının istiqlal mübarizəsinə mənəvi dayaq olan, Qafqaz Birliyinin gerçəkləşməsinə çalışan Müsavat hələ 1917-ci ilin aprelində Bakıda toplaşan "Qafqaz islam Qurultayı"nın əsas təşkilatçılarından idi. 1919-cu ildə partiyanın II qurultayında proqramda Qafqaz Birliyi ideyasına yer verilməsi və sonradan mühacirət dövründə bu fikrin gerçəkləşməsi uğrunda mübarizənin davam etdirilməsi Müsavatın bu ideala sadiqliyini göstərirdi.

Müsavatın Milli hərəkətimiz tarixindəki mövqeyini daima qoruyub saxlayan başlıca səbəb onun yaradıcı və inkişafda olması ilə bağlıdır. M. B. Məmmədov "Milli Azərbaycan hərəkəti" kitabında göstərir: "Onun keçirmiş olduğu müxtəlif tarixi mərhələlər bunun canlı dəlilidir. Əgər o, "islamçılıq" dövründən "ümumi Türkçülüyə", oradan da Türk Kültür Birliyinə əsaslanan "Azərbaycan milli dövlətçiliyi" nə keçməmiş olsaydı, yerini başqa ifrat və qeyri-milli firqələrə verəcəkdi" (209, s. 234).

1920-ci ilin Aprel istilasından sonra Müsavat Partiyasının rus istilasına və bolşevik rejiminə qarşı apardığı mübarizənin böyük məna və əhəmiyyəti oldu. Gizli şəraitdə fəaliyyətinə baxmayaraq Müsavat bütün kütləni istila əleyhinə mübarizəyə qaldırdı. Azərbaycanda 20-ci illərdə baş verən silahlı üsyanlar, partizan hərəkəti, kəndli qiyamları xalqımızın milli varlığını, azadlıq və istiqlalını qorumaq uğrunda apardığı şanlı mücadilələr idi. Bu, əslində milli şüuru ölgünləşməyə qoymur, yeni istiqlalçılar nəslini yetişdirirdi. Sovet

hökumətinin uzun illər boyu (təxminən 40-cı illərə qədər) müsavatçılıqla (yəni milli müstəqilliyimizlə, milli varlığımızla) mübarizədə qalib gələ bilməməyinin başlıca səbəblərindən biri bu idi.

M. Ə. Rəsulzadə bildirdi ki, 1923-cü ilin avqustunadək 2000 (iki min) müsavatçı həbs edilmişdi. 1929-1930-cu illərdə isə silahlı üsyan iştirakçılarından sayı 10 000-ə (on min) çatırdı. Bolşeviklər bu hərəkəti gizlətməyə cəhd etsələr də, bacarmayıb "antisovetçilik", "antikolxozçuluq" damğaları ilə ləkələyirdilər.

Bərkəməş müsavatçılar 1920-ci illərdə Azərbaycanda aparılan ruslaşma siyasətinə qarşı mübarizə aparmışlar. Bakıda ruslaşmanın daha güclü aparıldığını "Zarya Vostoka" qəzetinin 1931-ci il 11 iyun sayındakı məlumatdan görmək mümkündür: "Bakı Sovetinin məsul işçilərinin 45 faizi ruslar, 17 faizi ermənilər, 16 faizi isə türklərdir".

Yenə həmin ildə Azərbaycanda mövcud olan 12 ali məktəbdən ancaq birində - yeni Pedaqoji İnstitutda tədris türkcə, qalanında rusca aparılırdı.

Müsavat Azərbaycan xaricində böyük çətinliklər şəraitində olsa da, siyasi fəaliyyətini davam etdirmiş, qəzetlər, jurnallar nəşr edərək mühacirət mətbuatı yaratmış, istiqlal mücadiləmiz və milli mədəniyyətimiz tarixinə həsr etdiyi, yayınladığı kitablarla əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir¹.

1936-cı ildə partiyanın "Yeni Proqram Əsasları"nın qəbul edilməsi Müsavat ideallarının məzmunlu inkişafında mühüm hadisə idi. Əslində Azərbaycan daxilində baş verən hadisə və dəyişikliyə Müsavat Partiyası biganə qala bilməzdi. Azərbaycan İstiqlal uğrunda mübarizənin yeni taktikasını işləyib hazırlamaq, "sonrakı illərin hadisələrini nəzərə alaraq milli hərəkəti real bir əsasa bağlamaq lazım idi" (209, s. 201).

Dəyişən dünyanın şərtləri daxilində hərəkət məcburiyyətini Müsavat qəbul etmiş və partiyanın "Yeni Proqram Əsasları"nı işləyib hazırlamışdır. Yəni, "Yeni Proqram Əsasları"nda ümumi türkçülük

Qeyd edək ki, 30-cu illərdə mühacirət edən azərbaycanlıların sayı 30 000-dən (otuz min) çox idi

azərbaycançılığı birləşdirərək bu qənaətə gəlmişdi: “Müsavatçılıq böyük Türk Kültürünə bağlı milli, mədəni və insani dəyərləri mənimsəyən, hüriyyət, cümhuriyyət və istiqlal idealına sadıq Azərbaycan vətənpərvərliyidir. Böyük türklüyə mənsub bir məmləkət olması səbəbi ilə Azərbaycan digər türk elləri ilə kultürel surətdə bağlıdır. Bu bağlılığın bundan əvvəl olduğu kimi bundan sonra dəxi qorunmasını müsavatçılıq ciddiyyətlə müdafiə edir” (5, s. 4).

M. Ə. Rəsulzadə “Yeni Proqram Əsasları”na qədərki Müsavatın mövcud proqramlarının nöqsanlarını göstərərək qeyd edirdi: “O zaman bir tərəfdən liberalizm, digər tərəfdən də internasional sosializm cərəyanlarının zamana hakim təsirlərinə rəğmən milliyyətçi qalması bacaran Müsavat üçün indiki ümumi ruhdan mülhəm olaraq daha milli bir siyasət və daha təsanüdcü sosial bir sistem təsbit etmək qeyri-mümkün idi” (98, s. 15).

Sonrakı mücadilə illərində Müsavat Partiyası “Yeni Proqram Əsasları”ndakı fikirləri gerçəkləşdirməyə çalışmışdır.

Təşkilat bu günə qədərki mübarizəsində müxtəlif adlarla fəaliyyət göstərmişdir:

1. 1911-1917-ci illərdə “Müsəlman Demokratik Partiyası – Müsavat”.
2. 1917-ci ilin iyunundan “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat”.
3. 1936-cı ilin avqustundan (Varşavada keçirilən konfransdan) “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Firqəsi”. (Əlavə edək ki, 1936-cı ilə qədərki bir çox sənədlərdə partiyanın adı “Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Firqəsi” yazılır. Bu da görünür 1933-1934-cü illərdə partiya daxilində olan bir qrupun təşkilatı parçalamaq cəhdləri ilə bağlıdır. Hələlik partiyanın bu adla fəaliyyətinin dəqiq tarixinə aid sənəd əldə etməmişik).

4. 1989-cu ildən isə təşkilat Azərbaycanda (qeyri-rəsmi bu adlarla mübarizə edib: 1) 1989-cu ildən “Azərbaycan Milli Demokrat Yeni Müsavat Partiyası”. 2) 1991-ci ildən “Azərbaycan Milli Müsavat Partiyası”. 3) 1992-ci ilin noyabrından isə Müsavat Partiyası adı ilə fəaliyyətdədir.

1992-ci ildən Azərbaycanda yeni rəsmi fəaliyyətə başlayan Müsavat Azərbaycan İstiqlal tarixinin ən yorulmaz və nüfuzlu təşkilatıdır.

Müsavat bu gün də qətiyyət və dönməzliklə siyasi mübarizəsini davam etdirir. Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad olunması və Azərbaycanda milli birliyi mühafizə edən azad, müstəqil, demokratik dövlət qurulması üçün Müsavat yorulmadan mücadilə aparır.

Hələ 1919-cu ildə böyük öndər, müstəqil və demokratik Azərbaycan dövlətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə deyirdi: “Azərbaycanın özündə də Müsavatın rolu bitməmişdir. Azərbaycanın böyük bir vəzifeyi-tarixiyyəsi vardır. Bu vəzifə müasir bir Türk və İslam Cümhuriyyəti olacaq məmləkətimizə mədəniyyətdən və idarətdən digər türk ölkələrinə örnək olacaq bir nümunəni ortaya qoyur. Bunun üçün nə bolşevik ocağında yanmaq, nə ittihadı islam qazanında qaynamaq lazımdır, bu vəzifənin hüsnü ifasına bais olacaq qüvvət ancaq Azərbaycan türkçülüğünün ruhundan doğacaq. Bu ruhu da yalnız Türk məfkurəsi və demokratik bir ideal üzərinə müəssis olan xalqçı firqə bacara bilər. Belə bir firqə isə yalnız milli-demokratik məsləki üzərində daimi olar. Öylə bir firqə Azərbaycan mühitində yalnız Müsavatdır. Müsavatdan başqa belə bir firqə hələ doğulmamışdır” (98, s. 17).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

SƏNƏDLƏR VƏ MATERIALLAR

Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində:

1. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1990.
2. Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Nizamnaməsi. Ankara, 1949.
3. Azərbaycan istiqlalının bayrağıdır. Bakı, Adiloğlu, 2011.
4. "Gənc Azər" (istintaq materialları üzrə). B., 1993.
5. Milli Azərbaycan "Müsavat" Xalq Firqəsinin Yeni Program Əsasları. 1936.
6. Müsavat Partiyasının sorğu kitabı. B., 1994.

Rus dilində:

7. Адрес Азербайджанской Республики на 1920-й год. Ч. 2, под. Ред. А. М. Ставровского. Б., 1920.
8. Борьба за победу Советской власти в Азербайджане 1918-1920 г. Документы и материалы. Б., 1967.
9. Большевики в борьбе за победу социалистической революции в Азербайджане. Документы и материалы. 1917-1918 г. Б., 1957.
10. История международных отношений и внешней политики СССР. Т. 1, М., 1986.
11. Из истории Азербайджанской эмиграции. Сост. пред. и прим. С. М. Исхаков. Москва, 2011.
12. Из наследия политической эмиграции Азербайджана в Польше. Сост. В. Гулиев. Баку, 2011.
13. Красная книга ВЧК. Т. 1, М., 1990.
14. Красная книга ВЧК. Т. 2, М., 1990.
15. Коммунистическая партия Азербайджана в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1, Б., 1986.

16. Международные отношения на Дальнем Востоке. М., 1973.
17. Черный январь. Документы и материалы. Б., 1990.

İngilis dilində:

18. The Tragedy of Naqorno Karabakh. Ankara, 1993.

DÖVRÜ MƏTBUAT

qəzetlər (Azərbaycan türkcəsində):

19. "Açıq söz", 1915, N1.
20. "Açıq söz", 1917, N513.
21. "Azərbaycan", 1993, N123-124 (639-640).
22. "Müxalifət", 1993, N87 (240).
23. "Yeni Müsavat", 1990, 1991. N1 (14-15).
24. "Yeni Müsavat", 1990, N10-11.
25. "Yeni Müsavat", 1990, N4.
26. "Yeni Müsavat", 1990, N5.
27. "Yeni Müsavat", 1990, N9.
28. "Yeni Müsavat", 1991. N1 (18).
29. "Yeni Müsavat", 1993, N13 (72).
30. "Yeni Müsavat", 1993, N23 (82).
31. "Yeni Müsavat", 1993. N26 (85).
32. "Yeni Müsavat", 1993, N42 (101).
33. "Yeni Müsavat", 1994, N15 (123).
34. "Yeni Müsavat", 1994, N26 (134).
35. "Yeni Müsavat", 1995, N15 (155).
36. "Yeni Müsavat", 1995, N41 (181).
37. "Yeni Müsavat", 1995, N40 (180).
38. "Yeni Müsavat", 1996, N65 (254).
39. "Yeni Müsavat" qəzeti. 8 oktyabr 2011-cil, N268 (4927).
40. "Yeni Müsavat" qəzeti, 9 oktyabr 2011-ci il, N269 (4928).

qəzetlər (Türkiyə türkcəsində):

41. "Azerbaycan" (Berlin), 1943, N32 (60).
42. "Bildiriş" (İstanbul), 1931, N26.
- 42a. "Bildiriş" (İstanbul), 1931, N27.
43. "Bildiriş", 1931, N48.
44. "Bildiriş", 1931, N33.
45. "Bildiriş", 1930, N1.
46. "Bildiriş", 1930, N10-15.
47. "Bildiriş", 1930, N12.
48. "Bildiriş", 1930, N19.
49. "Bildiriş", 1931, N38.
50. "Bildiriş", 1931, N56.
51. "Bildiriş", 1931, N55.
52. "Bildiriş", 1930, N3.
53. "Bildiriş", 1931, N50.
54. "Bildiriş", 1931, N48.
55. "İstiqlal" (Berlin), 1932, N5.
56. "İstiqlal", 1932, N1.
57. "İstiqlal", 1932, N2.

qəzetlər (rus dilində):

58. «Азербайджан», 1919, N109.
59. «Азербайджан», 1919, N122.
60. «Азербайджан», 1919, N111.
61. «Азербайджан», 1919, N263.
62. «Азербайджан», 1919, N225.
63. «Азербайджан», 1919, N253.
64. «Азербайджан», 1919, N271.
65. «Азербайджан», 1919, N85.
66. «Азербайджан», 1919, N117.
67. «Бакинский рабочий», 1918, N27.

68. «Бакинский рабочий», 1936, N3 (4802).
69. «Бакинский рабочий», 1936, N41 (4840).
70. «Каспи», 1917, N109.
71. «Коммунист», 1926, N203.
72. «Коммунист», 1920, N107.
73. «Коммунист», 1927, N265.
74. «Коммунист», 1920, N43.
75. «Коммунист», 1925, N32.
76. «Коммунист», 1920, N13.
77. «Коммунист», 1920, N1.
78. «Коммунист», 1920, N2.

jurnallar (Azərbaycan türkcəsində):

79. "Dirilik" (Bakı, ərəb əlifbası ilə) N1, 1914.
80. "Müsavat" jurnalı, N4 (8).
81. "Müsavat" jurnalı, N3 (7), 1995.

jurnallar (Türkiyə türkcəsində):

82. "Azerbaycan" (Ankara), N9 (33), 1954.
83. "Azerbaycan", N282, 1991.
84. "Azerbaycan", N8 (44), 1955.
85. "Azerbaycan", N5 (65), 1957.
86. "Azerbaycan", N4 (5), 1959.
87. "Azerbaycan", N163-166, 1965.
88. "Azerbaycan" (Münhen), N6-7, 1952.
89. "Azerbaycan", N168, 1966.
90. "Azerbaycan", N206, 1973.
91. "Azerbaycan", N207, 1973.
92. "Azerbaycan", N208, 1973.
93. "Azerbaycan", N213, 1975.
94. "Azerbaycan", N221, 1977.

95. "Azerbaycan", N239, 1982.
96. "Azerbaycan", N250, 1984.
97. "Azerbaycan", N285, 1994.
98. "Azerbaycan", N288, 1992.
99. "Azeri Türk" (İstanbul, ərəb əlifbası ilə), N1, 1928.
100. "Azeri Türk" (latın əlifbası ilə), N22, 1929.
101. "Azeri Türk", N27, 1929.
102. "Azerbaycan", N1, 1952.
103. "Azeri Türk", N6-7, 1929.
104. "Azerbaycan", N291, 1993.
105. "Azerbaycan", N304, 1995.
106. "Azerbaycan", N2-3 (26-27), 1954.
107. "Azerbaycan", N12 (36), 1955.
108. "Azerbaycan", N4, 1982.
109. "Azerbaycan", N9 (33), 1954.
110. "Azerbaycan", N6-7, 1954.
111. "Azerbaycan", N256, 1986.
- 111a. "Azerbaycan", N238, 1981.
112. "Qurtuluş" (Berlin), N10, 1935.
113. "Qurtuluş", N1, 1934.
114. "Qurtuluş", N5, 1935.
115. "Qurtuluş", N7-8, 1935.
116. "Qurtuluş", N2, 1934.
117. "Kafkasya" (Münhen), N9, 1952.
118. "Kafkasya", N11-12, 1952.
119. "Kafkasya", N4-5, 1951.
120. "Müsavat" bülleteni, N2, 1937.
121. "Müsavat" bülleteni (Berlin), N4, 1962.
122. "Müsavat" bülleteni, N1, 1936.
123. "Odlu Yurd" (İstanbul), N3, 1931.
124. "Odlu Yurd", N1, 1929.

125. "Odlu Yurd", N8, 1929.
126. "Yeni Qafqasiya" (İstanbul, ərəb əlifbası ilə), N10, 1924.
127. "Yeni Qafqasiya", N15, 1924.
128. "Yeni Qafqasiya", N1, 1923.
129. "Yeni Qafqasiya", N20, 1924.
130. "Yeni Qafqasiya", N20, 1925.
131. "Yeni Qafqasiya", N6, 1924.

jurnallar (rus dilində):

132. «Азербайджан» (Мюнхен), N3, 1952.

ARXIV MATERIALLARI

133. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 276, siyahı 9, iş 1.
134. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 276, siyahı 9, iş 130.
135. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 276, siyahı 9, iş 131.
136. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 82.
137. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 40.
138. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 20.
139. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 15.
140. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 16.
141. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 277, siyahı 2, iş 25.
142. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 188.
143. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 39.
144. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 193.
145. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 153.
146. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 2, iş 88.
147. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 895, siyahı 1, iş 217.
148. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 895, siyahı 1, iş 1.
149. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 895, siyahı 1, iş 67.
150. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 894, siyahı 10, iş 192.

151. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 152.
152. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 50.
153. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 138.
154. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 127.
155. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 970, siyahı 1, iş 157.
156. SPİHA - fond 1, siyahı 85, iş 962.
157. SPİHA - fond 276, İstpart, siyahı 7, iş 178.
158. SPİHA - fond 276, siyahı 7, iş 173.
159. SPİHA - fond 276, siyahı 7, iş 172.
160. SPİHA - fond 276, siyahı 3, iş 110.
161. SPİHA - fond 276, siyahı 7, iş 168.
162. SPİHA - fond 276, siyahı 3, iş 110.
163. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 34.
164. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 32.
165. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 1.
166. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 18.
167. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 19.
168. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 22.
169. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 89.
170. SPİHA - fond 277, Müsavat Partiyası, siyahı 2, iş 1.

Müsavat Partiyasının arxivi:

171. Demokratik Konresin 11 oktyabr 1998-ci il Prezident seçkilərinin nəticələri barədə Yekun Sənədi. 17 oktyabr 1998-ci il.
172. 2011-ci ilin "Müsavat ili" elan olunması ilə bağlı Müsavat Partiyası Məclisi toplantısının qərarı. 26 dekabr 2010-cu il.
- 172a. 2004-cü ildə ölkədə keçirilən Bələdiyyə seçkiləri haqqında məlumat.
173. 23 dekabr 2009-cu il tarixdə Azərbaycanda keçirilən Bələdiyyə seçkilərində baş verən qanun pozuntuları haqqında məlumat.

174. Müsavat Partiyasının V (Proqram) Qurultayının protokolu. 25 oktyabr 1997-ci il.
175. Müsavat Partiyası VI Qurultayının protokolu. 29-31 may 2001-ci il.
176. Müsavat Partiyası VII Qurultayının protokolu. 29 may 2006-cı il.
177. Müsavat Partiyasının 1999-cu ilin 12 dekabr tarixində keçirilmiş Bələdiyyə seçkiləri ilə bağlı bəyanatı. 13 dekabr 1999-cu il.
178. Müsavat Partiyasının Milli Məclisə seçkilərə buraxılması ilə bağlı partiyanın Başqanı İsa Qəmbərin Azərbaycan xalqına Müraciəti. 3 oktyabr 2000-ci il.
179. Müsavat Partiyasının bəyanatı. 14 dekabr 2000-ci il.
- 179a. Müsavat Partiyasının sənədləri. 2005-ci il tarixdə Milli Məclisə seçkilərdə deputatlığa namizədlərin bəyanat və müraciətləri. Noyabr 2005-ci il.
180. Müsavat Partiyasının Bəyanatı. 23 yanvar 2009-cu il.
- 180a. Müsavat Partiyasının sənədləri. 23 dekabr 2009-cu il tarixdə Azərbaycanda keçirilən Bələdiyyə seçkilərində baş verən qanun pozuntuları haqqında məlumat. 23 dekabr 2009-cu il.
181. Müsavat Partiyasının Bəyanatı. 28 noyabr 2003-cü il.
182. "Müxalifətin Əməkdaşlıq Mərkəzi"nin xalqa müraciəti. 08 oktyabr 2008-ci il.
183. Saxta Seçkilər və Repressiyalara Qarşı Mübarizə Komitəsinin hesabatı. Noyabr 2003-cü il.
184. 7 noyabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərdə iştirak etmiş deputatlığa namizədlərin bəyanatı. 22 noyabr 2010-cu il.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan türkcəsində:

185. Abdullayev N. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə pul-maliyyə siyasəti və bank işi. "Müsavat", N4 (8), 1995.
- 185a. Anar. Sızış. Bakı, 1992.
186. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, Azərbaycan, 1998.
187. Balayev A. Difai Qafqaz Ümummüsəlman Komitəsi. "Müsavat", N4 (8), 1995.
- 187a. Bünyadov Z. Qırmızı terror. Bakı, 1993.
188. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, 1992.
189. Cəfərov H. Milli ictimai fikir tariximizdən. B., 1993.
190. Çəmənşəminli Y. V. Xarici siyasətimiz. B., 1993.
191. Əliyev M. Məhəmməd Əli Rəsulzadə. "Yeni Müsavat", N42 (101), 1993.
192. Əzizov B. Azərbaycan Demokratik Respublikasının qaçqınları yerləşdirmək sahəsində fəaliyyəti. "Müsavat", N5 (9), 1996.
193. Hüseynov Ş. Həsənli C. Məddahların "təkbəşçilik və öndər" axtarışları. "Azadlıq", N71-72 (557-558), 1995.
194. Hüseynov Ş. Tələb, vəzifə, ənənə, borc. "Azadlıq", N10 (582), 1996.
195. Hüseynov Ş. Mənəvi irsimiz və gerçəklik. Bakı, 2004, 526 s.
196. Hüseynov Ş. Milli haqq və ədalət axtarışında. Bakı, 2004, 420 s.
197. Hüseynov Ş. Mətbu irsimizdən səhifələr. Bakı, 2007, 524 s.
198. Həsənov C. Azərbaycan Beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
199. Həsənov C. Azərbaycan Cümhuriyyəti. "Azərbaycan", N100 (612), 1993.

200. Həsənli B. Müsavat Partiyası və onun milli demokratik hərəkatın inkişafında rolu. "Yeni Müsavat", N9 (68), 1993.
201. Xudiyev R. Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Firqəsi Müsavat. "Elm və Həyat", N5, 1990.
202. İstila qurbanları. B., 1997.
203. İ. Dubinski-Muxadze. Şaumyan. B., 1980.
204. İbrahimli X. Azərbaycan Siyasi Mühacirəti. Bakı, 1997.
- 204a. İbrahimli X. Zeynalov R. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 aprel istilasından sonrakı fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat", N2 (6), 1994.
- 204b. İbrahimli X. Zeynalov R. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 aprel istilasından sonrakı fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat", N1 (5), 1993.
205. Kazımbəy C. Gənc üsyançı haqqında xatirələr. "Azərbaycan", N123-124 (639-640), 1993.
206. Quliyev C. V. İ. Lenin Azərbaycan haqqında. B., 1996.
207. Quliyev C. V. İ. Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. B., 1957.
208. Mehdiyev M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. B., 1994.
209. Məmmədov M. B. Milli Azərbaycan Hərəkatı. Bakı, 1992.
210. Məmmədli Q. Nəriman Nərimanov. B., 1987.
211. Nəsimzadə N. Müsavat və müsavətcilik. "Yeni Müsavat", N1 (18), 1991.
212. Nəsimzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
213. Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). B., 1996.
214. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan təşəkkülündə müsavət. "Elm", N47-48, 1991.
215. Rəsulzadə M. Ə. Stalinlə ixtilal xatirələri. B., 1991.
- 215a. Rəsulzadə M. Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. B., 1994.
216. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1990, s. 112.

217. Rəsulzadə M. Ə. İstiqlal məfkurəsi. "Azadlıq" qəzeti. Bakı, 1990, N8(30).
- 217a. Rəsulzadə M. Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, "Gənclik", 1991, s. 110.
218. Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, 1992.
219. Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı, 2001.
- 219a. Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2012..
220. Rəsulzadə M. Ə. Seçilmiş əsərləri. III cild, Bakı, 2012.
221. Oruçlu M. Müsavat Partiyasının fəaliyyəti. "Müsavat", N4 (8), 1995.
222. Oruçlu M. Müsavat Partiyasının Azərbaycanda və mühacirətdə fəaliyyəti. Bakı, 2001.
223. Sadıq H. Məşədi Əli bəy Hacıməmmədhusəyn oğlu Rəfiyev. "Yeni Müsavat, N16 (75), 1993.
224. Sadıqov H. Rəisül-vükalə necə qətlə yetirildi. "Müsavat", N2 (6), 1994.
225. Yaqublu N. "Azərbaycan" qəzetinin M. Ə. Rəsulzadəyə daha bir uğursuz hücumu. "Müxalifət", N25 (383), 1995.
226. Yaqublu N. M. Ə. Rəsulzadənin "Yeni Qafqasiya" jurnalı. "Müxalifət", N38, 1996.
227. Yaqublu N. Ağrılı ömürlər. Bakı, Yazıçı, 1990, s. 320.
228. Yaqublu N. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, Gənclik, 1991, s. 305.
229. Yaqublu N. Müsavat Partiyasının tarixi. Bakı, Ay-Ulduz, 1997, s. 327.
230. Yaqublu N. Azərbaycan Milli İstiqlal Mübarizəsi və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı, "Adiloğlu", 2001, 154 s.
231. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. BDU, 2002, 307 s.
232. Yaqublu N. Azərbaycan-Polşa münasibətlərində M. Ə. Rəsulzadənin rolu. Bakı, "Adiloğlu" 2007. 300 s.

233. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli Düdənginski. Bakı, 2008.
234. Yaqublu N. "Türkiyənin azərbaycanlılara müstəqillik mücadiləsində dəstəyi (Sovetlər dönməsi: 1920-1991-ci illər). Bakı, Abşeronnəşr, 2009, 264 s.
235. Yaqublu N. "Bakının Qurtuluşu". Bakı, "Elm və Təhsil" mərkəzi, 2010, 199 s.
236. Yaqublu N. Türkiyədə yayımlanan "Azərbaycan" jurnalı. "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, 2010, №3(74).
237. Zeynalov R., İbrahimli X. Müsavat Partiyasının 1920-ci il 27 Aprel işğalından sonrakı fəaliyyəti tarixindən. "Müsavat", N3 (7), 1995.

Türkiyə türkcəsində:

238. Aküzüm F. Xeyanət kadrosunu tanıyalım. Ankara, 1979.
239. Aküzüm F. M. Emin Rəsulzadəyə görə çeşidli cəbhələri ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi. Ankara, 1977.
240. Altunbey M. Hürriyyətə uçan türk. Ankara 1989.
241. Arran K. 1918-ci il 28 Mayıs. İstanbul, 1936.
242. Azərbaycan tarixi. Münhen, 1947.
243. Azərbaycan türklərinin milli bayramı ərmeğanı. Ankara, 1953.
244. Azertekin E. Müsavatçılıq fikir və herekatının dünəni, bu günü, yarını. "Müsavat" bülleteni, N4, 1962.
245. Benzinç C. Azərbaycan istiqlalı münasibəti ilə. "İlham qaynağı" (Berlin), N1, 1938.
- 245a. Ceferoğlu E. Şərqdə və Qərbdə Azeri lehçesi tədqiqləri. "Azərbaycan yurd bilgisi", N29, 1934.
246. Coske Q. Mayısın menası. "İlham qaynağı", N1, 1938.
247. Duda H. Azərbaycanlı dostlarıma. "İlham qaynağı", N1, 1938.
248. Gültekin. Buzlu cəhennəm. İstanbul, 1938.
249. İhsan İlqar. Rusiyada Birinci müsəlman konqresi. Ankara, 1990.

250. Kengerli M. Fuad Emircan. "Azerbaycan", N304, 1995.
- 250a. Kəngərli M. Ə. Düdənginskinin hesabına dair. "Kafkasya", N9, 1952.
251. Qarabekir K. İstiqlal herbimiz. İstanbul, 1988.
252. Qaraca E. Mehmed Azer Aranı ebediyyətə uğurladıq. "Azerbaycan", N290, 1993.
253. Qaraca E. Qafqaziye konfederasionu Qafqasya cümhuriyyətlərinin emniyyət qalxanı ola bilirmi? "Azerbaycan", N305, 1995.
254. Qaraca E. Azərbaycanın yaxın tarixinə qısa bir baxış. Ankara, 1982.
255. Memmedzade M. B. 32-lərin dastanı. "Qurtuluş" N9, 1935.
256. Memmedzade M. B. Süqut və istila günlərində. "Yeni Qafqasiya", N15, 1923.
257. Mirze Bala. Azərbaycan İran konferansı. "Azerbaycan", N6-7 (30-31), 1954.
258. Mirze Bala. Qızıl rus istilasını. "Azerbaycan", N1 (25), 1954.
259. Memmedzade M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Ankara, 1991.
260. Memmedzade M. B. Mehmed Emin Resulzade. "Azerbaycan", N12, 1955.
- 260a. Mehmetzade M. B. Milli Azərbaycan hərəketi. Ankara, 1991.
261. Mirze Bala. Qafqasiya İslam Ordusu. "Azerbaycan" jurnalı, N6-7, 1954.
262. Mende H. 28 Mayıs ölkəsi yaşamaqdadır. "İlham qaynağı", N1, 1938.
263. Mehmet Saray. Azərbaycan türkləri tarixi. İstanbul, 1993.
264. Oder K. Azərbaycan ekonomisi. Ankara, 1952.
265. Oder K. Azərbaycan. İstanbul, 1982.
- 265a. Patrik fon Zur Mhle. Camali xaç ilə qızıl ulduz arasında. Ankara, 1984.
266. Refiq Özdek. Türklerin altın kitabı. IV c., İstanbul, 1990.
267. Resulzade M. E. Milli Azərbaycan hərəkatının xarakteri. "Azerbaycan yurd bilgisi", N29, 1934.
268. Resulzade M. E. Şəfəbəyçilik. İstanbul, 1934.
269. Resulzade M. E. Azərbaycan cümhuriyyətinin böyük dövlətlər tərəfindən tanınması. "Azerbaycan", N10-11 (34-35), 1955.
270. Resulzade M. E. Azərbaycan davası. "Azerbaycan", N2-3 (26-27), 1954.
271. Resulzade M. E. Qurtulan Şərqi simvolu. "Azerbaycan", N235, 1981.
272. Resulzade M. E. Azərbaycan problemi. Ankara, 1996.
273. Resuloğlu M. Ə. Müsavat Partiyasının quruluşu. "Müsavat bülleteni", N4, 1962.
274. Sahir H. İran Azərbaycanının təbii coğrafiyası. "Azerbaycan Yurd Bilgisi", N29, 1934.
275. Spuler B. Almaniya və Azərbaycan. "İlham qaynağı", N1, 1938.
276. Svyetoçovski T. Rus Azərbaycanı 1905-1920. Ankara, 1988.
277. Şeyxzamanlı N. Biz və onlar. İstanbul, 1934.
278. Şimşir S. Mehmet Emin Resulzadenin Türkiyədəki həyatı, fəaliyyətləri və düşüncələri. Ankara, 1995.
279. Şimşir Səbəhəddin. Azərbaycanlıların Türkiyədə siyasi və mədəni fəaliyyətləri (1920-1991). Ankara, 2001, s. 256.
280. Şimşir S. Azərbaycanın İstiklal mücadiləsi. İstanbul, 2006.
281. Yaqublu N. Mehmet Emin Resulzade fenomeni. Böyük Dövlətlər kəskinə bağimsız Azərbaycan (1918-1920). Məkalələr toplusu. İstanbul, 2010, səh. 398-403.
282. Yaqublu N. M. Ə. Resulzadenin Polşada basılan kitabları. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 2009, №376.
283. Yaqublu N. M. Ə. Resulzadə Polşa müsəlmanları haqqında. "Azərbaycan" jurnalı, Ankara, 2009, №377.
284. Yaqublu N. Polşa arxivlərində Azərbaycanla və M. E. Resulzadə ilə ilgili yazılar. "Türk Yurdu" jurnalı, Ankara, 2011, № 475.
285. Yanski B. Azərbaycan istiklalı. "İlham qaynağı", N1, 1938.

286. Yurdsever E. Azərbaycan İstiklal savaşından sehnelər. "Azərbaycan", N12, 1960.

rus dilində:

287. Абуталыбов Р. Годы и встречи в Париже. Москва, 2006.
 288. Аскеров Кенгерлинский А. Трagedия Азербайджана. «Хазар», N3, 1990.
 289. Балаев А. Азербайджанское национальное движение от Мусавата до Народного Фронта. Б., 1992.
 290. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917-1920 г. Б., 1990.
 291. Балаев А. Мамед Емин Расулзаде. Москва, 2009.
 292. Багиров М. Д. Из истории большевистской организации Баку и Азербайджана. Б., 1948.
 293. Волков О. Погружение в тьму. «Роман-газета», М., N6, 1990.
 294. Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане. Б., 1927.
 295. Гусейнов М. Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Б., 1927.
 296. Караев А. Г. Бакинский пролетариат и Азербайджанская деревня. Б., 1929.
 297. Мусабекков Г. Октябрьская революция и основные достижения Советской власти в Азербайджане. Б., 1927.
 298. Нариманов Н. Избранные произведения. Т. 2. Б., 1989.
 299. Насиров Т. Борьба за власть в Азербайджане (1917-1920). И., 1993.
 300. Пчелин Н. Крестьянский вопрос при Мусавата (1918-1920). Б., 1931.
 301. Расулзаде М. Э. О пантуризме. Париж. 1930.
 302. Расулзаде М. Э. Сборник произведений и писем. Москва, 2010.
 303. Раевский А. Мусаватское правительство на Версальской конференции. Доклад председателя Азербайджанской Мусаватской делегации. Б., 1931.

304. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Б., 1927.
 305. Садыхлы М. Трагедия семьи Расулзаде. «Литературный Азербайджан», N11-12, 1994.
 306. Садыхлы М. Ответ тебе даст история. Б., 1995.
 307. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Б., 1928.
 308. Токаревский А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Б., 1957.
 309. Топчибашев А. М. Меморандум. Б., 1993.
 310. Топчибашев А. М. Дипломатические беседы в Истамбуле (1918-1919 г.) Б, 1914.
 311. Шаумян С. Г. Избранное произведение. Т. 2, М., 1978.
 312. Ягублу Н. Ахмед Джафароглы. «Вопросы Филологии», 2010, № 9, с. 330-334.
 313. Ягублу Н. Мирзо Бала Мамедзаде. «Вопросы Филологии», 2011, № 9, с. 320-324.
 314. Ягублу Н. Жизнь и деятельность Абдулрахман Фаталибейли Дудангинского. «Вопросы Филологии», 2011, № 9, с. 320-324.
 315. Ягублу Н. Эмиграционная печать, запрещенные советским государством. «Молодой Ученый», журнал, Чита, 2011, №2.
 316. Ягублу Н. Прометей. «Новый Прометей», журнал, Варшава, 2011, №2.

Polyak dilində

arxiv materialları:

317. Polska Republika, Warszawa, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6674B, v. 25, 39, 41-53.
 318. Polska Republika, Warszawa, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1919-1920-ci illər), iş N6674A, v. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,14-17.

319. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6676, v. 96,97,98,99,100,136.
320. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6681, v. 2-69;118,148.
321. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1927, 1928, 1929-1931-ci illər), iş N6685, v. 17,24,31,76.
322. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1930-1932-ci illər), iş N6690A, v. 20,21,22,23,36,37,137,206.
323. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1933-cü il), iş N6691, v. 17,108,110-120;204-230.
324. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1923, 1934-1939), iş N12, v. 1,2,3,4-11.
325. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1934-1936-cı illər), iş N6692, v. 2-4;15-30.
326. Polşa Respublikası, Varşava, Hərbi Qüvvələrin Mərkəzi Arxivi, məxfi sənədlər: 3180; 1939, v. 8,9,10,19,27,37,39.
327. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1926-cı il) iş N6687, v. 193,194,212,214-220;32-50;99-110.
328. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1928-ci il), iş N6688, v. 5-155.
329. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, (1929-cu il), iş N6689, v. 13,14,18,19-33;106-113.
330. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6693, v. 13-45;46-90.
331. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6708, v. 41,42,43,44;65,66,67,68,69,70.

332. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N1074, v. – 60.
333. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6683, v. 1,2,3,4,5,6-15.
334. Polşa Respublikası, Varşava, Yeni Aktlar Arxivi, Xarici İşlər Nazirliyi, iş N6690, v. 28-48; 110-147; 148-206.

Polyak dilində ədəbiyyat:

335. Mehmed Emin Resulzade. Azerbaydzan w walce o nipodległosc. Azerbaydjanskie wydawnictwo narodowe. Warszawa. 1938.
336. Andrzej Chodubski. Polacy w Azerbeydzanie. Biblioteka Uniwersytecka w warszawie. (DK. 693.5.P65.s. 48). Warszawa, 2004.
337. Andrzej Chodubski. Aktywnosc kulturalna Polakow w Azerbeydzanie w XIX I na Pogzatku XX wieku. (592838), Gdansk, 1986.
338. Aratun-Bej. General Maciej Sulkiwicz (1865-1920). Tatarski Rocznik. T. 1, Vilno, 1932.
339. Baranowski B., Baranowski K. Historia Azerbeydzani, Osolineum, 1987.

Fransız dilində jurnal:

340. Promethee, Paris, 1926, N1.
341. Promethee, Paris, 1926, N2.
342. Promethee, Paris, 1927, N3.
343. Promethee, Paris, 1927, N4.
344. Promethee, Paris, 1927, N5.
345. Promethee, Paris, 1928, N23.

ƏLAVƏLƏR**MİLLİ MARŞ**

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan verməyə cümlə qadیرiz!
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!
Üç rəngli bayrağınla məsud yaşa!

Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə bir çox məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!

Şanlı vətən! Şanlı vətən!
Azərbaycan, Azərbaycan!

Sözləri: Əhməd Cavadın,
 Musiqisi: Üzeyir Hacıbəylinindir

MÜSAVATIN BAYRAĞI

Müsavat Partiyasının bayrağı mavi rəngdədir. İlk dəfə 1919-cu ildə Partiyanın II qurultayında bayrağın bu rəngdə olmağı qəbul edilmişdir. Mavi bayraq bir zamanlar Elxanilər dövründə (XIII) Azərbaycan torpaqları üzərində dalğalanmışdır. Mavi bayraq həm də Elxanilərin zəfər yürüşlərini əks etdirirdi.

Müsavatçılar məhz bu mənada mavi bayrağa üstünlük vermişlər.

MÜSAVAT PARTİYASININ EMBLEMİ

Partiyanın embleminin müəllifləri görkəmli rəssamlar Elçin Məmmədov və Tərhan Qorçiyevdir. Emblemdəki "Müsavat" sözünün baş hərfi olan "M" qoşa dağ şəklində təqdim olunur; arxadakı dağ qara rəngdədir. Qara dağ Türklər üçün əhəmiyyətli simvollarından biridir. Öndəki dağ isə Müsavatın simvolu olan mavi rəngdədir. "M" hərfinin strukturu, qoşa dağın görünüşü tarazlıq ideyasını ifadəli göstərir. Tarazlıq ideyasından isə Müsavatın əsas prinsiplərindən birinə - Milli Təsəvvüdə çıxmaq olar. Çünki Təsəvvüd həm də müxtəlif sosial təbəqələrin mənafelərində tarazlaşdırma nöqtələri tapmaqdır. Emblemdəki iki üçbucaqdan Platon və Fərabî kimi filosofların fəlsəfəsinə də çıxmaq olar. Bu filosoflar deyirdilər ki, bütün başqa həndəsi fiqurlar (həndəsi fiqurlara uyğun cisimlər) üçbucaqların müxtəlif birləşmələrindən törənmişdir, yəni varlıqda olanların təməli həndəsi fiqur prinsipinə uyğun gəlir.

MÜSAVAT HİMNİ

Bayrağına göy qurşağı göy rəngini verdi,
Bayraqdan uca təkə bir Allahdı, Müsavat!
İllər boyu gah meydana, gah zindana girdin,
Zalım elə bildi daha dustaqdı Müsavat!

Əsdi qara yellər başın üstündə, çox əsdi,
Kəsdi qara yellər sənə haqq yolunu kəsdi,
Amma nə oraq biçdi, nə çəkil əzdi,
Sünbül kimi bir də dikəlib qalxdı Müsavat!

Dünya bulanıb bir durulan vaxt olacaqdı,
Zalımlara divan qurulan vaxt olacaqdı,
Sənsiz bu Vətən torpağı bədbəxt olacaqdı,
Sənsən bu Vətən torpağının baxtı, Müsavat!

Bəsdir bəzədik çölləri başdaşlarımızla,
Bəsdir suladıq gülləri göz yaşlarımızla,
Dar gündə tutaq əl-ələ qardaşlarımızla,
Dərd-qəmi boğ, gün kimi doğ, vaxtdı Müsavat!

Sözləri: Ramiz Rövşənin
Musiqisi: Cavanşir Quliyevindir

Müsavatın himni 25 oktyabr 1997-ci il tarixdə partiyanın V
(Proqram) Qurultayında qəbul olunub.

MÜSAVATIN MARŞI

(Türk Ədəmi-Mərkəziyyət fırqəsi "Müsavat"a ithaf)

Birləşəlim türk oğlu, bu yol millət yoludur,
Ünlə, zəfərlə, şanla tariximiz doludur.
Yürüyəlim, irəli, haydı, millət əsgəri,
Keçmişimiz şan, zəfər, durmayalım biz geri.
Yıldırımli gözünüz qan ağladır düşməni.
Qorxaq, alçaq xainin bu meydanda işi nə?!
Dəniz kibi coşalım, dalğa kibi qoşalım.
Altun ordu, irəli! Dağlar, daşlar aşalım!
Türk qafasında qorxu yuvalamaz, düşmənim!
Həp dəmirdən yapılmış ruhum, qəlbim, bədənəm.
Süngümüzün ucundan damar qətrə-qətrə qan,
Hürriyyətdən, vətəndən ölüncə keçməm, düşman!
Dalğalanır üstümdə şanlı Turan bayrağı,
Alovlanır qəlbimdə "Ərgənəqon"¹⁵ ocağı.
Haydı, yola çıxalım, haqsızlığı yıxalım.
Turanda gün doğunca zülmətlə çarpışalım!
Arş irəli, irəlidə cənnət kibi cahan var.
Günəş orda həp doğar, səadət orda parlar.

Türk fırqəsi Müsavat,
Açalım quş tək qanad.
Sarılib hürriyyətə,
Bulalım şanlı həyat.

Talıbzadə Abdulla Şaiq
"Açıq söz" qəzeti, 6 fevral 1918, N674.

¹⁵ "Ərgənəqon" – türklərin azadlığına, qurtuluşuna həsr olunmuş əfsanəvi xalq dastanı

HISTORY OF THE MUSAVAT PARTY CHRONOLOGY

The Musavat Party (Equality Party) was established in Baku City in October 1911. The party leader was Mehmed Emin Resulzade.

On October 26-31, 1917, the Musavat Party held its first congress in Baku. The party adopted its new Program consisting of 76 articles. The Program envisaged freedoms of speech, the press, conscience, assembly, as well as provision of eight hour work-day and creation of normal working conditions for workers, exercising the right to rest, equality under the law irrespective of religious, nationality, sex, and party affiliation.

On May 28, 1918, Musavat adopted in Tiflis (Georgia) a Declaration of Independence that marked the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic (ADR) - the first democratic republic in the Moslem world in the East. M.E. Resulzade was elected Chairman of the National Council.

Musavat started fighting underground, once the Russian Red Army invaded the country in April 1920. Musavat activists' organized and extensive struggle against Soviet bolshevism continued till 1937 when Stalin repression was peaked. Over that period, thousands of Musavat members had been fallen killed in strict-security camps designed by Lenin and Stalin.

Some of the Musavat activists, including its founder M.E. Resulzade, had to emigrate: they continued their struggle for Azerbaijan's independence and democratic development in Poland, France, and other European countries, but mainly in Turkey after World War II.

On August 1936 the Musavat Party held a Conference in the Polish capital of Warsaw and adopted "New Program Foundations" that prioritized liberal values.

In March 1992 a center to restore the Musavat Party was established in Baku. In November the same year Musavat held its Third Restoration Congress and its activity was restored in Azerbaijan. Isa Gambar was elected Chairman.

On November 1995, Musavat held its Fourth Congress. It made a number of changes to its regulations that were first introduced in Azerbaijan society. Isa Gambar was reelected Party Chairman.

On October 25, 1997, Musavat held its Fifth (Program) Congress. The event adopted a new Program for the coming period. and, the items reflecting liberal values were extended in the Program.

In 2001 Musavat held its Six Congress. The Congress, for the first time, decided that a 25% quota be assigned to women to run for elections to Mejlis. The Congress also adopted a decision restricting Musavat chairman and other senior party members to be reelected for third term.

Musavat was not allowed to run for the 1995 parliamentary elections, and boycotted 1998 presidential elections.

The party has headed the next polls. Since about 1,500 Musavat candidates won municipal elections in 1999. Although the party polled a majority of votes during the 2001 parliamentary elections, the government did not allow it to go into Parliament. Much noteworthy is that the party, initiating the first practice in Azerbaijan, held primaries to determine the list of proportional candidates in the wake of parliamentary elections.

Party Chairman Isa Gambar who was the top-tier candidate nominated by the Bizim Azerbaijan (Our Azerbaijan) block comprised of about 30 parties swept the constituency during presidential elections on Oct 15, 2003. However, the forces that seized power falsified the voting through using violence against peaceful demonstrators and arresting party leaders and activists. During the post-election period, some 1,500 Musavat members had been detained by police, 800 - subjected to administrative punishment, and 70 oppositionists, including four Musavat deputy chairmen, sentenced to imprisonment. About 100 party members were dismissed from their jobs because of party affiliation.

Regarding 2005 parliamentary election, Musavat nominated its candidates together with other two opposition parties in the form of the so-called block "Azadlyk". Similarly, the block won the election, yet the results were rigged, and the victory of most candidates nominated by the block was not recognized.

In May 2006 the party held its Seventh Congress. Isa Gambar was reelected Party Chairman. The Congress also adopted that a 25% quota be

assigned to women to run for elections to all electoral bodies. In addition, significant resolutions were passed to advance democracy within the party.

Musavat, which is historically set on fighting for freedoms and liberal values, has "Freedom for people, liberty to the nations" motto, and in 2007 became the member of ELDR party- Europe's liberal parties' alliance.

Musavat had shown great strides in order to unite different parties in one front. These efforts were influential in the creation of new oppositional bloc- "Opposition's Cooperation Center". This bloc decided to boycott 2008 Presidential elections as country lacked actual democratic electoral atmosphere.

Ruling regime decided to make changes in Constitution in order to allow one person to be elected President for unlimited times and Referendum was planned to be held on March 18, 2009. Musavat was main initiator of the foundation of "Republicans" agitation group and "Movement for Karabakh and Republic" and took important part in these organizations. New repression wave on opposition was initiated by regime prior to the referendum, as activists were pressured, brought to the police stations and arrested for no apparent reason.

Musavat reacted to this repression with statement that ruling regime is eager to rig future Referendum that will bring anti-democratic changes to the Constitution.

Serious falsifications also accompanied Municipal elections held on December 23, 2009. Despite the fact that Musavat boycotted this elections, activists of the party played significant role in the observation process and Party concluded this process with final statement.

On November 7, 2010 new Parliamentary elections were held. Musavat entered these elections as a part of "PPFA-Musavat" bloc. Serious violations overshadowed these elections, as not even a single member of the most popular political bloc was allowed to the Parliament. On November 22, 2010 Musavat and PPFA held a conference during which hundreds of parliamentary candidates signed a memorandum claiming that elections were fraud. Consequently Public Chamber was created and members of

more than 10 parties, representatives of media and NGOs, prominent experts and intellectuals became part of this civil movement.

Today Public Chamber remains main center for democratic forces and the real alternative to the authoritarian regime.

On December 26, 2010 historical Assembly of Musavat was held, during which 2011 was announced "Year of Musavat"

100 year celebration of Musavat kicked off with event held in "Tabriz" cinema in Baku on February 19, 2011. More than 1000 Musavatists and representatives of civil society of Azerbaijan took part in this event; numerous speeches on historical mission and influence of Musavat were delivered.

On October 7-8, 2011 Musavat celebrated hundred year jubilee in its headquarters. This event was organized by Germany's Friedrich Naumann Stifting foundation and supported by ELDRP. Members of civil society of Europe, Turkey, South Caucasus and Azerbaijan took part in this international conference. Important speeches on Musavat's prominent role in the development of democracy and spread of democratic ideas in Azerbaijan and South Caucasus, on its history, present and future were delivered.

Musavat under the motto "Freedom to people, sovereignty to nations!" has adhered to liberal values throughout its 95-year old history, and these values have been precisely detailed in Musavat's programs.

Azerbaijan's integration into the Euro-Atlantic space, EU- and NATO membership are core targets before the party.

Today, Musavat selflessly continues political activity regardless of restrictions and difficulties.

Musavat is headquartered in the administrative building of the house-building center located at Block 3097, Dərnəgül Settlement.

**Contact: telephones: (+99412) 447-43-75; 447-46-56;
fax 447-43-75;
e-mail- musavat@mail.com**

FOTOLAR, SƏNƏDLƏR

Mərkəzi Fəni Resursları
Fəhriyyəti Bəşirəti

MÜSAVATIN QURUCULARI

Məhəmmədali Rəsulov

Abbasqulu Kazımlı

Tağı Nağıyev

MÜSAVATIN BAŞQANLARI

*Məhəmməd Əmin Rəsulzadə (1955-ci ilə qədər
Partiyanın Başqanı olub)*

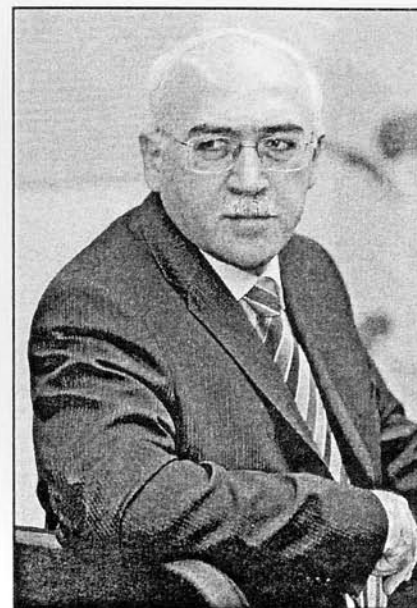

*Mirzə Bala
Məmmədzadə
(1955-1959-cu illərdə
Partiyanın Başqanı
olub)*

*Kərim Odər
(1959-1981-ci illərdə
Partiyanın Başqanı olub)*

*Məhəmməd Azər Aran
(1981-1992-ci illərdə
Partiyanın Başqanı olub)*

*İsa Qəmbər
(1992-ci ildən
Partiyanın Başqanıdır)*

MÜSAVATIN MÜHACİRƏTDƏKİ LİDERLƏRİ

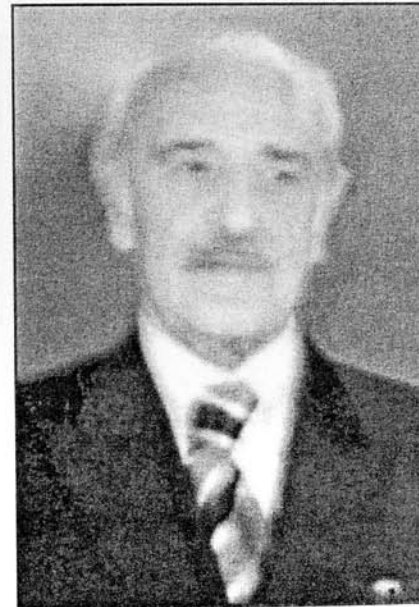

*Əbdülvahab Yurdsevər
(Azərbaycan Milli
Mərkəz Başqanı olub)*

*Məhəmməd Kəngərli
(Azərbaycan Milli
Mərkəzinin Başqanı olub)*

*Əhməd Qaraca
(Azərbaycan Kültür
Dərnəyinin Baş
Katibi olub)*

*Cəmil Ünal
(Azərbaycan Kültür
Dərnəyinin Başqanıdır)*

MÜSAVATIN TANINMIŞ ZİYALILARI

Əhməd Cavad

Cəfər Cabbarlı

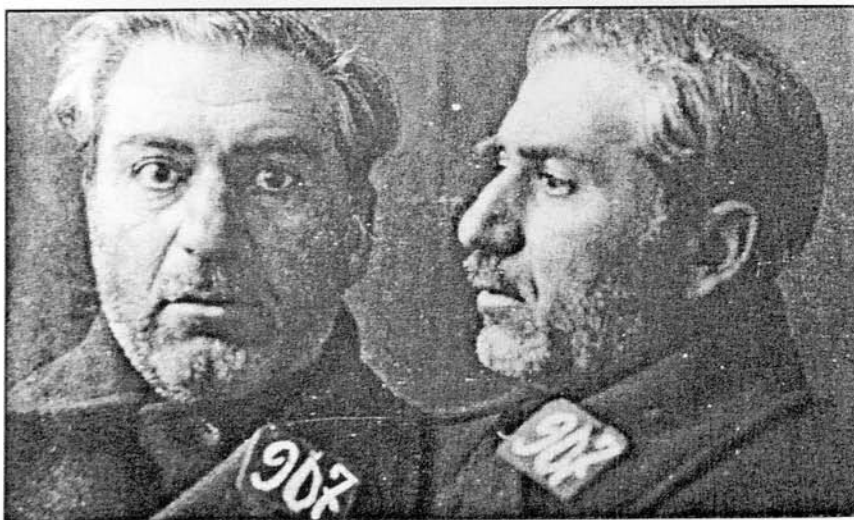
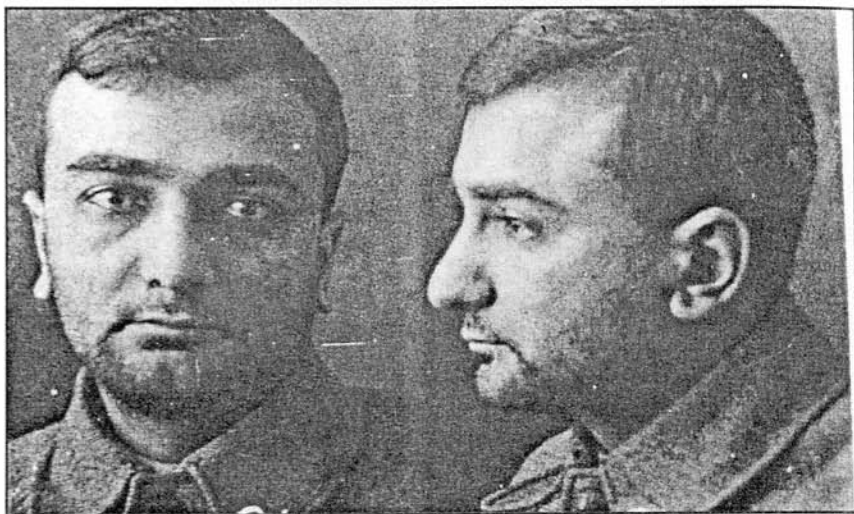
Abdulla Şaiq

Seyid Hüseyn

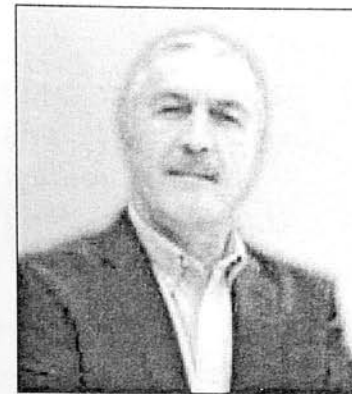

SOVET HƏBS DÜŞƏRGƏLƏRİNDƏKİ MÜSAVATÇILAR

Azərbaycan Kültür Dərnəyinin tanınmış xadimləri

İsa Yaşar Tezəl

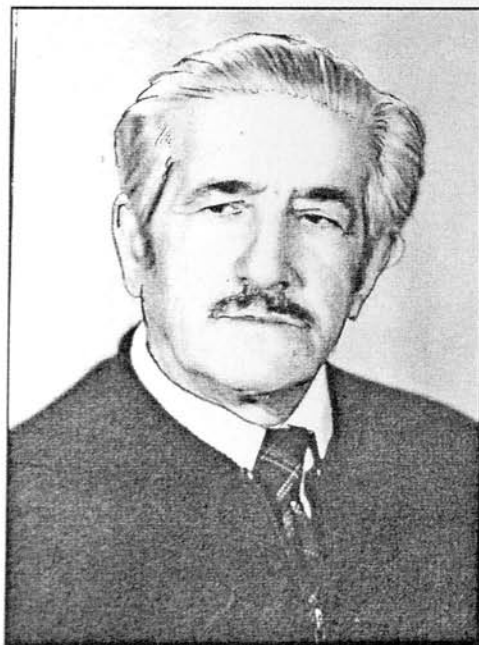
Səlcuq Önal

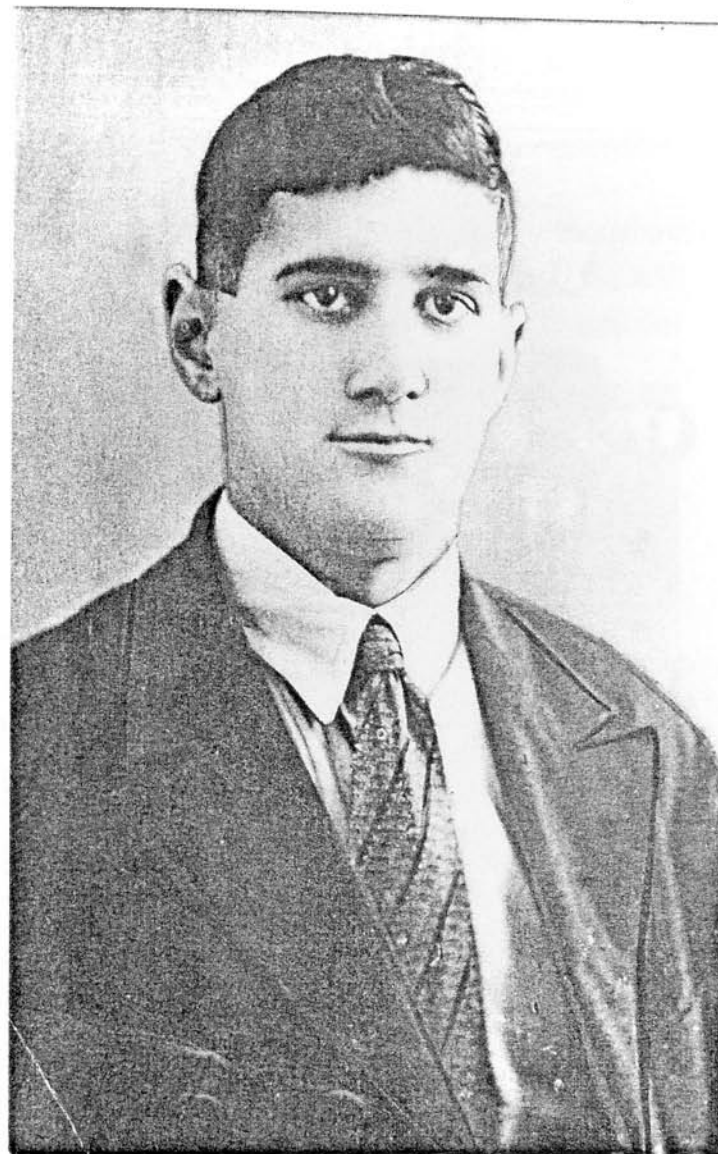
Tuncər Kirhan

*M.Ə.Rəsulzadənin
sürgündə vəfat etmiş
həyat yoldaşı
Ümbülbanu xanım*

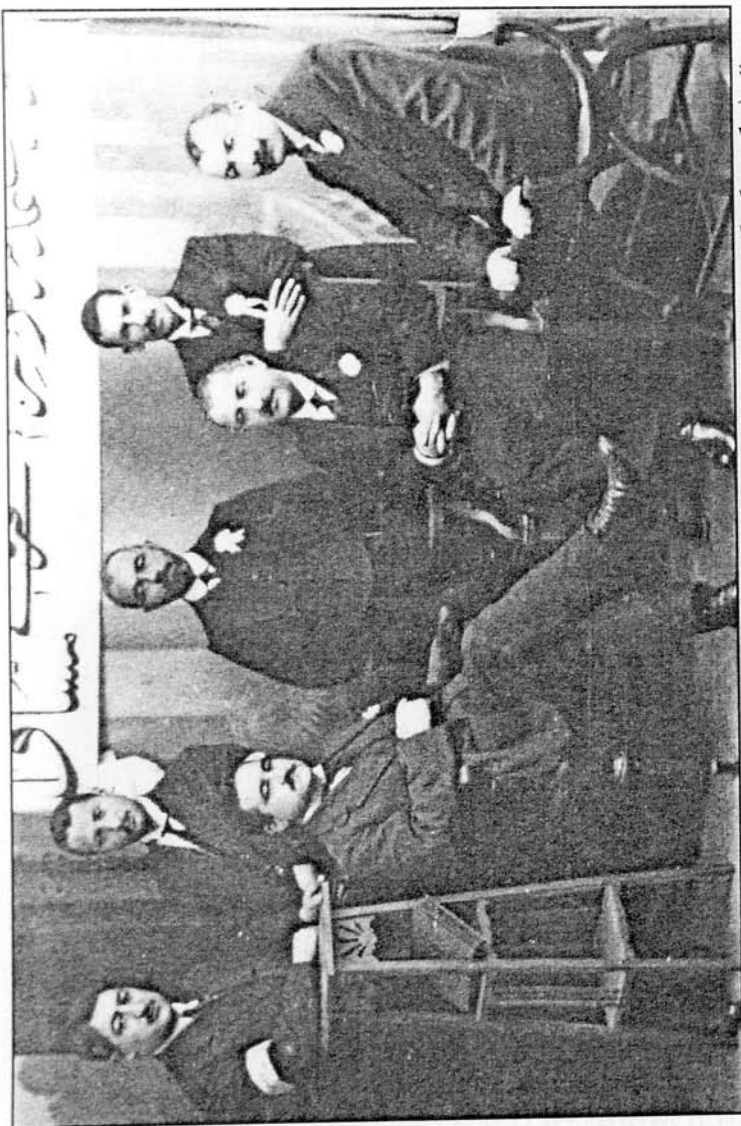

*M.Ə.Rəsulzadənin
sürgündə yaşayıb,
orada vəfat etmiş oğlu
Azər Rəsulzadə*

*M. Ə. Rəsulzadənin 1938-ci ildə müsəvatçı adı ilə
güllələnmiş 19 yaşlı oğlu Rəsul Rəsulzadə
(1919-1938)*

MÜSAVATIN İLK QURULTAYI

Müsəvat Partiyasının I Qurultayının nümayəndələri (1917-ci il oktyabr): ön cərgədə soldan sağa – Abbasqulu Kazımcı, Nəsim bəy Yusifbəyli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə; arxa cərgədə soldan sağa – Kərbəlayı Vəli Mikayılov, Mirzə Məhəmməd Axundzadə Gəncəli, Məhəmməd Əli Rəsulov, Tağı Nəgıoğlu.

MÜSAVATIN NAZİRLƏRİ (1918-1920)

Nəsim bəy Yusifbəyli
(Baş Nazir)

Mustafa bəy Vəkilov
(Daxili İşlər Naziri)

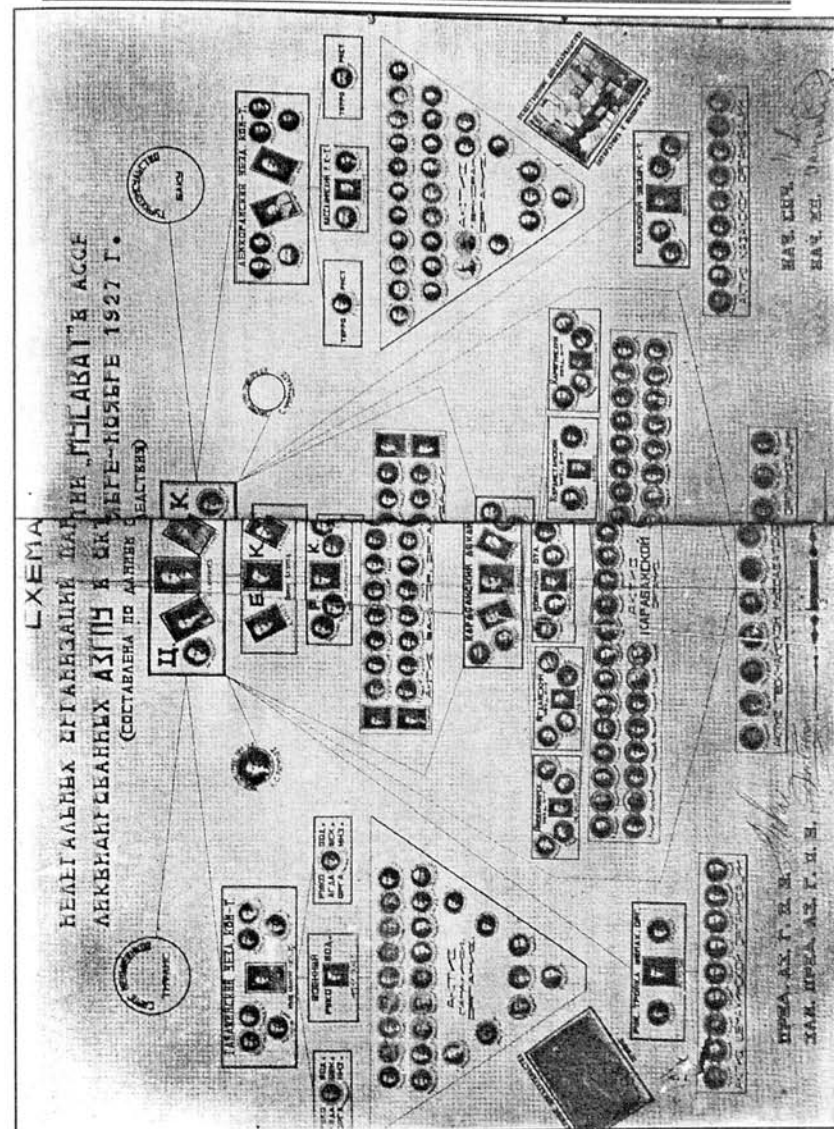

Məhəmmədhasən Hacınski
(Xarici İşlər Naziri)

*Həsən bəy Ağayev
(Azərbaycan Parlamenti
sədrinin müavini)*

Müsavatın 1927-ci ildə AzDSİ (Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsi) tərəfindən məhv edilmiş gizli təşkilatının heyəti

1915-ci ilin 10 oktyabrı

1915-ci ilin 10 oktyabrı

1915-ci ilin 10 oktyabrı

«Açıq söz»

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

№ 10000

«Açıq söz»

«Açıq söz» qəzetinin tarixi və inkişafı. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi.

«Açıq söz»

«Açıq söz» qəzetinin tarixi və inkişafı. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi. Qəzetin 1915-ci ildə qurulması, ilk nömrələrin çıxması, redaksiya heyəti, qəzetin məqsədi və vəzifəsi.

Mysavats qontrevolyusionerlər Azərbaycan xalqının qəddar düşmənləridir

onlarla belə və onlara üç illik mədaxilimizin 10 faizini verək». Mysavats daxili işlər ministrlili kəndilərin bu arizasına cavab olaraq mylkadrlar qarşı onların şikə-təini əsaslı hesab etmişdi (ymum Azərbaycan Fovqə'də IX Sovetlər Qurultajında H. Rəhmanov joldasın məruzəsindən).

Gənçə qəzasının var-joqdan cə-qarşılmış kəndliləri böyük mylkə-dar Sultanbəy Şamxorskinin topraq-ların tutmağa başladığı kənd-lilərə qarşı cəza dəstələri göndə-rilmişdi. Bəli cəza dəstələri Cəli-bə (Qazax qəzasında), Nuxa, Len-karan qəzalarında və başqa qəza-larda da revolyusion kəndlilərin cə-qslarını jətərtmək üçün göndə-rilmişdi. İşjan etmiş revolyusion kəndlilərin toptasına tutulmuşdu. Mysavats qontrevolyusionerlər İn-giltərə - Denikin bandalarını jə-rəbiyyə ilə 1919-cu ildə Muqanda so-vet hykumətini qəribə dəqətmışdi.

Mysavatsların Azərbaycan xal-qının nə kibi səraimə və illəs də-qəsinə cətdərdəqlərini, əməkçilər üçün nə kibi cəhənnəm jəratdəqlə-rini Gənçə qubernatoru Vəkilə-vun mysavats daxili işlər ministri adyna gəndərdijji 1919-cu il 10 fev-ral tarixli gizli məktubdan aşaq-dəki parca əjdən gəstərir:

«Coqlu bəhərli jərler əkinçisiz qalmışdır, istilər dşdykdə jəiləq-lər maldarların istifadəsi üçün əmacqadan ətəy təciili tədbirlər gə-rylməzse, maldarların tamamila tənəzzylə uqrajaçaq qorqusu var-dır və i. a.

Bundan ilavə quberniyanın by-tyun qultür həyatı elgyn hala gə-lmiş, kənd məktəblərinin coqı baq-

lanmışdır, joluqma xəstəliji nəti-cə-sində səhər məktəbləri və gümə-zijilər qapanmışdır, zavodlar iş-ləməjir və sairə».

(Azərbaycan SSR Mərkəzi arxiv idarəsi, daxili işlər ministrlili fon-du).

Mysavats qontrevolyusionerlər işçilərin 1917-1918-ci illərdə əldə etdijji bytyun fytəhəti məhv etmiş-lərdi. Onlar collektiv myqavələri, 8 saatlıq iş gümynə laqv etmiş-lərdi. Milliləşmiş neft sənəfini sahiblərinə qajtarmış və poqzun hala salmışlardı. Onlar neft sa-hiblərinin hyququnu əzlərinə qaj-tarmışlardı. Onlar on nimalarə iş-cini açlıq və olymə məhkum et-mişlərdi.

Mysavatslar e'dam cəzasını və cəz qanunlarını bərpə etmiş-lərdi. Bu mənfur mysavatslar xalqının ən jəqə oqullarını - Əli Bəjramovu, Həşim Əlijevi, Musavini və başqalarını öldürmüş-lərdi.

Bu mysavats qontrevolyusio-nerlər dənəqlərlə və mənfur-ter-lə ittiqaf baqləjaraq, əz ağalqlar-illərində Zaqafqazian şiddətli mil-li qərqən mejdənə cəvirmişlər-di. «Revolyusija ilə mybarəzədə cə-rizmin ən mürdər metodlarını mə-nimmiş olan mysavatslar - bu Azərbaycan talənciləri revolyusija janqının səndyrməyə cəlsəraq, 1920-ci ilin fevral - mart ayların-da dənəqlərlə birlikdə Susada, Xankəndində, Əskərandə və başqa jərlərdə qardaş myharəbəsi - ermə-ni - tyrk qərqən təşkil etmişlər-di» (M. C. Bəqərov).

Azərbaycan dənəqləşməsə par-tyon birləşdirdilər. İşjan e-tysion Bəks işçiləri və

dən Qremida qəbul edil-dənəqləşmə Səraq Orçoni qinda demişdi: «Mən 1919-cu ildə Şuşada gərdiyin roni buqyn dənəqləşmə jəzam: coq gəzəl bu ermə-ni talan edilmiş, tamamila dən-də, biz qujularda xərdəqə və qədnərlərin mejdənə Azərbaycan kəndlilərinə d-xərdəqə, var - joqd vardı. Tyrk və erməni x-başına bunu gətrən, ruy-ryn qanun rezimi idi». M-lar, təkəş Şamaxı kəndi dəqətmış və qismə-mişlərdi.

Bu mənfur mysavats-volyusionerlər «Fovqə'də qomissijası» dejləni jər-əməkçilərdən amansız q-dılar.

Bu vəzdən irəq «İstinta-jasının» materialları, yz-jasəzcasına «öldyrylməz jəzəlməş documentlər ilə

Lakin mənfur mysavats-lar tarixin carxını əbas-dəndərməyə cəlsərlərdi. dar qapitalist və bəj-xə rezimi üçün elym qəran-cəqərləmişdi. Mysavats-volyusionerlərin qanun rə-jəyon məhl işçilərinin Azərbaycan kəndlilərinin, ulu S-lindən jətişdirilmiş Azəri-sevqləri rəhbərlərinin m-hunə qəra bilmədi və q-məzdi.

Azərbaycan bolşev-Stalinin dreqitv və q-erina jətirərək, S. Orç-S. M. Kirovun və A. rəhbərliji ilə mysavats-poljesində böyük mybarə-lədlər və Bəks işçilə-başqanın əməkçi kənd-ni bolşevizm bəjraq-birləşdirdilər. İşjan e-tystion Bəks işçiləri və

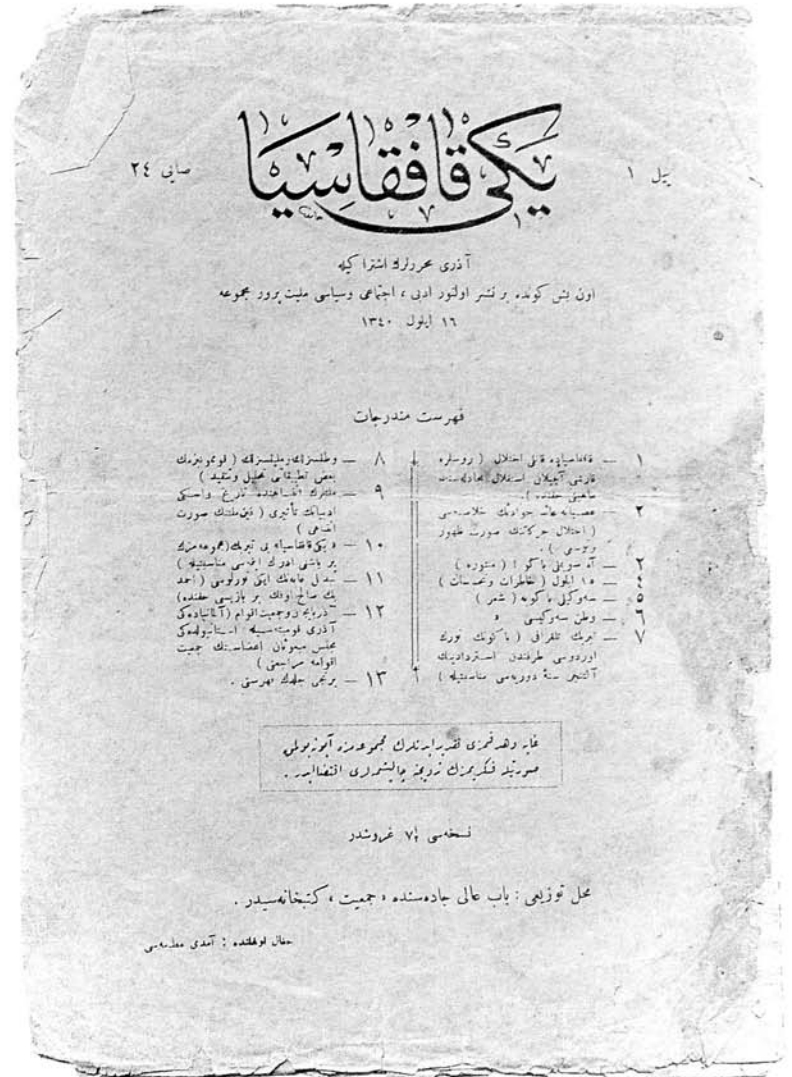
Sovet mətbuatının Müsavat əleyhinə nəşr etdiyi yazılar, 1937-ci il

Müsavat Partiyasının orqanı-
«Açıq söz» qəzeti, 1915-ci il

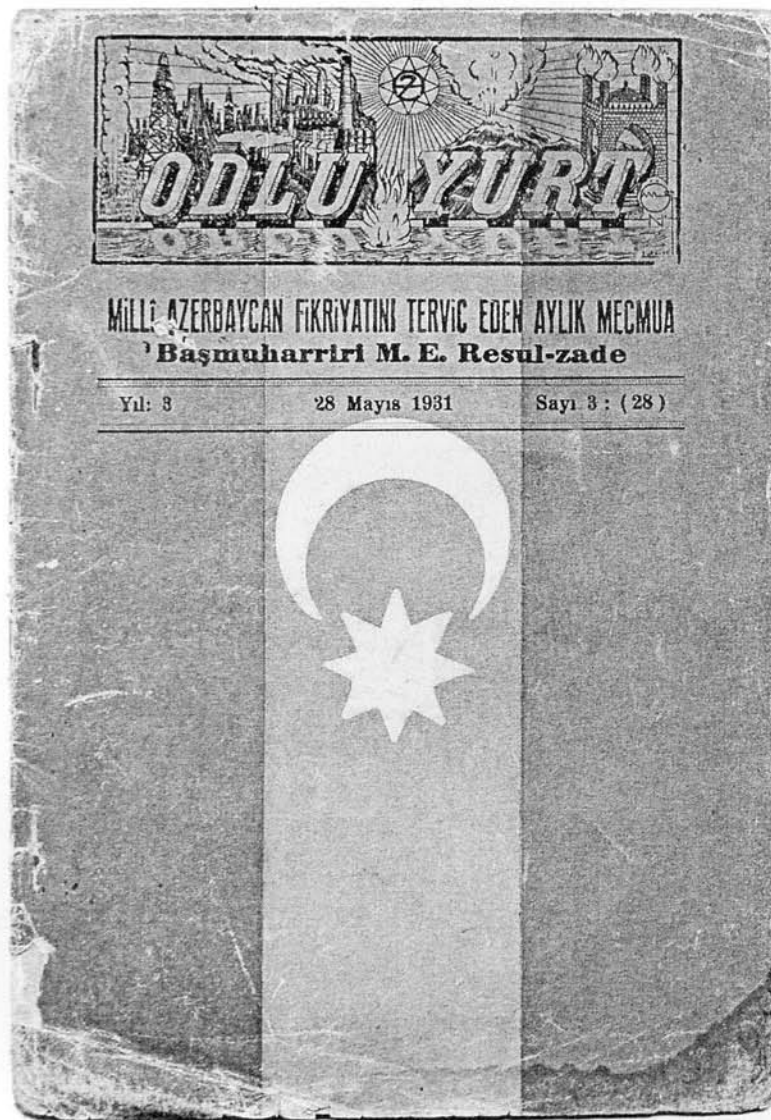
MÜSAVATÇILAR MÜHACİRƏTDƏ

Vətəni məcburən tərk edən müsəvatçılar İranda
Tehran, 1922-ci il

Türkiyədə azərbaycanlı mühacirlərin ilk nəşr etdiyi
"Yeni Qafqasiya" jurnalı (1923-1927-ci illər)

Azərbaycanlı mühacirlərin nəşr etdiyi "Odlu Yurd"
jurnalı (1929-1931-ci illər)

AZƏRBAYCAN

AZƏRBAYCAN KÜLTÜR DƏRNEĞİNİN ORGANIDIR

AYDA BİR ÇIKAR

Yıl 1 Sayı : 7

BİRLİK - DİRİLİKTİR

1/Ekim/1952

İÇİNDEKİLER : (Milli Birlik), A. Vahap Yurtsever (Aşk Alesker).
M. Hakkı Türkekul (Azərbaycan Musikisi), Cafer Handan (Olabilmez!)
Fuat Emircan (İntikam Alan Gölge), A. Rıza Özer (Azərbaycan Der-
gisi), - Azərbaycan Şairi Genceli Nizami - Aşk Söz - Ayın Takvimi -
Dernek Çalışmaları - Haberler.

Türkiyədə azərbaycanlıların nəşr etdiyi
"Azərbaycan" junalı (1952-ci ildən nəşr edilir)

MİLLİ AZERBAIJAN
„MÜSAVAT“ HALK FIRKASININ

YENİ PROGRAM ESASLARI

1936

Müsavat Partiyasının 1936-cı ildə Varşavada qəbul edilmiş
“Yeni Program Əsasları”.

**Azərbaycan
Kültür Derneği
Tüzüğü**

06 — 03 — 042

Kuruluşu :
1 Şubat 1949

**Azərbaycan Kültür Dərnəyinin
ilk nizamnaməsi**

Yıl 4 ■ Haziran ■ 1937 ■ Juni ■ Sayı 32

KURTULUŞ

Azerbaycan Millî Kurtuluş Hareketinin Organı

aylık mecmua

Başmuharriri: M. E. Resul-zade

179-280 *Ag + 390*

Adresse: Berlin-Charlottenburg 2, Postfach Nr. 16

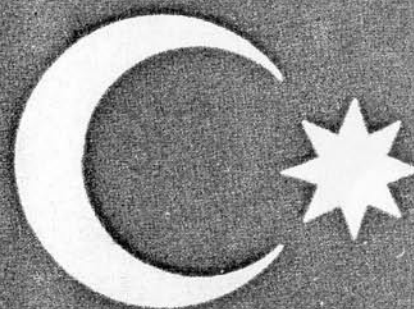
„Die Betretung“ Das Organ der nationalen Vertiefung von Aserbeldschan Organe de défense nationale d'Azerbaïdjan „La Délivrance“

Millî Azerb. Neşr. mevkute serisinden: Nr. 355

Müsavatçıların M. Ə. Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə
Almaniyada nəşr etdikləri
“Qurtuluş” jurnalı (Berlin, 1934-1939)

MEHMED EMIN RESUL-ZADE

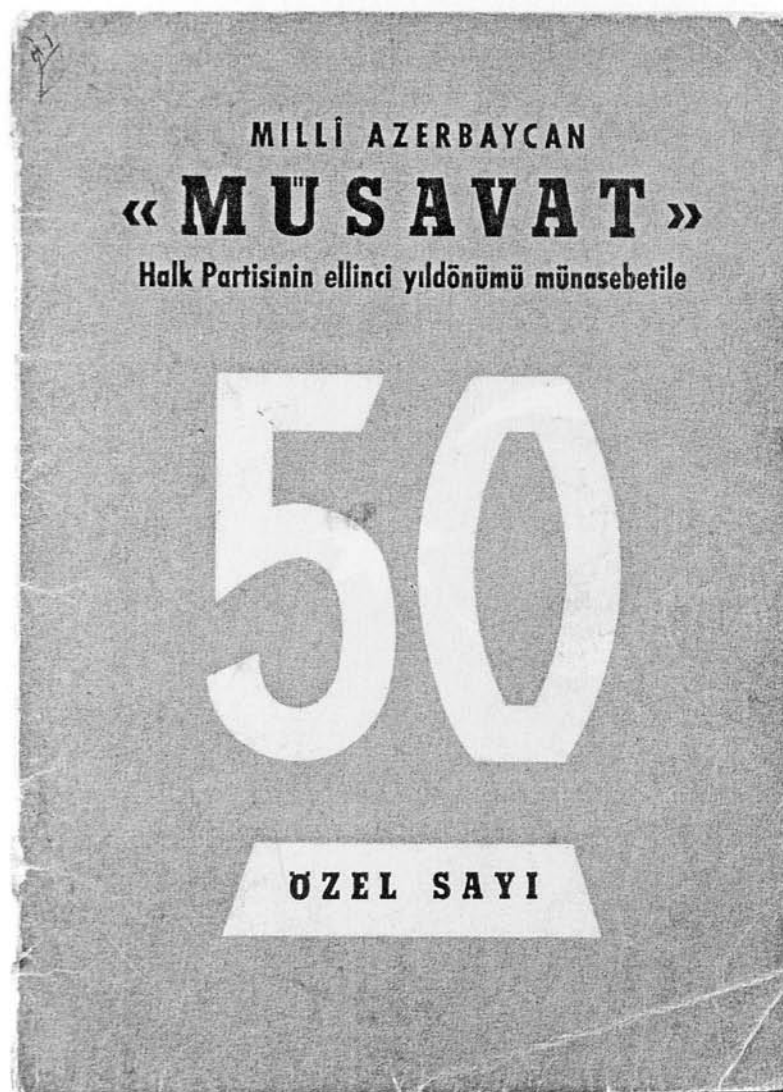
AZERBAJDŽAN W WALCE O NIEPODLEGŁOŚĆ

AZERBAJDŽAŃSKIE WYDAWNICTWO NARODOWE
W A R S Z A W A - 1 9 3 8

M. Ə. Rəsulzadənin Polşada – Varşavada polyak dilində
1938-ci ildə nəşr edilən “Azərbaycan Müstəqillik uğrunda
mübarizədə” kitabı

MÜSAVAT ÜNVANLARI

1962-ci ildə Almaniyada nəşr edilən
«Müsavat» bülleteni

Müsavat Partiyasının 1911-ci ilin oktyabrında yarandığı
yer. İndi bu ünvan "İstiqlaliyyət" küçəsində yerləşir

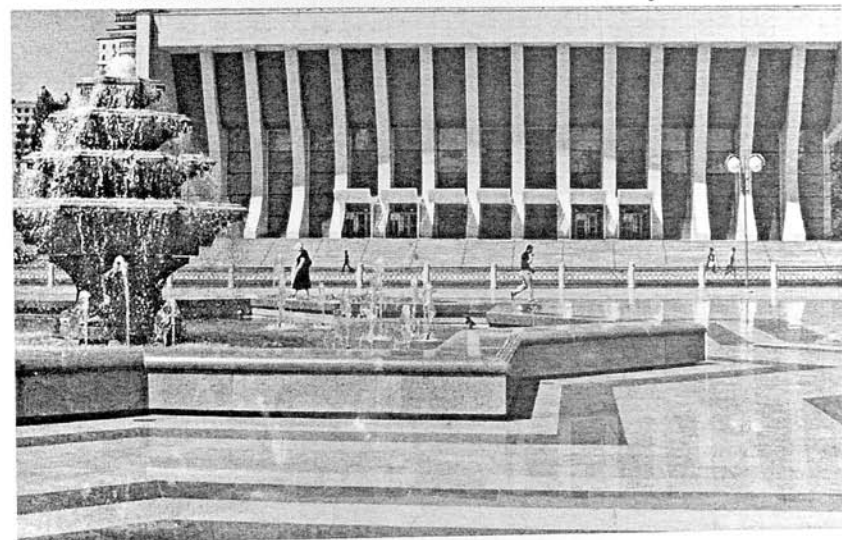
Müsavət Partiyasının ilk Qurultayının (1917-ci il, oktyabr) keçirildiyi bina – M. F. Axundov adına Opera və Balet Teatrı (bura əvvəllər Mayılov teatrı adlanırdı)

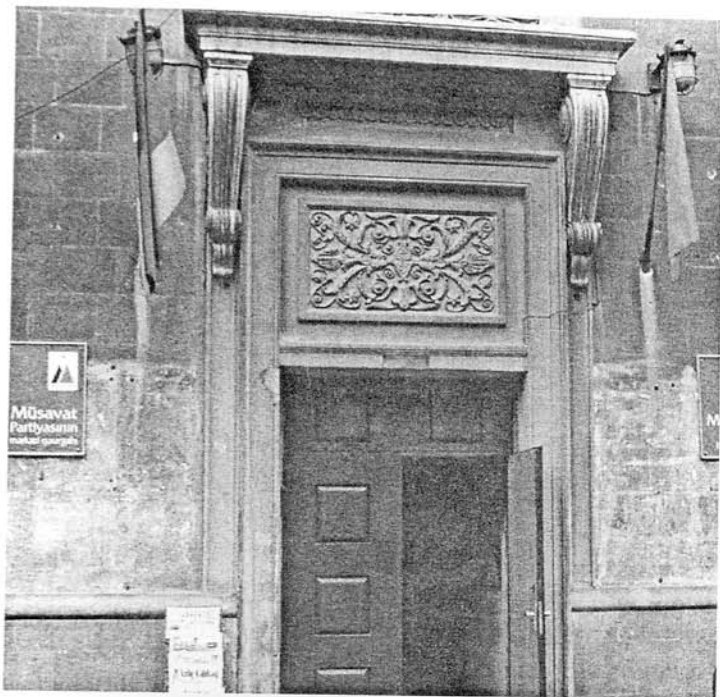
Müsavət Partiyasının 1919-cu ildə II Qurultayı keçirilən bina – Konstitusiyə məhkəməsinin binası (keçmişdə «Haşimov» binası adlanırdı)

Müsavətlərin əksəriyyət təşkil etdiyi Azərbaycan Parlamenti 1918-1920-ci illərdə bu binada yerləşirdi

Müsavətin 1992-ci ildə Bərpə Qurultayının keçirildiyi Saray

Müsavat Partiyasının 2003-cü ilə qədərki qərərgahı

Müsavat Partiyasının Azərbaycanda Bərpası

Müsavat Partiyasının Bərpa Qurultayı (1992-ci il, noyabr)

A black and white photograph showing a group of men, including several with beards and traditional headwear, seated in rows, likely attending a formal meeting or conference.

TÜRKLEŞMƏK, İSLAMLAŞMAQ, MÜƏBİRLEŞMƏK

TÜRKLEŞMEK, İSLAMLAŞMAK, MÜSABİRLEŞMEK.

YENİ MÜSAVAT

2434152

12 NOV 1992 145

Мүстәгил идаралык-сыйаси газет

CHUMOTN 2 PYLT

Мұсаватын III
(бәрпа) гурултајы

ТЭБРИКЛЭР, ТЕЛЕГРАМЛАР

Сыңы Маалы Муратаев Наргис Ғалиеваның басылымына
Туған Динамиске Бағдыр Ғалиевтің қазақтың даңқты
жырашыларын (жырашылар) жинап, олардың дәстүрлі
дидары бұл құралмен шығар. Ақылшыл, ақыл-парасаты
ойы рақымша М. Ғалиев Ғарышқанды (Ғарыш) да дәл жеткізді
мәдениетіне бұл еңбекте жиналған шығармалары Маалы Муратаев
Парызқанды 7-8 Жылда (1947) шығарғандықтан басып шығарды
Ғарышқанды Туған Динамиске бағындырып, онымен бірге Ғалиев
Ғарышты ұрпаққа 18 Динами (Ғарыш) жиналғандықтан Туған Ғалиев
Ақыл шығармаларына жиналды.

«Вопросы теории и практики» / Издательство «Знание». - М.: 1987. - 160 с.

ТУРА ДАМУГАТЫН БАЙРАМЫ БАЙШУУНЫ
БҮЛЭГТ АЖАЛЛАХ
Амтун, 3. II (19)

III (барна) гурултаында чыхышы

[illegible]

(Armenian: Երվանդ Բ Բագրատունի)

1989-cu ilin noyabrından nəşr edilən
"Yeni Müsavat" qəzeti

Müsavətin Məclisinin toplantısı
1993-cü il, 5 avqust

İsa Qəmbər həbs edilərkən müsəvatçıların
hazırladığı plakat. 1993-cü il iyun ayı

Məhəmməd Kəngərli və «Əski Müsavatçılar Nəslə» Beynəlxalq Cəmiyyətinin sədri Fuad Zeynallı M.Ə.Rəsulzadənin 110 illik yubileyində

M.Ə.Rəsulzadənin 110 illik yubileyində

MÜSAVAT BAŞQANI GÖRÜŞLƏRDƏ

Böyük Britaniyanın Baş naziri Marqaret Tetçerlə

Türkiyənin prezidenti Süleyman Dəmirəllə

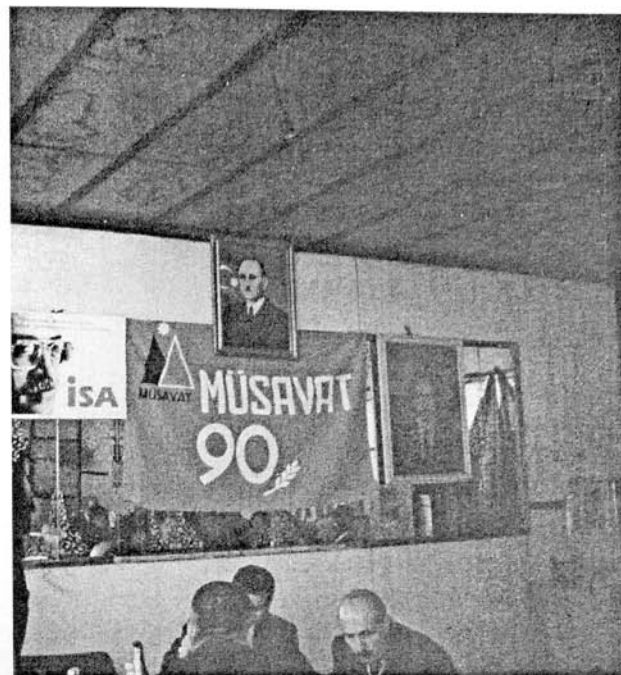

Foto: "Yeni Müsavat"

M.Ə.Rəsulzadəyə abidə qoyulacaq yerlər

Müsavatçılar mitinqdə

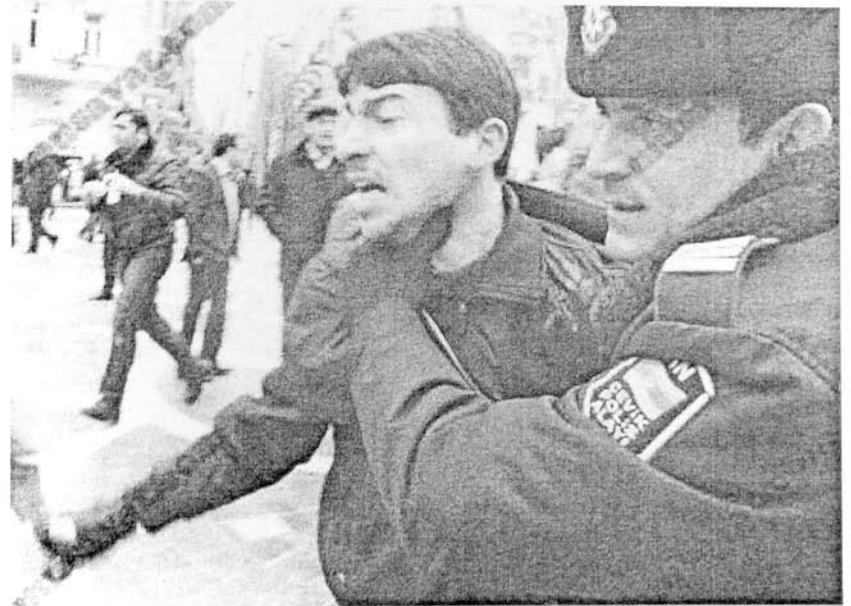
Müsavatçılar mitinqdə

M.Ə.Rəsulzadənin
Novxanıdakı heykəli önündə

Müsavatçılar mitinqdə

Müsavatçılar mitinqdə

2003-cü il hadisələrində həlak olmuş Həmidəğa Zahidov

2003-cü il hadisələrində həbsxanada vəfat etmiş Alqayıt Məhərrəmov

İNSANLARA HÜRRİYYƏT, MİLLƏTLƏRƏ İSTİQLAL!

M. Ə. Rəsulzadə

Hörmətli seçicilər!
5 noyabr 2000-ci il Azərbaycan Milli
Məclisinə seçkilər günüdür. Taleyinizə
biganə qalmayın, seçki məntəqələrinə
gedin və öz seçiminizi edin

MÜSAVATİ SEÇİN!

MÜSAVAT SİZİN PARTİYANIZDIR!
MÜSAVAT PROBLEMLƏRİNİZİ HƏLL
ETMƏK İQTİDARINDA OLAN YEGƏNƏ
PARTİYADIR!

Seçki bülletenində Müsavat 11-ci yerdədir
Sizin səsləriniz sayəsində o, parlamentdə
birinci olacaq!

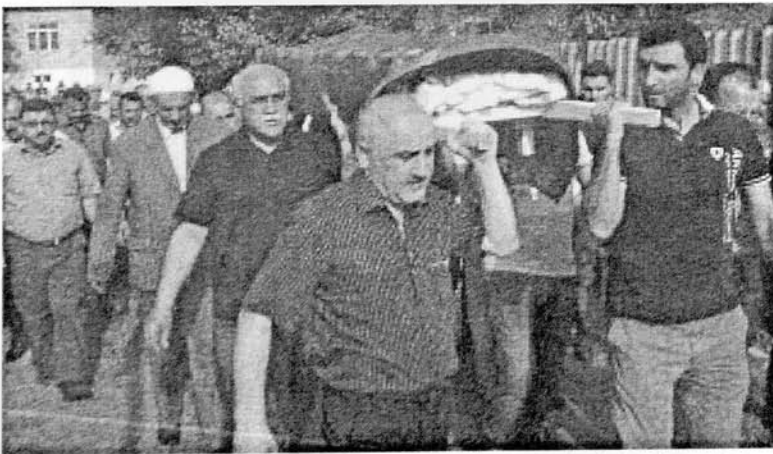

İndi Seçim Andır

Müsavat seçkilərdə

Mitingə gedilir

Müsavatçı Arif Hacılı anasının dəfnində.
Dəfndən sonra o, yenidən həbsxanaya qayıdacaq

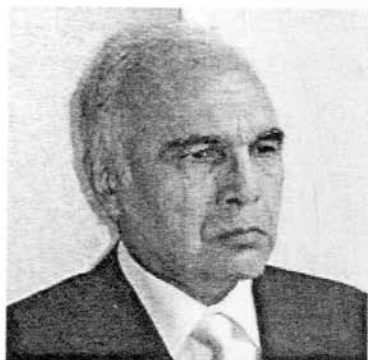

1993-cü ilin oktyabrından həyatının önəmli illərini
Müsavata həsr edən, onun sənədlərini hazırlayan
Nəzakət Muradova

Azərbaycanın
və Müsavatın
Bayrağından
ayrılmayan,
(dəfələrlə həbs
edilib, işgəncələrə
məruz qalan) 56 yaşlı
Yaşar Türkazər

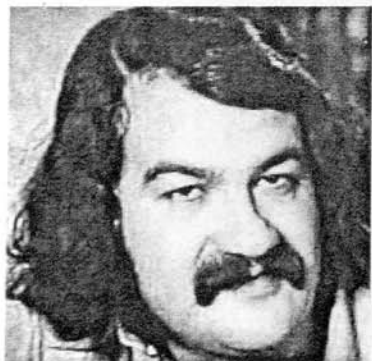
MÜSAVATIN HİMNİNİN VƏ EMBLEMİNİN MÜƏLLİFLƏRİ

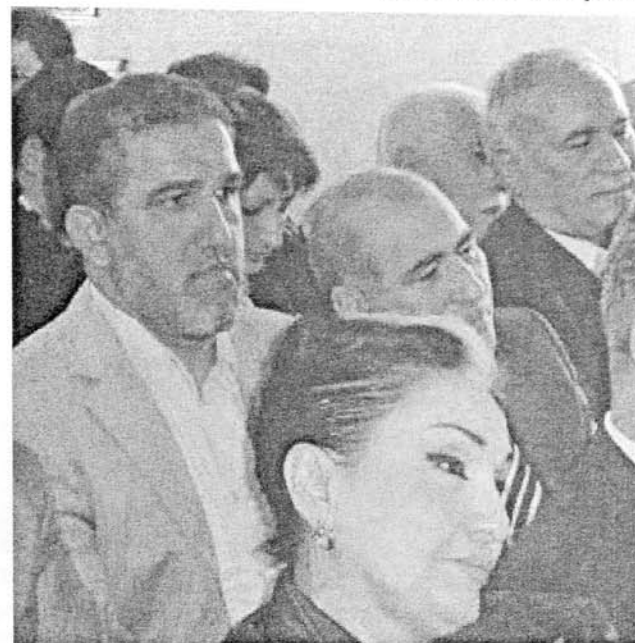
*Cavanşir Quliyev,
bəstəkar, Məsavatın
himninin musiqisinin
müəllifi*

*Ramiz Rövşən, şair,
Məsavatın himninin
sözlərinin müəllifi*

*Elçin Məmmədov (1946-2001),
rəssam, Məsavatın
emblemnin həmmüəllifi
(Tərlan Qorçiyevlə birgə)*

Məsavatın 100 illik yubileyində

M. Ə. Rəsulzadənin Qazaxıstanda sürgündə doğulan,
hazırda isə Bakıda yaşayan yeganə sağ qalan nəvəsi -
Rəis Rəsulzadə

Kitabın müəllifi Müsavatın yaradıcısı M. Ə. Rəsulzadənin
Ankaradakı məzarını ziyarət edir (1990-cı il)

NƏSİMAN YAQUBLU

MÜSAVAT PARTİYASININ TARİXİ

Rəssam: Rəis Rəsulzadə

Korrektor: İradə Quliyeva

Texniki redaktor: Aynur Əsgərli

Dizayner: Rafael Qasimov

Çapa imzalanmışdır: 05.05.2012

Kağız formatı: 60x90 1/16

Həcmi: 21 ç.v; Sifariş: 64; Sayı: 500

«ADİLOĞLU» nəşriyyatında nəşrə hazırlanmış
və ofset üsulu ilə çap edilmişdir.

Ünvan: Bakı şəh., Şərifzadə küçəsi, 202

Tel.: 433 00 43, (050) 593 27 77; (055) 870 55 09

Web: www.adiloglu.az;

E-mail: adiloglu2000@gmail.com

DÜZƏLİŞ

Kitabın 72-ci səhifəsində mətnin yuxarıdan 7-ci sətirdəki «Xəzər» sözü «Xalq» oxunmalıdır.

328-ci səhifədə yuxarıdan 13-cü sətirdəki «bir çox» ifadəsi «min bir», 19-cu sətirdəki «Azərbaycan, Azərbaycan» sözləri isə iki dəfə təkrar olunmalıdır.

Müsavata qoşulan «Rəsulzadə-Elçibəy»
fraksiyasının üzvləri ilə

F. Nauman Fondunun Müsavatın 100 illiyi ilə bağlı
keçirdiyi tədbir (oktyabr, 2011-ci il)

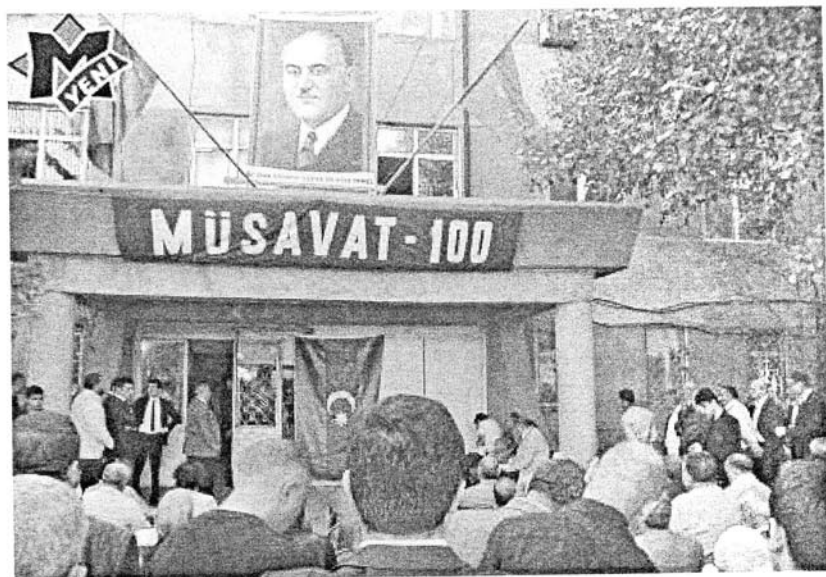
F. Nauman Fondunun Müsavatın 100 illiyi ilə bağlı keçirdiyi tədbir (oktyabr, 2011-ci il)

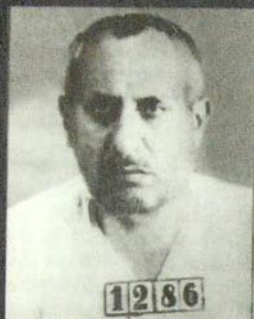
F. Nauman Fondunun Müsavatın 100 illiyi ilə bağlı keçirdiyi tədbir (oktyabr, 2011-ci il)

MÜSAVAT - 100

№4-267861

***İnsanlara hürriyyət,
millətlərə istiqlal!***

M.Ə.Rəsulzadə